

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Випуск 7

До 85-річчя Д.Я. Телегіна

київ
шлях
2005

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Кам'яна доба України

Випуск 7

До 85-річчя Д.Я.Телегіна

КИЇВ
ШЛЯХ
2005

КНИГОФОНД МП
Археологія та давня
історія України
Дарунок:

Залізничек Л.Л.
"13" листопад 2006р.

УДК 902 (477) "631/634

ББК 63.4 (Укр)

К18

Кам'яна доба України: Збірка наукових статей. – Вип. 7. – К.: Шлях, 2005. – 232 с.; іл.

К18 ISBN 966-650-184-8

Збірка присвячена 85-річчю видатного українського археолога Д.Я. Телегіна. У збірці зібрани статті, присвячені проблематиці кам'яної доби, а також доби бронзи на території України.

ББК 63.4 (Укр)

Затверджено до друку Вченом радою Інституту археології НАН України

РЕДАКЦІЙНИЙ КОЛЕКТИВ:

д.і.н., проф.	Залізняк Л.Л. (головний редактор видання)
к.і.н., н.с.	Манько В.О. (відповідальний редактор)
к.і.н., с.н.с.	Кухарчук Ю.В. (відповідальний секретар)
д.і.н., с.н.с.	Отрощенко В.В.
д.і.н., с.н.с.	Зубар В.М.
д.і.н., проф.	Гладких М.І.
д.і.н., проф.	Станко В.Н.
д.і.н., п.н.с.	Мацкевич Л.Г.
д.і.н., с.н.с.	Ситник О.С.
к.і.н., с.н.с.	Степанчук В.М.
к.і.н., с.н.с.	Сапожников І.В.
к.і.н., с.н.с.	Кулаковська Л.В.
к.і.н., с.н.с.	Чабай В.П.
к.і.н., с.н.с.	Колесник О.В.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

д.і.н. Гладких М.І.
д.і.н. Магомедов Б.В.

Свідоцтво про державну реєстрацію засобу масової інформації КВ №8605 від 01.04.2004р.

Зареєстровано Вищою атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України
як фахове видання в галузі археології.

ДМИТРО ЯКОВИЧ ТЕЛЕГІН

ЗМІСТ

Конча С.В., Титова О.М. ЛЮДИНА ТВОРЧОГО ПОШУКУ. (ДО 85-РІЧЧЯ Д.Я.ТЕЛЕГІНА)	6
Телегін Д.Я. ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК ЯМНОЇ СПІЛЬНОТИ В КОНТЕКСТІ ІНДОСВРОПЕЙСЬКОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ	11
Степанчук В.М., Сиволап М.П. РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНОГО ОБСТЕЖЕННЯ ПІЗНЬОАШЕЛЬСЬКОГО МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ВЕЛИКА БУРІМКА НА ЧЕРКАЩИНІ	20
Кухарчук Ю.В. СПЕЦИФІКА ВИРОБНИЦТВА ЗАГОТОВОВОК ДЛЯ ЗНАРЯДЬ В МУСТЬЄРСЬКОМУ ШАРІ ЖОРНОВА	27
Пясецький В.К. ДО ПРОБЛЕМИ СТРАТИГРАФІЇ ПАЛЕОЛІТУ (ПОДІЛЛЯ, ПРИКАРПАТТЯ, ВОЛИНЬ, КРИМ)	40
Кротова О.О. ПОСЕЛЕНСЬКІ СТРАТЕГІЇ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ МИСЛИВЦІВ АЗОВО-ЧОРНОМОРСЬКИХ СТЕПІВ. (ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ)	61
Возгрін Б.Д., Гладких М.І., Рижов С.М., Суховий М.О. НОВІ ДАНІ ЩОДО ГЕОЛОГІЧНОГО ДАТУВАННЯ ПАЛЕОАНТРОПОЛОГІЧНИХ РЕШТОК ІЗ С.ЛАЩОВЕ	69
Шидловський П.С. “МАМОНТОВІ МІГРАЦІЇ” ТА СЕЗОННА АДАПТАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ’Я В ДОБУ ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ	73
Кононенко О.М., Пеан С. АРХЕОЗООЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФАУНІСТИЧНОГО КОМПЛЕКСУ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ РАДОМИШЛЬ I	78
Сапожников І.В., Сапожникова Г.В. ХРОНОЛОГІЯ ПОСЕЛЕНЬ ТА КУЛЬТУРНА ПОСЛІДОВНІСТЬ МЕЗОЛІТУ Й НЕОЛІТУ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР’Я	87
Залізняк Л.Л., Товкайло М.Т., Журавльов О.П. СТОЯНКА ДОБРЯНКА 3 НА Р.ЧОРНИЙ ТІКІЧ ТА ЇЇ МІСЦЕ У НЕОЛІТІ БУТО-ДНІПРОВСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ	96

Манько В.О. ДО ПИТАННЯ ПРО ХРОНОЛОГІЮ КУКРЕЦЬКОГО КОМПЛЕКСУ ПОСЕЛЕННЯ ІГРІНЬ 8	117
Смольянинов Р.В. НОВІ РАННЬОНЕОЛІТИЧНІ МАТЕРІАЛИ З НАКОЛЬЧАСТОЮ КЕРАМІКОЮ НА ВЕРХНЬОМУ ДОНУ	123
Теліженко С.А. ТУБА-5, ТУБА-6 – НЕОЛІТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ В СЕРЕДНЬОМУ ПОДІНЦІВІ	133
Пашкевич Г.В. ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ ДОКАЗИ ЗАНЯТТЯ ЗЕМЛЕРОБСТВОМ В ЕПОХУ НЕОЛІТУ – ЕНЕОЛІТУ	143
Журавльов О.П. ТВАРИННИЦТВО ТА МИСЛИВСТВО У ТРИПЛЛЬСЬКИХ ПЛЕМЕН НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ	148
Тесленко Д.Л. НЕВІДОМІ МАТЕРІАЛИ З ПОСЕЛЕННЯ СТРІЛЬЧА СКЕЛЯ. (ДОСЛІДЖЕННЯ О.В.БОДЯНСЬКОГО У 1943 Р.)	155
Цвек О.В. ДО ПИТАННЯ ВІДЛЕННЯ ВИРОБНИЧИХ КУЛЬТІВ У НАСЕЛЕННЯ ТРИПЛЛЬСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ	160
Потехіна І.Д. БІОАРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРВІСНОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: НОВІ ПІДХОДИ ДО СТАРИХ ПРОБЛЕМ	168
Нечитайлло А.Л. ТРАДИЦІЇ ТРЕПАНАЦІЇ У НЕОЛІТІ – ЕНЕОЛІТІ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ	173
Бурдо Н.М. ТРИПЛЛЬСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ І ОТОЧУЮЧІ ПЛЕМЕНА. МОДЕЛІ ВЗАЄМОДІЇ	177
Відейко М.Ю. ТРИПЛЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ ІГНАТЕНКОВА ГОРА БІЛЯ С.ГРИГОРІВКА	186
Овчинников Е.В. ТРИПЛЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ БІЛЯ С. ВАЛЯВА (ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК КАНІВСЬКОЇ ЛОКАЛЬНОЇ ГРУПИ).	201
Бритюк О.О. ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ЕНЕОЛІТУ СХІДНОЇ УКРАЇНИ	211
Бунятян К.О., Якубенко О. ПОСУД СЕРЕДНЬОДНІПРОВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	213
Отрощенко В.В. ДО ПРОБЛЕМИ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ЗРУБНОЇ ТА АНДРОНІВСЬКОЇ СПІЛЬНОТ	222
Куштан Д.П., Лисенко С.Д. СТЕАТИТОВІ КУХЛІ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ ІЗ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я	226

КОНЧА С.В., ТИТОВА О.М.

**ЛЮДИНА ТВОРЧОГО ПОШУКУ
(ДО 85-РІЧЧЯ Д. Я. ТЕЛЕГІНА)**

KONCHA S.V., TYTOVA O.M.

**MAN OF CREATIVE
SEARCH**

У статті висвітлюється життєвий та творчий шлях відомого українського археолога Д. Я. Телегіна.

Відчуття часу... Мабуть, це одна з провідних рис відомого усьому археологічному світу вченого, дослідника за покликанням, доктора історичних наук, професора, лауреата Державної премії України, почесного російського академіка, лауреата премій ім. В.Хвойки та "Золотий скіф" – Дмитра Яковича Телегіна.

Творчий шлях уславленого науковця позначений активним пошуком рішень найактуальніших проблем археології та давньої історії України з доби каменю до часів українського козацтва, вивченням етнокультурного складу, хронології та періодизації, господарської діяльності давнього населення Східної Європи. У науковому доробку вченого – сотні досліджень у польових умовах та введеніх до наукового обігу пам'яток археології різних історичних епох. Дослідникам усього світу відомі такі пам'ятки, як Ігрінське та Дереївське поселення і могильник доби мезоліту – енеоліту, Василівський, Микільський, Ясинуватський, Вільнянський та інші могильники мезоліту – енеоліту. Величезне наукове та пам'яtkохоронне значення мають результати археологічних розвідок у зоні розмиву берегів каскаду Дніпрових водосховищ "Славутич", охоронні новобудовні роботи по лінії каналу Дніпро-Донбас. За понад 50 років плідного наукового пошуку Д. Я. Телегіним написано і видано в Україні і за кордоном близько 450 наукових і науково-популярних праць, у тому числі 14 монографій та 6 брошуру [Каталог, 2000; Каталог, 2004, с. 34-51].

Життєвий і творчий шлях Дмитра Яковича вплетений у складну й драматичну історію України.

Народився Дмитро Якович 26 жовтня 1919 р. у селі Плисіве Зміївського району на Харківщині, у селянській родині. Бурінні й трагічні події періоду колективізації змусили його переїхати до Донбасу, де з 1936 року, прослухавши річні вчительські курси, він розпочав викладання у початкових сільських школах, одночасно продовжуючи підвищувати власну педагогічну освіту. У 1940 році Дмитро Якович закінчує історичний факультет Учительського інституту у м. Слов'янську і невдовзі призначається директором школи у с. Красному.

Навички вчителя, поклик вчити і допомагати молоді проніс Дмитро Якович через усе життя. Недаремно його учнями вважають себе кілька поколінь науковців.

Десятки археологів захистили дисертації під його керівництвом.

Шлях молодого педагога, що розпочинався начебто так вдало, перервала війна. У листопаді 1941 року Д. Я. Телегін іде рядовим на фронт і зустрічає перемогу у травні 1945, в місті Кенігсберзі, у званні старшого сержанта. За бойові заслуги нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня та медаллю "За взяття Кенігсберга".

Після звільнення з армії у 1946 році Дмитро Якович вступає до історичного факультету Чернівецького університету, а після його закінчення – до аспірантури Інституту археології АН УРСР. Його науковим керівником стає патріарх дослідження палеоліту на теренах СРСР академік Петро Петрович Єфименко, який у ті роки перебував на посаді директора Інституту. Об'єктом дисертаційного дослідження, над яким Д. Я. Телегін працював під час аспірантури, були неолітичні пам'ятки рідних країв Дмитра Яковича – поріччя Сіверського Дніця. 1953 року дисертація була успішно захищена.

Коло зацікавлень археолога вже на початку його наукової діяльності було досить широким – у науковому доробку 50-х років (втім, як і пізніше) публікації матеріалів доби каменю, бронзи, а також слов'янських та скіфських часів. Так само широким є й географічний діапазон – Донеччина і Наддніпрянщина, Полісся і Білорусь, Надазов'я, навіть Закарпаття. Не менш різноманітною є й тематика – житлобудівництво і господарство, міжкультурні зв'язки і хронологія, конструкції поховань споруд і технології виготовлення кераміки, проблеми кордонів та етнічної інтерпретації археологічних культур.

Є дослідники, які усе життя – або, принаймні, певний тривалий період – цілеспрямовано рухаються в якомусь одному напрямі, крок за кроком наближаючись до вирішення певної поставленої задачі, не відволікаючись на сторонні і другорядні проблеми. Вочевидь не таким був Дмитро Якович Телегін. Він не міг пройти повз те, що здавалося йому цікавим, залишити без належної уваги те, що траплялося під час проведених ним численних розвідок і розкопок, навіть якщо для даного періоду його наукового пошуку воно було не зовсім актуальним. Так ширилося коло піднятих проблем, важливість яких з'ясовувалася згодом, коли через роки Дмитро Якович, на новому рівні, повертається до, здавалося б, давно вже забутої теми. За цією

На розкопках неолітичного поселення Вишеньки на Київщині у 1981 році
The excovation of Neolithic site Vishenki near Kiev

29

зовнішньою тематичною і просторовою розкиданістю 50-60-х років крилася цілеспрямована й систематична робота. Її закономірним наслідком стала відома монографія 1968 р., яка й досі вважається взірцем методологічно витриманої, цілісної і довершеної наукової праці з неоліту України.

Наполеглива робота над вивченням неолітичних пам'яток Подніпров'я й Лівобережжя, узагальнення висновків дослідників, що торкалися цієї тематики, численні власні розкопки дозволили Д.Я. Телегіну підготувати докторську дисертацію на тему "Дніпро-донецька неолітична культура". У 1967 р. дисертація була захищена, а вже наступного року за її матеріалами вийшла згадана вище монографія "Дніпро-донецька культура" [Телегін, 1968], що одразу вивела її автора в ряд провідних археологів СРСР та Європи і водночас підняла престиж досліджень з неоліту в Україні. Наступного року вийшло монографічне дослідження В.М. Даниленка "Неоліт України", яке закріпило позиції української школи неолітознавців.

У своїй книзі Д.Я. Телегін відтворює історію населення Подніпров'я і Донеччини часів засвоєння місцевими мисливцями та рибалками перших навичок відтворюваного господарства. Останні, разом з доместикованими козами, вівцями, пшеницею, ячменем, що культивувалися тодішніми землеробами, були запозичені від сусідів з півдня. Однак людність Північної та Східної України виробила власні форми землеробсько-скотарського способу життя, які супроводжувалися цілком своєрідним набором культурних рис. Ця обставина, у поєднанні з антропологічними даними, отриманими з надпорізко-приазовських могильників, дала підстави досліднику

твердити, що населення неолітичної доби з північних та східних областей України не було прийшим іззовні, а продовжувало місцеву лінію розвитку.

Важливим висновком праці Д.Я. Телегіна було те, що неолітичне населення від Західної Волині до Середнього Дінця і від Київщини до Надазов'я належало до групи споріднених племен кола культур з гребінцево-накольчастою керамікою. Надто очевидною була подібність комплексів кераміки, знарядь і реманенту, принципів домобудівництва тощо.

Генетична лінія розвитку дніпро-донецьких племен не обірвалася з настанням епохи міді. На їхньому підґрунті постала маріупільська (постмаріупільська) культура у Надазов'ї, а згодом – після їхнього змішування з деякими сусідніми спільнотами – середньостогівська.

Втім, ці останні висновки зроблені були вже у наступні роки, в ході подальших досліджень. Адже отримання докторського ступеня і вихід у світ праці, якої було достатньо, щоб ім'я її автора назавжди лишилося в історії науки, не давало підстав Д.Я. Телегіну спочивати на лаврах, пожинаючи плоди колишніх досягнень. Ученого призначають завідувачем відділу археології кам'яної доби, який він беззмінно очолював понад 20 років. За цей час у відділі зросла ціла плеяда молодих фахівців, багато з яких сьогодні є провідними дослідниками проблематики кам'яної доби. Отже, не буде перебільшенням сказати, що з ім'ям Дмитра Яковича пов'язаний тривалий період вивчення кам'яної доби України. 70-80-і роки по праву можна назвати добою Д.Я. Телегіна в неолітичній, а частково й мезолітичній проблематиці України.

Постійно розширюючи коло своїх наукових інтересів, Дмитро Якович на початку 70-х років звертається до вивчення доби міді, передусім на Лівобережжі. У 1973 р. виходить друком нова фундаментальна монографія, присвячена середньостогівській культурі.

Середньостогівці цікаві передусім тим, що вперше перейшли до відгінного скотарства з використанням коня, започаткувавши тим самим той специфічний економічний і суспільний лад, що його, у дещо трансформованому вигляді, відмічаємо у пізніших кочовиків. Оскільки дана культура Нижнього Подніпров'я і басейну Дону була найдавнішою з культур рухливих скотарів степу, то саме тут мав розміщуватися первинний центр цієї форми господарства, і саме звідси вона згодом поширилась на схід, а не навпаки, як вважалося раніше. Ці висновки Дмитра Яковича стали важливим внеском у дослідження складної проблеми формування найдавніших скотарів-іndoевропейців пониззя Дніпра, Дону та Волги.

На черзі постало завдання прослідкувати витоки культурних спільнот доби неоліту й міді з теренів України. Стало очевидним, що багато з них не були принесені ззовні, а формувалися на місцевій основі. І це завдання було виконане з появою 1982 року монографії “Мезолітичні пам’ятки України”, а в 1985 році – книги “Памятники епохи мезолита на територии Украинской ССР”. В них уперше були узагальнені і систематизовані всі відомі на той час в Україні пам’ятки доби мезоліту, а також простежено їхній зв’язок з низкою палеолітичних попередників та неолітичних нащадків.

Розмаїття зацікавлень і напрямків діяльності Д.Я.Телегіна вражає: тут і пошуки та вивчення пам’яток мезоліту, неоліту й доби міді, і поширення та популяризація знань з археології та давньої історії України за кордоном [Telegin, 1986, 1987; Telegin, Titova, 1993; Telegin, 1994], і співпраця з американськими та німецькими фахівцями по дослідженню проблем доместикації коня і найдавнішого конярства [Anthony, Telegin, Brown 1991], і фундаментальні роботи з вивчення й систематизації яскравих і самобутніх поховань маріупільського типу [Telegin, 1991], і проблематика співвідношення ареалів давніх культур з областями поширення архаїчних гідронімів [Telegin, 1992], і багато іншого.

Учений продовжує обґруntовувати доцільність виділення цілого ряду культур, груп та типів енеоліту-бронзи: середньостогівської, новоданиловської, типу Засухи [Телегін, Нечитайло, Потехина, Панченко, 2001]. Його дослідження та висновки створили базу для подальшого вивчення енеоліту Південно-Східної Європи.

Серйозну увагу приділяє Дмитро Якович етнічним інтерпретаціям культур, проблемі генези та розселення іndoевропейців. Розуміючи складність і дискусійність вирішення цього питання, дослідник доводить

прайндоіранську належність середньостогівських племен.

Культурно-хронологічна схема пам’яток доби пізньої бронзи, розроблена Д.Я.Телегіним на основі чіткої стратиграфії поселення Ушкалка на Херсонщині стала вагомим внеском до періодизації культур степової України.

Серед численних проблем, які входять до кола інтересів Дмитра Яковича, слід згадати й питання походження слов’ян. Свої думки з цього приводу вчений обґруntовує власноруч здобутими археологічними джерелами, у першу чергу зарубинецькими та пеньківськими об’єктами, які він досліджував під час розкопок більш ранніх пам’яток (Грині, Дереївка, Бондариха). Головним здобутком Дмитра Яковича у названій проблематиці є обґруntування — за допомогою ретроспективного та типологічного методів, з урахуванням даних палеоантропології, топонімики, гідронімії, — неперервності розвитку людності Дніпро-Прип’ятько-Вислинської області, починаючи від пізньоенолітичних культур кола гребінцево-накольчатої кераміки (волинської, східнопоморської, гребінцевої кераміки Польщі), через тшинецьку культуру доби бронзи, культури ранньозалізного віку, пшеворсько-зарубинецькі пам’ятки до риньослов’яських старожитностей типу Пеньківки, Праги-Корчак, Луки Райковецької. Дослідник вважає місцем формування праслов’ян межиріччя Вісли і Дніпра, а також стверджує мовну балто-слов’янську спільність, починаючи з доби неоліту [Телегін, 1998, 2003].

Дмитро Якович завжди жваво реагує на методичні інновації в науці: проблеми уніфікації номенклатури крем’яного інвентаря, розробка системи археологічних понять та термінів, типолого-статистичні методи, радіовуглецеве датування археологічних матеріалів, комплексне вивчення пам’яток із зачлененням антропологічних, палеоекологічних, лінгвістичних джерел, створення програм електронного обліку та пошуку пам’яток археології України, яку вчений складав у Національному Києво-Печерському заповіднику, де він працює з 1994 р.

Активна науково-дослідницька та організаційна діяльність вченого тісно пов’язана з просвітницькою та викладацькою роботою. Більшість наукових висновків Дмитра Яковича знайшла визнання як в Україні, так і в близькому та далекому зарубіжжі. Дослідник постійно бере участь у міжнародних симпозіумах, конференціях, виступає опонентом при захисті кандидатських та докторських дисертацій, рецензентом великої кількості наукових збірок, монографій.

Слід згадати й про постійну участь Дмитра Яковича у редакуванні численних наукових видань: квартальників (журналів) “Археологія”, “Краткие сообщения Института археологии”, щорічників “Праці Центру пам’яткознавства”, “Лаврський альманах”. Учений був відповідальним реактором першого тому “Археології Української РСР” (1971 та 1985 рр.), за що в складі творчої

групи видання був відзначений Державною премією України.

Близько 10-ти років Дмитро Якович очолював Польовий комітет Інституту археології, інспектував інститутські експедиції, ділився своїм багаточим досвідом археолога-польовика, здатного фахово розкопати і стоянку кам'яної доби, і степовий курган, і курінь козацького часу.

Понад 20 років Дмитро Якович викладав у Київському державному університеті імені Тараса Шевченка та Київському художньому інституті за спеціально складеною ним програмою та створеним ним самим альбомом ілюстрацій з матеріалами різних культур України. Набутий досвід Дмитро Якович використав під час підготовки разом з І.С.Винокуром підручника "Археологія України", що витримав два видання [Винокур, Телегін, 1994; 2004].

У 60-х – на початку 70-х років при Інституті археології діяв очолюваний Дмитром Яковичем учнівський археологічний гурток. На його заняттях виступали науковці, учні працювали з археологічними колекціями, а потім здобуті знання використовували в експедиціях. Цей гурток став справжньою кузнею археологічних кадрів – більше десяти колишніх гуртківців стали фаховими науковцями з кандидатськими і докторськими ступенями. Стільки ж виховав Дмитро Якович кандидатів наук у якості наукового керівника аспірантів і пошукачів.

Дмитро Якович завжди займав активну громадянську позицію. Це, зокрема, виявилося у його ставленні до збереження історико-культурної спадщини України. Д.Я.Телегін був одним з ініціаторів створення Товариства охорони пам'яток історії та культури України, понад 20 років незмінно очолює секцію археології Товариства. Завдяки особистій ініціативі Дмитра Яковича обстежено та збережено десятки пам'яток археології, встановлено на більшості з цих них охоронні знаки, підготовлено 17 обласних та декілька районних довідників з археології України [Телегін, Бодянський, 1990]. Завдяки неабияким педагогічно-популяризаторським здібностям

Д.Я.Телегіна на курсах підвищення кваліфікації музейних працівників і краєзнавців (а також через видання доступних широкому читачеві популярних брошур) підготовлено десятки аматорів, які дбають про історико-культурну спадщину в усіх регіонах України [Телегін, 1971, 1978, 1989].

Через усе творче життя проніс Дмитро Якович інтерес до вивчення пам'яток українського козацтва. Ним створено у 1991 р. Науково-дослідний центр "Часи козацькі", який він очолює й нині. Центром здійснено розвідки та обстеження низки козацьких пам'яток Низового Дніпра, зимівника П.Калнишевського, поля битви на Солониці, Хортицької, Кам'янської, Олешківської Січей, оглянуто козацькі кладовища на Півдні України. Проведено 13 щорічних науково-практичних конференцій на тему "Нові дослідження пам'яток козацької доби", матеріали яких видані у 13 тематичних збірках. Вперше у вітчизняній історіографії підготовлено і видано навчальний посібник "Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст." [Телегін, 1997; Археологія, 1997]. Кілька останніх років колектив Центру працює над створенням каталогу нерухомих пам'яток українського козацтва.

Дмитро Якович – людина творча. До будь-якої справи він підходить із натхненням – чи то вибір нового актуального напряму в науці, чи то ретельність у господарському забезпеченні експедиції, чи то створення власними руками фотовиставки "Шедеври лапідарного мистецтва українського козацтва", яка успішно експонувалася в Києві в Українському домі у 1994 р.

І тепер, не дивлячись на поважний вік, Дмитро Якович не уявляє свого життя без наукового пошуку. Нещодавно за його ініціативи на базі Інституту археології НАНУ і Товариства охорони пам'яток історії та культури України розпочав свою діяльність семінар з індоєвропейстики. В роботі у вченого одразу кілька наукових праць, нові плани, нові проекти.

Тож побажаємо невтомному Досліднику, Учителю творчої наснаги, здійснення творчих задумів, розуміння й підтримки учнів.

ЛІТЕРАТУРА

Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України. – Тернопіль, 2004.

Каталог наукових друкованих праць Д.Я.Телегіна. – Упорядники Колпакова В.М., Титова О.М. – Луганськ: Шлях, 2000.

Каталог наукових друкованих праць Д.Я.Телегіна 1952 – 2004 рр. – Упорядники Колпакова В.М., Титова О.М. // Людина, Вчений, Наставник. – К., 2004. – С. 34-51.

Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура: до історії населення епохи неоліту – раннього металу півдня Східної Європи. – Київ: Наукова думка, 1968.

Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. – Київ: Наукова думка, 1973.

Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX-VI тис. до н.е.). – Київ: Наукова думка, 1982.

Телегін Д.Я. Памятники епохи мезолита на територии Украинской ССР. – Київ: Наукова думка, 1985.

Телегін Д.Я. Про що розповідають кургани. – Київ: Знання, 1971.

Телегін Д.Я. Речі говорять. – Київ: Знання, 1978.

Телегін Д.Я. Виявляти та охороняти стародавні скульптури та петрогліфи. – Київ: Знання, 1989.

Телегін Д.Я. Неолитические могильники марипольского типа. – Київ: Наукова думка, 1991.

Телегін Д.Я. Иллирийские и фракийские гидронимы Правобережной Украины в свете

археологических исследований // Balcanica. – XXIII. – Белград, 1992.

Телегін Д.Я. Часи козацькі. Січі Запорозькі. – Київ: Тираж, 1997; Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. – Відп. ред. Телегін Д.Я. – Київ: ВІПОЛ, 1997.

Телегін Д.Я. Праслов'яни, їх культурне оточення в V-III тис. до н.е. // Українська ономастика. – К., 1998.

Телегін Д.Я. Праслов'яни та їх культурне оточення в неоенеолітичний час IV-III тис. до н.е. // Лаврський альманах. – Вип. 9. – К., 2003. – С. 184-198.

Телегін Д.Я., Бодянський О.В. Список археологічних пам'яток Дніпровського Надпоріжжя (Дніпропетровська і Запорізька обл.). – Київ: Знання, 1990.

Телегін Д., Нечитайлло А., Потехіна І., Панченко Ю. Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона. – Луганск: Шлях, 2001.

Anthony D. Telegin D. Brown A. The Origin of Horseback Riding // Scientific American. – Vol. 265. – 16. – 1991.

Telegin D. Dereivka. A Settlament and Cemetery of Copper Age. Horse Keepers on the Middle Dnieper // BAR International Series. – Vol. 287. – Oxford, 1986.

Telegin D. On the Yamna Culture // Current Anthropology. – Vol. 28. - 1 3. – 1987.

Telegin D. Storia e cultura delle popolazioni dell'Europa orientale nella fase iniziale dell'eta dei metalli // Storia d'Europa. – Vol. II. – Torino, 1994.

Telegin D. Titova E. La zone das steppes // Atlas du Neolithique Europeen. – L'Europe orientale. – 1993.

**Koncha S.V., Tytova O.M.
MAN OF CREATIVE SEARCH**

This article is devoted to description of vital and creative way of the well known Ukrainian archaeologist D.Y.Telegin.

ТЕЛЕГІН Д.Я.

ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК ЯМНОЇ СПІЛЬНОТИ В КОНТЕКСТІ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

TELEGIN D.YA.

RESARCH OF PIT-GRAVE ENTITY IN CONTEXT OF INDOEUROPIAN QUESTION

У статті аналізуються поховальні комплекси ямної спільноти, досліджені експедицією "Дніпро-Донбас" у 1970-1975 рр. Особливу увагу звернуто увагу на низку поховань з Орельсько-Самарського межиріччя, які, на думку автора, засвідчують контакти населення ямної спільноти та середньодніпровської культури. На підставі цих фактів висловлюється припущення про існування глибоких і стаих зв'язків між іndoіранською та середньоєвропейською гілками іndoєвропейських племен, що мали місце в III тис. до н.е. на теренах України.

Пам'ятки ямної скотарської культури або спільноти, як відомо, займали великі території Євразії від Північно-Західного Причорномор'я до Зауралля. На думку М.Я. Мерперта, О.Г. Шапошникової та ін., ця спільнота включала понад 10 локальних варіантів, що дешо різняться між собою за складом археологічних матеріалів. Один з них займає територію між ріками Орель і Самара, що впадають у Дніпро (рис.1). Склалося так, що цей район поширення ямних пам'яток до недавнього часу був вивчений значно менше, ніж інші групи спільноти. Наявну прогалину вдалося ліквідувати за останні 35 років завдяки дослідженням новобудовних археологічних експедицій уздовж каналу Дніпро-Донбас, а також у зонах зрошуvalьних систем цього ж регіону. Працювали тут, головним чином, дві експедиції: перша від Інституту археології АН УРСР ("Дніпро-Донбас"), друга, очолювана І.Ф.Ковальовою, – від Дніпропетровського державного університету.

Київська експедиція провадила роботи у 1970-1975 рр. під керівництвом автора, здійснивши повне археологічне обстеження території вздовж траси каналу Дніпро-Донбас. Тут нами зареєстровано понад 100 археологічних пам'яток різних епох, частину з яких розкопано [Телегін, 2001]. Зокрема досліджено понад 100 поховань ямної спільноти в курганах: поблизу сіл Могилів, Лисківка, Бузівка, Перещепине, Пеньков завод та ін., а також певну кількість ґрунтових поховань на Йосипівському могильнику. Як зразок розкопаних „ямних“ курганів охарактеризуємо два комплекси біля Пеньков заводу: курган 1, поховання 15 (1/15) та курган 4, поховання 13 (4/13).

Поховання 1/15 залягало в прямокутній ямі, наближенні до квадрата. Небіжчика було покладено на правий бік з розворотом на спину, з підгнутими ногами, головою на захід, але з деяким відхиленням на північ. Ноги були зігнуті у колінних суглобах під гострим кутом, права рука випростана в напрямку до колін, ліва зігнута в лікті. Череп виявився повернутим лицем до півдня і дуже сплюснутим (рис.2, 1). На лобній частині черепа лежав маленький аморфний шматочок міді чи

бронзи, ймовірно від прикраси. Через правий лікоть до кисті руки, починаючи від правої половини грудної клітини, тягнулася низка кістяних рурочок, декорованих головним чином гвинтовою нарізкою. Траплялися також короткі барильцеподібні намистини. Все намисто знизу закінчувалось молоточкоподібною шпилькою з кістки (рис.3). На жаль, частина намиста, у тому числі кінчик шпильки, була попсована гризунами. Під південною стіною ями лежав на боці, вінцем до півдня, горщик ямної спільноти з опуклим денцем, суцільно вкритий відтисками гребінцевого штампу (рис.4, 1). Дно ями було посыпане червоною вохрою з домішкою деревних вуглинок.

Поховання 4/13 виявилось парним – жінки та дитини. Контури ями позначилися на глибині 3 м від репера, а дно її – в материку, ще на 0,7 м нижче. Яма мала прямокутну форму (2,0 x 1,2 м) з трохи заокругленими кутами і була орієнтована по лінії південний захід –

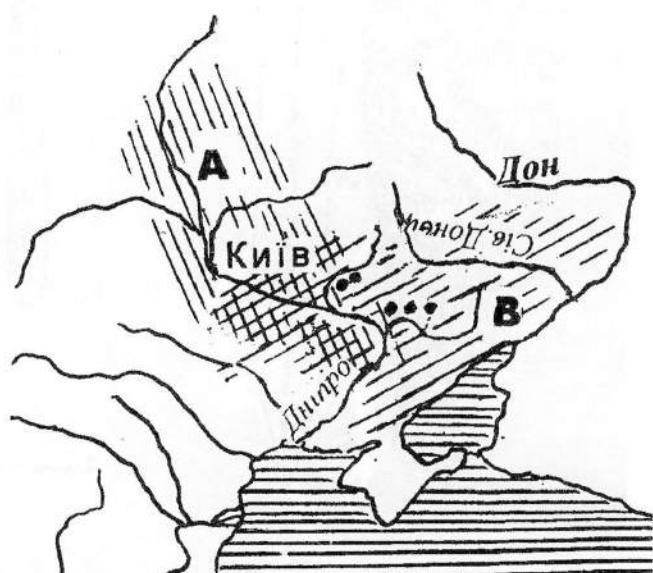

Рис. 1. Мапа поховань ямно-середньодніпровського типу в Наддніпрянщині в зоні стику середньодніпровської (А) та ямної (В) культур.

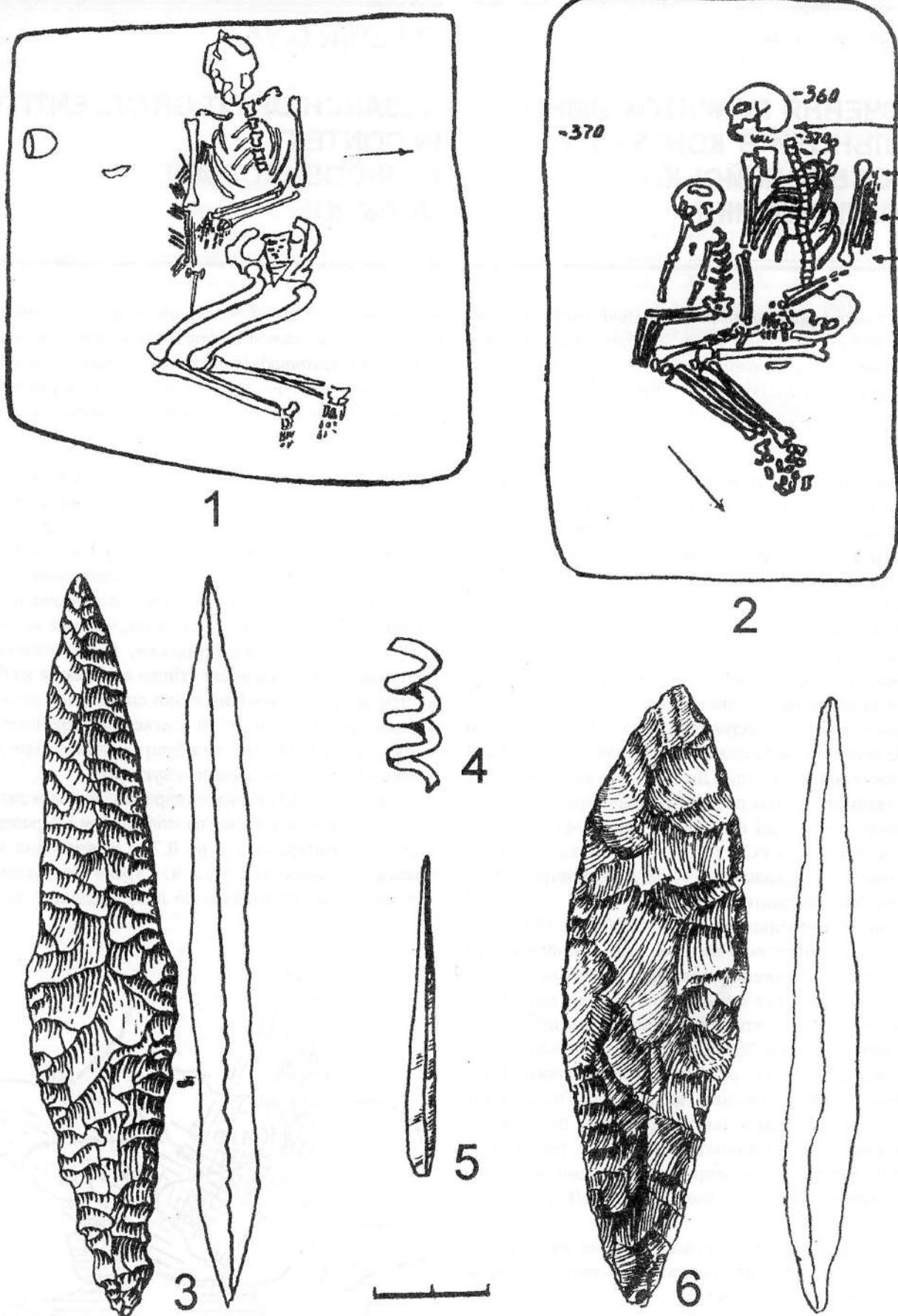

Рис. 2. Перещепине: 1 – п. 1/15; 2-5 – п. 4/13; 6 – п. 1/17.

північний схід. Обидва кістяки гарної збереженості, лише у дитячого не виявлено кистей рук та стоп ніг. Небіжчиків поклали головами до південного заходу. Жінка лежала на спині з сильним нахилом на правий бік. Руки її випростали уздовж тіла, ліва лежала на тазі, напівзгнутою в лікті, а ноги були підігнуті в колінах. Дитину поклали в скорченому стані на правому боці (рис.2, 2). У жіночого кістяка ноги нижче колін були засипані червоною вохрою. В чорноземному заповненні ями – розпорощено і на різній глибині – траплялися фрагменти горщика з розчосами на зовнішній поверхні. Під черепом жінки виявлено срібну спіральну підвіску, а під лівою плечовою кісткою – 230 дрібних крем'яних відщепів. Вони були компактно висипані вздовж плечової кістки небіжчиці. Поверх відщепів лежало мідне шило, прикрите крем'яним ножем. Срібна скронева підвіска гарної збереженості була вигнута в спіраль із круглого в перетині, діаметром – 0,2 см, дроту з розклепаними кінцями; довжина прикраси – 2,6 см (рис.2, 4). Двобічно-оброблений ніж (довжина – 12,8 см) виділявся виразним перехватом та овальним перетином (рис.2, 3). Мідне чотиригранне прямокутне в перетині шило мало довжину 5,8 см. (рис.2, 5).

Наведений обряд поховання та набір речей загалом є стандартним для ямної спільноти. Небіжчиків ховали у неглибоких ямах прямокутної форми, інколи з округлим обрисом. Там, де це вдалося простежити, ями були з виступом, який облаштовувався на рівні похованої поверхні. Для дитячих поховань інколи робили в стінці підбій (2 випадки). Деякі ями відзначалися дещо більшими розмірами, маючи протяжність до 2,9 м. У більшості випадків ями на рівні виступу перекривали дерев'яними плахами.

Переважна кількість поховань – одиночні, за винятком кількох парних та одного потрійного (Пеньков завод). Захоронення дорослих доповнюються кількома дитячими. Звичайна поза небіжчиків – скорчена на спині, але в деяких випадках їх клали в позі “вершника, що скаче”. Остання передбачала розміщення мерця на боці (частіше правому) в скорченому стані. Одна рука лишалася прямою, друга – трохи зігнутою в лікті, а кисті обох рук лежали біля колін підігнутих ніг. Одне з таких поховань (Пеньков завод 2/6) дослідили в порушеній катакомбі. Не виключаємо, що воно може належати до пізньої часу або початку катакомбного періоду. Всі небіжчики ямної спільноти лежали на якісь підстилці, іноді різниколірній, тришаровій. У багатьох випадках наявні сліди вохри. Орієнтація поховань ямної спільноти не стала, дещо переважає східна (північно-східна) та південна.

Загалом проаналізовано 20 інвентарних поховань. У супровідному інвентарі помітну роль відігравали прикраси (5 комплексів). Їх виготовляли з кісток і зубів тварин (4 випадки), а в похованні Пеньков завод 4/13 була вже згадувана срібна спіральна підвіска. Кістяні прикраси представлені трьома типами: довгі рурочки з гвинтовою нарізкою, такі ж рурочки без декору та короткі намистини. Останні доповнювалися в разках намиста підвісками з зубів хижака. Описаний вище

разок з Пеньков заводу 1/15 включав 30 елементів (рис.3). Знарядь праці мало – три кістяні шила та одне мідне. Двічі небіжчика супроводив зламаний крем'яний ніж, одного разу – скребачка. До цікавих знахідок належать цілі крем'яні ножі (рис.2, 3, 6).

Глиняний посуд виявлено в 14-ти похованнях, в одному – навіть два горщики. окремі посудинки були знайдені в насипах курганів. Всього добуто 10 цілих посудин. Майже всі вони мають округле денце та опуклу форму тулуба, рідше – дещо видовжені пропорції. Є також один плоскодонний горщик з трохи відведенними назовні вінчиком. Домішки в тісті невиразні. Поверхню посудин вкривали чіткими розчосами, орнамент наявний лише на п’яти горщиках. У трьох випадках візерунок вкривав всю або майже всю поверхню. Складається він із відтисків гребінця, на одному з горщиків прокреслено горизонтальний зигзаг, від якого вниз спускаються вертикальні зигзаги – “змійки” (рис.4, 1-4).

Крім описаних вище горщиків виявлено декілька посудин, що відрізняються від решти наявністю вушка (рис.5, 1). Типологічно такий посуд має аналогії серед кераміки з другого шару Михайлівського поселення. З колекції „ямного“ посуду випадає за формую мисочком з округлим дном (рис.5, 2).

Закінчуєчи характеристику матеріалів з Надорелля, згадаємо ще про шість поховань ямної спільноти, досліджених у ґрунтовому могильнику біля Йосипівки.

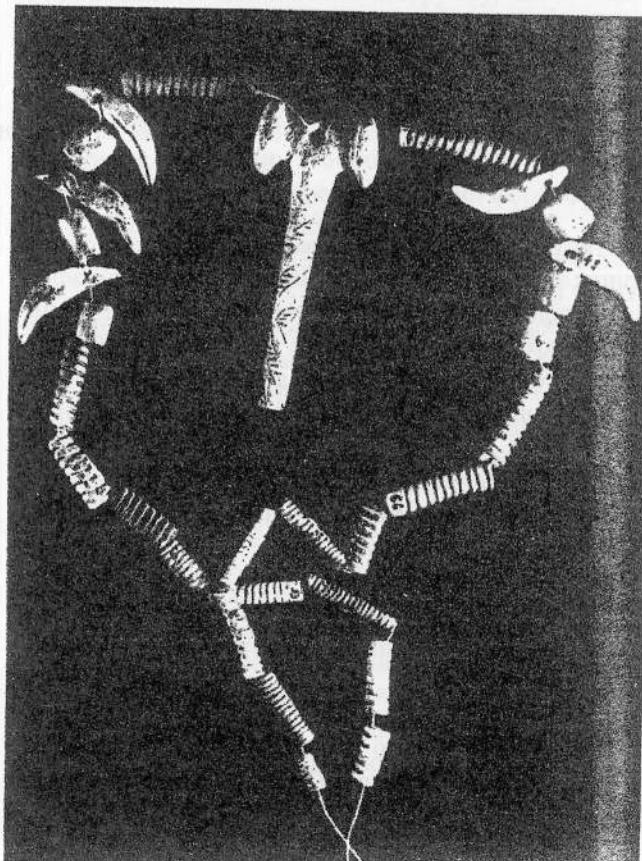

Рис. 3. Перещепине, п. 1/15, кістяне намисто.

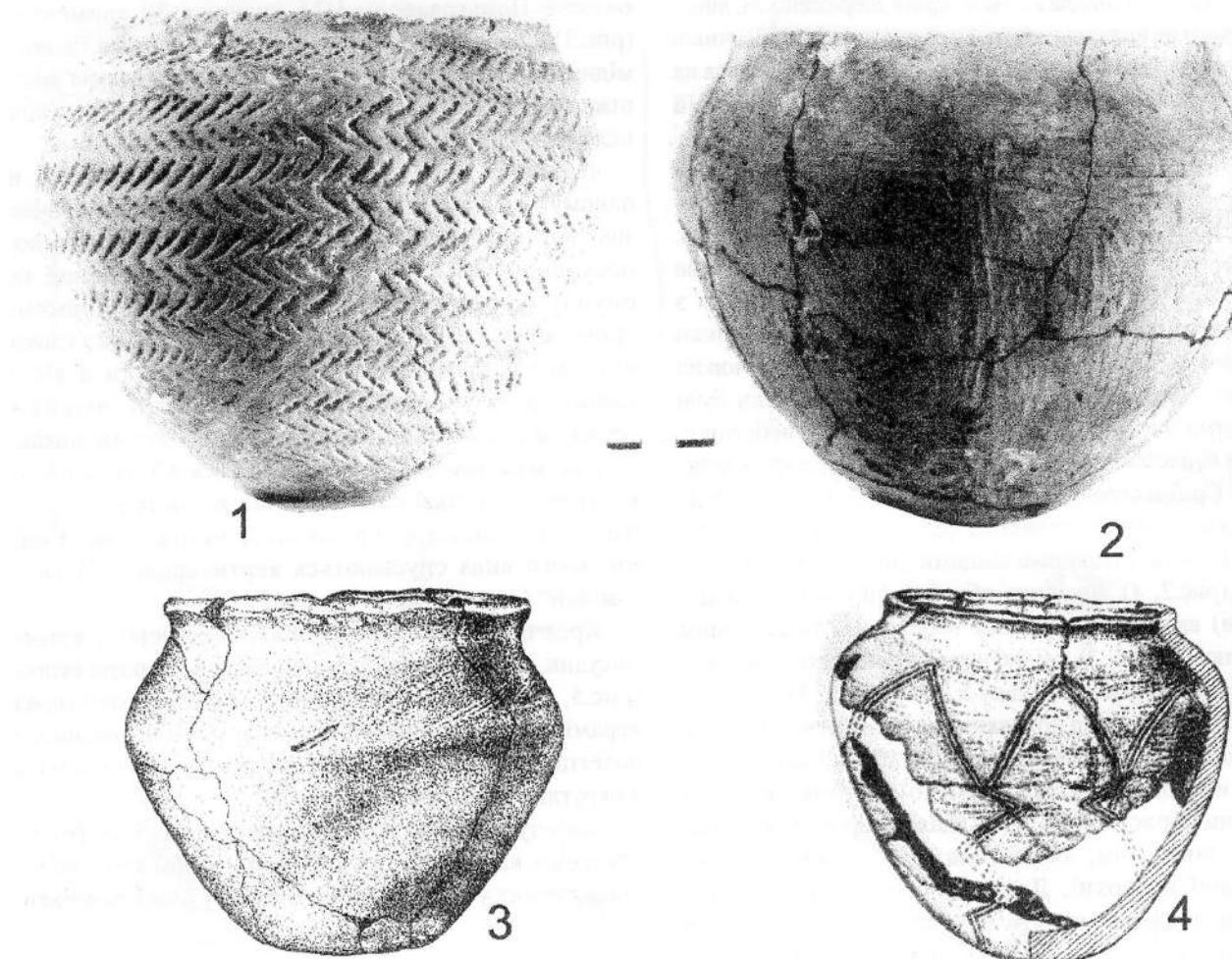

Рис. 4. Перещепине: 1 – п. 1/5; 2 - п. 2/16; 3 - Брилювата Могила, п. 3; 4 - Брилювата Могила, п. 10.

При похованні № 37 стояв невеликий плоскодонний горщик з високим рівним вінчиком, вкритим чотирма рядами відбитків плетеної вірьовки (рис.6, 8). Небіжчик з цього поховання, на жаль, не зберігся, а найближчі аналогії горщиків відомі серед кераміки з поховань культури шнурової кераміки в Білорусі та Польщі [Włodarczak, 2001, fig.17]. Дрібні уламки посудини, фактурою дуже близької до горщика з поховання 37, зафіксовані на краю могильника, де, очевидно, було аналогічне поховання, що не збереглося.

Отже, серед поховань ямної спільноти такі горщики є імпортом. Як побачимо нижче, факти прямих контактів носіїв культур шнурової кераміки з населенням ямної спільноти відзначали й дніпропетровські фахівці, що працювали в Орельсько-Самарському межиріччі після нас. Особливо багато в цьому напрямку зробила З.П.Маріна [Марина, 1978; 1985].

Аналіз матеріалів Орельсько-Самарського межиріччя помітно розширює наше уявлення про ямну спільноту Східної Європи та її оточення, зокрема культури, що відносяться науковцями до

іndoєвропейського кола. Поміж Ореллю та Самарою, наприклад, як ніде в інших теренових групах, наявна велика кількість „ямних” комплексів з посудом. Численність ранньої ямної горщиков у цьому районі важлива для вирішення проблеми походження ямної культури взагалі, про що вже йшлося раніше [Ковалева, Марина, 1976, с.49-51; Телегін, 2002, с.3]. У даному випадку нас більше цікавлять поховання, де виявлено посуд середньодніпровської культури (Бузівка 3/1 Магдалинівського р-ну; Новоіванівка 1/1 та 3/1 Павлоградського району), видані З.П.Маріною [Марина, 1985, с.55-58, рис.1]. Перелічені комплекси органічно доповнюють наші знахідки з поховання № 37 Йосипівського могильника.

На висвітленні особливостей цих поховань, що є головною темою даної розвідки, ми зупинимося детальніше.

Небіжчиків ховали в неглибоких ямах прямокутної форми з заокругленими кутами, – на спині, в скороченому чи випростаному (Новоіванівка, 1/1) положенні. Їхня орієнтація є різною, всі вони одиночні,

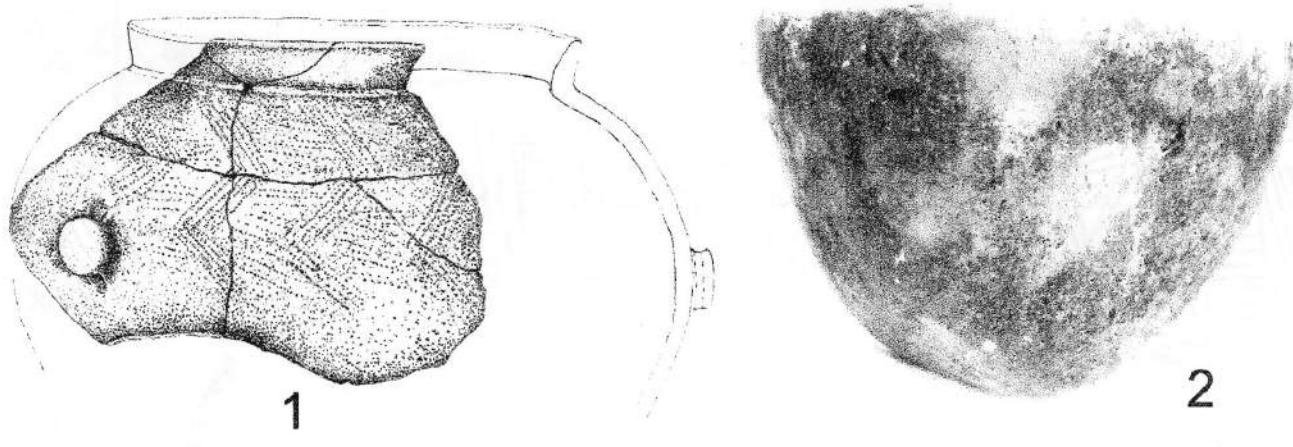

Рис. 5. Своєрідні форми посуду при похованнях. 1 – Перещепине, 1/2; 2 - Пенькозавод.

крім одного парного (Бузівка, 1/3). У чотирьох випадках біля небіжчика стояли одна або дві посудини.

Так, у комплексі Новоіванівка 3/1, як і в Йосиповському № 37, знаходилося по одному високогорлому округлотілому горщику з орнаментом на шийці (рис. 6, 8, 10). В інших похованнях (Новоіванівка, 1/1 та Бузівка, 3/1) було по дві посудини. У похованні Бузівка 3/1 стояла баночка, типова для середньодніпровської культури за формуєю та шнуром орнаментом (рис. 6, 1); а з нею знаходився типовий для ямної спільноти округлоний горщик з гребінчастим орнаментом (рис. 6, 3). Ще більш цікавим є поховання Новоіванівка 1/1, де також були виявлені дві посудини, причому одна з них – середньодніпровська високошийна (рис. 6, 6), а друга – “ямний” за формуєю горщик, але вкритий орнаментом на манер середньодніпровського посуду (рис. 6, 4).

Наявність різного посуду при описаних похованнях, безумовно, свідчить про зв’язок між ямною і середньодніпровськими культурами, що вже відзначалося й іншими авторами (наприклад, І.І.Артеменком [1967] і З.П. Маріною [1985]). Про присутність у ямному похованні Яцковицького могильника поруч з ямним середньодніпровського посуду писала Т.Б.Попова [1955, с. 128]. Немає сумніву, що така унікальна ситуація знаходження в одному комплексі двох посудин різних культур є результатом їх, по-перше, територіального стикування, по-друге – хронологічного збігу, хоча б упродовж нетривалого часу. Район спільнотного поширення цих культур на археологічній мапі України знаходиться між Києвом і Черкасами. На часткову синхроність у другій половині III – на початку II тис до н.е. ямних і середньодніпровських поховань вказують і результати датування відповідних комплексів радіовуглецевим методом (рис.7).

Описані вище матеріали доби ранньої бронзи Орельсько-Самарського межиріччя розкривають перед ними досить важливу й цікаву картину взаємодії двох культур – ямної й середньодніпровської. Причому,

проявом цих контактів є не тільки присутність в одному й тому ж похованні посудин двох культур (що трапляється і в інших випадках), а й інші свідоцтва глибоко закорінених культурних зв’язків. Маємо на увазі факти взаємного обміну між носіями цих двох культур знаннями керамічної справи та запозичення елементів орнаменту посуду. Це, зокрема, перенесення геометричного трикутно-ромбічного узору з плоскодонної чашечки середньодніпровської культури на ямний округлоний горщик (рис.6, 4), і навпаки, поява на середньодніпровських горщиках штампованих ялинкового візерунку, що нагадує гребінець. Про досить тісний культурний зв’язок цих двох культур свідчать і деякі інші ознаки, такі як поховання у скорченому стані на спині, посипка їх вохрою тощо. Носії цих культур були типовими скотарями, озброєними бойовими сокирами. Серед прикрас у них були й вироби однакової форми, у тому числі й молоточкоподібні шпильки.

Встановлюючи, завдяки розкопкам в Орельсько-Самарському межиріччі, незаперечні, на наш погляд, контакти ямного населення з середньодніпровськими племенами, ми тим самим входимо на коло культур шнурової кераміки Польщі, Центральної Європи та Прибалтики, до складу яких входила й середньодніпровська. А, як відомо, цей великий масив включав також Анатолію і все Понто-Каспійське оточення, яке, на основі археологічних, лінгвістичних та інших аналізів, вважається областю формування цілого ряду індоєвропейських груп населення, вивченням яких займаються вчені різних дисциплін. Тільки за останні 20 років у кількох країнах вийшла низка монографій, присвячених індоєвропейській проблематиці (у тому числі, Т. Гамкрелідзе та В. Іванової [1984], К. Ренфrew [Renfrew, 1987], В.А. Сафонова [1989], Дж. Меллорі [Mallory, 1989]), а також велика кількість статей різних авторів. У цих та інших роботах дослідники давно ставлять і намагаються вирішити багато актуальних питань індоєвропейської проблематики, зокрема про час

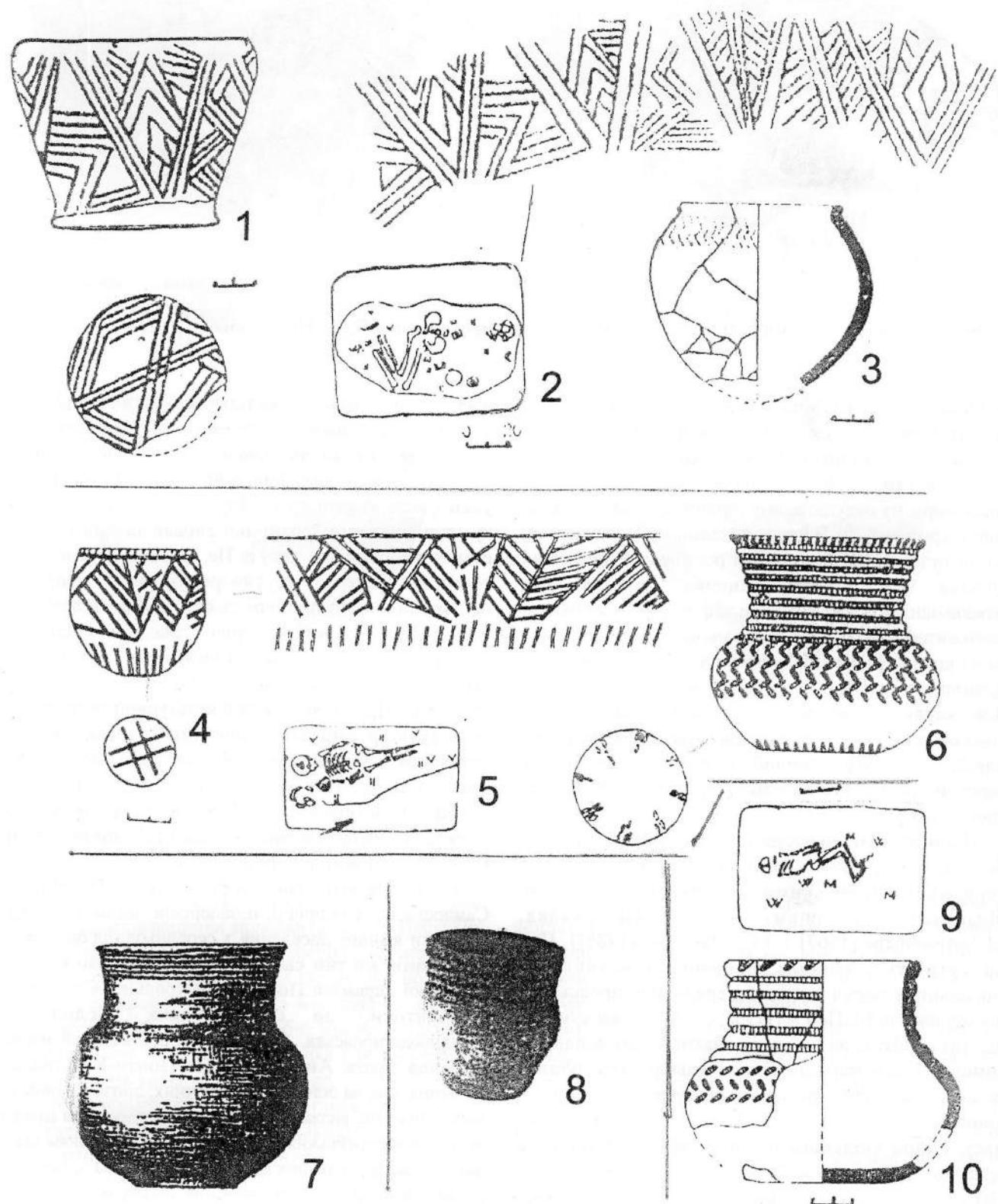

Рис. 6. Поховання ямно-середньодніпровського типу Наддніпрянщини (1-6, 8-10) та шнурова кераміка Польщі (7). 1 – 3 – Бузівка, 3/1; 4–6 – Новоіванівка, 1/1; 7 – Зерницькі Горки; 8 – Йосипівка, № 37; 9–10 – Новоіванівка, 3/1.

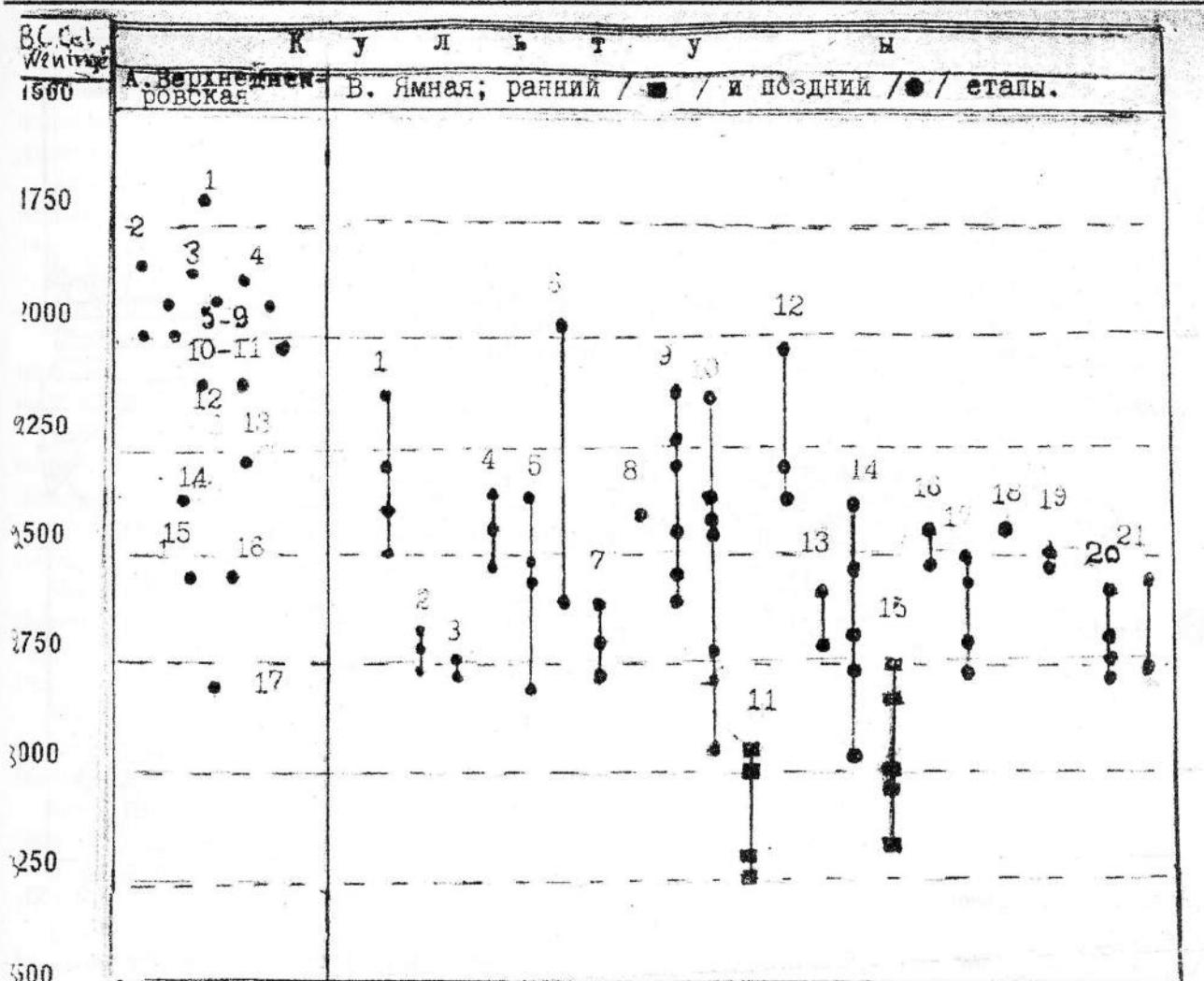

Рис. 7. Синхроністична таблиця абсолютноого датування поховань середньодніпровської (А) та ямної (В) культур методом C-14 (за Telegin D.Ya., Pustovalov S.Z., Kovalyukh N.N., 2003; Kryvaltsevich M., Kovalyukh N.N., 1999). А: 1) Стрілиця пох. 14; 2) Стрілиця пох. 56; 3) Стрілиця, пох. 53; 4) Прорва 1, пох. 2; 5) Прорва 2, пох. 1; 6) Стрілиця пох. 43; 7) Стрілиця пох. 53; 8) Озерне 1; 9) Озерне 1; 10) Прорва 1, пох. 20; 11) Прорва 1, пох. 10; 12) Прорва 1, пох. 10; 13) Ходосовичи, кург. 3, пох. 2; 14) Прорва 1, пох. 18; 15) Прорва 10, пох. 18; 16) Прорва 1, пох. ; 17) Прорва 1, пох. 1. В: 1) Тальянки; 2) Успенка; 3) Христофорівка; 4) Чкалове; 5) Широка Балка; 6) Червоний Яр; 7) Августинівка; 8) Астахове; 9) Вишетарасівка; 10) Виноградне; 11) Волонтерівка; 12) Дмитрівські могили; 13) Зарічне; 14) Кам'янка-Дніпровська; 15) Кременівка; 16) Минівка; 17) Бриловата Могила; 18) Облої; 19) Орджонікідзе; 20) Перещепине; 21) Подкалинівка.

і місце утворення цих культур, їх хронологічне членування, рівень економічного розвитку їх носіїв тощо.

Стосовно “прабатьківщини” іndoєвропейців, їх походження та складання їхніх мов, дослідниками запропоновано 10-15 варіантів, що, як правило, виключають один одного [Hausler, 1998, s.1-46; Сафронов, 1989]. Серед найбільш відомих теорій прабатьківщини особливо популярними є: північнонімецька (Г. Коссіна, Л. Кілліан), центральноєвропейсько-балканська (Г. Девото, М.М. Дъяконов), причорноморсько-степова (Г. Чайлд, М. Гімбутас, Дж. Меллорі); малоазійсько-анатолійська (Т.В. Гамкрелідзе, В.В. Іванов, К. Ренфрю) та ін. [Zvelebil, 1995].

Звертаючись до іndoєвропейської проблематики, К. Ренфрю запропонував свою теорію складання і розповсюдження іndoєвропейської спільноти Європи

і Азії, яка включає дві гіпотези (А і В), що помітно різняться між собою [Renfrew, 1987, fig.8, 4]. Гіпотеза А охоплює пам'ятки на південь і захід від Каспійського і Чорного морів, тобто регіони фермерсько-землеробського населення. Гіпотеза В стосується головним чином пам'яток скотарсько-пастуших племен і степових просторів Євразії на північ від Чорного і Каспійського морів.

Початок складання іndoєвропейських культур в Анатолії відноситься до VI тис до н.е., коли із загальної маси землеробського населення виділились протохето-лувійські племена. Звідси населення з фермерсько-землеробською економікою та іndoєвропейською мовою, за К. Ренфрю, поширилося в двох напрямках: у бік Іранського нагір'я та Індії – на схід, та до Європи – на захід. В Європі нова економіка і мова поширилися

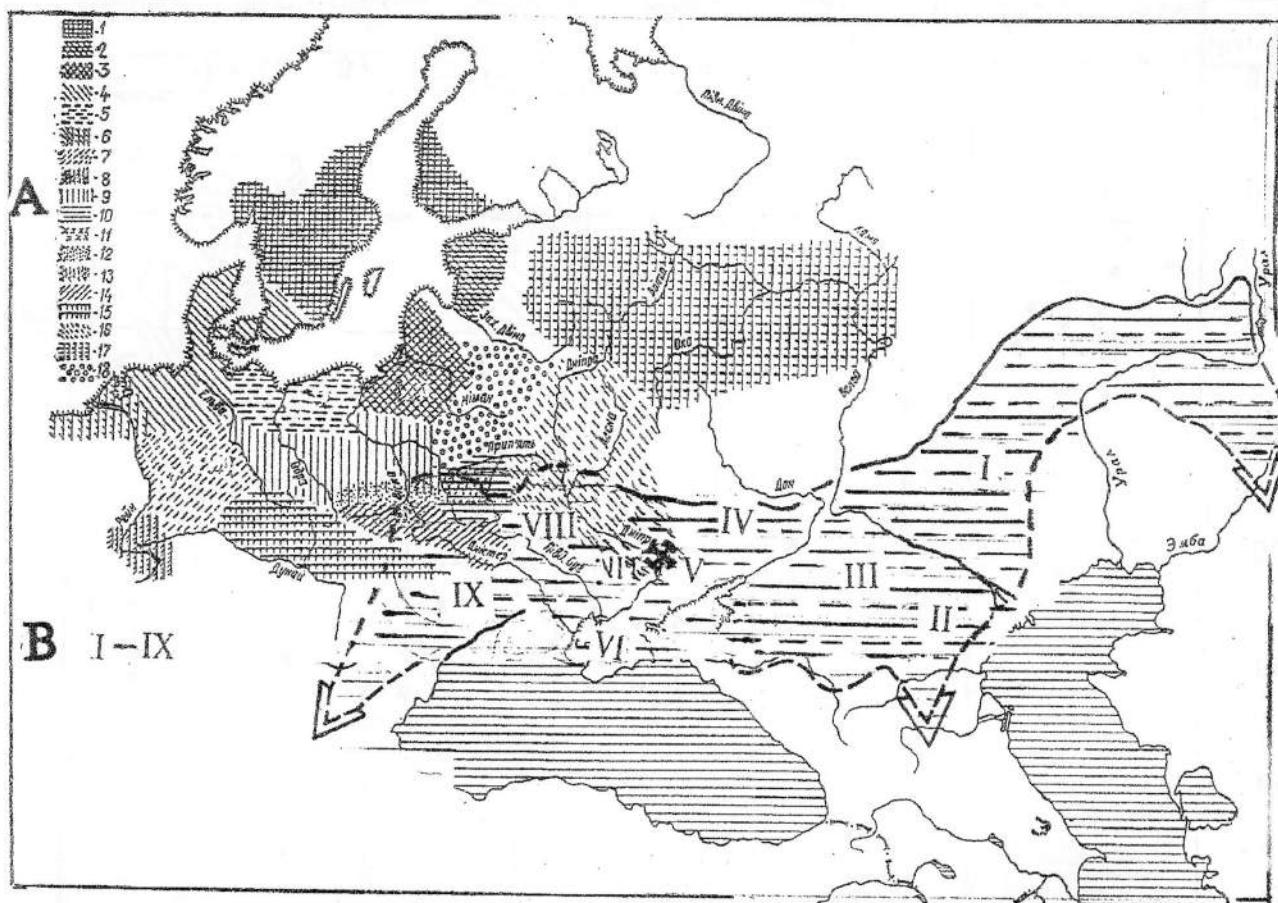

Рис. 8. Карта поширення культур шнурової кераміки (А, 1-18 [Свешніков, 1974]); ямної культури (В, I – XI, [Мерперт, 1974]).

X - район розкопок поховань ямно-середньодніпровського типу в Орельсько-Самарському межиріччі.

на просторах Балкан, Середньої та Східної Європи, де виникло декілька вторинних осередків іndoєвропейської “прабатьківщини”.

У III – на початку II тис до н.е. в Центральній та Східній Європі й Прибалтиці склалися два великі блоки культур ранньої бронзи. На Заході це були культури шнурової кераміки, а на Сході – спільнота ямних племен, які заселяли степи від Надчорномор’я до Каспію. Зіставляючи всі факти розселення іndoєвропейців, наведені в роботі К. Ренфрю, з нашими спостереженнями у Наддніпрянщині, доходимо висновку, що розглянуті нами синкретичні поховання в Орельсько-Самарському межиріччі приходяться якраз на район стику західних племен середньодніпровської культури шнурової кераміки та культури ямних племен зі Сходу (рис.8).

Племена середньодніпровської культури шнурової кераміки, що склалася в Центральній Європі, антропологічно відносяться до так званої давньоєвропейської (oldeuropean) групи населення, визначеної за наявністю там численних гідронімів

[Krahe., 1964], а носії ямної культури були іndoіранцями [Абаев, 1972, с.29-32; Грантовский, 1981, с.245-272].

Відкриття і дослідження явних слідів взаємних контактів представників двох різних груп населення первісної епохи важко переоцінити. Наявні факти свідчать, що їхні громади жили поруч, зустрічалися і, мабуть, розуміли одні одних; у них був близький обряд поховання померлих, вони запозичували мотиви та елементи орнаменту на кераміці. Схоже, що різниця в культурі й мові цих племен, з яких одні представляли давніх європейців, а другі – іndoіранців, була ще не надто великою.

Насамкінець варто наголосити, що такий яскравий факт взаємин людей давніх епох трапляється далеко не часто. Хоча стосовно „ямників” і „шнурников” можливість подібних контактів деякими фахівцями якраз припускалася. Про це, зокрема, писав відомий дослідник іndoєвропейської проблематики Д. Меллорі [Mellor, 1989, p.273].

З викладеного вище видно, що це передбачення колеги знайшло близкуче підтвердження.

ЛІТЕРАТУРА

Абаев В.И. О прародине и древнейшей миграции индоевропейских народов.// Древний Восток и Античный Мир. – М., 1972.

Артеменко И.И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы // МИА. – М., 1967. – № 148.

Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы, Тбилиси, 1984. – Т. 1-2.

Грантовский Э.А. “Серая керамика”, “расписная керамика” и индоевропейцы // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. – М., 1981.

Ковалева И.Ф., Марина З.П. Раннеямные погребения «крепинского» типа в курганах степного Левобережья Днепра // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1976.

Марина З.П. Периодизация и хронология погребения ямной культуры в междуречье Орели и Самары // Курганные древности Степного Поднепровья III-I тыс. до н. э. – Днепропетровск, 1978. – Вып.2.

Марина З.П. К вопросу о связях ямной и среднеднепровской культуры // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1985. – Вып.2.

Мернерт М.Я. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья. – М., 1974.

Попова Т.Б. Племена катакомбной культуры. – М., 1955.

Сафонов В.А. Индоевропейские прородины. – Горький, 1989.

Свешников И.К. Історія населення Прикарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тис до н.е. – К., 1974.

Телегин Д.Я. Памятники Поорелья в работах экспедиции “Днепр-Донбасс” (1970-1975) // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2001.

Телегин Д.Я. К вопросу о сложении ямной культуры по данным анализа керамики // Донецкий археологический сборник. – Донецк, 2002. – № 9.

Hausler A. Zum Ursprung der Indogermanen. Archaologische, anthropologische und sprachwissenschaftliche Gesichtspunkte // EAZ. – 1998.

Kryvaltsevich I., Kovalynch N.N. Radiocarbon dating of the Middle Dniepr culture from Belavus // Baltic-Pontic Studies. – Posnan, 1999. – Vol.7.

Krahe H. Unsere ältesten Flussnamen. – Weisbaden, 1964.

Mellory J. The Homeland of the indo-Europeans. // Archeology and language. – New York, 1989.

Renfrew C. Archaeology and language. – London, 1987.

Telegin D.Ya., Pustovalov S.Z., Kovalyukh N.N. Relative and absolute Chronology of Yamnaya and Catacomb monuments the issue of couexistens // Baltic-Pontic Studies. – Posnan, 2003. – Vol.12.

Włodarczak P. The absolute chronology of the corded Ware // The absolute chronology in Mitteleuropa 3000-2000 BC. – Posnan, 2001.

Zvelebil M. Indo-european origins and the agricultural tradition in Europe // Whiher archeology. – Praga, 1995.

Telegin D.Ya.

RESARCH OF PIT-GRAVE ENTITY IN CONTEXT OF INDOEUROPIAN QUESTION

The issue consist the analaises of cemetries of Pit-Grave entirety, wich was excavated in 1970-75.

СТЕПАНЧУК В.М.,
СИВОЛАП М.П.

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНОГО
ОБСТЕЖЕННЯ
ПІЗНЬОАШЕЛЬСЬКОГО
МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ВЕЛИКА
БУРІМКА НА ЧЕРКАЩИНІ

STEPANCHUK V.M.,
SYVOLAP M.P.

ON RESULTS OF
ARCHAEOLOGICAL
INSPECTION OF LATE ACHEULEAN
LOCALITY OF VELYKA BURIMKA,
CHERKASSY REGION

Стаття містить інформацію про обстеження відомого з 1954 р. місцезнаходження Велика Бурімка. Кремені, виявлені поруч з плеистоценовою фауною, не мають ознак штучної обробки

Місцезнаходження в с. Велика Бурімка у 50-ті роки ХХ сторіччя увійшло в довідкову археологічну літературу як пам'ятка пізньоашельського (домусьєрського) часу. У 1954 р. місцезнаходження було обстежене відомим фахівцем-палеолітознавцем І.Г. Шовкоплясом, який і видрукував попередні відомості про нього. Незважаючи на невеликий обсяг відомих на той час даних, місцезнаходження було визначене як таке, що пов'язане з діяльністю давньої людини і датоване пізнім ашелем.

Факт наявності в Середньому Подніпров'ї пізньоашельської пам'ятки заслуговує на пильну увагу. На середину минулого століття на території Європейської частини колишнього СРСР було відомо лише кілька археологічних місцезнаходжень цього часу. Усі вони, до речі, зосереджені на території України (нижній шар Киїк-Коби в Криму, Круглик у Надпоріжжі, Лука-Врублевецька на Дністрі та деякі інші). Зрозуміло, який ентузіазм у науковців викликали попередні повідомлення про знахідку нової пам'ятки раннього палеоліту на Черкащині. Відтоді кількість місцезнаходжень цього часу суттєво збільшилася [див.: Археологія УРСР, 1985; Гладилін, Ситливий, 1990; Колосов, Степанчук, Чабай, 1993], але на лівобережжі Дніпра Велика Бурімка, по суті, лишається єдиною. І хоча певні вказівки на можливе заселення цих територій у ранньому палеоліті продовжують накопичуватися [Кухарчук, 2002; Чубур 2003], але досі тут не відомі безсумнівні залишки давньої стоянки зі значними добірками кам'яних знарядь і супроводжуючими їх фауністичними рештками, які б залягали в задовільних стратиграфічних умовах. Певні сподівання на наявність такої стоянки в околицях с. Велика Бурімка давали архівні та опубліковані дані про це місцезнаходження.

З метою уточнення характеру місцезнаходження Велика Бурімка, восени 2002 року авторами було проведено додаткове обстеження пам'ятки.

Локалізація місцезнаходження

Місцезнаходження розташоване в межах с. Велика Бурімка Чорнобайського району Черкаської області і пов'язане з останцем невисокої надзаплавної тераси правого берега р. Сула. Останець становить собою овальний пагорб, розмірами близько 10 x 20 м. Висота останця над рівнем сучасної заплави становить близько 9 м. З південного боку останець з'єднаний зі схилом корінного берега невеликою перемичкою. На південний захід від останця паралельно відходять два зарослих яри, дно яких похило здіймається на рівень поверхні корінного берега (3-я тераса ?), висота якого тут дорівнює близько 20-25 метрів над заплавою. У північно-західній частині останця були зафіковані контури старого розкопу, загальна площа якого становить приблизно третину загальної площині останця. За 50-70 м від останця на південний захід і схід зафіковані сліди ймовірних шурфів або ям-копалень.

Історія дослідження.

Місцезнаходження Велика Бурімка було відкрите в 1954 р. місцевими вчителями Г.Я. Рутківським і Л.Г. Брудзем. Відомості про знахідку були передані в Інститут археології і в цьому ж році місцезнаходження обстежив І.Г. Шовкопляс. В архіві Інституту археології НАН України зберігаються звіти Л.Г. Брудзя, в яких міститься інформація про роботи, що велися на місцезнаходженні під його керівництвом у 1954-1958 рр. [Брудз 1954; 1955; 1956; 1957; 1958]. Звіти, на жаль, невеликі за обсягом і не дуже інформативні; зокрема нема жодного малюнка знайдених речей, відсутній загальний план місцезнаходження з позначенням розкопу й шурфів, дуже обмежена стратиграфічна інформація. Внаслідок цього під час обстеження 2002 р. встановити на місці точне розташування закладених свого часу траншей, шурфів і розкопів не вдалося. Єдиним винятком є можливість визначення приблизного місця розташування основного розкопу 1954 року.

Згідно наявній у звіті та публікаціях інформації досить масштабні розкопки проводилися лише в 1954

р. Після ознайомлення з пам'яткою, І.Г. Шовкопляс рекомендував закріпiti стінki розкопів і припинити подальші земляні роботи. У 1955 р. Л.Г. Брудзь шурфом, закладеним за 80 м від місцезнаходження, виявив аналогічні геологічні нашарування [Брудзь, 1955]. В наступному році шурфування було продовжено у західному напрямі від місцезнаходження, на відстані 80-200 м. Крім того, близче до виходу з яру було знайдено кілька кісток викопних тварин [Брудзь, 1956]. У цьому ж 1956 р. Л.Г. Брудзем було закладено траншею в західній частині місцезнаходження. Шурфувальні роботи були поновлені Л.Г. Брудзем в 1957 р.; цілком імовірно, що в цьому році були продовжені роботи на ділянці основного розкопу 1954 р. Про нові шурфи, без зазначення точного місця їх розташування, інформує звіт Л.Г. Брудзя за 1958 р.; разом із тим, з наведеного у звіті малюнка розташування фауністичних решток, випливає, що й цього року були проведені досить значні роботи на прилеглих до розкопу 1954 р. ділянках.

Відомості про місцезнаходження були введені в наукову літературу І.Г. Шовкоплясом [Шовкопляс, 1955; 1957; Борисковский, Праслов, 1964; Береговая, 1984]. Фауністичні колекції 1954 р. скоріш за все визначав І.Г. Підплічко. За його методикою частина кісток з місцезнаходження була піддана калогеновому аналізу (т.зв. метод прожарювання). Зміст археологічного матеріалу — до 10 кременів, які були знайдені 1954 р. разом з викопними кістками, — попередньо визначили П.П.Єфименко та І.Г. Шовкопляс. Ці крем'яні знахідки, були передані в Інститут археології, не збереглися. Частина матеріалів з подальших розкопок і зборів на пам'ятці зберігається у Великобурімському сільському музеї.

Результати попередніх геологічних, палеонтологічних і археологічних визначень

Геологічні дані

Матеріали, за даними І.Г. Шовкопляса [1957], залягали в шарі піску, гравію та гальки, на глибині понад 4 м від сучасної поверхні. Аналогічні, дуже стислі, відомості про стратиграфічні умови залягання знахідок містять і інші джерела [Борисковский, Праслов, 1964; Береговая, 1984].

Більш детальний розріз наводить Л.Г. Брудзь [1954]. За його описом, під шаром сучасного ґрунту 1, потужністю 50-90 см послідовно залягали згори до низу: лесоподібний суглинок 2 (95-120 см), пісок 3 (45 см), більш крупний і темний пісок 4 (40-50 см) з включенням дрібної річкової гальки та дрібних шматків граніту, вапняку, базальту, пісковику, кварцу. Фауністичні рештки та знахідки кременів, за Л.Г. Брудзем, зафіксовані в шарі 3, складеному пісками та в шарі 4 — у вклиниєній піщаній лінзі. Глибина залягання матеріалів 1954 р., за Л.Г. Брудзем, становить 3 м від сучасної денної поверхні. За його ж даними [1956], нижче рівня підошви останця залягає шар великої гальки та каменів, який підстеляється потужним (за опосередкованими даними — до 4 м) шаром сірої глини.

Палеонтологічні дані

За даними І.Г. Шовкопляса [1955; 1957], фауністичні рештки представлені мамонтом, шерстистим носорогом, зубром, диким конем, велетенським оленем. До цього списку, за даними Л.Г. Брудзя, (хто саме визначав фауністичні рештки, у звітах не вказано) слід додати гіпаріона [Брудзь, 1954].

Археологічні дані

За визначенням І.Г. Шовкопляса та П.П.Єфименка серед тих кількох кременів, які 1954 року потрапили до Інституту археології, були наявні досить грубо оббиті вироби, які з певними застереженнями можна віднести до знарядь праці. В той же час підкреслювалося, що робочі ділянки простежуються лише на частині цих предметів. На жаль, жодна з публікацій матеріалів не містить малюнків цих виробів, а в фондах Інституту, як уже зазначалося, ці речі виявити не вдалося.

За даними Л.Г. Брудзя, з місцезнаходження Велика Бурімка були отримані численні дрібні відщепи й пластини, часто патиновані, траплялися ручні рубила, інші знаряддя. Спеціально наголошується на знахідці фрагментів кістки бізона зі слідами штучного отвору. Важливою є вказівка на те, що в так званому верхньому культурному шарі (шар 3 за геологічним описом Л.Г. Брудзя) знахідок кременів — більше. Крім того, автор відмічає, що в північній частині основної площині місцезнаходження кремені більш дрібні, а в напрямку на південь вони, як правило, більші за розмірами. Суттєвим є також зауваження про те, що великі кістки, як правило, розташовані “упоперек до течії річки” [Брудзь, 1958]. Зауважимо, що певна частина цих матеріалів (кремені й кістки, в тому числі з отвором) збереглися у фондах і експозиції великобурімського сільського музею.

За результатами колагенового аналізу І.Г. Підплічко датує кісткові рештки часом не пізніше мустєрської епохи.

Попереднє визначення характеру місцезнаходження за результатами обстеження 1954 року.

На думку І.Г. Шовкопляса, вироби з кременю та кістки тварин належать до кінця ашельської епохи і, скоріше за все, становлять єдиний культурно-історичний комплекс [Шовкопляс, 1957]. При цьому проігноровано неодноразово підкреслений Л.Г. Брудзем факт, що рештки кісток і кремені походять з двох різних геологічних горизонтів, розділених стерильним від знахідок прошарком, і його висновок про наявність на місцезнаходженні двох “культурних шарів”.

Так чи інакше, але підсумком обстеження місцезнаходження у 1954 р. став висновок про наявність тут давньої стоянки. Водночас було наголошено, що фауністичний і археологічний матеріал знаходився не *in situ*, а був перевідкладений з більш високого терасового рівня. І.Г. Шовкопляс вважав, що первинне місце стоянки, судячи зі слабкої обкатаності кременів і кісток, знаходилося десь недалеко

відсучасного місцезнаходження і було пов'язане з ділянкою правого корінного берега Сули.

Роботи 2002 р. на місцезнаходженні Велика Бурімка.

Роботи на місцезнаходженні були розпочаті з візуального обстеження останця й прилеглих ділянок та зняття окомірного ситуаційного плану місцевості. При цьому виявилось, що майже третина загальної площині останця вже розкопана, а отже обсяги звітованих робіт не відповідають реально проведеним на місцезнаходженні розкопкам. У східній стінці розкопів 50-х років, близче до північної сторони профілю, було вибране місце для встановлення контрольної зачистки. Відкритий зачисткою профіль нашарувань був детально описаний і зафотографований. З кожного літологічного горизонту були відібрані зразки ґрунту. Горизонти 12 і 14 були розібрани на площині близько 0,4 кв. м, вибрані всі знайдені кремені й фрагменти кісток, відібрані зразки гальок та малакофууністичні рештки. Після закінчення описових робіт та відбору зразків шурф у нижній частині зачистки було засипано, відновлено також захисну схилову засипку основного профілю розкопу 50-х років. На цьому польове обстеження місцезнаходження завершилося.

Зачистка 2002 р.: опис і попередня інтерпретація.

Загальний профіль, отриманий у процесі зачистки, сягає близько 5 м. Перші три з половиною метри відкладів були відкриті по ширині близько 1,5 м; починаючи з відмітки ~2,8 м зачистку по стінці було звужено до 70-80 см; з відмітки ~3,4 м залишено сходинку ширину близько 40 см; нижче відклади були дослідженні шурфом 1 x 1 м.

Верхня частина стінки розкопу 50-х років була частково заблокована перекопаним ґрунтом, який походить із старих відвала. У цьому перекопі трапилося кілька дрібних річкових гальок та невеликий фрагмент фосилізованої кістки. З метою отримання стратиграфії непорушених відкладів, зачистку було врізано в стінку старого розкопу на 20-30 см. У нижній частині простежено непорушені верстви уже і на горизонтальній площині — саме з цієї точки було залишено згадану вище сходинку. За 40 см на захід від стінки зачистки 2002 р. простежено поруч з нормальним заляганням літологічних горизонтів знов було зустрінуто перекопаний ґрунт. Таким чином на рівні ~3,5-4,0 м простежено ділянку стінки колишнього розкопу. Судячи з даних, отриманих на ділянці зачистки 2002 р., вся площа в західній частині останця досліджена до рівня 15-го (за описом 2002 р.) літологічного горизонту. Літологічні горизонти 12 та 14, як буде показано далі, є, за всіма ознаками, аналогами 1-го та 2-го культурних шарів Л.Г. Брудзя. Ці “культурні шари” були повністю розкопані в 1950-х рр. на площині близько 80 кв. м.

Опис стратиграфії зачистки 2002 р.

В результаті робіт 2002 р. у колонці відкладів місцезнаходження Велика Бурімка виділено 18

літологічних прошарків (рис.1, потужність і глибина подані в сантиметрах; відлік вівся від денної поверхні).

Таким чином, на рівні 3,5 і 4,0 м від сучасної денної поверхні, нашарування місцезнаходження містять літологічні шари з кістками та поодинокими кременями. Зважаючи на відомості про роботи 1950-х рр., можна зробити висновок про те, що літологічні шари 12 та 14 є аналогами так званих культурних шарів, згаданих в звітах Л.Г. Брудзя, а також являють саме ті горизонти, в яких накопичувалися, за І.Г. Шовкоплясом, перевідкладені рештки ранньопалеолітичної стоянки.

Ймовірна інтерпретація розрізу Велика Бурімка 2002

Оскільки в роботах 2002 р. не приймали безпосередню участь фахові геологи-четвертинники, і консультація по розрізу (спеціалісти з Інституту геології НАНУ і Інституту географії НАНУ) була отримана лише дуже попередня, оскільки запропонована нижче інтерпретація може бути розцінена лише як імовірна.

Так, 1-5 літологічні шари розрізу Велика Бурімка можуть датуватися голоценом; 6-11 літологічні шари ймовірно можуть пов'язуватися з ізотопною стадією 3 і 4; відклади, що залягають нижче, вірогідно, мають бути віднесені до часу останнього міжльодовиків’я.

Таким чином, шари з залишками кісток і кременями мають датуватися близько 115-130 тис. років тому, що відповідає в археологічній періодизації часу пізнього ашелю і раннього мусте.

Водночас умови залягання цих матеріалів, характеристики вміщуючих шарів (гальково-гравійні, насичені окислами марганцю і заліза верстви) дозволяють зробити однозначний висновок про генезу цих шарів. Вони, безумовно, є продуктом роботи водного потоку, який, поряд із гравієм та галькою, переміщав рештки тварин і окремі крем’яні предмети. Окатаність всіх без винятку кременів, знайдених 2002 р., підтверджує таку думку.

Таким чином, наявні дані дозволяють зробити висновок про перевідкладений характер решток, пов’язаних з 12 та 14 літологічними горизонтами за описом 2002 р. (або 1 і 2 культурними шарами за описами 1950-х рр.). Згадувані у звітах Л.Г. Брудзя посилення на неоднаковий розподіл матеріалів за розмірами і на переважання орієнтації довгомірних кісток упоререк до русла є прямими вказівками на перевідкладеність цих матеріалів [Dibble et al., 1997]. Перенесення й накопичення цих решток, за геологічними даними, вірогідно відбувалося в часи останнього міжльодовиків’я (рис-вюрм, еем).

Крем’яні й фауністичні знахідки (збори 2002 р. та колекція з Великобурімського сільського музею)

Крем’яні знахідки

Як зазначалося, 12 та 14 літологічні горизонти, поряд із гравієм та дрібною й середньою галькою, містили певну кількість кременів. Серія таких предметів з 12 літогоризонту нараховує близько 40; з 14 літогоризонту — близько 15 екземплярів.

За забарвленням, зернистістю, та ізотропністю ці кремені досить різномірні, хоча переважають сірі, до

№ п/п	Поту- жність	Глибина, (у см)	Опис літологічного прошарку
1	40	0-40	Сучасний гумусний шар, насичений, до чорного кольору
2	60	040-100	Палевий лесоподібний шаруватий суглинок, з рудуватим відтінком, з великою кількістю кротовин
3	7	100-107	Чорний насичений гумусний прошарок, в нижній частині розшарований
4	40	107-147	Палевий лесоподібний шаруватий суглинок
5	10	147-157	Чорний масний насичений гумусний прошарок
6	60	157-217	Палевий лесоподібний шаруватий суглинок, у верхній третині містить суцільні темнозабарвлені гумусними частками прошарок; в нижній частині окремі гумусовані примазки. На переході до наступного літогоризонту – кілька чорних тонких гумусованих прошарків
7	25	217-242	Щільний темно-сірий седимент
8	18	242-260	Щільний світло-коричнево-палевий суглинок, більш темно забарвлений, ніж седименти 4 і 6
9	38	260-298	Щільний світло-коричнево-палевий суглинок, подібний до седименту 8, але дещо більш світло-забарвлений, в верхній частині із карбонатними включеннями (бліглазка), в нижній – без включень, більш щільний
10	34	298-332	Палевий із сірим відтінком суглинок. Верхня частина темніша, щільна; нижня – дещо світліша, з марганцевими та залізистими примазками
11	11	332-343	Легкий супісок з прошарками (до 6) озарізаного піску, потужність прошарків близько 1 см
12	15	343-358	Піщаний прошарок з великою кількістю гравію та дрібної гальки. У нижній частині інтенсивно, до чорного кольору, забарвлений окислами марганцю. Містить окремі кремені й дрібні фрагменти фосилізованих кісток
13	31	358-389	Пачка пісків. Неоднорідна, згори донизу простежуються: прошарок відмученого супіску потужністю 6 см (13a); ортштейновий прошарок інтенсивно забарвлений окислами заліза, потужністю близько 0,5 см (13b); білий дрібний пісок, горизонтально шаруватий, потужність 8 см (13c); світло-сірий до білого дрібний пісок з навкісною (падіння у південному напрямку) шаруватістю, потужність 19 см (13g)
14	26	389-415	Гравійно-галькова лінза, залягає підгоризонтально, з зануренням на південь. Містить окремі кремені й дрібні фрагменти фосилізованих кісток
15	15	415-430	Середньозернистий пісок, горизонтально- та косо-шаруватий, з залізистими примазками
16	10	430-440	Дрібнозернистий білий пісок, горизонтально-шаруватий
17	5	440-445	Горизонтальний ортштейновий прошарок з зернами MnO та окремими дрібними гальками до 2 см у перетині. Від нижче залягаючих пісків відокремлений щільним тоненьким чорно-забарвленим оксидами марганцю прошарком, який підстеляється 1 см прошарком легкого супіску, подібного до седименту 11
18	>50	445-495	Дрібнозернистий пісок, горизонтально шаруватий, із прошарками, насиченими оксидами заліза

темного, кремені. З огляду ж на стан збереженості всі ці предмети абсолютно ідентичні і характеризуються інтенсивною окатаністю і люстром водного походження. Жоден з них не має ознак, характерних для продуктів розщеплення людиною. Відсутні відбивні площини, горбки, хвилі, немає негативів на спинці. Повністю відсутні також предмети з навмисно ретушованими краями. В цілому проаналізована серія крем'яних предметів може бути цілком однозначно ідентифікована як геологічні зразки.

Геологічні зразки цього різновиду широко відомі у верствах пов'язаних з діяльністю різного роду водних потоків. Кремені, зустрінуті в літогоризонтах 12 та 14, являють собою уламки моренного кременю, розбитого, роздробленого та обкатаного водними потоками і сухо природними утвореннями.

На жаль, не було виявлено жодного переконливого зразка крем'яних знарядь та й навіть просто відщепів чи лусочок і серед матеріалів, які зберігаються в

сільському музеї. Представлені там зразки кременів, хоча в середньому й більші за розмірами, ніж ті, що були добуті з зачистки 2002 р., все ж таки належать до продуктів природної руйнації жовен кременю. Частина предметів в колекції музею має етикетки з позначенням їхньої типологічної приналежності. На жаль, предмети, позначені як “рубила”, у дійсності є звичайними річковими гальками без будь-яких ознак обробки чи використання.

Таким чином, виходячи з наявних фактів, слід зробити висновок про відсутність в матеріалах місцезнаходження Велика Бурімка кременів, які мають відношення до життедіяльності давньої людини. Тим самим ставиться під сумнів справедливість зробленого в 50-х рр. висновку про наявність тут стоянки пізньоашелського часу.

Фауністичні знахідки

Зачистка 2002 р. не дала значних за розмірами фрагментів кісток, придатних для визначення виду.

Велика Бурімка 2002. Схематичний стратиграфічний розріз.

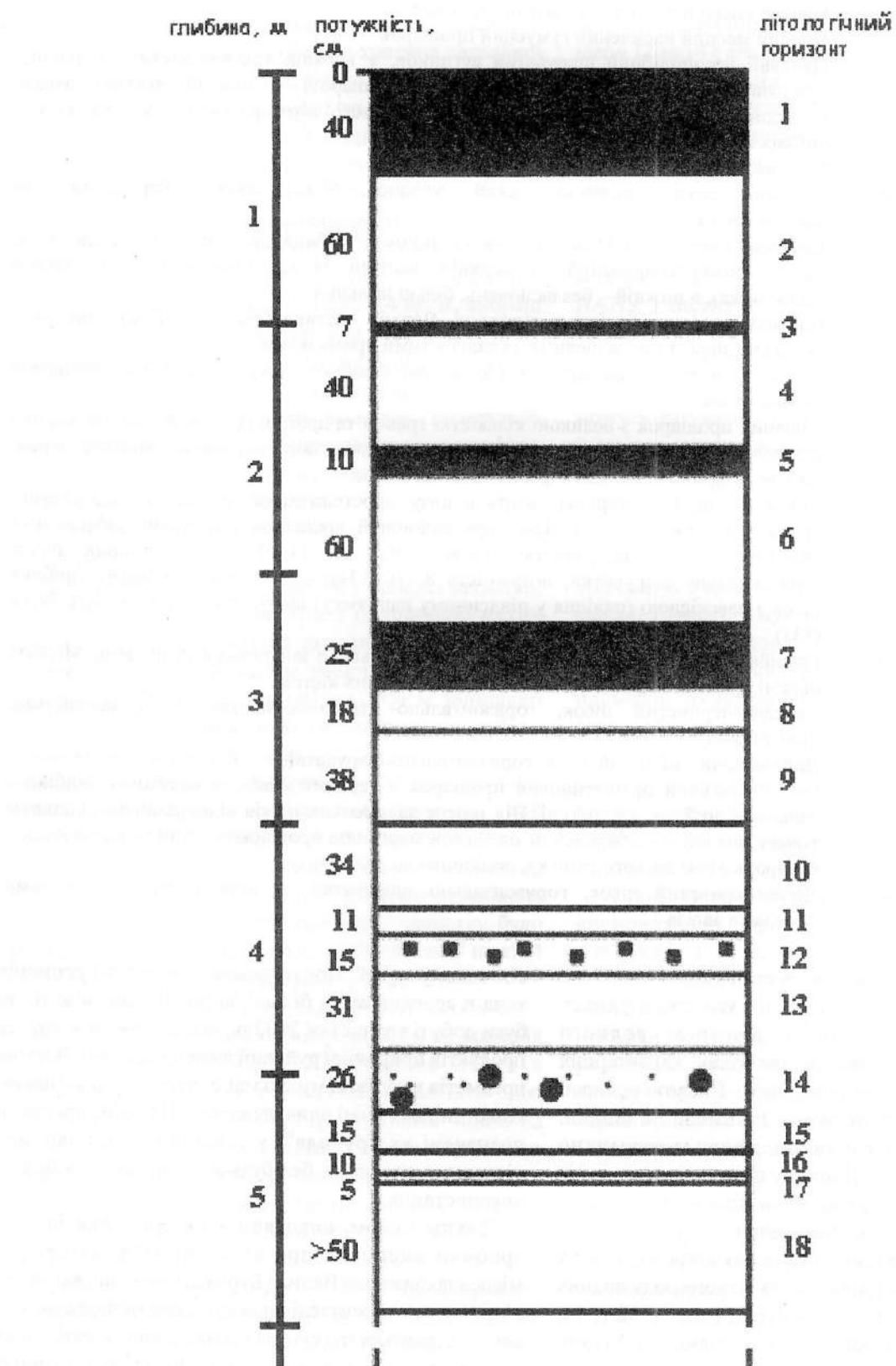

Рис. 1. Велика Бурімка 2002. Схематичний стратиграфічний розріз.
Fig. 1. Velyka Burimka 2002. Schematic stratigraphical section.

Натомість наявність хоча б і невеликих фрагментів фауни у розкритих відкладах переконливо свідчить про факт залигання решток викопних тварин у шарах, які можуть датуватися часом останнього міжльодовик'я.

Колекція сільського музею містить чудову серію фауністичних решток мамонта, коня, зубра, носорога, оленя, досить гарної збереженості. Переважають окремі зуби, фрагменти рогу. Практично відсутні довгі кістки, про які згадувалося у звітах. Огляд поверхонь наявних кісток показала, що будь які безсумнівні сліди використання їх давньою людиною – відсутні. Так, не зафіксовано ні нарізок, ні вм'ятин, ні зарубок. Згадана вище кістка з отвором також зберігається в колекції музею, але отвір цей не штучний, а природний.

Слід наголосити, що колекція фауністичних решток викопних тварин, знайдених на місцезнаходженні Велика Бурімка (мамонт, кінь, зубр, носоріг, олень) напевно становить інтерес у палеонтологічному відношенні і, можливо, може бути предметом спеціального дослідження фахівців з відповідних установ НАН України (Палеонтологічний музей; Інститут зоології).

Висновки

Підводячи підсумки, слід зазначити таке:

1) На місцезнаходженні виявлено досить складну стратиграфічну послідовність, зафіксовано 18 літологічних горизонтів, які охоплюють, за попередніми оцінками, проміжок часу від 130 тис. р. тому до геологічної сучасності включно. Розріз може представляти собою інтерес для геологів-четвертинників. В усякому випадку, більш точне геологічне вивчення розрізу і датування простежених шарів потребує залучення спеціалістів.

2) Роботами 2002 р. встановлена наявність двох літологічних горизонтів (12 та 14), які містять кремені та фауністичні рештки, але не являють собою

культурних шарів. Уламки кременю мають природне походження. Кістки, наскільки можна судити з наявної колекції, є рештками природного палеонтологічного комплексу. На них відсутні будь-які ознаки, типові для утилізації мисливської здобичі.

3) Згадані літологічні горизонти (12 та 14) являють собою гравійно-галльковий алювій водних потоків, які переміщали з собою фрагменти кісток і поодинокі природні кремені. Палеонтологічні рештки, таким чином, не є інсітними. Що стосується віку цього комплексу, то, виходячи з геологічних даних, мова може йти лише про верхню межу: не пізніше рис-вюрму.

4) Відібрані зразки літологічних шарів, гравійно-галлькових горизонтів, малакофауна і т. ін. зберігаються в Інституті археології НАН України і, при необхідності можуть бути піддані подальшим аналізам. Оскільки вік місцезнаходження виходить за межі можливостей методу С-14, абсолютне датування кісток або шарів, з яких вони походять, можливе лише при застосуванні інших методів, наприклад термолюмінісцентного.

5) Виходячи зі складу колекції крем'яних і кам'яних предметів, зібраних на Великій Бурімці у 1950-х і 2002 рр., місцезнаходження не являє собою археологічної стоянки. Треба наголосити, проте, до певної міри попередній характер такого висновку. Не можна скидати зрахунку можливості того, що вироби давньої людини все ж були представлені на місцезнаходженні, але лишилися в тій частині колекції, яка або не збереглася, або не була вивчена під час обстеження 2002 р. Але і в цьому випадку можна вести мову лише про місцезнаходження, а не стоянку.

6) Разом з тим, вивчення старих матеріалів і нові дані показали, що Велика Бурімка являє собою палеонтологічне місцезнаходження, подальше вивчення матеріалів якого становить науковий інтерес.

ЛІТЕРАТУРА

Археология Украинской ССР. – Т.І. – К: Наукова думка, 1985.

Береговая Н.А. Палеолитические местонахождения СССР. Л.: Наука, 1984.

Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья. – М.-Л.: Наука, 1964.

Брудзь Л.Г. Звіт про роботи 1954 року. – НА ІА НАНУ ф/е № 1954-17

Брудзь Л.Г. Звіт про роботи 1955 року. – НА ІА НАНУ ф/е № 1955-39

Брудзь Л.Г. Звіт про роботи 1956 року. – НА ІА НАНУ ф/е № 1956-32

Брудзь Л.Г. Звіт про роботи 1957 року. – НА ІА НАНУ ф/е № 1957-25

Брудзь Л.Г. Звіт про роботи 1958 року. – НА ІА НАНУ ф/е № 1958-26

Гладилин В.Н. Ранний палеолит // Археология Украинской ССР. – Т.І. – К: Наукова думка, 1985.

Гладилин В.Н., Ситлівський В.І. Ашель Центральної Європи. – К.: Наукова думка, 1990.

Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П. Ранний палеолит Крима. – К.: Наукова думка, 1993.

Кухарчук Ю.В. Місцезнаходження доби палеоліту на Роменщині // Кам'яна доба України. – №1 – 2002

Чубур А.В. Стоянка Быки. – Курчатов, 2003.

Шовкопляс И.Г. Палеолитическая экспедиция 1954 г. // КСИА АН УССР – К: Изд-во АН УССР, 1955.

Шовкопляс И.Г. Археологічні дослідження на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957.

Dibble H.L., Chase Ph.G., McPherron Sh.P., Tuffreau A. Testing the reality of a "Living Floor" with archaeological data. // *American Antiquity*. – 1997. – 62(4). – P.629-651.

**Stepanchuk V.M., Syvolap M.P.
ON RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL INSPECTION OF LATE ACHEULEAN LOCALITY OF
VELYKA BURIMKA, CHERKASSY REGION**

Locality of Velyka Burimka was referred in archaeological literature of 1950-th as Late Acheulean (pre-Mousterian) site. It was discovered in 1954 by local friends of archaeology and briefly inspected in the same year by professional scholars. Further field works were conducted at the site between 1955 and 1958 by Velyka Burimka secondary school teacher L. Brudz. He reported for recovery of two "cultural layers". Accordingly to preliminary publications, Velyka Burimka represents the remains of redeposited Late Acheulean site and yields Pleistocene fauna associated with rather primitive flint artifacts. Inspection of 2002 confirms the stratified character of the locality. 5-meter sequence includes at least 18 lithological horizons. Two horizons of alluvial origin dated most likely to the last interglacial, reveal presence of few fragments of animal bones and numerous water-eroded flints. None of flints unearthed in 2002 possess signs of man working, instead lithic series demonstrates full set of signs of natural objects rolled and fragmented by water flow actions. The same is true for flint and lithic assemblage collected in course of field works of 1950-th and stored in Velyka Burimka museum. Good state of preservation and rather wide spectrum of species characterize the series of fauna. Remains of mammoth, wooly rhinoceros, Bison, horse, and giant deer were determined. As inspection of 2002 witness, there is no room to regard the locality of Velyka Burimka as archaeological site. Instead, this locality represents paleontological locality and, keeping in mind good stratigraphical sequence and representative series of Pleistocene fauna, it seems rather promising for further geological and paleontological studies.

КУХАРЧУК Ю.В.

СПЕЦІФІКА ВИРОБНИЦТВА ЗАГОТОВОК ДЛЯ ЗНАРЯДЬ В МУСТЬЄРСЬКОМУ ШАРІ ЖОРНОВА

KUKHARCHUK YU.V.

SPECIFIC CHARACTER OF PRODUCTION OF BLANKS FOR TOOLS IN THE MOUSTERIAN LAYER OF ZHORNV

У статті аналізується технологія виробництва заготовок для знарядь в мустєрському комплексі багатошарової палеолітичної стоянки Жорнів на Рівненщині. Визначається головна стратегія первинного розщеплення у цьому комплексі. Висловлюється й обґрунтovується думка, що за аналогічним принципом виготовлялися й левалуазькі сколи рокосовського типу, виділені раніше в Закарпатті. Зроблено висновок про потожність головної стратегії виробництва сколів-заготовок у Жорнові й Пронятині.

Мустєрський шар багатошарової палеолітичної стоянки Жорнів на Рівненщині, відкритий і досліджуваний у 80-і роки В.К.Пясецьким [Пясецький, 1991а, 1991б, 1992б], цікавий уже тим, що його зафіксовано в чітких стратиграфічних умовах – явище рідкісне для правобережної частини Українського Полісся. Пам'ятка розташована на північно-західному виступі плато, яке являє собою еродований останець 60-метрової тераси правого берега Стубли, притоки Горині (рис.1). Значну частину місцевонаходження у наш час знищив кар'єр.

Відносно невелику (блізько 800 предметів), але досить виразну колекцію мустєрського кременю було добуто з кількох пунктів місцевонаходження. Найбільшу кількість крем'яніх виробів дав 4-й пункт, у якому над мустєрським шаром залягало два верхньопалеолітичних комплекси. Нижній із них (шар II-A) датується, за деревним вугіллям, часом 28100 ±500 тис. років. Усі культурні комплекси залягали в дофінівському (паудорф, штильфрід В), за визначенням В.К.Пясецького [1991а, с.136; 1991б, с.183], ґрунти. Два горизонти цього ґрунту чітко простежуються в лесовій товщі на окремих уступах кар'єру (рис.2). За даними палеонтологічного аналізу, здійсненого Г.О.Пашкевич і Л.Г.Безусько, нижній горизонт ґрунту, з яким пов'язаний мустєрський шар, відклався у відносно теплий проміжок часу, про що свідчить наявність, поряд із пилком сосни, ялиці й берези, значної кількості пилку широколистих дерев – дуба, в'яза, липи [Пясецький, 1992, с.113; 1999, с.10].

Лесові відклади лежать у цій місцевості на сарматських вапняках і пісках, які підстилаються туронським ярусом крейдового періоду. Цей ярус широким шлейфом простягнувся від Прип'яті на півночі до Тернополя на півдні. Спорадично і меншими товщами виявляє він себе й південніше Тернополя, зовсім виклинюючись лише в басейні Дністра. З верхами турону, представленого на Волино-Поділлі м'якою писальною крейдою (білі карбонатні вапняки), пов'язані багаті поклади високоякісного волинського

кременю, який часто має вигляд тонкоагрегатних округлих конкрецій халцедонового складу. Колір свіжорозколотих конкрецій переважно димчастий чорний, рідше – темно-брунатний або смугасто-сірий. Вони нерідко залягають намистоподібними прошарками, часом утворюючи навіть кілька таких горизонтів. Дехто з дослідників крем'яних порід вважає, що між округлою формою конкрецій волинського кременю і високим (до 93-98 %) вмістом у ньому кремнію існує безпосередній зв'язок [Сеньковський. 1977, с.51].

Наголос на якості і особливостях природної форми місцевого кременю зроблено тут не випадково. Саме ці крем'яні конкреції, добуті з крейдового ложа,¹ використовувалися мустєрцями Жорнова як сировина для знарядь. І природна овальна форма конкрецій справила певний вплив на специфіку технології виробництва і форму сколів-заготовок, що відбилося й на культурних ознаках жорнівської індустрії.

В.К.Пясецький назвав мустєрський комплекс стоянки “мустєро-левалуазьким” [Пясецький, 1992, с.119] і мав для цього достатньо вагомі підстави. Більше того, слово “левала” слід винести наперед, оскільки мало відзначити те, що мешканці Жорнова володіли левалуазькою технологією, – вона становила, на думку автора, головний напрям у виробництві заготовок для знарядь. Це підтверджує, зокрема, й високий індекс фасетування відбивних площацок: IFlarge – 62,0; IFstrict – 39,9 [Пясецький, 1992, с.114]. Разом з тим, левалуазька техніка має тут певну специфіку, що позначилося на морфології продуктів первинного розщеплення.

На цьому питанні варто зупинитися докладніше.

Хоча в крем'яній колекції Жорнова наявні “класичні” сколи левала – черепахоподібні відщепи (рис.3, 1) та конвергентні вістря² (останні представлені виключно фрагментами – рис.3, 2-5, 7), але не вони визначають левалуазький характер даної індустрії. Як засвідчив аналіз знарядь мустєрського шару Жорнова, вістря левала та

Рис.1. Вид на місцезнаходження Жорнів.

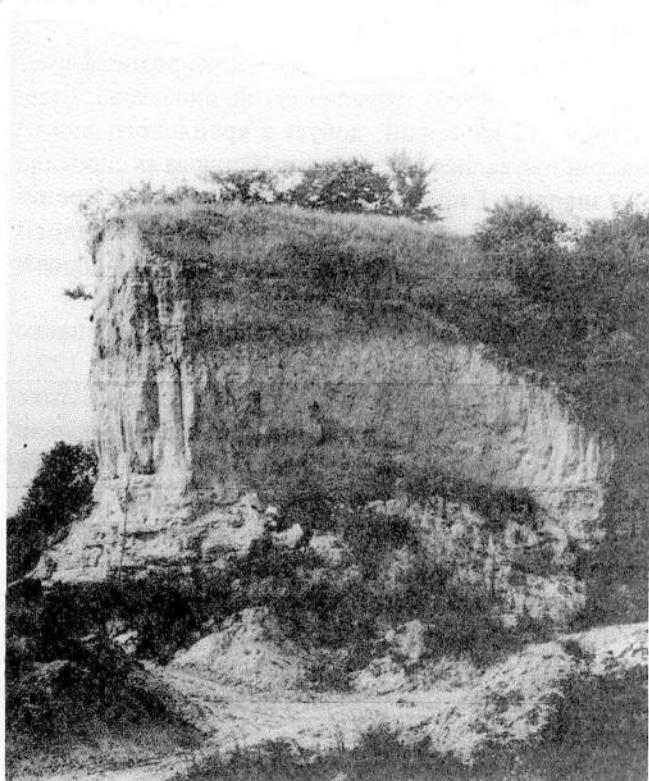

Рис.2. Жорнів. Два горизонти викопного ґрунту (дофінівського, за визначенням В.К.Пясецького) чітко простежуються на стінці кар'єру. З нижнім горизонтом ґрунту пов'язаний мустъєрський комплекс.

черепахоподібні відщепи використовувалися у якості знарядь значно рідше, аніж заготовки, які дослідник пам'ятки назвав левалуазькими відщепами "жорнівського" типу [Пясецький, 1992]. За його дефініцією, нуклеуси, з яких отримували такі заготовки, "виготовлені з овальних у подовжньому перетині і округлих – у поперечному, жовен. Спочатку жовна були розколоті уздовж довгої віси, потім формувалася опукла тонко-фасетована відбивна площацка, перпендикулярна до робочої поверхні. Один із нуклеусів має ще одну площацку, але вона розташована під гострим кутом до робочої поверхні і призначалася для зняття коротких відщепів підправки основи цього ядра... Попри деякий, здавалося б, примітивізм, ці нуклеуси є левалуазькими, оскільки за один робочий цикл з них можна було зняти один-два відщепи підовальної форми, які повторювали обриси нуклеуса. Ці відщепи часто мають на одній вузькій грани жовнову кірку, а сама ця грань розташована досить стрімко по відношенню до суміжних поверхонь відщепа" [Пясецький, 1992, с.119] (рис.5, I).

Але перш ніж перейти до більш детального аналізу згаданих у кінці цитати сколів-заготовок "жорнівського" типу, пропонуємо – задля порівняння – ще одне визначення. Як і в попередньому випадку, йдеється про специфічний тип нуклеусів і сколів, які В.М.Гладилін виокремив у "рокосовського" тип левалуа. Нуклеуси й відщепи цього типу, вперше відмічені на місцезнаходженні Рокосове в Закарпатті, були виявлені також в ашельських горизонтах іншої закарпатської пам'ятки – Королеве. Згідно з В.М.Гладиліним, у нуклеусів рокосовського типу "робоча поверхня оформлялася не доцентровими, як у черепахоподібних нуклеусів, зняттями, а одним-двома допоміжними сколами на бокових краях заготовки – масивного

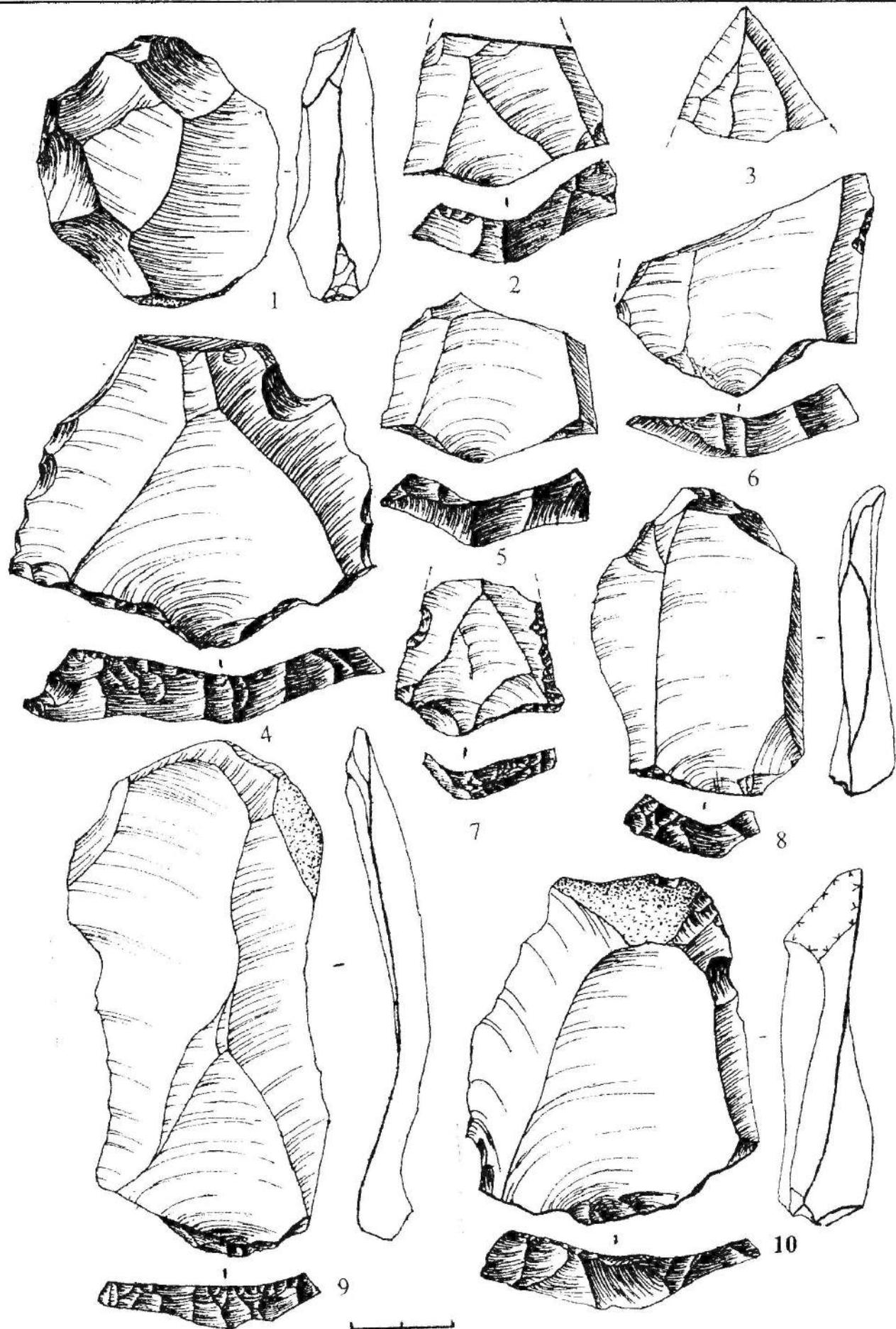

Рис.3. Різні типи сколів левалуа в мустьєрській індустрії Жорнова: 1 – черепахоподібний скол; 2-4, 7 – вістря левалуа; 5-6, 8-10 – сколи рокосовського типу.

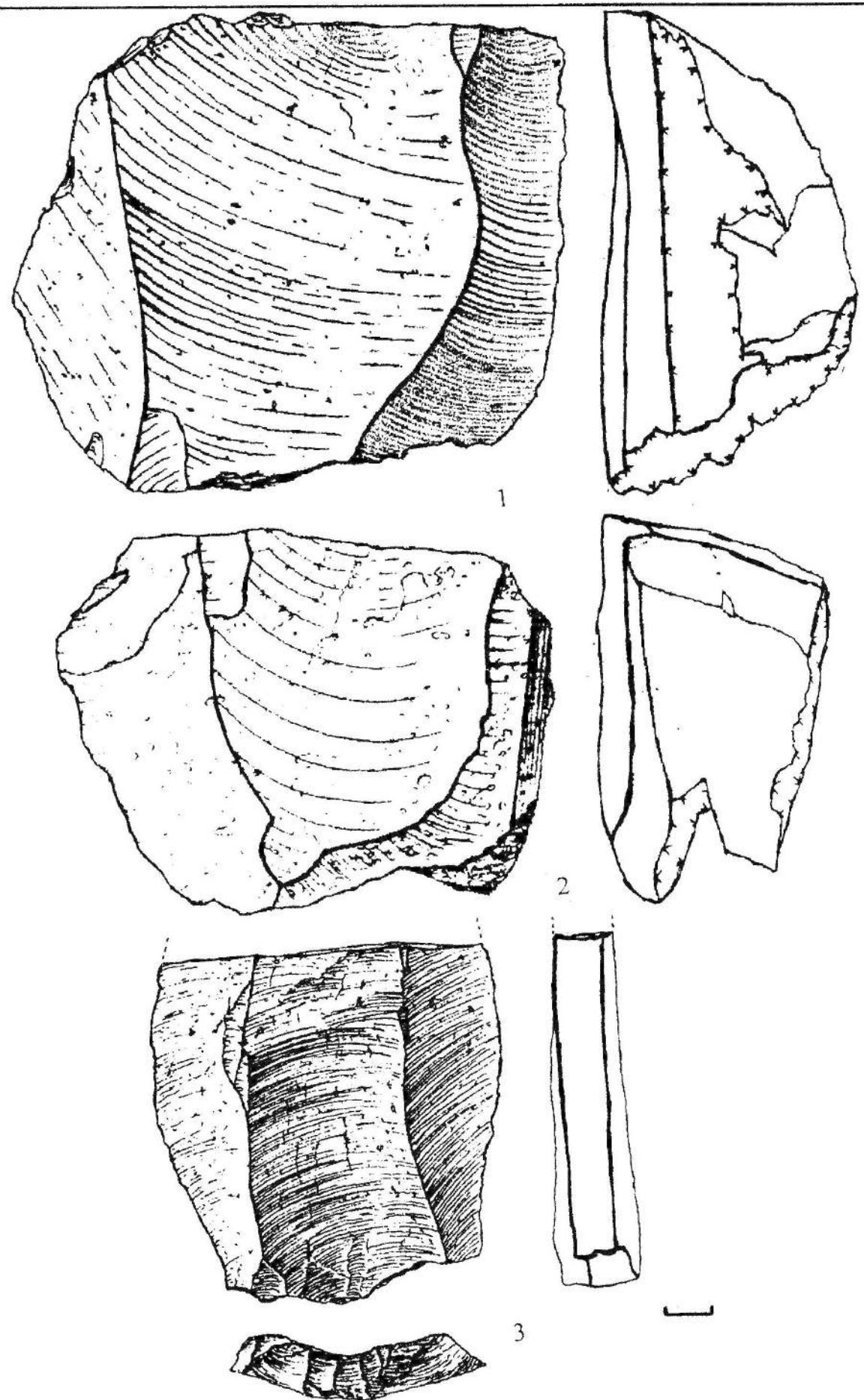

Рис.4. Нуклеуси (1-2) і скол (3) рокосовського типу з ашельських комплексів Закарпаття (за В.М.Гладиліним; рисунки В.І.Ткаченка).

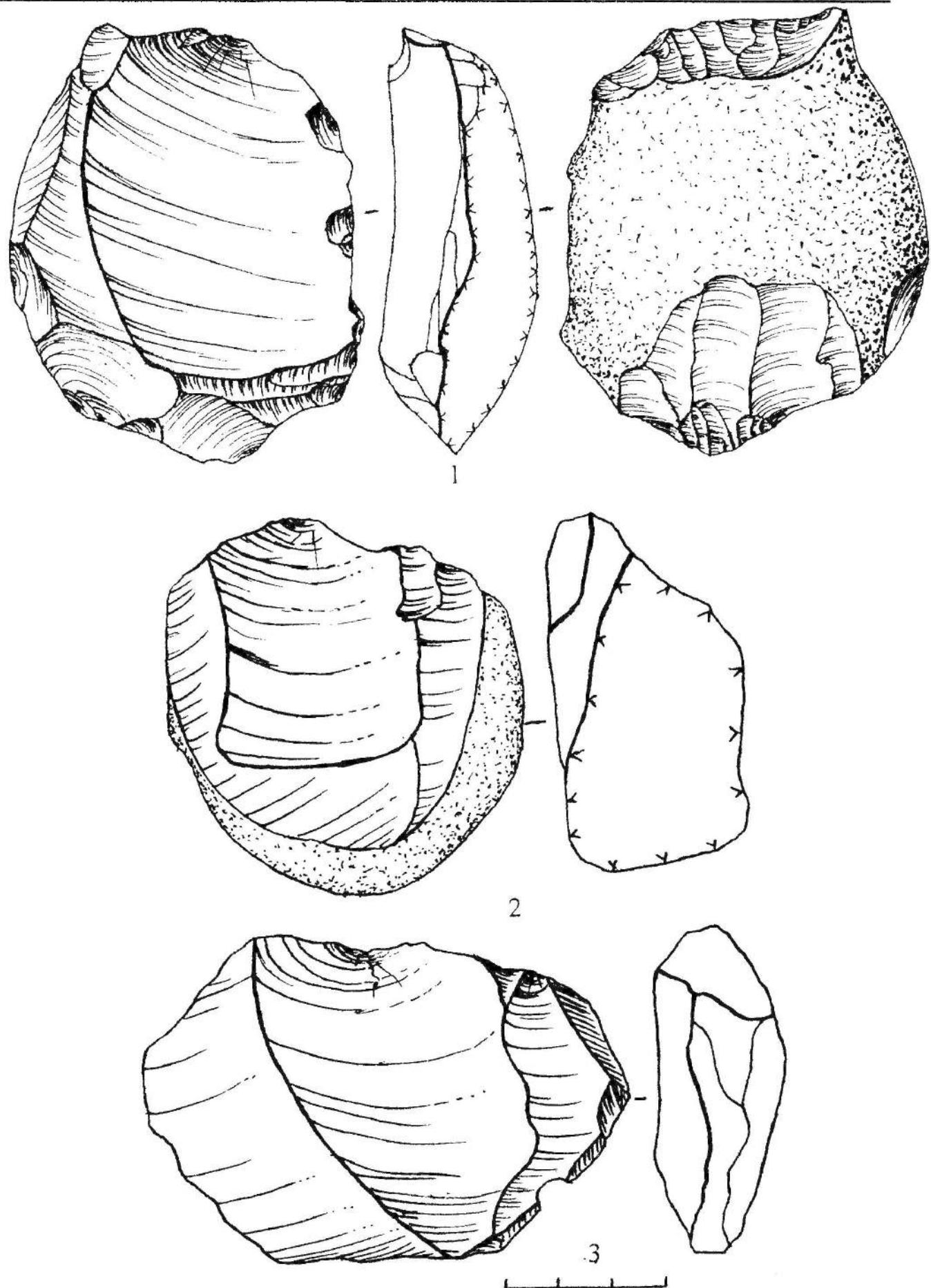

Рис.5. Нуклеуси рокосовського типу з мустєрських комплексів Волино-Поділля: 1 – Жорнів (рисунок В.К.Пясецького); 2-3 – Пронятин (рисунки О.С.Ситника).

відщепа, уламка або розколотої конкреції. Ці сколи, орієнтовані від відбивної площини або, рідше, від бокових країв з тильної сторони, лежать під кутом до площини робочої поверхні ядра, надаючи їй у горизонтальному розрізі опуклі, трапецієподібні обриси. Потім така опуклість зрізалася одним зняттям від відбивної площини до протилежного краю нуклеуса. Отриманий у такий спосіб левалуазький відщеп мав зазвичай прямокутну форму і один-два негативи допоміжних сколів на бокових краях спинки” [Гладилин, 1989, с.41].

Підкріплene досить виразними ілюстраціями [Гладилин, 1989, рис.2; Гладилин, Ситлівський, 1990, рис.XXIV, XXXII] (рис.4), це визначення, здавалося, не потребувало додаткової аргументації. Та з часом в археологічній літературі з’явилися скептичні зауваження – як з приводу виокремлення в рамках левалуа “нібито особливого рокосовського типу”, так і щодо відповідності охарактеризованого В.М.Гладилиним способа отримання заготовки левалуазькому принципу розщеплення [Некорошев, 1999, с.36; Усик, 2003, с.33].

Не так із бажання розвіяти сумніви опонентів щодо думки про приналежність рокосовського типу до левалуа та його типологічну індивідуальність в рамках цієї технології, як з огляду на те, що в аналогічний спосіб виготовлялися й сколи т.зв. жорнівського типу (об’єкт даного дослідження), хочеться висловити деякі міркування з цього приводу.

Свою позицію у питанні суті технології левалуа автор чітко визначив ще під час давньої дискусії між прибічниками “широкого” й “вузького” розуміння даного терміну [Кухарчук, 1989]. Сьогодні, на відміну від полеміки тих часів, уже майже не викликає заперечень думка, що ця суть полягає в отриманні одного запланованого скола-заготовки, форма та інші морфологічні особливості якого планувалися ще до початку процесу розщеплення нуклеуса. Ці “спрогнозовані” палеолітичним майстром якості заготовки досягалися виконанням – у чітко визначеній послідовності – низки підготовчих операцій, які за аналогічною схемою здійснювалися й на інших нуклеусах. Повторюваність певних операцій у певній послідовності свідчить про чітко визначену стратегію розщеплення. У сукупності з наявністю в індустрії однотипних (концептуально – вже “стандартних”) сколів-заготовок, це дає підстави говорити про левалуа як про окрему технологічну традицію виробництва заготовок для знарядь. Остання може варіювати щодо стилістики оформлення робочої поверхні нуклеуса перед розщепленням, – що впливає на морфологію отримуваних заготовок, а відтак дає підстави для виділення окремих варіантів чи типів левалуа.

У вже згадуваний статті ([Кухарчук, 1989]) автор особливо відзначив такий суттєвий нюанс у левалуазькому технологічному процесі, як створення в точці, куди передбачалося нанести головний удар, опуклості – шляхом оббивання фасетками периферійних країв прилеглої до робочої поверхні нуклеуса ділянки площинки³. Привернувши увагу до

спостереження деяких дослідників, що фасетовані площинки значно частіше трапляються на сколах левалуа, аніж на інших [Tuffreau, 1976, р.96] (висловлювалося навіть припущення, що саме “техніка левалуа створила... фасетовану площину” [Brezillon, 1968, р.96]), автор наголосов тоді на наявності логічного зв’язку між підготовкою фасетовано-опуклої площинки і головною ознакою левалуазького принципу розщеплення. ”Зрізаючи фасетками краї площинки, майстер придавав їй деяку опуклість, виносячи обрану для удару точку над іншими. Таке виокремлення точки зіткнення відбивної площинки з відбійником свідчить про призначення останньої для одного удару, а отже з нуклеуса передбачалося зняти тільки один скол-заготовку. Якщо прослідкувати процес у зворотному порядку, стає зрозумілим, чому саме техніка левалуа створила фасетовану площину” [Кухарчук, 1989, с.25].

Інтерпретація нуклеуса левалуа як нуклеуса для одної запланованої заготовки узгоджується і з ще однією, відзначеною як Ф.Бордом, так іншими дослідниками⁴, особливістю: левалуазький нуклеус має сплющену робочу поверхню.

Усім зазначенім вище критеріям цілком відповідають нуклеуси, зображені на рис.4, 1-2. Тому віднесення їх до технології левалуа видається цілком обґрунтованим. Разом з тим, попередня підготовка таких нуклеусів відрізняється від підготовки черепахоподібних і конвергентних ядер, що й дало В.М.Гладилину підстави говорити про них як про окремий варіант левалуа – рокосовський тип.

Може здатися, що оформлення робочої поверхні нуклеусів рокосовського типу є тотожним підготовці нуклеусів левалуа для вістер, – адже допоміжні сколи, якими формувалася (у класичному варіанті) дорсальна поверхня майбутньої левалуазької заготовки, виходять з периферійних ділянок тієї самої площинки, по якій наносився і головний, завершальний удар. Але це не так. У першому випадку допоміжні сколи спрямовувалися конвергентно по відношенню один до одного, у другому – паралельно. Відмінність, на перший погляд, не надто суттєва. Та саме вона не дозволяє об’єднати ці нуклеуси в рамках єдиного типу, – адже залежно від напряму допоміжних сколів, кінцевим продуктом у першому випадку (конвергентний нуклеус) було трикутне вістря, у другому (нуклеус рокосовського типу) – відщеп під прямоугольної або піддовальної форми.

Обґрунтуванню левалуазького статусу виділених у Закарпатті нуклеусів рокосовського типу було відведено тут стільки місця не випадково. Ще під час ознайомлення з наявними в публікаціях та експедиційних звітах В.К.Пясецького графічними рисунками крем’яніх виробів з мустєрського шару Жорнова у автора виникло відчуття, що т.зв. жорнівський тип нуклеусів і сколів близький (якщо не тотожний) до рокосовського типу. Це припущення переросло в переконання після безпосереднього ознайомлення у 2004 р. з крем’яною колекцією Жорнова.⁵

Деякі відмінності в деталях попередньої підготовки нуклеуса не мають принципового характеру і значною

мірою спричинені використанням різної сировини. Причому, в даному випадку першочерговий вплив справляла не так якість породи, як природна форма конкрецій. Нагадаю, що мустєрці Жорнова підбирали для нуклеусів округло-овальні жовни (два таких – з негативом пробного удару – виявлено безпосередньо в культурному шарі). У районі ж закарпатських місцевозадіжень Рокосове та Королеве родовищ кременю нема, натомість наявні багаті скопчення ізометричних порід вулканічного походження – обсидіану й андезиту. У природному стані цей матеріал теж нерідко постає у вигляді округлих конкрецій, але, на відміну від волинського кременю, останні, як правило, мають великі розміри. Утилізація таких вулканічних блоків у палеолітичний час здійснювалася шляхом їх попереднього розбивання на шматки або відколювання від них масивних відщепів, які потім перетворювали в нуклеуси.

Саме цим пояснюється та обставина, що з волинських нуклеусів жорнівського типу отримували переважно “відщепи піддовальної форми” [Пясецький, 1992, с.119], а відщеп, отриманий з закарпатського нуклеуса рокосовського типу “мав зазвичай прямокутну форму” [Гладилін, 1989, с.41].

Морфологічні особливості відщепів рокосовського типу засвідчують, що головним їх призначенням було використання в функції різання, тобто у якості ножа (на відміну від левалузьких вістер, які, за даними трасологів, у більшості випадків використовувалися “в ударно-проникаючій функції, в якості наконечників дистанційно-колючої та металної зброї” [Ниорадзе, Щелинський, 1990, с.70]). Крім форми, на це вказує, зокрема, й те, що у переважної більшості відщепів рокосовського типу один із допоміжних сколів був пологим (ним формувалося лезо майбутнього ножа), а другий – скісним, паралельно-суміжним по відношенню до площини робочої поверхні нуклеуса (йому відводилася роль обушка).

Часто конкреція, з якої передбачалося отримати скол рокосовського типу, орієнтувалася перед розширенням таким чином, щоб суміжну з робочою поверхнею ділянку можна було використати у якості обушка без додаткового оформлення її на нуклеусі. Саме це мав на увазі В.М.Гладилін, коли зазначив, що робоча поверхня нуклеусів рокосовського типу формувалася “одним-двоюма допоміжними сколами” [Гладилін, 1989, с.41]. Зіставлення отриманих у такий спосіб сколів зі сколами “жорнівського” типу (вони, як відзначив В.К.Пясецький, “мають на одній вузькій грани жовнову кірку, а сама ця грань розташована досить стрімко по відношенню до суміжних поверхонь відщепа” [Пясецький, 1992, с.119], (рис.6)), розвіює останні сумніви відносно того, що в обох випадках застосовувався один і той же принцип розширення нуклеуса. Адже мета, яку переслідував первісний майстер, і там, і там була однаковою: продукування заготовок, які можна практично без вторинної обробки використовувати для різання, в функції ножа.

Підтвердженням цієї думки є те, що, по-перше, ножі становлять у Жорнові найвиразнішу і найчисленнішу (33,3%) групу знарядь, по-друге, що більшість із них

виготовлено на сколах “жорнівського”⁶ типу – мають підготовлені ще на нуклеусі гостре лезо й обушок, переважно природний (обушкові ножі становлять 89,5% усіх ножів; серед них природно-обушкові – 58,8%)⁷. Так само визначив основну місію левалузьких нуклеусів Жорнова і В.К.Пясецький, зазначивши, що вони “призначалися головним чином для отримання ножів з природним обушком” [Пясецький, 1992, с.119]⁸.

Ножі з природним обушком дуже типові і для іншої леваллуа-мустєрської пам’ятки – Пронятина на сусідньому Поділлі [Ситник, 1985, 1994, 1996, 1998, 2000]. Це засвідчує як статистика, наведена дослідником Пронятином О.С.Ситником (серед ножів, які становлять 60,6% всіх знарядь, обушкових – 42,4%; з них 51,4% – природно-обушкові), так і численні ілюстрації знарядь цієї групи (рис.7) у вказаних публікаціях.

О.С.Ситник відзначає лише “деяку подібність” до Пронятину мустєрського комплексу Жорнова, знаходячи “найближчі й найточніші” аналогії своїй пам’ятці в Молодовому I (шари 1-4) та Молодовому V (шари 11-12). Мустєрський комплекс Жорнова в переліку подібних до Пронятину пам’яток стоїть у нього після Королевого I (3-й шар) та Кетрос [Ситник, 2000, с.79-81]. Іншу думку з цього приводу висловив В.К.Пясецький. Не заперечуючи можливості генетичного зв’язку між мустєрським комплексом Жорнова і Молодовськими стоянками, він вважає, що ще близчим до Жорнова є Пронятин [Пясецький, 1992, с.123].

Цілковито підтримуючи цей висновок В.К.Пясецького (і не торкаючись дискусійного питання щодо геологічного віку Жорнова й Пронятин, де думки О.С.Ситника і В.К.Пясецького є діаметрально протилежними), автор вважає, що в даному випадку можна говорити не тільки про подібність, а й про генетичну спорідненість. Ця спорідненість, можливо, поки що не надто виразно виявляє себе у статистичних показниках (зважаймо на різницю в чисельності колекцій), але в техніко-типологічних ознаках названих пам’яток простежується багато спільних рис. Не вдаючись до порівняльної характеристики цих пам’яток за всією сукупністю ознак тотожності, торкнуся лише деяких особливостей первинного розщеплення, які відбилися на головній стратегії отримання заготовок для знарядь.

Мешканці Жорнова і Пронятини використовували однакову сировину – конкреції місцевого волинського кременю з туронського ярусу крейдових відкладів. Спільним є й те, що виробництво знарядь в обох комплексах було орієнтоване виключно на продукування заготовок-сколів. В.М.Степанчук, який дослідив технологію отримання заготовок для знарядь у Пронятині, фіксує в цьому процесі кілька стандартних (повторюваних) стадій або фаз. До “фази 0” ним віднесене тестування, апробація сировини на якість, що, на його думку, здійснювалося за межами стоянки⁹. “Фаза I” включає підготовку робочої поверхні і відбивної площинки. “Фаза II” – утилізацію цієї поверхні (отримання заготовки, морфологія якої визначена підготовчими операціями “фази I”) [Ситник, 2005, с.65]¹⁰.

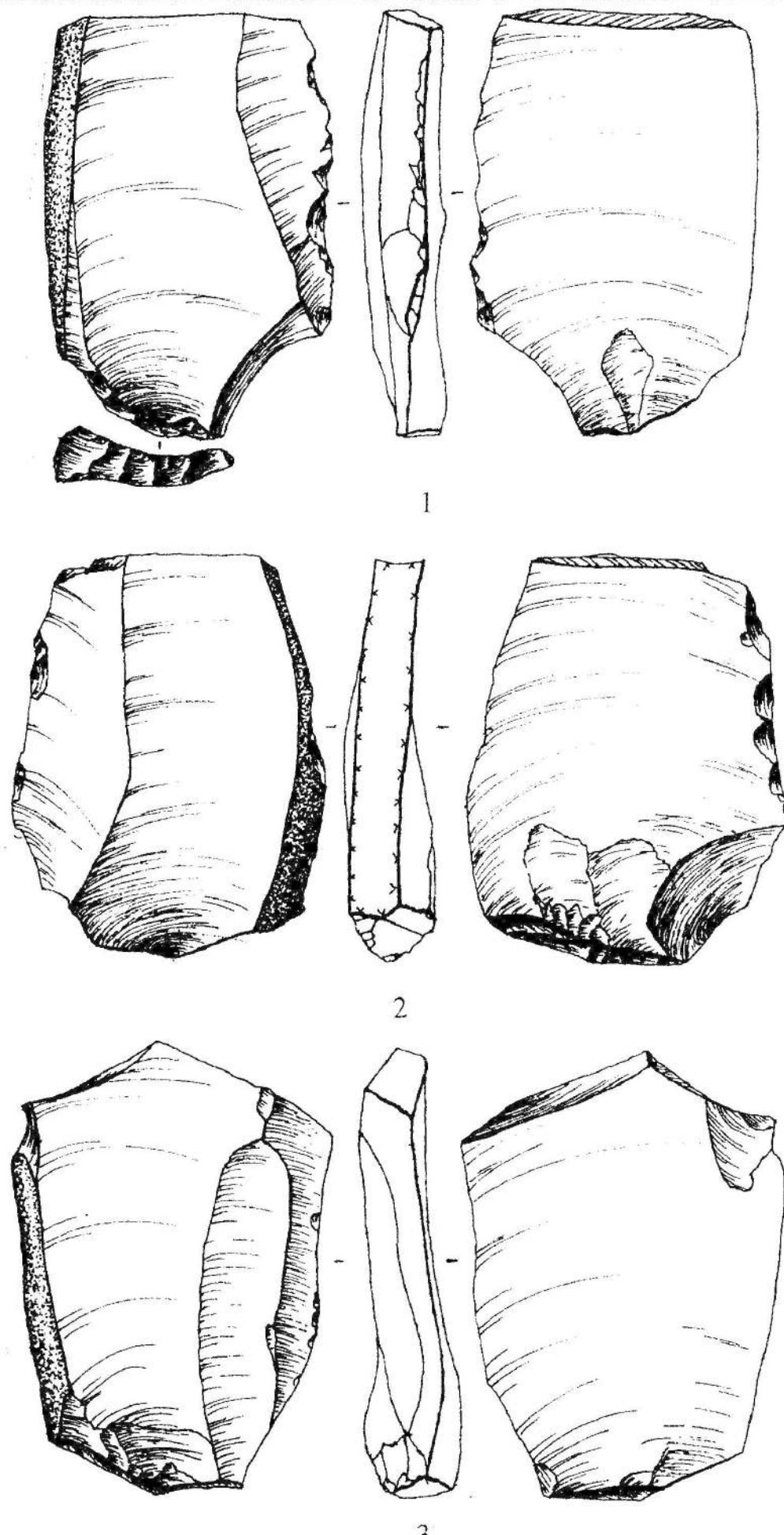

Рис.6. Жорнів (мустьєрський шар). Ножі з обушком на сколах рокосовського типу.

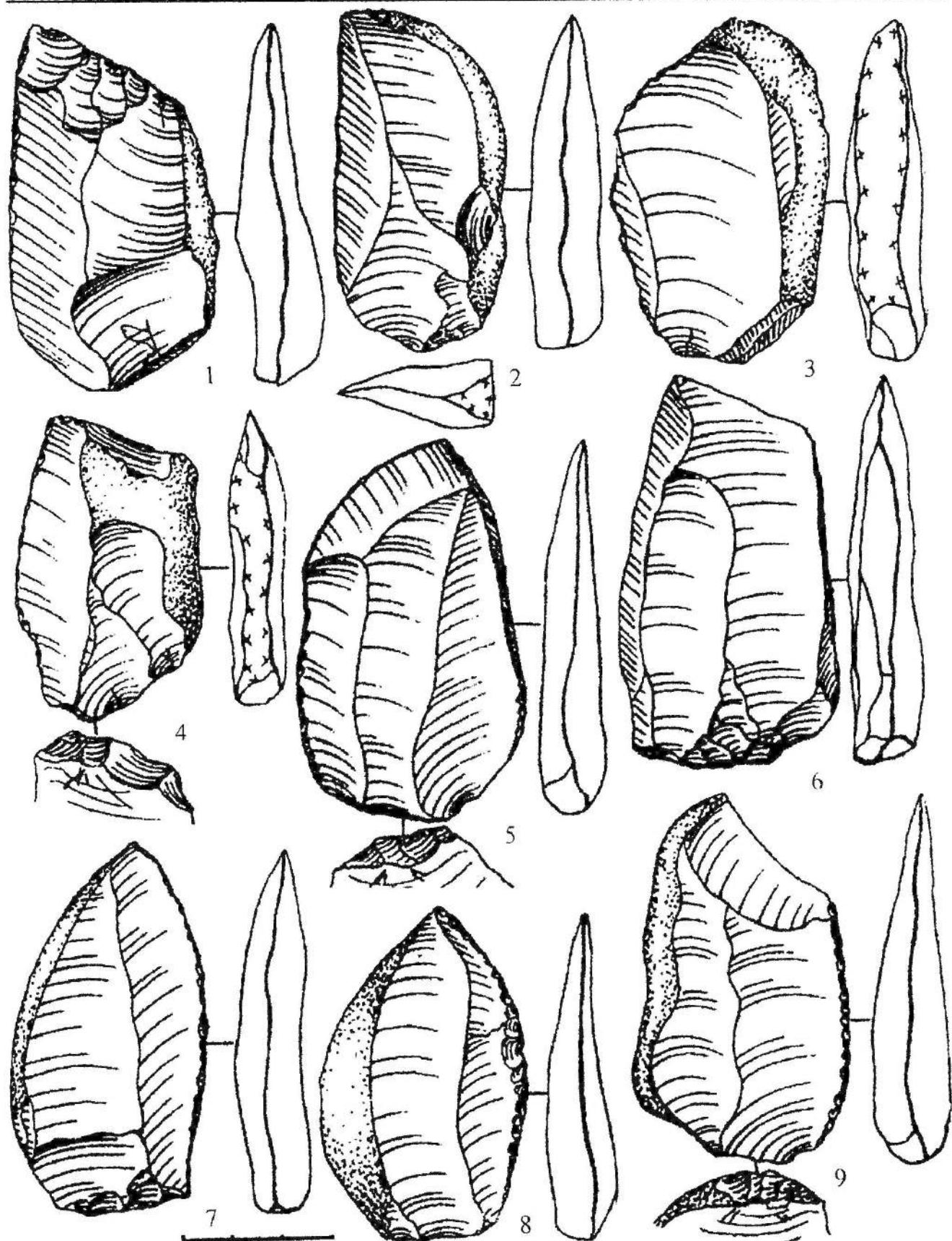

Рис.7. Пронятин. Ножі з обушком на сколах рокосовського типу (рис. О.С.Ситника).

Як і в Жорнові, у Пронятині зафіковано дуже високий індекс фасетування відбивних площинок: IFlarge – 58,8; IFstrict – 34,1 [Ситник, там само, с.62]. Цей показник говорить на користь левалуазького характеру індустрії. Але, як свідчить наведена далі характеристика “фази І”, підготовка робочої поверхні нуклеусів Пронятини не є типовою для “класичних” нуклеусів левалуа (черепахоподібних і конвергентних). Окрім первинних та крайових сколів, характерних для стадії оформлення будь-якого варіанту левалуазького нуклеуса, “з’являються порівняно багаточисельні пластинчасті сколів і масивні пластини” [Ситник, там само, с.65].

Про що свідчить численність таких “платівчастих сколів і масивних платівок” на стадії підготовки нуклеуса? На переконання автора – про підготовку левалуазького нуклеуса рокосовського типу. Але О.С.Ситник і В.М.Степанчук (яких, напевно, ввела в оману паралельна спрямованість сколів оформлення робочої поверхні) зробили з цього висновок, що в Пронятині “utilізація нуклеуса була орієнтована на отримання видовжених відщепів і пластин”¹¹. Те, що головна стратегія пронятинської технології розщеплення була усвідомлена ними саме так, підтверджує і трактування О.С.Ситником складня з двох сколів, який, як він вважає, “документує паралельний принцип розщеплення на стадії ошкурування” [Ситник, 2000, с.62] (рис.8). На думку

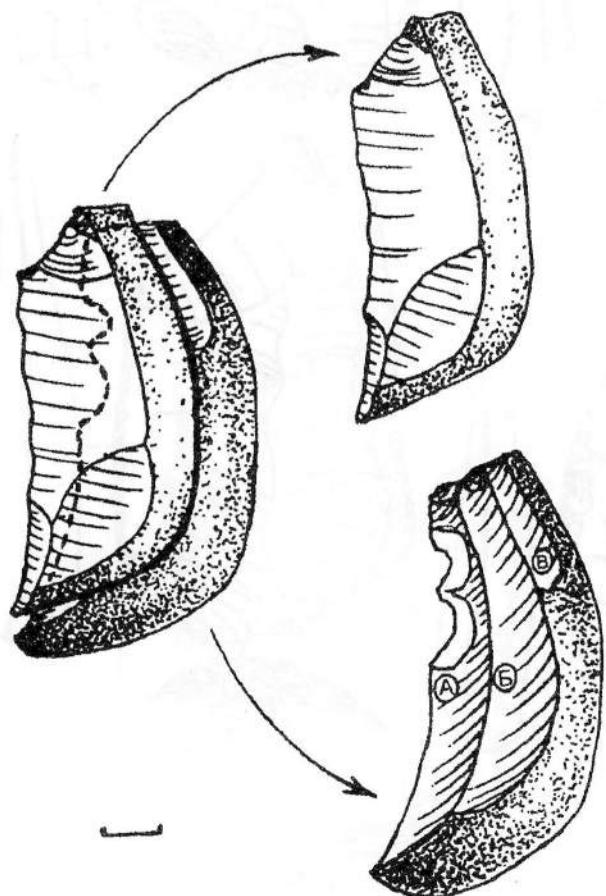

Рис.8. Складень, який, на думку О.С.Ситника, “документує паралельний принцип розщеплення на стадії ошкурування” [Ситник, 2000, с.62].

ж автора, у даному випадку перед нами – сколі оформлення, які утворилися в процесі підготовки робочої поверхні нуклеуса рокосовського типу. За морфологією ці сколі близькі до т.зв. “цитрусових скибок”.

Техніка отримання “цитрусових скибок” виникла ще на ранніх стадіях ашель, як один із способів утилізації округлих гальок. Її пов’язують з клектоном, причому деято вважає, що можна говорити про зв’язок цього прийому отримання заготовок з технікою левалуа (або прото-левалуа) [Forestier, 1993, p.53, 60, fig.11]. Цікаво, що ця техніка виявила себе і в середньоашельському 6-му комплексі Королевого [Гладилін, Ситливий, 190, с.130], де зароджується технологія виробництва сколів рокосовського типу

Не виключено, що дуже подібні за конфігурацією до ашельських гальок (які часто використовувалися в якості сировини для знарядь у ранньому палеоліті) округлі жовна кременю Волино-Поділля створили підґрунтя для відродження цієї давньої технології, причому, саме в левалуазькій індустрії. Але, з іншого боку, сколи у вигляді цитрусових скибок могли утворюватися в Жорнові й Пронятині й мимоволі, в процесі підготовки робочої поверхні нуклеусів рокосовського типу. Деякі з них теж використовувалися знаряддя з функцією різання або пильання.

За морфологією сколі рокосовського типу з природними обушками дуже схожі на пронятинські. Є, щоправда, й відмінність. Але перш ніж загострити увагу на цій відмінності, варто сказати ще про одну характерну особливість техніки левалуа (яку і досі не всі усвідомлюють, що й призводить іноді до помилкових висновків).

Ця особливість полягає в тому, що *техніка левалуа не була націлена на отримання видовжених заготовок-платівок*, – вона була “відщеповою” за своїм змістом. Одна з головних причин цього полягає в тому, що сколовання левалуазької заготовки здійснювалося, як вже зазначалося вище, прямим ударом відбійника, як правило, жорсткого.¹² На успішність результату при такому способі розщеплення нуклеуса впливала ціла низка чинників, з-поміж яких головними були точність нанесення удару і розрахунок його сили. Навіть при попаданні саме в обрану точку (а це гарантувало фасетовано-опукла відбивна площа) недостатньо сильний чи надмірний удар іноді ставав причиною того, що левалуазький скол виходив або занадто вкорочених пропорцій, або ж, навпаки, зрізавши всю робочу поверхню нуклеуса, закінчувався загнутим, “пірнаючим” під нуклеус кінцем.

Ножі з занадто видовженим (а тому вигнутим у профілі) лезом, звичайно, менш ефективні в роботі, ніж ножі з лезом прямим. Тому пронятинські майстри, щоб запобігти викривленню скола рокосовського типу, нерідко ще на нуклеусі зменшували його довжину шляхом зустрічного або поперечного підтісуванням протилежного кінця нуклеуса (рис. 7, 1, 4, 5, 9). Цей прийом вкорочення майбутньої заготовки відобразився й на одному з жорнівських нуклеусів рокосовського

типу, що відмітив, зокрема, і В.К.Пясецький: “Один із нуклеусів має ще одну площину, але вона розташована під гострим кутом до робочої поверхні і призначалася для зняття коротких відщепів підправки основи цього ярища” (рис.5, 1). Не пройшло мимо уваги цього дослідника й те, що розщеплення левалуазьких нуклеусів у Жорнові “було спрямоване на отримання відщепів” [Пясецький, 1992, с.114]¹³.

Таким чином, музейцям Жорнова був відомий широко застосовуваний пронятинцями прийом зустрічного (або ортогонального) підгісування, який запобігав викривленню профіля заготовки рокосовського типу. Але вони винайшли й свій, ще простіший спосіб, “вирівнювання” скола – шляхом резекції загнутої термінальної частини. Цю операцію вони здійснювали або відсіченням, або зламом (в останньому випадку на зламі утворюється характерна “туба”), іноді комбінуючи ці два прийоми (рис.6). Таке фрагментування заготовки ріжучого інструмента наділяло його ще однією корисною якістю: на суміжному з лезом краї ножа утворювалася додаткова обушкова ділянка, а відтак, по-перше, знаряддя було зручніше утримувати в руці, по-друге, – посилювався тиск на лезо під час різання.

Отже, наявність слідів зламу на більшості знарядь, передусім знарядь з функцією різання, є, на думку автора, не наслідком “побитості” матеріалу (як розцінив це В.К.Пясецький), а специфічним прийомом їх оформлення. Злам або усічення термінальної частини знарядь, як і виготовлення в аналогічний спосіб обушка, вважаю, були умисними. Тому такі “фрагментовані” вироби слід відносити до закінчених, “цілих” знарядь, і не вилучати їх з обчислення середніх розмірів знарядь Жорнова¹⁴.

Виходячи з явного переважання ножів на сколах рокосовського типу, можна сказати, що ці сколи становили стратегічний напрям у технології отримання заготовок, передусім для знарядь з ріжучою функцією. Головною ознакою таких сколів у Жорнові, є те, що вони мали підготовлені ще на нуклеусі гостре лезо на одному подовжньому краї і природний обушок – на протилежному.

Лезо ножів з обушками у Жорнові й Пронятині не завжди дооформлялося ретушю: у багатьох випадках це “ретуші від використання” – зазубні й викришеність,

які утворювалися під час різання якогось твердого матеріалу. Ф.Борд, виділивши їх у своєму тип-листі в окрему категорію знарядь з функцією різання (“coureau a dos naturel”) [Bordes, 1961, p.33], створив предмет для дискусії: вважати знаряддями неретушовані вироби зі слідами від використання, чи ні? Автор мусить визнати, що раніше схилявся до думки, що для мустьє – епохи, яка відзначається повсюдним поширенням ретуші (причому такої, що часом досить відчутно змінювала форму знарядь), “неретушовані вироби зі слідами використання” навряд чи варто прирівнювати до оформленів інтенсивно ретушшю знарядь [Кухарчук, 1994, с.75]. Але жорнівські й пронятинські обушкові ножі без ретуші переконують, що не слід занадто категорично відкидати поняття “неретушовані знаряддя”, в усякому разі щодо індустрії з левалуазькою стратегією виробництва заготовок¹⁵.

Підводячи підсумок аналізу технології виробництва заготовок для знарядь у мустьєрському шарі Жорнова, ще раз наголошу на тому, що в ній простежується чітко визначена стратегія первинного розщеплення. А це свідчить, по-перше, що перед нами гомогенний комплекс; по-друге, (якщо підтверджиться визначений В.К.Пясецьким її геологічний вік), що вона демонструє дуже пізній прояв левалуазької технологічної традиції; по-третє, що нуклеуси й сколи рокосовського типу становлять цілком уніфікований різновид цієї технології, рівноцінний черепахоподібним і конвергентним типам; по-четверте, що рокосовський тип левалуа не був ні поодиноким явищем, ні явищем локальним, характерним тільки для Закарпаття.

Останнє відається особливо цікавим у тому сенсі, що нуклеуси й сколи рокосовського типу наявні тільки в ашельських горизонтах Королевого й Рокосового, у мустьєрських же комплексах цих пам'яток вони “практично зникають”, натомість високої досконалості набуває там черепахоподібний різновид левалуа [Гладилин, 1989, с.41].

Все сказане свідчить про необхідність продовження археологічного вивчення Жорнова. Це завдання набуває актуальності ще й з огляду на те, що передбачуване поновлення діяльності поки що “законсервованого” кар’єру може назавжди знищити цю виключно цікаву палеолітичну пам'ятку.

ПРИМІТКИ

¹ Як показало експериментальне розщеплення конкретій, зібраних в одному з кар’єрів на околиці м.Рівне, крем’яні жовна, що потрапляють на поверхню, під впливом атмосферних чинників досить швидко втрачають свої пластичні можливості, стають “пересушеними” і тріщинуватими – малопридатними для ефективної обробки.

² Щоправда, з цим бордівським трактуванням “класики” левалуазької техніки, погодилися не всі (див. “К істориографии проблем левалуа” [Кухарчук, 1989, с.23]).

³ Відщеплення від левалуазького нуклеуса головного скола-заготовки здійснювалося прямим ударом відбійника (як правило, жорсткого – про це свідчить наявність рельєфного горбика на черевці скола у прилеглому до

відбивної площинки місці). Від точності попадання в намічену точку площинки великою мірою залежав успіх кінцевого результату, тому площинка нуклеуса підправлялася перед розколюванням з не меншою ретельностю, ніж його робоча поверхня. Цікаво відзначити, що досить витончений прийом підготовки фасетовано-опуклої площинки типу “chapeau de gendarme” деякі палеолітичні майстри освоїли уже в пізньому ашелі (чи, принаймні, на межі ашелю й мустьє), про що свідчить відщеп рокосовського типу з 5-го комплексу Королевого [Гладилин, 1989, с.44], зображеній на рис.4, 3.

⁴ За винятком, хіба що С.В.Смирнова, який з цього приводу зауважив, що “в даному випадку Ф.Борд не зовсім послідовний, оскільки утилізація призматичних і

піраміdalних нуклеусів цілком відповідає основному левалузькому принципу” [Смирнов, 1983, с.150]. До речі, тезу про зв’язок об’ємних нуклеусів з левалузькою технікою деякі вітчизняні дослідники ([Гладилін, 1989; Кухарчук, 1989]) піддали критиці значно раніше, ніж висновок про помилковість “об’ємної концепції левалуа” зробив Ф.Ван Пір [Van Peer, 1992a, 1992b], до думки якого апелює В.І.Усик, котрий врешті визнав, що “так званого методу багатократного виробництва заготовок левалуа (recurrent) не існує, як, зрештою, й методу виробництва “платівок левалуа”” [Усик, 2003, с.33].

⁵ Користуючись нагодою, автор ще раз висловлює слова подяки В.К.Пясецькому та адміністрації Рівненського краєзнавчого музею за надану можливість і створення належних умов для роботи з матеріалом Жорнова.

⁶ Оскільки на доказ тотожності сколів рокосовського і жорнівського типів вище вже було наведено достатньо аргументів, автор вважає за доцільне використовувати надалі лише один із цих термінів. Враховуючи те, що називу “рокосовський тип” було запропоновано раніше, логічно зберегти саме її.

⁷ Підрахунки автора.

⁸ Щоправда, далі у цій же статті натрапляємо на суперечливу цьому висновку думку, – що ножі з обушком “є специфічною, хоча й до деякої міри випадковою, особливістю індустрії Жорнова” [Пясецький, 1992, с.123].

⁹ Те ж саме можна сказати й про Жорнів: у Його мустєрському культурному шарі наявні лише два цілих жовна (один з них – з негативом апробаційного удару).

¹⁰ Розділ “Технологічний нарис індустрії” у вказаній монографії О.С.Ситника “Середній палеоліт Поділля”, написано, головним чином, В.М.Степанчуком. Наступні фази

– III (переоформлення робочої поверхні нуклеуса після зняття заготовки) і IV (реутілізація знарядь, які вже зазнали вторинної обробки), у даній статті не аналізуються, – як такі, що мають ситуаційний характер і не пов’язані з головною стратегією виробництва заготовок

¹¹ Тому й здалася їм “парадоксальною” та обставина, що на “фазі II” кількість платівок зменшилася, порівняно з “фазою I” [там само, с.65]. Але нічого парадоксального в тому нема, адже утилізовані пронятинські нуклеуси, рисунки яких представлени в монографії О.С.Ситника [2000, табл.12-19], демонструють далекий від паралельного принцип розщеплення.

¹² Такий удар залишає на черевці в місці прикладення удара рельєфний горбик і тріщинки, що характерне для левалузьких сколів і Жорнова, й Пронятини.

¹³ Єдина ціла “платівка левалуа” (рис.3, 9), відмічена в колекції Жорнова, є, на думку автора, результатом невдалої спроби сколоти левалузьке вістря. На користь цього говорять, зокрема, конвергентна спрямованість сколів підготовки і те, що дана заготовка не має слідів вторинної обробки або використання (отже, була відкнута майстром як “бракована”).

¹⁴ За підрахунками автора, середні параметри знарядь Жорнова такі: довжина – 6,2 см; ширина – 5,4 см; товщина – 1,3 см.

¹⁵ Наявність у Жорнові й Пронятині неретушованих ножів з обушками ставить під сумнів думку Г.П.Григор’єва, що такі ножі є суто західноєвропейським, французьким явищем (на відміну від ножів “середньоєвропейського типу” з двобічно-оформленим лезом, характерних для Центральної та Східної Європи) [Григорьев, 1990, с.101].

ЛІТЕРАТУРА

Гладилін В.Н. Что же такое “техника леваллуа”? Каменный век: памятники, методика, проблемы – К.: Наукова думка, 1989а – С.30-50.

Гладилін В.Н., Ситливый В.И. Ашель Центральной Европы – К.: Наукова думка, 1990 – 368с.

Григорьев Г.П. О возможностях выделения палеолита Кавказа // Палеолит Кавказа и сопредельных территорий. – Тбилиси, 1990. С.98-102.

Кухарчук Ю.В. К историографии проблемы леваллуа // Каменный век: памятники, методика, проблемы – К.: Наукова думка, 1989а – С.17-30.

Кухарчук Ю.В. К проблеме дифференциации ножей и скребел // Археологический альманах – № 3 – Донецк, 1994 – С.71-84

Нехорошев П.Е. Технологический метод изучения первичного расщепления камня среднего палеолита. – СПб.: Европейский дом, 1999. – 172 с.

Ниорадзе М.Г., Щелинский В.Е. Трасолого-функциональное изучение каменных изделий первого мустєрского слоя пещеры Сакажиа (Западная Грузия) // Палеолит Кавказа и сопредельных территорий. – Тбилиси, 1990, с.61-73.

Пясецкий В.К. Верхний культурный слой палеолитического местонахождения Жорнов // Советская археология – № 2 – М.: Наука, 1991а.

Пясецкий В.К. Средний культурный слой палеолитического местонахождения Жорнов // Советская археология – № 4 – М.: Наука, 1991б.

Пясецкий В.К. Мустєрский культурный слой палеолитического местонахождения Жорнов и некоторые вопросы стратиграфии палеолита // Российская археология – М.: Наука, 1992 – № 3. – С.113-126.

Пясецкий В.К. Палеоліт східної частини Волинської височини // Vita antiqua. – К., 1999. – С.8-17.

Сеньковский Ю.Н. Литогенез кремнистых толщ юго-запада СССР. – К.: Наукова думка, 1977. – 127 с.

Смирнов С.В. Становление основ общественного производства – К.: Наукова думка, 1983 – 258 с.

Усик В.И. Варианты метода леваллуа среднепалеолитических индустрий Украины (по материалам ремонтажа) // Варіабельність середнього палеоліту України. – К.: Шлях, 2003. – С.32-44.

Bordes F. Typologie du Paleolithique ancien et moyen – Bordeaux, 1961 – 85 p.

Breuil M. La denomination des objets du pierre taillee – Paris, 1968 – 411 p.

Forestier H. Le Clactonien: mis en application d'une nouvelle méthode de débitage s'inscrivant dans la variabilité

des systemes de production lithique du Paleolithique ancien // Paleo. - №5. – 1993. – P.53-82

Tuffreau A. Acheuleen et industries apparentes dans le nord de la France et la bassin de la Somme: XI congr. / / L'evolution de l'Acheuleen en Europe. – Nice, 1976. – p.93-109.

Van Peer P. The Levallois Reduction Strategy // Monographs in World Archaeology. – №13. – Prehistory Press.-Madison, Wisconsin, 1992. – 137 p.

Kukharchuk Yu.V.

SPECIFIC CHARACTER OF PRODUCTION OF BLANKS FOR TOOLS IN THE MOUSTERIAN LAYER OF ZHORNIV

Paper focuses on the technology of knapping and further determination of the main strategy of blanks manufacture in the Mousterian layer of Zhorniv. The idea of similarity of Zhorniv technology with that of Levallois of Rokosovo type in Acheulean assemblages of Transcarpathia is proposed and argued. Technological arguments for relationship of Mousterian industries of Zhorniv and Proniatyn are proposed.

ПЯСЕЦЬКИЙ В.К.

**ДО ПРОБЛЕМИ
СТРАТИГРАФІЇ
ПАЛЕОЛІТУ (ПОДІЛЛЯ,
ПРИКАРПАТТЯ, ВОЛИНЬ,
КРИМ)**

У статті йдеться про те, що мустеє-левалуа стоянок Пронятин, Великий Глибочок I (к. шар III A), Ігровиця I (к. шар II), Ванжунлів – кар'єр відноситься, всупереч поглядам А.Б. Богуцького і О.С. Ситника, до штильфриду В. Ашель Поділля автор статті датує не рисом, а рис-вюртом (прилуцьким часом), погоджуючись з А.Б. Богуцьким тільки щодо геологічного віку Колодіїва i, до певної міри, Єзуполя I. Характеризується стратиграфія i, частково, археологія стоянки Куличівка; наводяться нові дані щодо стоянки Жорнів; пропонується нове бачення стратиграфічного поділу відкладів мустєрського місце знаходження Точильниця; йдеться також про археологічну акультурацію як явище. Піддаються критиці погляди П.Ф. Гожика і Н.П. Герасименко стосовно стратиграфії верхнього та частини середнього плеистоцену. Ці погляди, на думку автора, є поверненням до стратиграфічної схеми О.О. Величка, справедливо розкритиковані у свій час М.Ф. Векличем і О.І. Москвітіним.

Кілька вступних зауважень

У тому, яке значення має геологічна стратиграфія для вивчення палеоліту навряд чи потрібно сьогодні когось переконувати. Відображаючи зміни геологічних подій четвертинного періоду, стратиграфія дає змогу зіставляти стоянки, віддалені одна від іншої на багато сотень кілометрів. Тільки з допомогою стратиграфії вдалося встановити, що деякі пізні крем'яні індустрії мають більш архаїчні риси, ніж індустрії давніші за віком. Залучення ж точних методів визначення абсолютноного віку дозволяє точніше визначити період існування культурних шарів у межах геологічних горизонтів. Застосування палінологічного методу дозволяє відтворити палеоекологічні умови життя давніх людей. А ці умови не тільки впливали на спосіб їх життєдіяльності, а й визначали можливість чи неможливість їхніх міграцій у просторі.

Попри досить солідну історіографію, геологічна стратиграфія палеоліту ѹ досі перебуває у стані свого становлення, зазнаючи уточнень і доповнень. У більшості випадків потребу в таких уточненнях спричиняють об'єктивні фактори. Але трапляються іноді й недоречності, зумовлені суб'єктивними причинами, про буде сказано окремо.

На території Україні археологам варто послугуватися стратиграфічною схемою М.Ф. Веклича, бо ця схема витримала перевірку часом, тоді, як схеми деяких інших авторів – ні. Нічого не дає для стратиграфії використання альпійської схеми, при всій її зовнішній привабливості [Пясецький, 2001, с.133] (рис.1). Непридатним виявився і термоломінісцентний метод визначення абсолютноного віку, хоч дехто ѹ досі вважає його мало не панацеєю. Наприклад, польський геолог-четвертинник Л. Долецький пише, що TL-дані різних лабораторій не співпадають, водночас

PIASETSKY V. K.

**ON THE PROBLEM OF
STRATIGRAPHY OF PALAEOLITHIC
(PODILLIA, TRANSCARPATHIAN,
VOLHYNIA, CRIMEA)**

стверджуючи, що дані Люблінської лабораторії (якими він користується) – вірні [Dolecki, 1995, с.25]. У нас ТЛ-методом широко користується львівський геолог-четвертинник А.Б. Богуцький, а разом з ним – і археолог О.С. Ситник.

А.Б. Богуцький розробив свою стратиграфічну схему, запропонувавши її власні назви горизонтів. Але від запропонованої раніше схеми М.Ф. Веклича вона відрізняється лише тим, що в ній, так само як і в польських стратиграфіях [Dolecki, 1995, с. 26, гус. 3], відсутній відповідник витачівського горизонту i, як наслідок, – удайського (рис.1). Втім, А.Б. Богуцький співвідносить свій дубнівський ґрунт (який відносить до штильфриду В) з брянським ґрунтом О.О. Величка [Богуцький, Величко, Нечаев, 1975, с.81]. Тобто, як це цілком очевидно, – з витачівським ґрунтом, який ніякого відношення до штильфриду В не має [див. Пясецький, 2005, с.26]. Дубнівський ґрунт мусить співвідноситися з дофіновським педокомплексом (рис.1) і має бути представлений не одним горизонтом ґрунту, а принаймні двома. Двома ґрунтами він і представлений на багатьох стоянках Поділля, що ми побачимо далі. Але в кожному разі А.Б. Богуцький нижній ґрунт педокомплексу відносить не до дубнівського часу, а до горохівського своєї схеми (прилуцького, за М.Ф. Векличем). А звідси – й невірне тлумачення ним стратиграфії більшості розрізів Поділля.

У зв'язку з тим, що немало археологів та й геологів продовжують користуватися альпійською схемою, паралельно схемам М.Ф. Веклича, О.І. Москвітіна і А.Б. Богуцького, автор у кореляційній таблиці наводить і альпійські індекси (рис.1). Це робиться ще й для того, щоб показати відносність альпійської хронології при перенесенні її у ці (та й інші) схеми. Підкреслимо, що

нижче автор буде використовувати альпійські індекси не у відповідності зі схемою О.І. Москвітіна, а так, як це загальноприйнято (хоча й не доведено).

Вік підошви бузького горизонту – по прилуцький і нижче – М.Ф. Веклич прийняв, врахувавши дані глобальної киснево-ізотопної кривої [Веклич і ін., 1993]. Вона відображає тільки, як відомо, різні потепління та похолодання, вік яких встановлюється TL-методом [див., наприклад, Dolecki, 1995, с. 27,rys. 2]. Про те, що цей метод абсолютно непридатний у часових межах дії радіовуглецевого методу, автор уже писав [Пясецький, 2005, с.26]. Тепер ясно тільки, що вік підошви бузького горизонту має бути набагато більшим, ніж 44 тис. років (бо на стоянці Корман IV для сажистого прошарку отримана саме така радіовуглецева дата, а цей прошарок лежить стратиграфічно значно вище підошви бузьких відкладів (рис.2)). Між тим, дати, визначені М.Ф. Векличем для витачівського і прилуцького ґрунтів (рис.1), є набагато прийнятнішими за ті, які пропонують (як побачимо нижче) В.Н. Шелкопляс і П.Ф. Гожик, а слідом за ними – і Н.П. Герасименко.

А.Б. Богуцький, аби співвіднести щось із W1, розриває генетичний профіль горохівського ґрунту і відносить до W1 гумусовий підгоризонт A1 (рис.1), що методологічно недопустимо. Зазначимо, що до подібної операції свого часу звався Й.О.О. Величко, стосовно микулинського ґрунту. І він відніс верхню частину цього ґрунту до бръорупу і амерсфорту [Величко, 1969, с.458-462].

Границю між R-W і W1 потрібно провести по покрівлі горохова. Але тоді виникає проблема, як виділити на цій схемі W1. Підгоризонт A-1 Горохова А.Б. Богуцький співвідносить з амерсфортом і бръорупом [Богуцький, Ситник, Дмитрук, 2003, с.65], тоді як амерсорт і бръоруп співвідносяться з витачівським горизонтом [Пясецький, 2005, с.25]. Але якщо прийняти для покрівлі витачівського горизонту дату 75 тис. років, то в цьому разі амерсорт і бръоруп мають розміститись навіть вище витачева, оскільки вони набагато молодіші від нього (рис.1).

Наведемо зведений геологічний розріз по стоянці Молодове I [Іванова, 1982, с. 214, рис.9], бо він досить типовий і ще стане в нагоді (рис. 2). Принагідно зауважимо, що в Молодовому V і Корман IV крім паудорфського ґрунту (в розумінні І.К. Іванової), нижче є ще так званий ґрунт хенгело, котрий у дійсності є нижньою частиною того ж паудорфського (дофіновського) ґрунту. Розшаровується паудорф місцями і в Молодовому I [Іванова, 1982, с. 224, рис.12], (див. на рис.2, праворуч, дальній від Дністра шурф). Про те, що це майже міфічне хенгело абсолютно неможливо виділити в лесових товщах, автор неодноразово наголошував, тому нема потреби повторюватись.

В Молодовому I є микулинський субаеральний ґрунт, який виділила і охарактеризувала палінологічно Н.С. Боліховська [1982, с. 145-152] (рис.2). Вона виявила всередині ґрунту як пилок широколистяних

порід, так і сліди незначного похолодання (експансія сосни, ялиці, низькорослої берези). Причому, дослідниця наголошує, що таке похолодання в микулинських відкладах інших розрізів не встановлено (що відповідає дійсності). У кліматичному оптимумі вказаного ґрунту Молодового I виявлено й пилок горіха (*Juglans*). Цілком очевидно, що цей ґрунт – прилуцький, за схемою М.Ф. Веклича (рис.2). Витачівський ґрунт був пройдений свердловиною. Потужність бузьких відкладів по цій свердловині сягає 12-13 метрів.

Слід відзначити, що І.К. Іванова, разом із колегами, вірно розчленувала розрізи Молодовських стоянок і Корман IV, і її дані по Молодовому V практично співпадають з даними бельгійського палеогеографа П. Езартса [Haesaerts et al, 2003, p.167, fig.3]. Між іншим, стратиграфія Молодового V здайвий раз засвідчує, що підошва причорноморського горизонту повинна датуватися часом, близьким до 25 тис. років [Haesaerts, 2003, p.167, fig.3], хоч П. Езартс не дає назв виділеним тут стратиграфічним одиницям.

Поділля

На цій території О.С. Ситником виявлено, частково розкопано і вивчено багато палеолітичних пам'яток, серед яких є й дуже важливі, як в археологічному, так і в геологічному відношенні. О.С. Ситник користується стратиграфічною схемою А.Б. Богуцького. Нижче мова буде йти тільки про ті стоянки, геологічна позиція яких не викликає сумнівів. Для цього розглянемо монографію О.С. Ситника “Середній палеоліт Поділля” [2000].¹

Пронятин

О.С. Ситник культурний шар Пронятина (мустьє-левалуа) пов’язує з надгорохівською соліфлюкцією [Ситник, 2000, с.30], яка лежить під дубнівським ґрунтом. Потужність соліфлюкції, разом з так званим “нижнім горизонтом верхньоплейстоценових лесів”, не перевищує 0,5 м. Таким чином, дубнівський ґрунт (штильфрид В), практично, штучно насаджений нібито на горохівський (кореляція на рис. 1), що малоймовірно, оскільки такі приклади відсутні як у природі, так і в публікаціях М.Ф. Веклича [Веклич, Сиренко, 1972], Н.А. Куниці [1974, с.73, розрізи], інших геологів-четвертинників, зокрема, О.І. Москвітіна [1970]. Не бачимо ми цього і на рис.2.

Дубнівський (дофіновський) ґрунт завжди відділяється від витачівського чи прилуцького досить потужним бузьким лесом. О.С. Ситник зазначає [2000, с.33], що в культурному шарі Пронятина є вуглики деревини. Проте аналізи по C-14 відсутні, як і палінологічні дані, – як тут, так і на всіх інших стоянках, досліджених О.С. Ситником і А.Б. Богуцьким. TL-дата 85 ± 7 тис. років, отримана для так званого “нижнього горизонту верхньоплейстоценових лесів” (а насправді – середньої частини паудорфу), подавнена в Пронятині приблизно втрічі. Вже неодноразово вказувалося, що педокомплекс Пронятина відноситься до дофіновського горизонту, штильфриду В [Пясецький, 1992, с.123; 1999, с.10, 12]. Нижче педокомплексу

лежить насправді не “середньоплейстоценовий лес”, а верхньо-плейстоценовий, бузький.

Дуже схоже, що в Пронятині не геологією датується культурний шар, а археологією. О.С. Ситник виходить із уявлення, що мустеє завжди має бути якимось древнім. В авторефераті дисертації він пише, що пронятинську індустрію можна розглядати як “генетичну підоснову молодовських поселень” [Ситник, 2003, с.23]. А між тим, все навпаки, бо основні мустєрські шари Молодового набагато давніші Пронятина. Вони залягають у бузьких відкладах (рис.2). Принагідно варто згадати, що О.С. Ситник приписує авторові цих рядків, нібито автор писав, що мустеє Молодови відноситься до паудорфу [Ситник, 2000, с.81]. Але навіщо так перекручувати? У дійсності писалося, що так званий ґрунт “хенгело” відноситься вже до паудорфу [Пясецький, 1992, с.122-123]. Як видно з написаного вище, автор і зараз вважає, що це так.

Великий Глибочок I.

Стоянка дуже важлива як в археологічному, так і в геологічному відношеннях, тому доведеться навести її розріз. У зв’язку з тим, що розрізи в різних роботах О.С. Ситника доволі відмінні [Ситник, 2000, с.112, рис.34; 2003б, с.180, рис.5], наводимо збірний розріз по цій стоянці (рис.3), причому, за основу буде слугувати розріз 2000-го року.

Отже, на гл. 2,0–2,5 м маємо дубнівський ґрунт, а на гл. 2,5-3,1 м – суглинок і соліфлюкцій з брилами вапняку.² В інтервалі 3,1-3,5 м – нібито горохівський (прилуцький) ґрунт, що неймовірно. Картина та сама, що і в Пронятині: дубнівський ґрунт (штильфрид В) штучно насаджено на нібито прилуцький, а геологію датують більш ніж сумнівні уявления про вік фінального мустеє.

В дубнівському ґрунті – верхній палеоліт (к. шар II), а мустеє-левалуа (к. шар III-A) лежить нижче, в соліфлюкції, в якому рознесено гумусовий профіль нібито горохова. Насправді і тут, як у Пронятині, маємо справу з двома дофіновськими ґрунтами (із штильфридом В), нижче яких лежить верхньоплейстоценовий бузький лес. У цьому лесі (а насправді – нижче підошви бузького лесу, - рис. 3), за О.С. Ситником [2000, с. 113], – оглеєний шар, а в дійсності – похований ґрунт (середньоплейстоценовий, тернопільський, за А.Б. Богуцьким), як це слідує з публікації А.Б. Богуцького і О.С. Ситника [Богуцький, Ситник, Дмитрук, 2003, с.77, рис. 4; Ситник, 2003 б, с.182, рис. 8]. У цьому ґрунті залягає культурний шар III-B – розвинене мустеє-левалуа, за О.С. Ситником. На глибині 6,0-6,5 м – так званий “коршівський середньоплейстоценовий ґрунт” з культурним шаром III (протолевалуа, за О.С. Ситником). О.С. Ситник цілком справедливо вважає, що культурний шар III практично не перевідкладений [Ситник, 2003б, с.172-173] (хоч у монографії 2000 року він так не вважав).

Отже, верхній педокомплекс В. Глибочка I з культурними шарами II і III-A слід віднести до дофіновського часу (паудорфу), похований ґрунт з культурним шаром III-B – до витачівського часу, а самий

нижній похований ґрунт з культурним шаром III (“коршівський”) є прилуцьким. Саме він, у дійсності, і є справжнім горохівським ґрунтом схеми А.Б. Богуцького (рис.1). Середньоплейстоценові відклади, таким чином, у Великому Глибочку I відсутні.

Для “горохівського” ґрунту (а в дійсності – для низів штильфриду В) отримано TL-дату 46 ± 4 тис. років. Ця дата подавнена приблизно в 1,2 рази. Для низів “середньоплейстоценових” лесів (а насправді верхньоплейстоценових, удайських) TL-дата – 77 ± 6 тис. років. Ця дата, навпаки, досить сильно омоложена.

Ігровиця I

У розкопі I, дійсно, є дубнівський ґрунт, в який впущена характерна псевдоморфоза по жильному льоду (як і в Жорнові, Грядках на Волинській височині). Нижче цього ґрунту, на гл. 2,3–2,5 м – лес. На гл. 2,5–3,3 м – соліфлюкційний (на думку автора – деловіальний) пісок, у підошві якого простежується темно-бурий (0,3 м) прошарок. Нижче – неогеновий пісок. Розріз повністю відповідає розрізу Жорнова. Деловіальний пісок, зокрема, відповідає супіску шару 5 Жорнова, а темно-бурий прошарок – лінзі нижнього похованого дофіновського ґрунту. Культурний шар II Ігровиці I лежить в “надгорохівській пачці”, тобто в піску. Це мустеє-левалуа [Ситник, 2000, с.147] і, звичайно, не “надгорохівське”, а паудорфське. Показово, що за даними О.С. Ситника в мустєрському комплексі є знаряддя верхньопалеолітичного типу. О.С. Ситник пише, що це фінальне мустеє [2000, там само], з чим варто погодитись. Але воно датується О.С. Ситником раннім вюрром, тобто часом від 90 до 100 тис. років (рис.1). Виникає просте запитання: а як же тоді мустеє Франції, фінальні дати якого – 30 тис. років, і навіть трохи менше [Монгайт, 1973, с.129, табл.], і яке, таким чином, вкладається в часові рамки паудорфу (того ж дофіновського часу)?

Очевидно, що в Ігровиці I, як і в інших розрізах, які вивчали А.Б. Богуцький і О.С. Ситник на Поділлі (див. вище й далі), реальна стратиграфія підлагоджувалася під давні уявлення А.Б. Богуцького про вік пізнього мустеє. Так, в кар’єрі в м.Дубно в микулинському похованому ґрунті був знайдений примітивний відщеп, з чого А.Б. Богуцький зробив висновок, що цей відщеп – пізньомустєрський [Богуцький, Савич, Татаринов, 1974, с.143]. У дійсності ж (якщо відщеп взагалі не ашельський), він може належати до ранньомустєрського часу.

Отже, мустеє Ігровиці дійсно фінальне, але не в розумінні О.С. Ситника, бо воно – паудорфське. Згідно з його поглядами, мустеє бузького горизонту Молодового повинне бути, так би мовити, ще “більш фінальним”. Але воно таким не є, за винятком к. шару X-A Молодового V.

В Ігровиці, як і в Пронятині, маємо кричущу невідповідність датування TL-методом радіовуглецевому датуванню, якби воно було проведено. В Ігровиці I середня частина штильфриду В по TL має вік 95 ± 7 тис. років. Тут маємо трикратне

подавнення, як і в Пронятині. Саме про таке подавнення верхньоплейстоценових відкладів писав М.Н. Алексєєв [1991, с. 9]. Додамо, що абсолютний вік більш давніх горизонтів, датованих TL-методом, у більшості випадків нічим проеконтролювати. І тут не допоможуть ніякі киснево-ізотопні криві, даними яких нерідко спекулюють.

Басейн Горині

Ванжулов – кар’єр

На глибині 3,3-4,8 м – педокомплекс штильфрид В. “Нижній горизонт верхньоплейстоценових лесів” – утворення часу штильфрид В. Горохівський ґрунт відсутній. Мустьє-левалуа і тут паудорфське.

Прикарпаття, р. Дністер, р-н м. Галич

Єзупіль I

Із-за невідповідності інтервалів залягання шарів згідно тексту і на рисунку [Ситник, 2000, с.252-253], глибина їх залягання дається по тексту. На гл. 2,2-2,7 м лежить дубнівський ґрунт. Бузький лес малопотужний, 1,2 м. На гл. 3,9-6,3 м – горохівський ґрунт, за А.Б. Богуцьким. Насправді тут два спарені ґрунти – витачівський і прилуцький. Над витачівським ґрунтом – культурний шар II, індустрія мікокського типу [там само, с.262]. Між витачівським і прилуцьким ґрунтами – культурний шар III (мустьє-левалуа). В дубнівському (дофіновському) ґрунті – пізній палеоліт. Культурний шар III – ранньовюрганський (але не за О.І. Москвітіним). І недарма виникла дискусія з приводу того, чи цей шар слід датувати R-W, чи початком W, коли в 1997-2001 рр. Єзупіль відвідали палеогеографи П. Езартс, Г. Марущак, Л. Старкель [Богуцький, Ситник, Дмитрук, 2003, с.66]. А оскільки вона виникла, то це означає, що хтось із відвідувачів не погодився, що в нижній частині розрізу є тільки один горохівський ґрунт, бо їх тут – два: витачівський і прилуцький (горохівський). TL-дата – 100 ± 7 тис. років – для бузького лесу в цьому розрізі задавнена.

Колодіїв

Дуже цікаве в геологічному відношенні місцевонаходження. Знаходить воно на другій надзаплавній терасі Дністра. Дубнівський ґрунт тут лежить на дещо незвичній глибині – 8,4-9,4 м. Ґрунт на глибині 11,0-11,4 м є, напевно, витачівським. На глибині 11,4-12,3 м – строкаті удайські суглинки. На глибині 12,3-15,6 м – суглинки, торф і гіттія заплавної фації алювію тераси, а нижче – алювіальні піски і гравій. Мустьєрські вироби залягали у верхній частині древньої заплави. Алювіальна товща (разом з заплавною фацією) відноситься до прилуцького часу. Горохівським часом (горохівський ґрунт) датує артефакти і А.Б. Богуцький, з чим слід погодитись, оскільки, крім всього іншого, заплавні відклади охарактеризовані палінологічно [Шелкопляс, Гожик і ін., 1986, с.142]. Для спектрів, зокрема, характерний дуже високий вміст пилку ліщини – 30 %. За даними палінології, зокрема, за вмістом пилку ліщини, розріз

виразно демонструє, що прилуцькі відклади відносяться до микулинського міжльодовиков'я (R-W).

Короткі висновки

Поховані ґрунти риського часу (за загальноприйнятою схемою, але не за О.І. Москвітіним) у розглянутих розрізах немає. А.Б. Богуцький і О.С. Ситник, виходячи з упереджених міркувань про вік мустьє й ашель, нерідко датують поховані ґрунти не за геологічними особливостями, а за археологічними. Найбільш давні поховані ґрунти – витачівський і прилуцький. У Колодіїві мустьє (а чому б не ашель – сказати щось певне з цього приводу важко, маючи лише два артефакти) лежить у верхній частині заплавного алювію прилуцького часу. Ашель на Поділлі існує принаймні до R-W включно. Те ж саме й на Близькому Сході [Коробков, 1976, с.160, 162, 166-167]. Малоймовірно, щоб на Поділлі палеоліт розвивався більш швидкими темпами ніж на Близькому Сході, а в реальній стратиграфії

Врешті, важливішим є те, що у Пронятині, В. Глибочку I (тільки к. шар III-A), Ігровиці I, Ванжулов – кар’єр вік фінального мустьє – дофіновський (штильфрид В). Мустьє Молодового аж ніяк не пізніше за мустьє Пронятини, Ігровиці, В. Глибочка I (культурний шар III A), воно – більш раннє. Вже доводилося писати, що в теплій відрізок штильфриду В мустьєрці покинули долину Дністра і його лівими притоками, зокрема уздовж Серету, мігрували на північ, що й фіксується відповідними культурними шарами вказаних стоянок. У технічному відношенні мустьє Пронятини виглядає архаїчнішим за більш раннє мустьє Молодови. Автор вбачає в цьому, свідоцтво того, що мустьє-левалуа без зовнішнього верхньопалеолітичного імпульсу перейти в верхній палеоліт не могло [Пясецький, 1992, с.125; 1999, с.12]. Такий вплив помітний вже у Жорнові, а ще більше – в Куличівці.

Автор цих рядків переконаний, що його висновки щодо стратиграфії палеоліту Поділля і Прикарпаття підтверджуються, якщо провести палінологічні і радіовуглецеві аналізи розглянутих розрізів.

Куличівка

Для розуміння геологічного розрізу Куличівки обов’язково потрібно звернути увагу на той факт, що стоянка розміщена на схилі (хоча й пологому), Кременецьких гір. Верхній і другий зверху культурні шари охарактеризовані [Савич, 1975, с.15-36]. Нижній (III-й) культурний шар, згідно з даними В.П. Савича, лежить на гл. 2,8-3,1 м, у шаруватих суглинках з прошарками піску. Вік культурного шару 31 тис. років [Савич, 1987, с.47]. Ця дата – середньопаудорфська.

Якщо взяти до уваги дані по Жорнову, то існування III-го культурного шару Куличівки припадає на досить холодний часовий відрізок паудорфу. За І.К. Івановою [1975, с.52-68], до паудорфу відноситься тільки суглинок (ґрунт) шару 2 її нумерації відкладів. Покрівля його повинна мати дату близько 25 тис. років [див. Пясецький, 2005, с.23 і наведені вище дані по

Молодовому V]. Якщо враховувати дані В.П. Савича, то III к. шар лежить десь на 0,8 м нижче суглинку шару 2 [див. Іванова, Ренгартен, 1975, с.63, рис. 7], отже дата 31 тис. років для III культурного шару у даному випадку є прийнятною.

Уже доводилося висловлюватись, що до паудорфу відносяться і відклади, які лежать під “паудорфом” у розумінні І.К. Іванової [Пясецький, 1992, с.123]. Більше того, можна стверджувати, що до паудорфу відноситься вся товща четвертинних відкладів, починаючи з “паудорфу” І.К. Іванової і включаючи нижній похованій ґрунт, який корелюється з лінзою нижнього похованого паудорфського ґрунту Жорнова. Потужність паудорфу тут незвична – приблизно 1,9 м. Вона утворена делювіальними відкладами, тобто схиловими делювіальними процесами. Тут доречно згадати розріз Жорнова [Пясецький, 1991а, с.134, рис. 3]. У розкопі № 1 паудорф внизу включає і делювіальний пісок заносу древньої балки або яру, яка успадковується сучасною балкою. При збереженні тенденції до пониження підошви піску, вже на відстані 4-5 м від розкопу потужність паудорфських відкладів може скласти 2,5-3,0 м.

В.Ю. Коен і В.М. Степанчук і тепер пишуть, незважаючи на дату 31 тис. років, що культурний шар III Куличівки – допаудорфський [Коен, Степанчук, 2001, с.91]. І не дивно, бо в цій статті [там само, с.82, рис.2] паудорф (штильфрид В) вони поміщають приблизно в рамки 27-29 тис. років. В інтервалі 30-32 тис. р. у них чомусь знаходитьться штильфрид А, а в інтервалі 35-37 тис. р. – хенгело. Це вже занадто! Як датується штильфрид В і А – див. [Пясецький, 2005, с. 23-24, 29, рис.1].

Вже доволі давно автор зазначив, що в III к. шарі Куличівки маємо справу з акультурацією мустєрсько-левалуа верхнім палеолітом [Пясецький, 1992, с.125]. Такої думки дотримуються і В.Ю. Коен та В.М. Степанчук [2001, с.91]. Оріньяцьких елементів, як це очевидно з короткого повідомлення В.П. Савича, в III культурному шарі Куличівки немає [Савич, 1987, с.48-51]. Не вдалося довести, що вони є і В.М. Степанчуку з В.Ю. Коеном [Stepanchuk, Cohen, 2000-2001]. Так, на стор. 91-92 вказаної праці зображені все-таки дрібні нуклеуси, форми яких далекі від класичних оріньяцьких нуклеусів-скребків, скажімо, зі стоянки Червоний Камінь [Пясецький, 1995, с.126, рис.2, 14-17; с.127, рис.3, 1-6]. Вказані автори ці предмети чомусь назвали кінцевими скребками.

Можна погодитись з В.Ю. Коеном і В.М. Степанчуком щодо виділення окремої кременецької індустрії. Але слід більш ретельно дослідити, що собою являє її верхньопалеолітичний компонент. Він дійсно може бути оріньяцького походження, але це потрібно довести (або ж відкинути).

В.М. Степанчук і В.Ю. Коен [2000-2001, с.86] та В.П. Чабай [2000б, с.122] вважають, що індустрія III к. шару Куличівки має якісь технологічні зв’язки з богуніцькими комплексами. Але в дійсності маємо тільки подібне явище, адже в Куличівці немає

двообічних знарядь, які є в богуніцьких індустріях [Swoboda a kol., 1994, s.97, fig.4]. До того ж, богуніцькі комплекси набагато древніші – 43-36 тис. років. Складається враження, що богунієн на початку свого розвитку (десь до часу 38 тис. р.) представлений ще мустєрськими комплексами – левалуа і мустєрсько-левалуазькими. Поєднання доволі дивне, здавалося б, несумісне, і лише пізніше в цих комплексах з’являються верхньопалеолітичні елементи.

Якби в Куличівці була богуніцька індустрія, то культурний шар, який її містив, залягав у нижньому паудорфському похованому ґрунті. Тому викликає заперечення твердження В.П. Чабая, що дата 31 тис. р. III к. шару Куличівки сильно омоложена [Чабай, 2003б, с.122]. Кременецька індустрія в цілому виглядає більш однорідною, ніж богуніцькі; вона, так би мовити, “більш логічна”.

Невідомо, чи пройшли шурфи В.П. Савича відклади нижче III-го культурного шару. А між тим, тут можуть бути ще більш древній культурний шар (шари), і не виключено, що мустєрьо-левалуазький. Однак варто взяти до уваги те, що внизу делювіальної товщі супіски переходят у піски, які сильно зім’яті криогенними процесами [Іванова, Ренгартен, 1975, с.56, рис.3; с.61, рис.6].

Скоріш за все, кременецька індустрія склалася на місцевій мустєрсько-левалуазькій основі, бо не так вже далеко від Кременця знаходяться фіналномустєрські паудорфські культурні шари – Пронятин, Великий Глибочок I (к. шар III-A), Ігровиця I (к. шар II), Жорнів (к. шар II), Ванжулов-Кар’єр. Є в цьому районі і паудорфські верхньопалеолітичні стоянки.

Волинська височина

Жорнів

Ця стоянка детально охарактеризована [Пясецький, 1991а, с.131-147; 1991б, с.182-191; 1992, с.113-126; 1999, с.10-13]. Можна, проте, додати, що верхній (I-й) культурний шар, який залягає у покрівлі дофіновського педокомплексу, повинен датуватись часом приблизно 25 тис. років – віком покрівлі дофіновського горизонту взагалі [Пясецький, 2005, с.23]. Дата по С-14 для цього шару – 27300 ± 1200 років (ГИН-4143а). Раніше вона не наводилася, бо явно не прийнятна, тому що має велику похибку через недостатню кількість деревного вугілля. Вона перекриває дату середнього культурного шару.

Незважаючи на те, що стратиграфічне положення верхнього культурного шару було чітко вказане [Пясецький, 1991а, с. 137], В.Ю. Коен і В.М. Степанчук пишуть, що “его стратиграфическая позиция неясна. Вероятно, эти комплексы не древнее интерстадиала штильфрид В” [Коен, Степанчук, 2001, с.96]. У вказаній статті ці автори пишуть, що мустєрський шар Жорнова датується часом 25 тис. р. Але ж автор, наводячи цю дату, зазначив, що вона сильно омоложена, і вказав про причину такого омоложення [Пясецький, 1992, с.113]. За геологічними ж даними

мусьє Жорнова має датуватись часом десь 35-38 тис. років.

Доцільно нагадати й те, що у верхньому культурному шарі, шляхом підрахунку глибини залягання розщепленого кременю, було виявлене заглиблення. У автора з самого початку не викликало сумніву те, що це заглиблення являє собою залишки короткочасного житла (хоча в статті про цей шар [Пясецкий, 1991а] ця думка не знайшла відображення). Вогнище було зміщене до периферії заглиблення. За усним повідомленням Д.Ю. Нужного (2003 р.), в межах деяких жител у Межирічах вогнища теж зміщені до периферії [див. також – Яковлева, 2003, с.29], що, на думку Д.Ю. Нужного, свідчить про існування центрального опорного стовпа в цих житлах.

Щодо культурної належності крем'яного інвентаря I-го культурного шару, то про це було вказано [Пясецкий, 1991а, с.145-146]. В.Ю. Коен і В.М. Степанчук [2001, с. 97] чомусь бачать подібність цього інвентаря до комплексу Радомишля. Вони пишуть, що в Жорнові, нібито, є скребки на первинних відщепах з надмірною формуючою ретушшю і класичні масивні підокруглі оріньяцькі скребки з робочим фронтом вигляді опахала. Насправді таких знарядь немає, натомість є група незвично великих, до певної міри унікальних знарядь з рубально-ріжучими функціями, що зумовлено наявністю в даному районі незвично великих крем'яних заготовок – морозних відломів. Певно, згадані дослідники не звернули увагу на масштаб на рисунках у статті про верхній шар Жорнова. Щоб покласти край цим непорозумінням, у даній статті подаються повномасштабні рисунки кількох таких знарядь. Деякі з них при зменшенні масштабу втрічі, справді дещо схожі на скребки з робочим фронтом у вигляді опахала (рис.4-6).

Вторить В.Ю. Коену та В.М. Степанчуку і О.М. Кононенко, теж зазначаючи, що крем'яна індустрія Жорнова схожа на індустрію Радомишля. Але якщо В.Ю. Коен і В.М. Степанчук хоча б наводять аргументи (згадані вище) на доказ своєї думки, то О.М. Кононенко просто посилається на цих авторів і на скребки на первинних відщепах (рис.4-6) [Кононенко, 2003, с.67].

Що ж до схожості з індустрією Радомишля, то потрібно тільки відмітити там наявність кінцевих скребків на пластинах з надмірною формуючою бокою ретушшю, і таких же пластин [Шовкопляс, 1964, с.98, табл. II, 6, 9, 11-12]. У Жорнові подібні скребки представлені серією. Але вони характерні і для пізньоселетських індустрій [Григорьев, 1968, табл. V, Г]. Абсолютно несхожі між собою різці Радомишля і Жорнова.

Ніяк не можна погодитись з В.Ю. Коеном і В.М. Степанчуком, що індустрія, про яку йдеться, має, можливо, якісь аналогії з бачокір'єном. Що таке бачокір'єн, можна довідатись з роботи Я. Козловського [Kozlowski, 1975, с.32-37]. Автор переконаний, що комплекс знахідок верхнього шару Жорнова належить до кола пізньоселетських пам'яток, хоч і має деякі оригінальні риси (що зумовлено, в основному, типом

деяких крем'яних заготовок, передусім їх значними розмірами).

Є й інші доволі дивні висловлювання стосовно змісту культурних шарів Жорнова. Зокрема В.П. Чабай пише: “Попри наявність низки дат в інтервалі від 25 до 28 тис. років, техніко-типологічні характеристики індустрії багатошарової стоянки Жорнів залишаються неясними” [Чабай, 2003б, с.122]. Може дійсно вони йому не ясні, але причому тут дати до техніко-типологічних характеристик?

Ще раз нагадаємо, що в мустєро-левалуазькому комплексі Жорнова вже слабко прослідовуються сліди акультурації верхнім палеолітом, про що децо іншими словами було сказано автором доволі давно – під впливом деяких висловлювань антропологів Я.Я. Рогинського, В.П. Якимова, В.М. Харитонова [Пясецкий, 1992, с.125]. Думки інших дослідників про акультурацію як таку наведені у В.П. Чабая [2003б, с.120-121], хоч сам він критично ставиться до цього явища.

Відомо, що в Європі мешкали класичні неандертальці і так звані “атипові”, які мало чим відрізнялися від перших. Рештки тих і інших виявлені майже виключно в печерах [Алексеев, 1978, с.63-89]. Звичайно, якісь контакти між жителями різних печер були, але матеріальна культура не могла суттєво змінюватись, бо ці групи знаходились на принципово однаковому рівні розвитку.

Показово, що перехідні палеолітичні індустрії у Східній Європі (Куличівка, Міра) з’являються в штильфриді В, коли ця частина Європи, внаслідок значного потепління, швидкими темпами заселяється з півдня носіями верхньопалеолітичної техніки і, повторно, мустєрцями (крім Криму, долини Дністра і, можливо, якихось інших південних районів). Спостерігається рух мустєрців на північ з долини Дністра (див. вище) і, напевне, частково з Криму [див. докладніше Пясецкий, 1992, с.124, 125]. Можливо навіть, що в Європу у цей час проникли сапієнтні неандертальці типу деяких представників відомих печер Кафзех і Схул, які володіли ще мустєрською технікою обробки каменю. Л.Б. Вишняцький, посилаючись на антропологів, пише, що ряд викопних людей із цих печер з неандертальцями зближають лише риси, які були успадковані ними від *Homo erectus* [Вишняцький, 1990, с.99-114]. Не слід скидати з рахунку і дані, що в Європі існують мустєрські стоянки, залишені *Homo sapiens* [Пясецкий, 2002, с.190-193]. А відтак метисизація різних груп мустєрців з носіями верхньопалеолітичної техніки не виключається. В.П. Якимов і В.М. Харитонов припускали навіть можливість метисизації прийшлих груп людей з європейськими неандертальцями [Якимов, Харитонов, 1979, с.61].

Отже, причина археологічної акультурації не в “переконуванні” одних груп населення іншими (як про це не без сарказму пише В.П. Чабай [2003б, с.120-121]), а в “корисності і можливості культурних контактів різних общин” [Рогинський, 1974, с.101-104].

Метисизація призводила до акультурації, причому, не тільки в археологічному, а й у більш широкому розумінні цього слова.

Житомирське Полісся.

Гора Точильнича

Це перше у Східній Європі (а Жорнів – друге) мустєрське місце знаходження, яке датується молого-шекснинським часом (паудорфом, штильфридом В) [Пясецький, 1990, с.102-110]. Індустрія Точильниці не опублікована тому, що в багатьох випадках розщеплений кремінь зазнав дії летючого піску, в результаті чого грані фасеток нерідко затерті повністю, як і інші ознаки штучної обробки. Крім того, тут можливий механічний верхньопалеолітичний домішок. На схилі гори Точильниці у четвертинних відкладах мустєрський кремінь має зовсім “свіжий” вигляд, але його мало. Мустєрський комплекс Точильниці різко відрізняється від комплексів Житомирської стоянки Й Рихти. Він має скоріше тейякські риси, а подібні індустрії завжди викликають певні сумніви. Незважаючи на це, може хтось колись ще буде вести розкопки на горі Точильниця. Потрібно копати підошву шару I [Пясецький, 1990, с.105, рис.3]. Кремінь тут хоча й перевідкладений, але набагато краще зберігся, ніж той, що лежить на поверхні гори.

Слід, однак, вказати на одна геологічну помилку, допущену у вказаній вище статті у зв'язку з тим, що не зовсім зрозумілим був розріз у пункті 2 [там само, с.105, рис.3]. Зате він зрозумілій в пункті 3 [там само, с.107, рис.4]. Річкові терасові алеврити (шар 3) лежать тут на молого-шекснинських (штильфрид В) похованнях ґрунтах. Ці алеврити доволі однорідні і під ними немає алювіальних пісків, бо ці піски мусить з'явитись нижче по схилу. Взагалі відсутній нормальний алювіальний вріз [там само, с.105, рис.3]. А це характерно для перигляційного алювію. Що таке перигляційний алювій – відомо [Васильєв, 1973, с.87-95]. Отже, до оstashkівського (причорноморського) часу слід віднести не тільки піски шару 1, а й річкові перигляційні алеврити шару 3. Всі інші висновки залишаються без змін.

Крим

Вивчення палеоліту Криму тепер із всім зрозумілих причин розвивається швидкими темпами. Вже є спроба вивчення розрізу стоянки Кабазі II з допомогою палінології. Завдяки впровадженню нових методів визначення абсолютноного віку з'явилися навіть типові паудорфські дати для мустє. Ці дати, однак, не стали несподіванкою для автора даної статті, який ще в 1992р., підтримавши думку О.О. Формозова, що мустєрці врешті-решт покинули Крим, від себе додав, що півострів міг бути полищений ними “з настанням теплого паудорфського часу” [Пясецький, 1992, с.124-125]. Чи був Крим полищений мустєрцями – видніше археологам, які там працюють. Але схоже, що масової еміграції, або, так би мовити, “насильницької депортaciї” не було. Показово, проте, що в колекції

верхньопалеолітичної стоянки Узвіз I поблизу Дніпропетровська є чокурчинські трикутники, а інвентар паудорфської верхньопалеолітичної стоянки Міра (верхній шар) має аналогії серед пізніх міокських комплексів Криму [Коен, Степанчук, 2001, с.90].

Перш ніж перейти до характеристики стратиграфії деяких кримських стоянок, автор вважає за необхідне зробити кілька зауважень стосовно автореферату докторської дисертації Н.П. Герасименко [Герасименко, 2004, с.18-22].

Причорноморський етап у запропонованій цією дослідницею стратиграфічній схемі взагалі відсутній. Услід за П.Ф. Гожиком, вона відносить похованій середньопричорноморській ґрунт до алереду або бъолінгу-алереду. Тривалість дофіновського етапу у цій схемі становить лише 3 тис. років (18-15 тис. р. тому). Навіть в оптимумі клімат був, нібито, прохолодний і посушливий. Бузький етап, який чомусь співвіднесений з пізнім валдаєм, існував, за Н.П. Герасименко, в інтервалі 27-18 тис. р. тому (отже, він у цілому молодший за штильфрид В); витачівському етапу відведено період від 55 до 27 тис. років.

Близькою до вказаної є дата витачівського горизонту, визначена В.Н. Шелкоплясом і П.Ф. Гожиком – від 45 до 29 тис. років. У їхньому розумінні “бузький лес, разом із дофіновським ґрунтом і причорноморським лесом, без сумніву, зіставляється з оstashkівським зледенінням” [Шелкопляс, Гожик, 1986, с.10]. Мотивується це тим, що оstashkівський час у верхньому плейстоцені був найбільш холодним, як, нібито, й бузький. Але бузький період був менш холодним ніж оstashkівський, оскільки в бузьких відкладах молодовських розрізів палінологи відмітили ряд потеплін. Найбільш континентальним був клімат причорноморського часу (як і оstashkівського). Окрім того, що ці лесові горизонти корелюються між собою геологічно, в обох залягають верхньопалеолітичні індустрії (що особливо показово для оstashkівського лесу Костьонок [Грищенко, Дурнєв, 1977, с.52-63], а для причорноморського лесу деякі приклади уже наведено [Пясецький, 2005, с.23]). У бузькому лесі залягає мустє (наприклад, у Молодовому). Але складається враження, що вказаним авторам ці факти невідомі, інакше важко пояснити їхнє резюме, що “можливості використання палеолітичних пам’яток обмежені” [Шелкопляс, Гожик, 1986, с.14] (тоді як саме на цих пам’ятках отримана переважна більшість радіовуглецевих дат).

Але повернемось до автореферату Н.П. Герасименко. Нею виділяється чотири витачівські ґрунти, розділені лесами. Тільки на ранніх підстадіях допускається деяке потепління з участю в березово-соснових лісах широколистяних порід, а далі – бореальні умови, субперигляційні ландшафти і т.п. Відмітимо ще, що потепління у витачеві, за Н.П. Герасименко, відповідають моєрсхофу, хенгело, денекампу I, тоді як у дійсності, якщо вже їх виділяти, моєрсхоф входить до складу бузького горизонту (згадаймо молодовські розрізи), а хенгело і денекамп

лежать вище бузьких відкладів і відносяться до штильфриду В. Прилуцький етап у Н.П. Герасименко має 105-74 тис. років. Далі мова йде про те, що кліматичний оптимум прилуцького часу близький до міжльдовиків'я, але в розповсюджені лісових порід дерев не прослідковується послідовності еема. Прилуцькі полігенетичні ґрунти, за Н.П. Герасименко, утворилися, нібіто, в інтерстадіальних умовах.

Тясминський етап (110-104 тис. років) характеризується інтенсивним кріогенезом, що відомо. І, нарешті, кайдацький етап (130-110 тис. років), нібіто, відповідає микулинському. Н.П. Герасименко намагається виділити у відкладах нібіто кайдацької палінозони, які ще в 1961 році виділив в озерно-болотних микулинських відкладах В.П. Гричук [Чебатарева, Макарычева, 1974, с.33]. Причому, вона не говорить про конкретний розріз (як це зазвичай роблять палінологи), у якому виділені ці зони. А виділені вони в Криму, на стоянці Кабазі II [Gerasimenko, 1999 р.117-141], а не в лесовій зоні України.

В загалі-то коректніше було б виділяти зони в стратотипі. Нагадаємо, що це за зони, за В.П. Гричука (знизу догори): М1 – зона ялини (нижній максимум ялини), М2 – зона сосни й берези, М3 – зона сосни й берези з широколистяними породами дерев, М4 – зона дуба і в'яза (початок максимума ліщини), М5 – зона липи (кінець максимума ліщини), М6 – зона граба, М7 – зона ялини (верхній максимум ялини), М8 – зона сосни і ялини.

Ці зони стабільно відображаються в багатьох розрізах озерно-болотяних відкладів Східної Європи. Що ще дуже характерне для микулинських відкладів – так це надзвичайно високий вміст пилку ліщини в оптимумі – 200-300 % від суми пилку дерев і кущів. Відмітимо, однак, що ні в прилуцьких, ні в кайдацьких субаеральних ґрунтах України такого високого вмісту пилку цієї рослини не виявлено. Причина, скоріш за все, та, що пилок у ґрунтах зберігається не дуже добре. І третя ознака микулинського часу – широкий оптимум без будь-яких похолодань. Щоправда, деякі білоруські стратиграфи виділяють в муравинських (микулинських) відкладах два оптимуми [Мандер, 1973, с.43], але цілком очевидно, що верхній кліматичний оптимум уже до муравинських відкладів не відноситься, а відповідає верхньоволзькому інтерстадіалу, про що писав О.І. Москвітін. Analogів цьому інтерстадіалу, а отже – і витачівському ґрунту, у схемах білоруських стратиграфів немає, за винятком стратиграфічної схеми Г.І. Горецького [Мандер, 1973, с.18-19, табл.1].

За зоною М1 в Н.П. Герасименко йде похолодання, формування лесових прошарків. І ця зона нею відноситься до М2. М3 – бореальні і південнобореальні змішані ліси й лісостеп. М4 – в'язово-дубові ліси. М4 б – розповсюдження ліщини. Далі – засуха і похолодання. Ще згодом – помірні суббореальні ландшафти. Про зону М5 нічого не сказано. М6 – дубово-грабові ліси. Далі збільшення посушливості,

зникнення граба і т.д. Як бачимо, самі палінозони часто підмінені кліматичними характеристиками, – отже, палінозони В.П. Гричука виділити не вдається. Дуже можливо, що в передгір'ях Криму ці зони взагалі не такі як у В.П. Гричука.

Спростувати нічим не обґрунтовані дані Н.П. Герасименко до витачівського горизонту включно неважко. Відносно віку причорноморського, дофіновського і бузького горизонтів така операція вже була проведена із схемою П.Ф. Гожика [Пясецький, 2005, с.26-27]. Доведено, зокрема, що причорноморський лес має вік підошви 25 тис. років. Про це йшлося й вище, коли розглядався розріз Молодови V за даними П. Езартса.

Маємо дуже прозорий для розуміння розріз Дольні Вестоніце з одноіменною граветською стоянкою, який був відомий як М.Ф. Векличу, так і О.І. Москвітіну (рис.7). Потужність причорноморського (осташківського) лесу тут доволі значна, приблизно 6,5 метрів. Нижче залягає дофіновський ґрунт (штильфрид В). Граветська стоянка знаходитьться у верхній половині цього ґрунту. Ця частина його частково рознесена соліфлюкцією. Дата стоянки, у зв'язку з тим, що лежить вона не в самій покрівлі ґрунту, – 28100 ± 380 років (Gro – 2092). Як вказано на рисунку, радіовуглецева дата для нижньої половини причорноморського лесу – 18600 ± 900 років (Gro – 2093). Ми тут маємо ще причорноморську дату, причому дату не для самої підошви горизонту, а опинились вже практично нижче дофіновського горизонту, за Н.П. Герасименко.

Як було доведено з допомогою перехресної кореляції, дофіновський горизонт датується часом від 25 до 38 тис. років [Пясецький, 2005, с.23-24]. На рис.7 видно, що бузький лес уже в середній частині має радіовуглецевий вік $>52\ 000$ років (Gro – 2105)³, а покрівля витачева >55000 років (Gro – 2599). Нагадаємо (див. вище), що витачівський горизонт у Н.П. Герасименко має вік від 27 до 55 тис. років. Наведений розріз дуже типовий. У Центральній (Чехія, Австрія, Німеччина) і Західній Європі відомі й інші подібні розрізи [Москвітін, 1970, вклейка між ст. 24 і 25, ф.10]. Типовий він і для лесової зони України.

Для підошви бузького лесу прийнятною віддається дата 75 тис. років (рис.1), хоч вона, може уточнюватись.

У більш ранній своїй статті [Герасименко, 2003, с.118] дослідниця наводить дату AMS для utb3 $32 \pm 0,9$ тис. років для стоянки Кабазі II і співвідносить цей відрізок “витачева” з денекампом (арсі). Але ті відклади, які в Кабазі II вона відносить до витачівського горизонту, нічого спільногого з ним не мають. Та й взагалі, денекамп (штильфрид В) у Н.П. Герасименко знаходитьться під бузьким лесом [Герасименко, 2003, с.119, рис. 1], тоді як у дійсності – над ним (рис.1, 7). Складається враження, що Н.П. Герасименко не доводилося бачити повних розрізів причорноморських, дофіновських і бузьких відкладів.

Схоже, що ідея про вік причорноморського, дофіновського і покрівлі витачівського горизонтів П.Ф. Гожик передняв від О.О. Величко [Величко і ін., 1969,

с. 417-428, 516], а Н.П. Герасименко – від П.Ф. Гожика (а уявлення про холодний клімат дофіновського (трубчевського) і витачівського (брянського) горизонтів – як від О.О. Величка, так і від Т.Д. Морозової [Морозова, 1969, с.444-447]). Ці уявлення про клімат спростував палеоботанік В.П. Гричук (цікаво, що в тому ж збірнику) [Гричук, 1969, с.454-458].

Давно (і справедливо) розкритиковані також уявлення О.О. Величка про вік і кореляцію брянського ґрунту [див. Пясецький, 2005, с.26]. Але археологи та й геологи молодшого покоління про це навряд чи знають, тому доцільно навести тут розріз із району Мізина (рис.8). Тут на супісках лежить мізинський педокомплекс (за О.О. Величком), який співвідноситься ним з микулинським ґрунтом. Майже безпосередньо над ним залягає брянський ґрунт, який, безумовно, є витачівським, якщо тільки найнижчий ґрунт розрізу є дійсно микулинським. Брянський ґрунт має радіовуглецеву дату 24800 ± 1680 (Mo – 342). Але схоже, що дата ця виконана “на замовлення”. На основі цієї дати брянський ґрунт корелюється із штильфридом В, хоч насправді із штильфридом В повинен корелюватись трубчевський горизонт оглеєння [Пясецький, 2005, с.26]. Очевидно, що горизонт лес I О.О. Величка відповідає удайському горизонту схеми М.Ф. Веклича, лес II – бузькому горизонту, а лес III – причорноморському. Ось де “собака зарита”! Якщо повірити в дату, яку наводить О.О. Величко (є й інша, трохи древніша дата), то тоді бузький лес (як у П.Ф. Гожика) дійсно молодший за 24 тис. років (27 тис. років у Н.П. Герасименко), і цей лес справді нібито лежить на штильфриді В (денекампі).

Можливий і інший варіант. Припустимо, що дата для брянського ґрунту в Мізині вірна. В такому разі цей ґрунт дійсно буде відноситись до штильфриду В (дофіновського горизонту), а горизонти лес II і III – до причорноморського. Але маломовірно, щоб ґрунт, про який іде мова, знаходився безпосередньо над микулинським (прилуцьким) ґрунтом (як це майже постійно буває у А.Б. Богуцького, що ми бачили вище), бо тоді з розрізу випадає бузький лес і витачівський ґрунт. У цьому разі і “микулинський” ґрунт потрібно віднести до штильфриду В (до часового відрізку арсі).

Взагалі, сказати щось з абсолютною впевненістю про мізинський розріз неможливо, оскільки відсутня палінологічна характеристика самого нижнього похованого ґрунту і навіть невідома його потужність. Ясно тільки, що з стратиграфією розрізу О.О. Величко не розібралася, на що давно вказували М.Ф. Веклич і О.І. Москвітін. Але, на жаль, їх не стало, і дуже схоже, що під впливом ідей автора “мізинської історії” О.О. Величка дехто з українських стратиграфів пішов по стежці, яка веде тільки в глухий кут. От і маємо той факт, що Н.П. Герасименко поставила стратиграфію верхнього плейстоцену (до витачівського горизонту включно) з ніг на голову, ігноруючи дані своїх колег.

Зупинимось більш докладно на характеристиці витачівського ґрунту. Ніяких лесових прошарків (див. вище) у ньому немає, на чому спеціально робився

наголос [Пясецький, 2005, с.25]. Моерсхофд (якщо вже його виділяти) складає не частину витачева, а повинен знаходитись у бузькій товщі, як це випливає з праць І.К. Іванової про стратиграфію молодовських розрізів. Цілком очевидно, що характеристику витачівського горизонту України, ігноруючи всі існуючі дані, які упродовж багатьох років збирали геологи й палінологи, Н.П. Герасименко дає лише по стоянці Кабазі II [Герасименко, 2003, с.119, рис. I]. Але “витачів” Кабазі II в основному відноситься до бузького часу, де (як і в молодовських розрізах) на тлі досить холодного клімату виділяються окремі потепління (в Криму вони більш потужні). Показово, що раніше Н.П. Герасименко у витачівському ґрунті Білокузьминівки в Донбасі ніяких лесових прошарків, а отже і “пленігляціалів” не виділяла [Герасименко, Колесник, 1992, с.127-135], та й вік витачева тут у неї куди більш давній (хоч все одне надто молодий) – 50-65 тис. років. Щодо характеристики клімату витачівського часу, то палеоботанік В.П. Гричук писав, що цей клімат в оптимумі був схожий на сучасний клімат лісостепових районів Чувашії і татарського Поволжя [Паришкура, 1974, с.116].

Докладніше розглянемо і прилуцький похований ґрунт. Вище вже згадувалося, що, на думку Н.П. Герасименко, він утворився в інтерстадіалі. Але його палінологічна характеристика, та й палеопедологічні особливості (зокрема значна потужність і гумусованість), вказують, що цей ґрунт утворився в міжльодовиків’ї. Так палеоботаніками А.Т. Артюшенко [1970, с.150-151], С.Н. Паришкурою [1974, с.115] в прилуцькому ґрунті виявлені пилок ялини, сосни, берези (2 види), дуба пухнастого, дуба звичайного, дуба скельного (*Quercus petrea*), в’язу, липи крупнолистої і дрібнолистої, граба. Відмічається значний процент пилку ліщини, багате різントрав’я.

Приблизно те ж саме, зокрема про “доволі теплі й вологі кліматичні умови” пише і Г.О. Пашкевич, характеризуючи рослинність прилуцького часу чернігівського лесового острова [Дубняк, Пашкевич, 1974, с.121, 124]. Відмітимо, що дуб пухнастий росте тепер в Малій Азії, у Південній Європі, в Криму і на Кавказі. Дуб скельний – у Західній Європі, Литві, на заході України, в Криму, Північному Кавказі. Липа крупнолиста – на заході України, в Молдові [Бородіна, Некрасов и др., 1966, с.319-320, 483]. Само собою зрозуміло, що ці рослини ростуть тепер в міжльодовикових умовах і не росли в інтерстадіальних. Постійно вказується, що в прилуцькому ґрунті багато пилку ліщини, що характерно для микулинських (R-W) відкладів. Але кількість його набагато менша, ніж у цих відкладах, що пояснюється набагато гіршим збереженням пилку в субаеральних ґрунтах, у порівнянні з озерно-болотяними відкладами, на що вказувала Г.А. Артюшенко [1970, с.142].

Н.П. Герасименко відносить до рис-вюрму не прилуцький ґрунт, як це було прийнято, а кайдацький [Герасименко, 2004, с.18] – знову ж таки, явно за даними стоянки Кабазі II. Про те, що виділити там

палінозони микулина не вдалося, вже йшлося вище. Та й ті відклади, які в Кабазі II Н.П. Герасименко вважає кайдацькими, є насправді, прилуцькими.

Щодо кліматичної характеристики часу утворення кайдацьких ґрунтів, відмітимо тільки, що клімат був теплим, але більш вологим, ніж у прилуцький час [Сиренко, 1974, с.38]. Як для прилуцького ґрунту, так і для кайдацького, палінологічні микулинські зони поки що не встановлені.

Вище був наведений вік прилуцького і кайдацького ґрунтів, за Н.П. Герасименко, який не співпадає з віком, запропонованим М.Ф. Векличем (рис.1). Справа, звичайно, не в цьому неспівпадінні, бо дані глобальної киснево-ізотопної кривої можна інтерпретувати по-різному.

Як додатковий доказ того, що кайдацькі ґрунти співвідносяться з микулинськими відкладами, Н.П. Герасименко залучає той факт, що для кайдацьких ґрунтів характерний пилок *Tilia platyphyllos*, *Quercus petrea*, *Carpinus betulus*, зрідка *Ilex*, *Juglans*, *Ostrea*. Щодо трьох перших порід дерев (липа широколиста, дуб скельний і граб звичайний), то, як ми бачили вище, їх пилок є і в прилуцьких ґрунтах. *Juglans* (горіх) і *Ostrea* (хмелеграб), як пише Н.П. Герасименко, характерні для микулинських відкладів півдня Східної Європи. При цьому вона посилається на О.Є. Гуртову, [1983], яка в ті часи у Закарпатті за микулинські беззаперечно сприймала відклади прилуцькі (бо тоді ніхто й гадки не мав, що їх будуть вважати кайдацькими). Крім того, вище ми бачили, що пилок горіха був виявлений у прилуцькому ґрунті Молодови I. Нарешті, *Ilex*, *Juglans*, *Ostrea* не виявлені в микулинських відкладах льодовикової зони Росії. Вони не зустрінуті і в прилуцьких або кайдацьких ґрунтах на більшій частині України. Отже, ці рослини у Східній Європі не мають вирішального стратиграфічного значення.

Згідно з поглядами Н.П. Герасименко, тясминський горизонт лесів повинен відноситись до раннього вюрму. Виникає просте запитання: а куди буде відноситись прилуцький ґрунт, для якого підтверджено вже давно встановлений міжльодовиковий статус? Насправді, як і раніше з микулинськими (еем, R-W) відкладами потрібно співвідносити прилуцький похований ґрунт. Наведемо додаткові докази.

У розрізі Молодови I (рис.2) самий нижній похований ґрунт, як уже говорилось вище, Н.С. Боліховська визначає як микулинський. І він дійсно микулинський, бо крім всього іншого, річкові микулинські відклади (наприклад старичні) в Росії залягають на других надзаплавних терасах (як і в Молодові I, де цей ґрунт, щоправда, субаеральний). Так, микулинським часом датується алювій II-ї надзаплавної тераси р. Вятка, алювій II-ї надзаплавної тераси Волги поблизу Ярославля, алювій II-ї надзаплавної тераси річки поблизу с. Левіна Гора в районі Ростова Ярославського [Чеботарєва, Макаричева, 1974, с.11, 55, 59]. Подібні приклади можна навести і для Білорусі [Мандер, 1973, с.42, рис. 12]. З іншого боку, алювій рік України II-ї надзаплавної тераси датується

прилуцьким часом [Веклич, Сиренко, 1972, с.216; Мулика, 1973, с.108]. Цілком очевидно, що микулинський ґрунт (за Н.С. Боліховською) Молодови I є прилуцьким (рис.2), так само як і микулинський алювій в Колодієві (див. вище). Щодо кайдацького алювію, то він залягає на цоколі III-х надзаплавних терас [Веклич, Сиренко, 1972, с.215], якщо тераси цокольні.

Микулинський ґрунт у Дольніх Вестоніцах (за І.О. Москвітіним) М.Ф. Веклич визначив як прилуцький. Кайдацький ґрунт тут лежить нижче (рис.7). В Австрії він називається кремським.

Австрійський стратиграф Ю. Фінк (автор термінів “штильфрид А” й “штильфрид В”), до R-W (еему) відносив гетвейгський похований ґрунт (нижній у педокомплексі штильфрид А), який, безумовно, є прилуцьким [див. Пясецький, 2005, с.29, рис.1]. Кремський (кайдацький) ґрунт лежить нижче гетвейгу. З гетвейгом співвідносив микулинський ґрунт О.І. Москвітін. Проте правою є й те, що словацькі стратиграфи Рудольф Мусіл і Карел Валох до R-W віднесли кремський ґрунт (проти чого виступав О.І. Москвітін [1970, с.49-50]).

В Росії виділяється московсько-дніпровське (одинцовське) міжльодовиків'я. Рішуче його відстоювало О.І. Москвітін [1976, с.92-121] і деякі інші стратиграфи. Саме з цим міжльодовиків'ям корелюється кайдацький похований ґрунт, бо інакше співвідносити його просто немає з чим, якщо співвідносити прилуцький ґрунт з микулинськими відкладами. У Білорусі аналогом одинцовських утворень є рославльські (шкловські), а аналогом московської морени є сожська. В одинцовських відкладах виділяється три кліматичних оптимуми (правда, не завжди три), а в рославльських – два [Мандер, 1973, с.38-41].

Геолог С.М. Шик пише, посилаючись на М.Ф. Веклича (1968), що на півночі України кайдацький ґрунт розділений на два підгоризонти малопотужним, але витриманим прошарком лесу, в результаті чого в цьому ґрунті виділяються два кліматичні оптимуми, що теж свідчить на користь співвіднесення кайдацького ґрунту із рославльськими (одинцовськими) міжльодовиковими відкладами [Шик, 1974, с.56].

Проте, не всі білоруські дослідники згодні з тим, що шкловські (рославльські) міжльодовикові відклади лежать під мореною, як і з виділенням самої морени. Цю морену Л.Н. Вознячук вважає дніпровською, а рославльське міжльодовиків'я він опускає в нижній плейстоцен [Шик, 1974, с.55]. У нижній плейстоцен поміщає шкловські відклади палеокарполог Ф.Ю. Величкевич [1982, с.27-41]. Ці (їдеякі інші) дослідники не визнають окремого сожського (а в Росії – московського) зледеніння.

Чи скоро ці питання отримають однозначну відповідь – невідомо. А коли це так, то, врахувавши все сказане вище, одинцовське міжльодовиків'я слід полищити на своєму стратиграфічному місці, як і кайдацький похований ґрунт, – в рисі. Час утворення

тясминського лесу, як і раніше, слід відносити до московського зледеніння. З микулинським міжльдовиків'ям слід, як і раніше, співвідносити прилуцький ґрунт. Іншими словами, потрібно перестати нівечити стратиграфічну схему М.Ф. Веклича для верхнього і частково середнього плейстоцену, як і дані інших стратиграфів, палеопедологів і палінологів.

Об'єм статті, на жаль, має межу. Для розчленування конкретних розрізів палеолітичних стоянок Криму потрібна окрема стаття. Відмітимо тільки, що явно причорноморські відклади стоянки Кабазі II Н.П. Герасименко відносять до бузького горизонту. А бузькі відклади – до витачівського. До цього останнього горизонту в ней віднесено і так зване “хенгело” і навіть

денекамп [Gerasimenko, 1999, p.138-139], тоді як ці підрозділи мають самостійне стратиграфічне значення і повинні знаходитись над бузьким горизонтом. Є підози, що кайдацьких відкладів у Кабазі II немає, а до R-W віднесено прилуцькі відклади.

Цілковито поділяє погляди Н.П. Герасименко щодо стратиграфії Кабазі II і В.П. Чабай [Chabai, 2000, p.196-201; Чабай, 2003a, с.84, табл.1; Чабай, 2003b, с.120-137]. До того ж, він тясминський горизонт, який утворився в холодних умовах московського зледеніння, відносить до інтергляціалу.

Якщо справи із стратиграфією палеоліту Криму підуть так і далі, то це призведе до подальшої плутанини, як це має місце в Кабазі II.

ПРИМІТКИ

¹ Аналізуючи різні розрізи Поділля і Прикарпаття, доведеться посилатись на О.С. Ситника, маючи на увазі, що стратиграфічне розчленування їх виконане А.Б. Богуцьким.

² До речі, О.С. Ситник не вказує по яким осадам коліфлюкцій. А між тим термін “коліфлюксій” означає лише явище, а не осад в літологічному розумінні цього слова.

³ Ці дані навіть цінніші, ніж в Кормані IV.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев В.П. Палеоантропология земного шара и формирование человеческих рас. Палеолит. – М.: Наука, 1978. – 283 с.

Алексеев М.Н. Проблемы стратиграфии четвертной системы // XII Конгресс ИНКВА. Итоги и перспективы. – М.: Наука, 1991. – С. 9.

Артишшенко Г.А. Растительность лесостепи и степи Украины в четвертичном периоде. – К.: Наукова думка, 1970. – 173 с.

Богуцкий А.Б., Савич В.П., Татаринов. Природа и развитие первобытного общества на территории Юго-Западной Волыни // Первобытный человек и природная среда. - Ч. I.- М.: Наука, 1974. – С. 143.

Богуцкий А.Б., Величко А.А., Нечаев, В.П. Палеокриогенные процессы на западе Украины в верхнем и среднем плейстоцене // Проблемы палеогеографии лесовых и перигляциальных областей. – М., 1975. – С. 80-89.

Богуцкий А., Ситник О., Дмитрук Р. Стратиграфія пам'яток середнього палеоліту Поділля і Прикарпаття // Варіабельність середнього палеоліту України. – К.: Шлях, 2003. – С. 63-77.

Болиховская Н.С. Растительность микулинского межледникова по данным палинологического анализа полигенетической ископаемой почвы близ стоянки Молодова I // Молодова I – уникальное мустерьерское поселение на Среднем Днестре. – М.: Наука, 1982. – С. 145-152.

Бородина Н.А., Некрасов В.И., Некрасова Н.С., Петрова И.П., Плотникова Л.С., Смирнова Н.Г. Деревья и кустарники СССР. – М.: Мысль, 1966. – 637 с.

Васильев Ю.М. О перигляциальном аллювии // БКИЧП - № 40. – 1973. – С. 87-95.

Веклич М.Ф. Стратиграфия лесовой формации Украины и соседних стран. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 201, 207, 208.

Веклич М.Ф., Сиренко Н.А. Опорные геологические разрезы антропогена Украины. Ч. III – К.: Наукова думка, 1972. – 225 с.

Веклич М.Ф. и др. Стратиграфические схемы фанерозойских образований Украины для геологических карт нового поколения. Графические приложения. - К.: Геопрогноз, 1993.

Величкевич Ф.Ю. Плейстоценовые флоры ледниковых областей Восточно-Европейской равнины. – Минск: Наука и техника, 1982. – 208 с.

Величко А.А., Морозова Т.Д., Соколовский И.Л., Халчева Т.А. Лесс Русской равнины // Лесс – перигляциал – палеолит на территории Средней и Восточной Европы. – Париж, 1969. – С. 405-428, 516.

Величко А.А., Морозова Т.Д. Основные черты палеогеографии Русской равнины в верхнем плейстоцене // Лесс – перигляциал – палолит на территории Средней и Восточной Европы. – Париж, 1969. – С. 458-462.

Вишняцкий Л.Б. Происхождение Homo sapiens. Новые факты и некоторые традиционные представления // СА - № 2. – 1990. – С. 99-114.

Герасименко Н.П., Колесник А.В. Археологическое и стратиграфическое изучение стоянки Белокузьминовка (Донбасс) в 1986 г. // РА, 1992. - № 3. – С. 127-135

- Герасименко Н.П.** Природная среда обитания палеолитического человека Западного Крыма и Донбасса в последнем ледниковом периоде // Варіабельність середнього палеоліту України. – К.: Шлях, 2003. – С. 116-122
- Герасименко Н.П.** Развитие зональных ландшафтов четвертичного периода на территории Украины. – Автореферат докт. дис. – К., 2004.
- Григорьев Г.П.** Начало верхнего палеолита и происхождение *Homo sapiens*. – Л.: Наука, 1968. – 175 с.
- Гричук В.П.** Растительный покров Юго-западной части Русской равнины в позднем плейстоцене // Лесс – перигляциал – палеолит на территории Средней и Восточной Европы. – Париж, 1969. – С. 454-458.
- Грищенко М.Н., Дурнев Ю.Ф.** О геологическом возрасте и условиях залегания археологических памятников Костенковско-Боршевского района // Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы. – Л.: Наука, 1977. – С. 52-63.
- Дубняк В.А., Пашкевич Г.А.** Палеопедологическая и спорово-пыльцевая характеристика антропогеновых отложений черниговского лесового острова // Палеопедология. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 120-127.
- Иванова И.К.** Геология и палеогеография мустерьского поселения Молодова I // Молодова I – уникальное мустерьское поселение на Среднем Днестре. – М.: Наука, 1982. – С. 188-228.
- Коен В.Ю., Степанчук В.М.** Переход от среднего к верхнему палеолиту в Восточной Европе: проблемы таксономии и хроно-стратиграфии // Vita antiqua. – К.: Стилос, 2001. – № 3-4. – С. 81, 90, 91, 96.
- Коробков И.И.** Палеолит Восточного Средиземноморья // Палеолит Ближнего и Среднего Востока. – Л.: Наука, 1978. – С. 160, 162, 166, 167.
- Кунича Н.А.** Распространение и особенности ископаемых почв плейстоцена Подолья и Среднего Побужья // Палеопедология. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 73.
- Мандер Е.П.** Антропогенные отложения и развитие рельефа Белоруссии. – Минск: Наука и техника, 1973. – 123 с.
- Монгайт А.Л.** Археология Западной Европы. Каменный век. – М.: Наука, 1973. – С. 129, табл.
- Морозова Т.Д.** Верхнеплейстоценовые ископаемые почвы Восточной Европы. – Париж, 1969. – С. 444-447.
- Москвитин А.И.** Стратиграфия плейстоцена Центральной и Западной Европы. – М.: Наука, 1970. – 287 с.
- Москвитин А.И.** Опорные разрезы плейстоцена Русской равнины. – М.: Наука, 1976. – 195 с.
- Мулика А.М.** Условия залегания ископаемых почв в антропогенных отложениях левобережья Нижнего Днепра // Палеопедология. – К.: Наукова думка, 1974 – С. 108.
- Паришкура С.Н.** Палинологическая характеристика верхнеплиоценовых и антропогенных
- почв Украины // Палеопедология. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 116.
- Писецкий В.К.** Геология мустерьского местонахождения Точильница // Бюлл. Комисс. по изучению четвертичного периода. – № 59 – 1990. – С. 102-110.
- Писецкий В.К.** Палеолитическое местонахождение Жорнов: верхний культурный слой // CA. - № 2. – 1991a. – С. 131-147.
- Писецкий В.К.** Средний культурный слой палеолитического местонахождения Жорнов // CA. - № 4 – 1991b. – С. 182-191.
- Писецкий В.К.** Мустерьский культурный слой палеолитического местонахождения Жорнов и некоторые вопросы стратиграфии палеолита // PA. - № 3. – 1992. – С. 122, 123, 125.
- Писецкий В.К.** Оринькская стоянка Червоный камень на Ровенщине // PA. - № 2. – 1995. – С. 123-134.
- Писецький В.К.** Палеоліт східної частини Волинської височини // Vita antiqua - № 3-2. – К.: Стилос. – 1999. – С. 10-12.
- Писецкий В.К.** Геологическая стратиграфия как фактор времени // Сучасні проблеми археології. – К.: Вид-во ІА НАНУ. – 2002. – С. 190-193.
- Писецький В.К.** Що собою насправді являє стратиграфічна схема М.Ф. Веклича для верхнього плейстоцену. Невдала спроба її перегляду // На пошану Софії Станіславівни Березанської (збірка наукових праць). – К.: Шлях. – 2005. – С. 23-29.
- Рогачев А.Н., Аникович М.В.** Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. – М.: Наука, 1984. – С. 176.
- Рогинский Я.Я.** Факторы среды и проблема происхождения *Homo sapiens* // Первобытный человек и природная среда. Ч. I. – М., 1974. – С. 101-104.
- Савич В.П.** Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині. – К.: Наукова думка, 1975. – 135 с.
- Савич В.П.** Поздний палеолит Волыни // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (каменный век). – К.: Наукова думка, 1987. - С. 47-51.
- Сиренко Н.А.** Антропогенные почвенные покровы равнинной территории Украины // Палеопедология. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 27-43.
- Ситник О.** Середній палеоліт Поділля. – Львів, 2000. – 369 с.
- Ситник О.С.** Середній палеоліт Поділля. – Атореферат докт. дис. – К., 2003 а, – 32 с.
- Ситник О.** Ранні левалуазькі індустрії в Україні: нижні шари Великого Глибочка I // Варіабельність середнього палеоліту України. – К.: Шлях, 2003 б. – С. 172-189.
- Чабай В.П.** Крым в контексте вариабельности среднего палеолита Восточной Европы // Варіабельність середнього палеоліту України. – К.: Шлях, 2003 а. – С. 81.
- Чабай В.П.** Хронология и экология перехода от среднего к верхнему палеолиту в Восточной Европе //

Кам'яна доба України. – Випуск 4. – К.: Шлях, 2003б, С. 120-137.

Чеботарєва Н.С., Макарычева И.А. Последнее оледенение Европы и его геохронология. – М.: Наука, 1974. – 216 с.

Черныш А.П. Эталонная многослойная стоянка Молодова V. Археология // Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. – М.: Наука, 1987. - . 7-81.

Шелкопляс В.Н., Гожик П.Ф., Мацуй В.М., Христофорова и др. Антропогенные отложения Украины. – К.: Наукова думка, 1986. – 151 с.

Шик С.М. О стратиграфическом положении рославльских межледниковых отложений // БКИЧП. – № 42 – 1974. – С. 54-65.

Шовкопляс І.Г. Палеолітична стоянка Радомишль (попереднє повідомлення) // Археологія. – Т. XVI. – 1964. – С. 89-102.

Якимов В.П., Харитонов В.М. К проблеме крымских неандертальцев // Исследования палеолита в Крыму. К.: Наукова думка. – 1979. – С. 56-66.

Яковлєва Л.А. Основні етапи досліджень поселень з житлами та іншими конструкціями з кісток мамонта басейну Дніпра (до 130-річчя розкопок Гінців) // Кам'яна доба України. – Випуск 4. К.: Шлях. – С. 29.

Chabai V.P. The evolution of Western Crimean Mousterian industry // Neanderthals and Modern Humans – Discussing the Transition: Central and Eastern Europe from 50000 – 30000 B. P. Ed. by J. Orschied and G-Ch. Weniger. – Neanderthal Museum, 2000 – P. 196-211

Dolecki L. Litologia i stratygrafia mezoplejstocenskich utworow lessowych poludniowo-wschodniej czesci Wyzyny Lubelskiej. – Wyd-wo uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej. – Lublin, 1995, 169 p.

Gerasimenko N.P. Late Pleistocene vegetational history of Kabazi II // The Middle Paleolithic of Western Crimea. – Vol. 2. – Eraul 87. – Liege, 1999 – P. 117-141.

Haesaerts P., Borziak I., Chirica V., Damblon F., Koulakovska L. and Plicht J. The East Carpathian loess record: a reference for the middle and late pleniglacial stratigraphy in Central Europe // Quaternaire international, 14(3), 2003.

Kozłowski J.K. Początek górnego paleolitu na Balkanach // Przegląd archeologiczny. – T. 23. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk. – Wyd-wo polskiej Akademii nauk. – 1975, p. 32-37.

Stepanchuk V., Cohen V. The Kremencian, a midle to upper paleolithic transitional industry in the western Ukraine // Prehistorie Europiene. Vol. 16-17. – 2000 – 2001. – p. 75-110.

Svoboda J a kol. Paleolit Moravy a slezska. - Brno, 1994. – S. 97, 99.

V. K. Piasetsky

ON THE PROBLEM OF STRATIGRAPHY OF PALAEOLITHIC (PODILLIA, TRANSCARPATHIAN, VOLHYNIA, CRIMEA)

To the contrary of notion of A.B. Bohutski and O.S. Sytnyk final Mousterian of Proniatyn, Velyky Glybochok I (layer IIIA), Igrovtsia I (layer II) in the basin of Seret river are referred to Dofinovka episode (Stillfried B). Author states following, namely: 1) developed Levallois-Mousterian of Velyky Glybochok I (layer IIIA) is included into Vitachiv soil; 2) lower buried soil of Velyky Glybochok I is dated to Priluki (R-W) and represents true Gorokhiv soil, but not Korshiv or Kaidaki soil; 3) Levallois-Mousterian locality of Vanzhuliv-quarry in the basin of Goryn' river is dated to Stillfried B.

Layer III of Ezupil' in Dniester is dated to Udai (W1). Two finds from Kolodiiv are correctly referred by A.B. Bohutski to Gorokhiv (Pryluki) time. Ressian sediments are absent in all above mentioned sequences. Acheulean in the area under discussion declines in Riss-Wurm, but not in Riss.

Paper deals also with stratigraphy and some archaeological aspects of studies of Kulichivka and Tochylnytsia sites in area of Zhitomir Polissya. New data on the site of Zhorniv are presented. Author provides arguments contra stratigraphical schemes of V.N. Shelkoplias, P.F. Gozhik, and N.P. Gerasimenko which are not solid in author's opinion. These scholars follow scheme of O.O. Velichko, that was criticized for long ago. Author argues correctness of basic approaches of stratigraphical scheme of M.F. Veklich, and of scheme of O.I. Moskvitin, as well.

Веклич М.Ф. 1968			Москвітін О.І. 1970			Богуцький А.Б. 2000	
Причорноморський горизонт (лес і ініціальний ґрунт) <i>rc</i> підошва 25 тис.		<i>W₃</i>	Осташківське зледеніння <i>ost</i>	<i>W</i>	Верхній горизонт верхньоплейстоцен. лесів		<i>W₃</i>
Дофіновський горизонт (1 - 3 ґрунти) <i>df</i> підошва 38 тис.	Штильфрид В разом з арсі, паудорф, денекамп	<i>W₂₋₃</i>	Мологошекснинське міжльодовиків'я <i>mol</i>	Штильфрид В <i>R-W</i>	Дубнівський горизонт (ґрунт)	Штильфрид В	<i>W₂₋₃</i>
Бузький горизонт (лес) <i>bg</i>		<i>W₂</i>	Калінінське зледеніння (головний стадіал) <i>k₂</i>	<i>R</i>			
Брьоруп + амерсф. 67 тис.							
Підошва 75 тис.							
Витачівський горизонт (ґрунт) <i>vt</i> Підошва 90 тис.	Штильфрид А	<i>W₁₋₂</i>	Верхньоволзький інтерстадіал <i>k_(inst)</i>	<i>R</i>	Нижній горизонт верхньоплейстоценових лесів		<i>W₂</i>
Удайський горизонт (лес) <i>ud</i> 100 тис.		<i>W₁</i>	Калінінське зледеніння (початкова фаза) <i>k₁</i>	<i>R</i>			
Прилутський горизонт (ґрунт) <i>pl</i> підошва 130 тис.		<i>R-W</i>	Мікулинське міжльодовиків'я <i>mik</i>	Штильфрид А <i>M-R</i>	Брьоруп + амерсф. Горохівський горизонт (ґрунт)	<i>A₁</i>	<i>W₁</i>
Тясминський горизонт (лес)		<i>R₃</i>	Московське зледеніння <i>ms</i>	<i>M₂</i>	Верхній горизонт середньоплейстоценових лесів		<i>R₃</i>
Кайдацький горизонт (ґрунт) <i>kd'</i>		<i>R₂</i>	Одинцовське міжльодовиків'я <i>od</i>	<i>M₁₋₂</i>	Коршівський горизонт (ґрунт)		<i>R₂</i>

Рис. 1. Схема кореляції плейстоценових горизонтів.

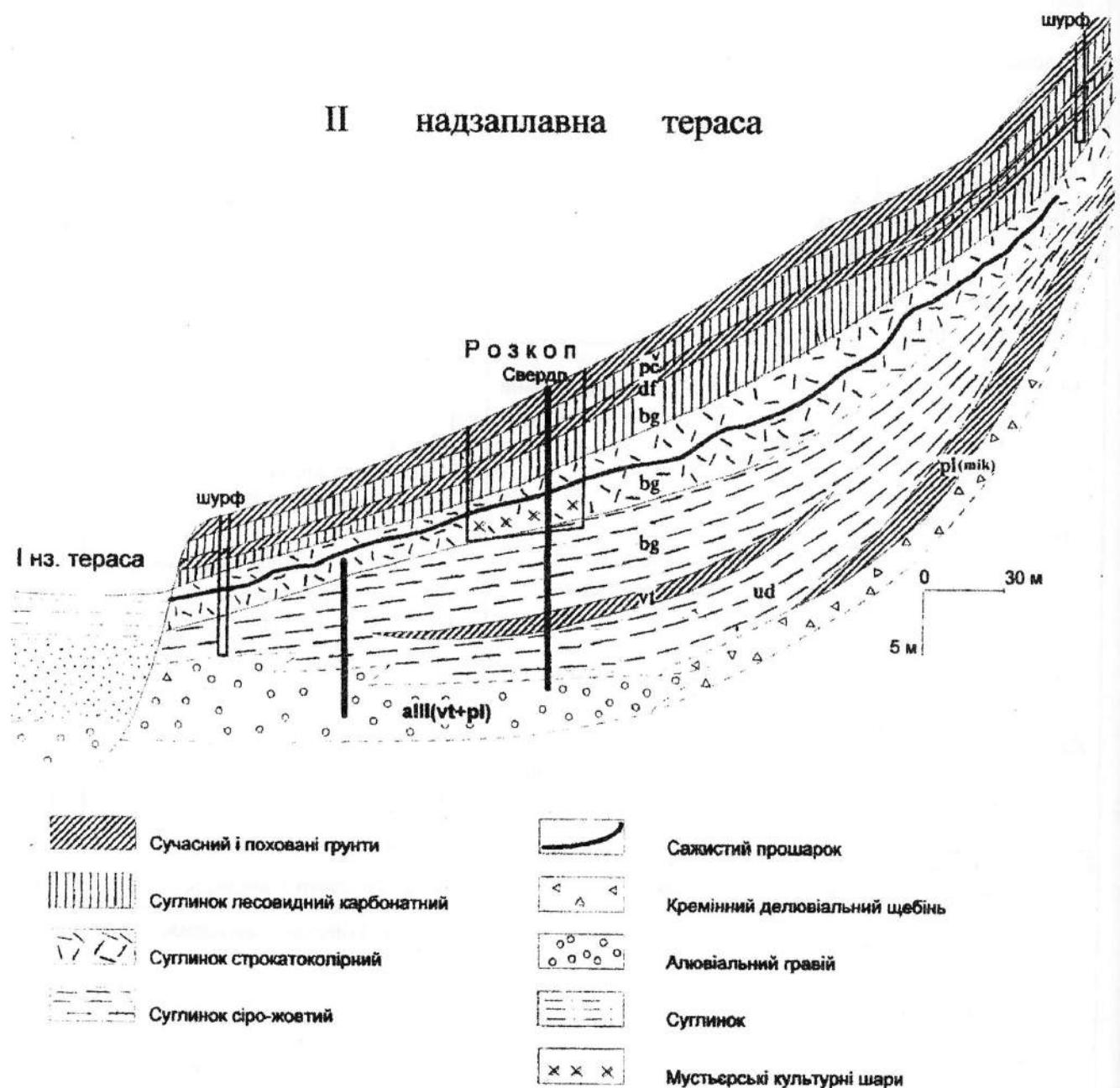

Рис. 2. Збірний геологічний розріз у районі палеолітичної стоянки Молодова I на Дністрі.

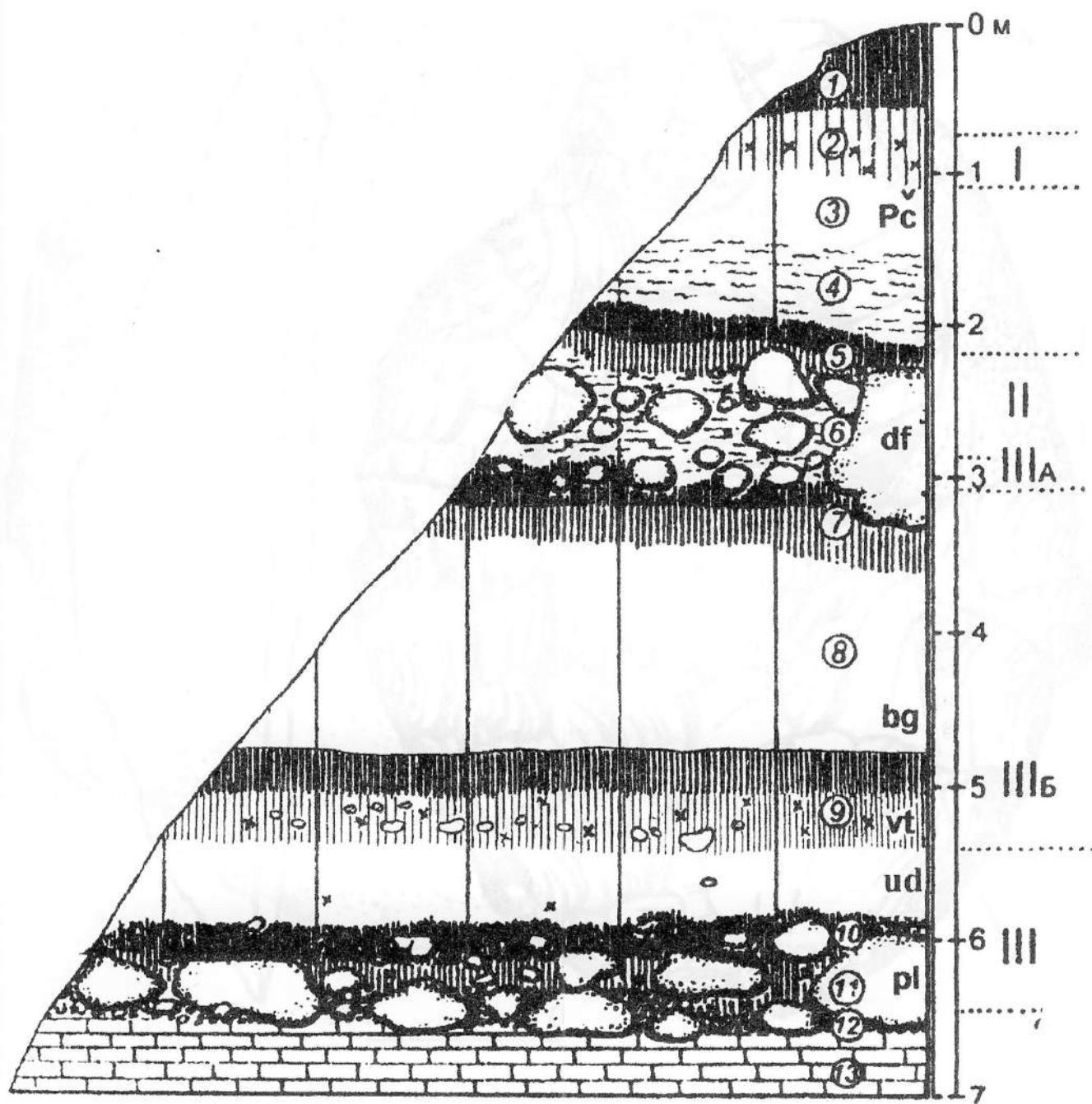

Рис. 3. Збірний геологічний розріз розкопу І багатошарової палеолітичної стоянки Великий Глибочок І (за О.С. Ситником, 2000, с.112, рис. 34; 2003, с.180, рис.5).

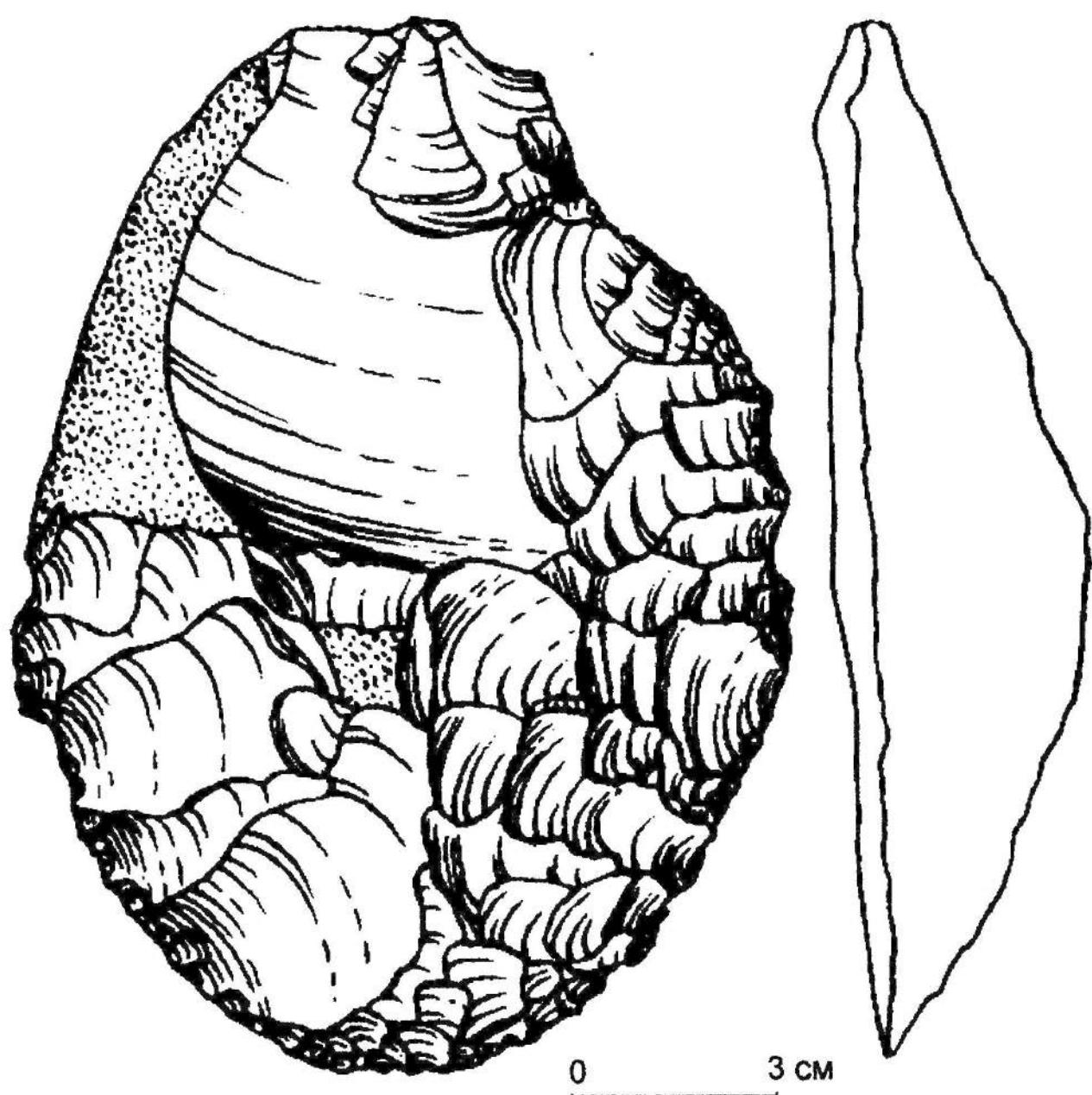

Рис. 4. Жорнів, розкоп № 1. Верхній культурний шар. Рубальне знаряддя.

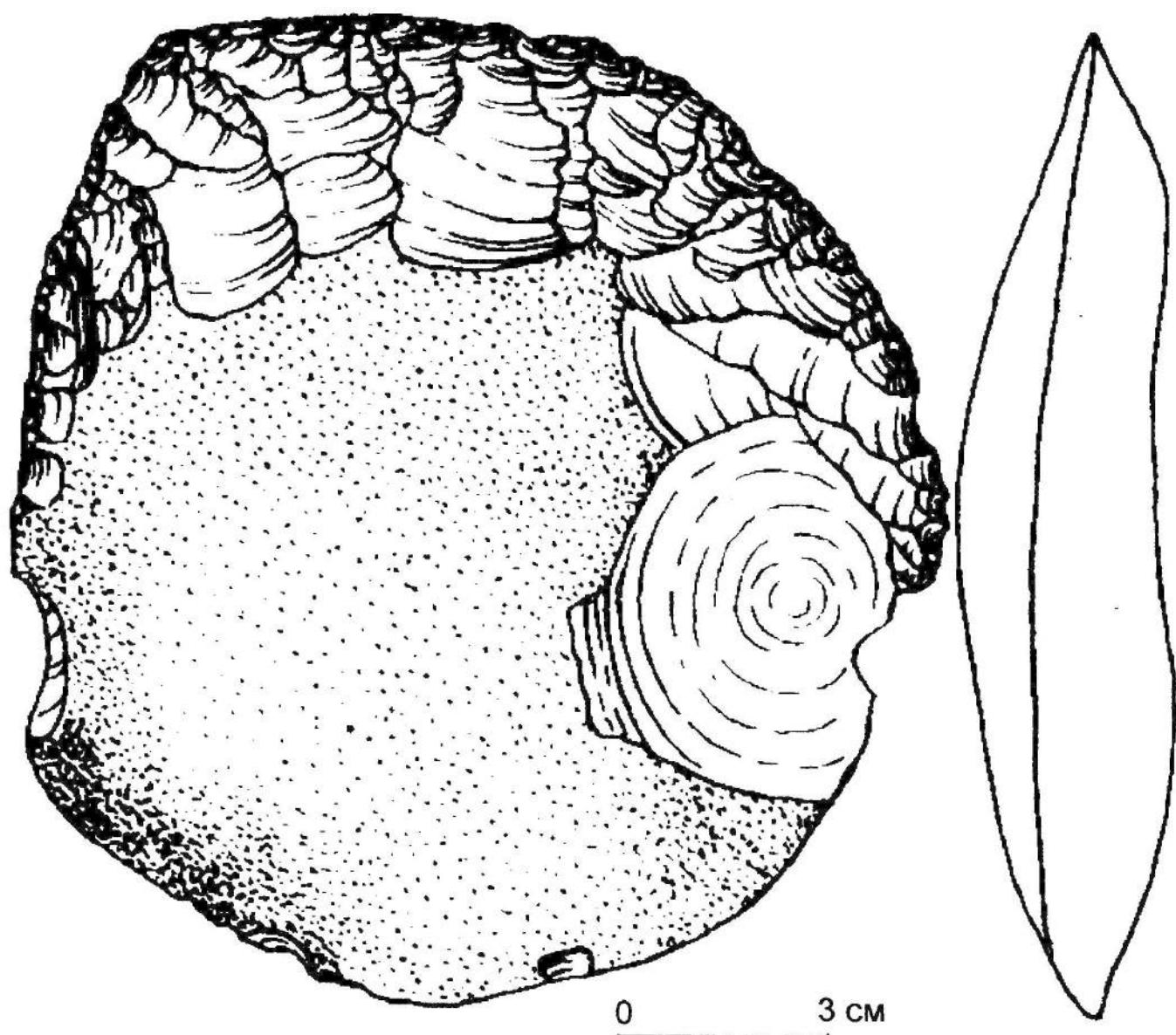

Рис. 5. Жорнів, розкоп № 1. Верхній культурний шар. Рубально-ріжуче знаряддя на морозному відломі.

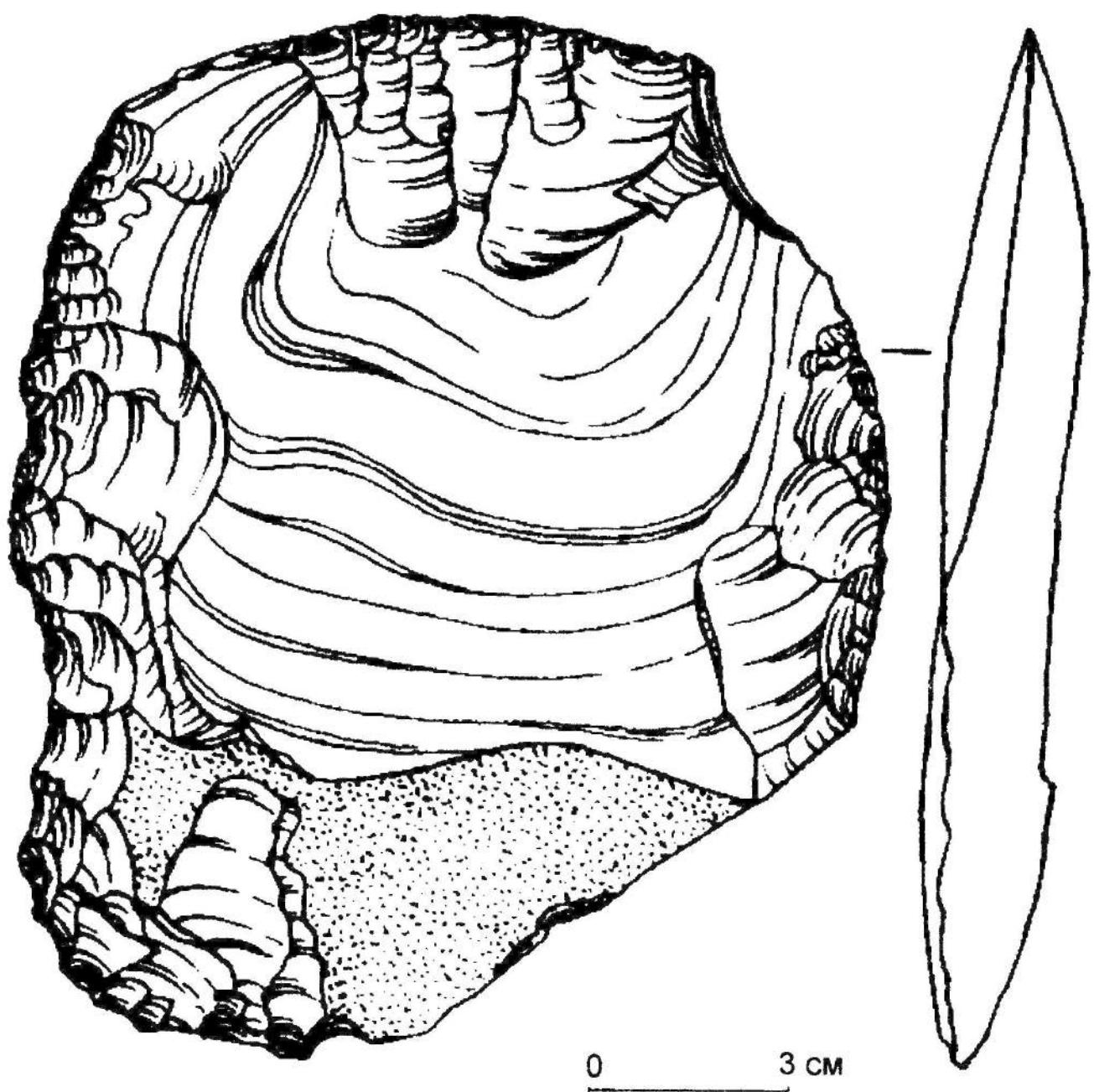

Рис. 6. Жорнів, розкоп № 1. Верхній культурний шар. Ріжуче знаряддя.

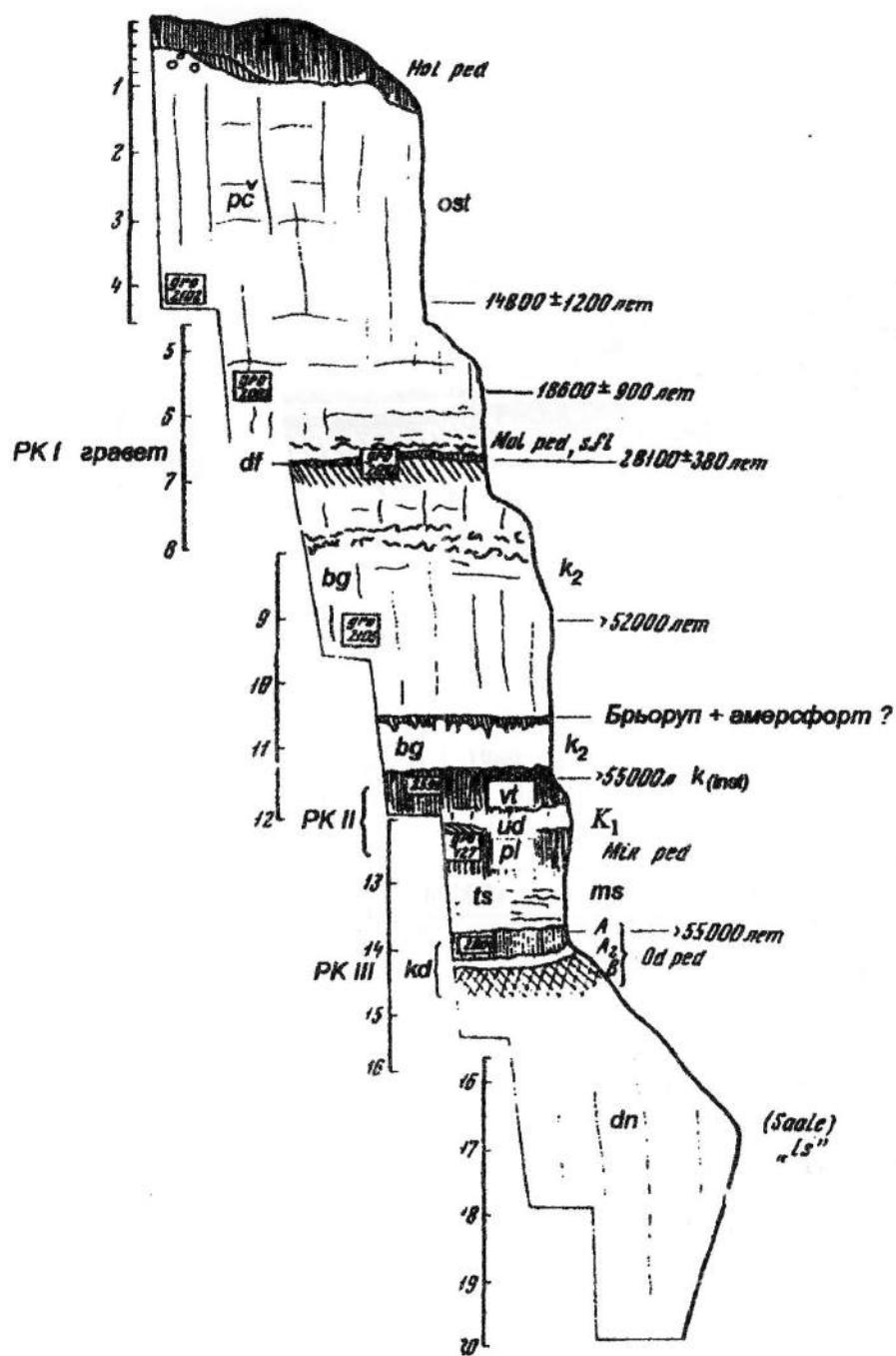
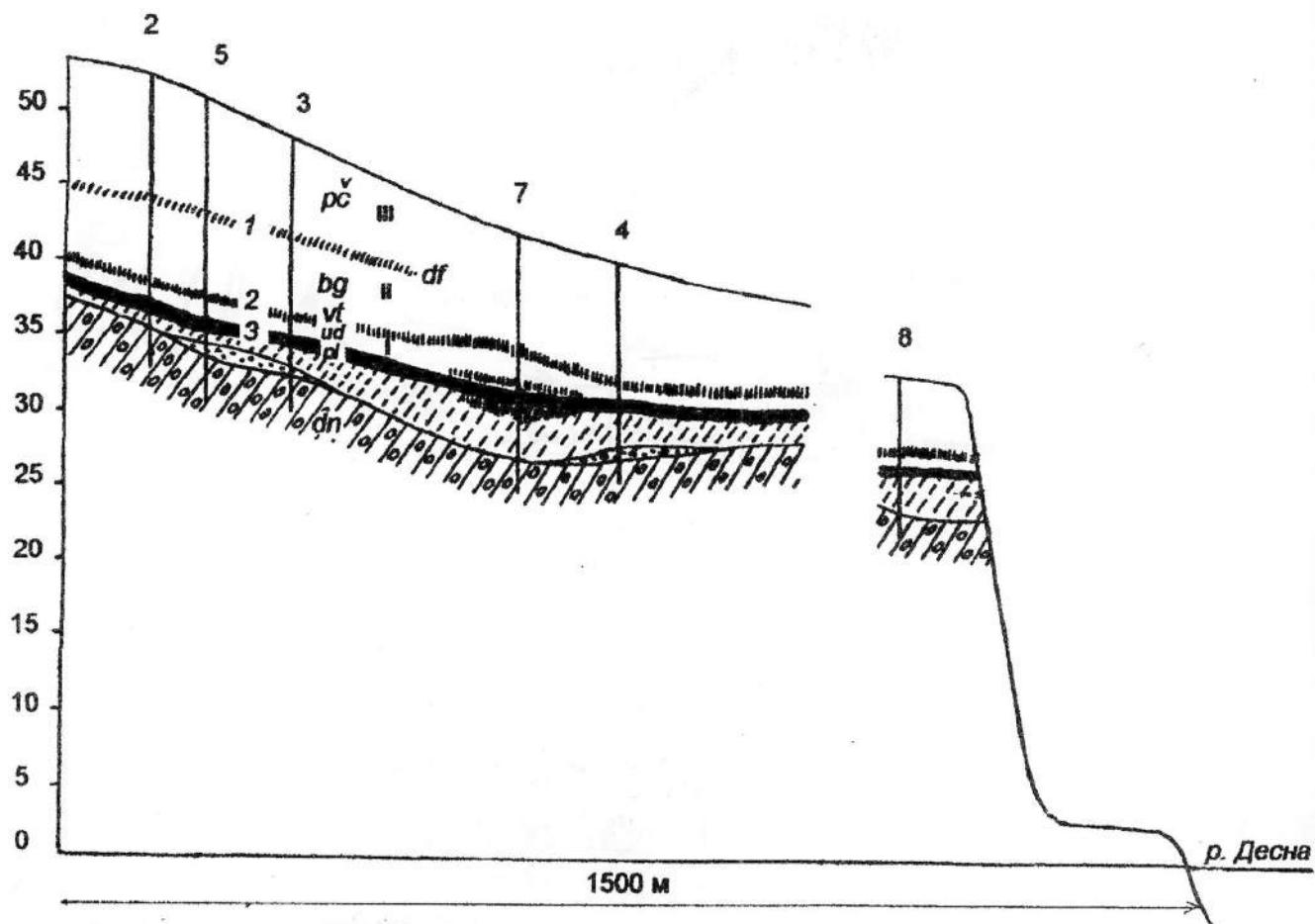

Рис. 7. Чехія. Розріз Дольні Вестоніце [Москвитин, 1970, с.48, рис.26.] – з праці Б. Кліма, Й. Кука, В. Ложек і Х. Де Фріз [1961].

1 - трубчевський горизонт оглеення

2 - брянський похований ґрунт

3 - мізинський педокомплекс

I - III - горизонти лес-I - лес-III, за О.О. Величко

- супісок зеленувато - сірий
- пісок
- пісок з гравієм
- моренний суглинок дніпровського зледеніння

Рис. 8. Геологічний розріз в районі с. Мізин, Заліський яр. За О.О. Величком, 1969, с.576, рис.6. Індексація за М.Ф. Векличем – наша (один із варіантів).

КРОТОВА О.О.

ПОСЕЛЕНСЬКІ СТРАТЕГІЇ ПІЗЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ МИСЛИВЦІВ АЗОВО- ЧОРНОМОРСЬКИХ СТЕПІВ. (ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ)

У статті викладено основні точки зору дослідників на вирішення проблеми поселенських стратегій та організації життя пізньопалеолітичних мисливців степової зони України. Охарактеризовано методологічні підходи, на яких базуються ці точки зору.

Складовими соціально-економічних реконструкцій суспільств доби верхнього палеоліту є визначення поселенських стратегій, їхнього зв'язку з виробничою системою та способом життя. В сучасній етнографічній та археологічній літературі вивчення поселень, визначення їх типів вважають універсальним інструментом реконструкції минулих адаптацій [Binford, 1980; Soffer, 1985].

Дослідження проблеми специфіки мисливського господарства, способу життя та поселенської стратегії населення доби верхнього палеоліту надчорноморських степів має піввікову історію. В 1940-1950-і роки дослідники Амвросіївки – першої степової пам'ятки з бізоновою фаunoю – інтерпретували її як місце загінного полювання на шляху сезонної міграції бізонів та тимчасове сезонне стійбище мисливців поблизу нього. У якості аналогій вони використали дані з північно-американських палеоіндіанських місць забою бізонів та етнографічні дані з мисливської практики деяких сучасних африканських і азіатських племен. І.Г.Підоплічко відзначив також зональний характер полювань за доби пізнього палеоліту на території України, в залежності від основного об'єкту полювання – мамонта, бізона чи північного оленя [Зубарєва (Бибикова), 1948; Підоплічко, 1953].

Першу загальну оцінку поселенської стратегії груп мисливців доби верхнього палеоліту регіону було зроблено на початку 1960-х років, коли П.П.Єфименко і П.Й.Борисковський запропонували концепцію степової зони розвитку пізньопалеолітичної культури. Вона базувалася на матеріалах кількох відомих на той час степових стоянок з бізоновою фаunoю – Амвросіївки, Великої Акаржі та Кам'яних Балок I, II, а також стоянок порожистої частини Дніпра.

Своєрідність господарчої діяльності та специфіку поселень степових мисливців дослідники пояснювали особливостями ландшафтно-географічної обстановки та фауни регіону. Вони вказували на масове полювання на бізонів та домінування сезонних мисливських стоянок без залишків житлових конструкцій як на

KROTOVA O.O.

SETTLEMENT STRATEGIES OF UPPER PALEOLITHIC HUNTERS OF AZOV-BLACK SEA STEPPE. (ON HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM)

докази існування специфічних рис господарчої діяльності та бродячого способу життя населення степів [Єфименко, 1960; Борисковський, 1964].

Певний час концепція степової зони базувалася на протиставленні способу життя мисливців на мамонта, що мешкали на поселеннях з житлами із кісток мамонтів, як вважалося в той час, безперервно – від кількох до 20-25 років, і степових мисливців на бізонів з тимчасовими сезонними стійбищами без слідів подібних жител [Борисковський, 1964; Борисковський, Праслов, 1964, с.13; Підоплічко, 1969, с.154; Бибиков, 1969, с.15; Массон, 1976; с.30].

Одразу ж М.Д.Гвоздовер висловила сумніви щодо тимчасового характеру степових пам'яток. Вона вважала, що цьому суперечать факти чисельності знахідок та недостатньою збереженості культурних шарів стоянок [Гвоздовер, 1964; 1967, с.99]. До цієї точки зору приєдналася Г.В.Григор'єва [1968, с.12-16].

Протягом наступних десятиліть зростала джерелознавча база доби верхнього палеоліту регіону, вдосконалювалися методи дослідження пам'яток та пропонувалися нові підходи до їх інтерпретації.

Завдяки комплексним дослідженням мікростратиграфії, палеоекології, палеорельєсу, планіграфії знахідок групи стоянок в урочищі Кам'яна балка провадяться реконструкції палеоекологічної обстановки та способу життя їх мешканців. Дослідники доходять висновку про складну структуру пам'яток, яка включає рештки жител та виробничих центрів, що не дозволяє однозначно характеризувати спосіб життя їх мешканців як бродячий в умовах виключно степових ландшафтів [Леонова, 1993, 1999, 2003; Леонова и др., 2001-2002 та ін.].

Протягом 1970-1980-х років база даних для дослідження поселенської стратегії та способу життя населення регіону поповнилася низкою нових, різних за структурою пам'яток. Було поновлене дослідження Амвросіївского комплексу, яке поповнило дані для його інтерпретації [Krotova and Belan, 1993; Кротова, Сніжко, 1993; Кротова, 2003]. З'явилася кілька не дуже значних за площею поселень, які мають досить виразну

структуро – сліди вогнищ, житлових конструкцій (Мураловка, Золотовка) та виробничо- побутових комплексів (Сагайдак). До них примикає і стоянка Анетівка I, на якій культурний шар погано зберігся. Близькі ці пам'ятки й за складом фауністичних залишків, що включають стадних копитних, серед яких домінує або наявний бізон [Праслов, 1972; Праслов и др., 1980; Праслов, Щелинський, 1996; Станко, Григор'єва, 1977; Станко, Смольянинова, Иванов, 1981].

Було досліджено також кілька невеликих за площею (20-50 кв. м) стоянок – базових таборів на південному сході України (Говоруха, Ями, Янісоль) з неоднаковою збереженістю культурного шару, які поповнили дані для інтерпретації способу життя населення регіону. Культурні шари *in situ* стоянок Говоруха і Ями мали невелику потужність (блізько 0,1 м), що дозволило вивчити планіграфію розташування знахідок та реконструювати їх структуру. Подібний аналіз було проведено також за матеріалами та архівними даними для раніше дослідженій І.Ф.Левицьким та Д.Я.Телегіним стоянки Минівський Яр (IV, палеолітичний шар) [Кротова, 1985, 1992, 2002; Кротова и др., 1989]. Дослідження цих стоянок доводило, що окрім великих поселень зі складною структурою в регіоні представлений невеликі тимчасові базові табори, тому проблема організації життя пізньопалеолітичних мисливців регіону повинна вирішуватися з урахуванням усієї повноти даних.

Дослідники стоянки Анетівка II, базуючись на вивченні її планіграфії та складу фауністичних залишків, дійшли висновку про складну виробничо- побутову структуру і довготривале існування цього поселення, мешканці якого протягом усього року вели полювання на великих травоїдних, серед яких домінував бізон. Все ж, характеризуючи спосіб життя мисливців Північного Надчорномор'я, вони відмічають, що окрім великих поселень існували й численні невеликі тимчасові табори, що може слугувати підтвердженням тези про в цілому рухливий характер способу життя степових мисливців [Станко, 1989, 1989а, с.115, 124; Станко и др., 1989, с.4, 83; Бибкова, Старкін, 1989, с.131].

У 1970-і роки з'явилася низка узагальнюючих робіт, присвячених як проблемі зональності мисливського господарства доби верхнього палеоліту взагалі, так і його специфіки у степовій зоні, зокрема. Дослідники пов'язували зональність мисливського господарства з особливостями природних умов, характерних для певних хронологічних відрізків льодовикового періоду на різних територіях, відмічали рухливий спосіб життя мисливців надчорноморських степів, вказували на зв'язок топографічних умов розташування стоянок і етології тварин – об'єктів полювання, зокрема, їхню прихильність до сезонних міграцій [Степанов, 1976; Дворянинов, Сапожников, 1975]. У кількох інших роботах, в яких загалом концепція господарчої специфіки степової зони отримала підтримку, отримала критичну оцінку теза про надзвичайно рухливий,

бродячий спосіб життя [Смирнов, 1973, с.157; 1974, с.155].

Попередні оцінки характеру поселень доби верхнього палеоліту Північного Надчорномор'я, дані автором у публікаціях 1980-х років, не однозначні. У них йдеється про сезонний характер полювання мешканців регіону та рухливий нестабільний склад общин мисливців і збирачів, залежність їх від екологічних умов існування. Степові пам'ятки з монобізоновою фауною (Амвросіївка, Велика Акаржа, Золотовка) розглядаються як сезонні табори поблизу місць полювань на шляхах міграцій бізонів. Було також висловлено думку про можливість неодноразового використання деяких із них (Амвросіївка). Щодо інших, які здебільшого займають велику площину, мають різноманітний видовий склад фауни, іноді – залишки жител і вогнищ (Кам'яні балки I, II, Мураловка, Анетівка II), припущення про їх можливий довготривалий характер слід розглядати як приєднання автора до існуючих на той час оцінок дослідників цих пам'яток [Кротова, 1985, с. 16; 1986, с.72].

У той же час І.В.Сапожников, погодившись з основними положеннями концепції степової зони П.П.Єфименка – П.Й.Борисковського, вказав, що спеціалізація полювання на зубрів як сезонне явище у степовій зоні була характерна лише для другої половини доби верхнього палеоліту. Пам'ятки з бізоновою фауною він вважає сезонними весняно-літніми, а ті, що мають різновидову фауну – осінньо-зимовими або такими, що використовувалися впродовж усього року [Сапожников, 1986, 1987, 1989].

Новий етап у використанні археологічних матеріалів доби каменю з метою реконструкції стародавніх суспільств розпочався з введення поняття господарсько-культурного типу (ГКТ), розробленого радянськими етнографами. Вони визначають ГКТ як “комpleksi особливостей господарства та культури, характерні для народів, що існують у певних природно-географічних умовах за певного рівня їх соціально-економічного розвитку” [Левин, Чебоксаров, 1955, с.4].

Перші спроби застосування поняття ГКТ з метою інтерпретації археологічних матеріалів доби верхнього палеоліту Східноєвропейської рівнини з боку археологів та палеогеографів було зроблено в 1970-і роки. Визнаючи, що полювання на великих стадних тварин визначало господарчу стратегію доби верхнього палеоліту прильдовиковової Європи в цілому (ГКТ прильдовикових мисливців), дослідники вважають за можливе виділити у Східній Європі кілька господарських підтипов, характерних для окремих регіонів – мисливців на північного оленя Придністров'я, мисливців на мамонта Придніпров'я та мисливців на бізонів степової зони. Вони вважають, що для них усіх були характерні специфічна мисливська стратегія та спосіб життя [Гладких, 1975, с.56; 1977, с.115; Долуханов, Пашкевич, 1977, с.138].

Якісно новий етап у розумінні поняття ГКТ по відношенню до археологічних матеріалів доби каменю України розпочато роботами Л.Л. Залізняка на межі

1980-1990-х років, у яких воно отримало й подальше теоретичне обґрунтування і практичне застосування. Відштовхнувшись від концепції В.Р. Кабо щодо можливості реконструкції первісних суспільств шляхом створення етнографічної моделі відповідного ГКТ та проекції її на археологічний матеріал, за умови відповідності рівня економічного розвитку, екологічних умов існування та специфіки господарства зіставлюваних суспільств [Кабо, 1979], дослідник розробив методику реконструкції конкретних первісних суспільств. Застосувавши цей метод, він, базуючись на археологічних матеріалах та етнографічних даних, запропонував власні реконструкції суспільств фінальнопалеолітичних мисливців на північного оленя та мезолітичних мисливців Українського Полісся [Зализняк, 1989, 1991].

У перших публікаціях, присвячених проблемі специфіки господарства та соціального устрою мисливців доби пізнього палеоліту-мезоліту прильодовикової Європи, Л.Л. Залізняк наголошував, що цю специфіку визначали колективні полювання на сезонно мігруючих стадах травоїдних і перш за все – на бізона, у степовій зоні. Рухливий спосіб життя степових мисливців, що “мешкали на сезонних поселеннях і будували легкі, тимчасові житла” було визначено традиційним методом протиставлення “відносно осілому способу життя з монументальними житлами з кісток мамонтів... прильодовикового лісостепу” [Зализняк, 1987, 1988, с.16].

У цей же час автором було запропоновано більш розгорнуту реконструкцію способу життя мисливців степової зони, із застосуванням концепції ГКТ, розробленої Л.Л. Залізняком. Було проаналізовано комплекс джерел, які включали археологічні, палеонтологічні, палеогеографічні дані та етноархеологічні аналоги про мисливців на бізонів північноамериканських прерій, мисливців і збирачів степів та напівпустель інших територій. На їх основі було визначено основні риси господарчої системи та соціальної структури суспільств степових мисливців доби верхнього палеоліту регіону. Визначалося, що вони полягали у сезонному чергуванні колективних загінних та індивідуальних полювань та пов’язаному з ними напівкочовому і кочовому способі життя – посезонній консолідації общин та розсіюванні їх на дрібні (сімейні) групи [Кротова, 1988].

У цій роботі було деталізовано характеристику типів поселень мисливців Надчорноморського степу, у відповідності з зазначенним вище визначенням їх господарчої системи та соціальної структури: 1) стоянки з монобізоновою фаunoю (Амвросіївка, Велика Акаржа, Золотовка), пов’язані з великими сезонними полюваннями на бізонів; 2) стоянки значні за розмірами та багаті знахідками (Кам’яна балка II, основний шар, Муралівка, Анетівка I та ін.) – місця “більш-менш довготривалого мешкання общини чи групи общин”; 3) невеликі стоянки (Янісоль, Ями, Говоруха, Минівський яр, Кайсторові балки I-III) – “сліди тимчасового мешкання невеликої групи або однієї сім’ї

у пору року, малозабезпечену продовольчими ресурсами, коли общини тимчасово розсіювалися” [Кротова, 1988, с. 8].

Пізніше Л.Л. Залізняк у кількох статтях та розділах монографій дав розгорнуту характеристику ГКТ мисливців відкритого простору прильодовикової Європи і зокрема – степових мисливців доби верхнього палеоліту. Він відзначив спільні риси мисливського господарства з колективними полюваннями на сезонно мігруючих стадах травоїдних та способу життя з посезонною зміною місця поселень і високим ступенем консолідації общин, характерні для усіх пізньопалеолітичних мисливців відкритих просторів перигляційної зони. В межах цієї зони, на думку дослідника, існували три природно-ландшафтні підзони: мисливців на північного оленя – в тундро-степу, на мамонта – в лісостепу та на бізона і коня – у прильодовиковому степу [1990, с.8-9, 12].

У роботах другої половини 1990-х років, присвячених цій проблематиці, Л.Л. Залізняк узагальнив опубліковані на той час дані й реконструкції та деталізував характеристику ГКТ степових мисливців, акцентувавши увагу на суті їхньої моделі адаптації, що полягала у спеціалізації полювання, річному господарському циклі та посезонному використанню стоянок, розташованих у різних топографічних умовах. Він розробив його локальні та хронологічні варіанти, характерні в цілому для степових територій північної півкулі [1996, с.29-34; 1998, с.78-84].

Ольга Соффер у монографічному дослідженні, присвяченому верхньому палеоліту центру Східноєвропейської рівнини, проаналізувавши матеріали регіону з використанням сучасних методик та методологічних підходів, дійшла висновку, що всі стоянки регіону були сезонними і використовувалися протягом теплого або холодного сезонів. Вона розподілила їх на два основні типи: 1) базові табори (прості, мисливські та комплексні) – стоянки із залишками жител, вогнищ, іноді – ям-сховищ і виразними колекціями знарядь; 2) місцезнаходження цільового або допоміжного призначення (кременеобробні майстерні, короткотривалі мисливські табори, табори-колектори) – невеликі місцезнаходження. Перші вона інтерпретує як місця мешкання основної групи чи общини, а другі – тільки певної її частини. Саме таке поєднання різносезонних та різнофункціональних стоянок є характерним для поселенської стратегії логістично організованих груп мисливців-збирачів. Дослідниця визначила тип адаптації мисливців доби верхнього палеоліту середньої Наддніпрянщини як здебільшого логістично організовані групи, що використовували стратегію довготривалого немобільного зберігання харчових припасів [Soffer, 1985, р.347, 348, 355, 404].

Є.В. Миньков на початку 1990-х років досліджував проблему специфіки господарства степових мисливців півдня Східної Європи з використанням методик роботи з археозоологічним матеріалом. Він досить

скептично поставився як до концепції степової зони взагалі, так і до реконструкцій ГКТ степових мисливців, піддавши сумніву правомірність використання етнографічного моделювання. Дослідник дійшов висновку, що спосіб організації життя і господарча діяльність мисливців доби верхнього палеоліту Північного Надчорномор'я нічим особливим не відрізнялися від тих, що О.Соффер реконструювала для мисливців центру Східноєвропейської рівнини. Кожна група, на його думку, тут експлуатувала певну мисливську територію, у центрі якої знаходився сезонний (або різносезонний) відносно довготривалий базовий табір, оточений низкою малих спеціалізованих таборів. [Міньков, 1991; 1993, с.40-47].

Значний вклад у розробку проблеми вивчення мисливського промислу бізонів та системи розселення в пізньому палеоліті Північно-Західного Надчорномор'я вніс Г.Є.Краснокутський. Він розподілив усі пам'ятки регіону із залишками бізона на дві групи, функціонально пов'язавши їх з певними методами полювань та етапами розробки мисливської здобичі. До першої групи він відніс кілька великих пам'яток – комплексів зі складною структурою, що включали різнофункціональні частини: місця перебування (главним чином в осінньо-зимовий сезон колективних полювань) великих груп або общин, з рисами колекторів (Амвросіївка, Анетівка II, Кам'яна балка I, II, Золотовка, Велика Акаржа, Федорівка). До другої групи, на його думку, слід віднести стоянки менші за розмірами і з менш складною структурою та невеликою кількістю фауністичних залишків – місця короткотермінового (1-2 весняно-літніх місяці) перебування невеликих груп населення поблизу місць полювання із застосуванням різноманітних методів, з рисами форейджерів (Сагайдак, Федорівка, Мураловка, Золотовка). Він також припускає можливість використання місць колективних осінньо-зимових забой бізонів як сковищ припасів м'ясної їжі у замороженому стані – на зразок тих, що практикували палеоіндіанці Північної Америки [Краснокутський, 1992; Krasnokutsky, 1996]. Ці реконструкції слід визнати логічними.

У першій половині 1990-х років автор, базуючись на аналізі археологічних, палеонтологічних та палеогеографічних даних та застосувавши положення деяких сучасних теорій, методологічних підходів і конкретних методик, запропонувала визначення стратегій життєзабезпечення та способів пристосування до змін природного середовища пізньопалеолітичних груп населення Північного Надчорномор'я [Кротова, 1994а, 1994б]. Ці розробки базуються на положеннях теорії оптимального споживання [Winterholder, 1981] та мобільних стратегій [Binford, 1980; Kelly, 1985], а також на етнографічних та етноархеологічних даних [Binford, 1983; Frison, 1991; Todd, 1987, 1991]. Використано також деякі відомі із спеціальної літератури [Soffer, 1985] конкретні методики для визначення сезону використання, розміру груп та терміну перебування для деяких основних пам'яток регіону [Кротова, 1994а, с.25].

Автор вважає, що існування неспеціалізованого полювання на великих травоїдних та досить рухливий спосіб життя невеликими групами (переважання резидентної мобільності) могли бути характерними для раннього – час брянського, (молодого-шекснинського) інтерстадіалу та пізнього (фінального), з частими коливаннями клімату, – етапів доби верхнього палеоліту.

Спеціалізоване полювання на бізонів у середній період (осташківське похолодання) дозволяло, за рахунок створення значних припасів м'ясних продуктів під час колективних загінних полювань, існувати разом протягом сезону великим колективам людей (переважання логістичної мобільності).

Автор запропонувала також новий варіант класифікації поселень степової зони, побудованої з урахуванням положень вищезгаданих підходів, головним чином етноархеологічних розробок Л. Бінфорда, для мисливців-збирачів високих та помірних широт [Binford, 1980; 1983].

Пам'ятки розподілено на три типи: 1)великі базові табори – місця перебування кількох сімей або общин протягом сезону, забезпеченого колективним полюванням (Амвросіївка, Анетівка II, Кам'яна балка I, II, Золотовка, Велика Акаржа, Федорівка) – характерні для логістичної організації життя; 2)невеликі базові табори – місця проживання 1-2 сімей впродовж відносно короткого періоду (1-2 місяці) (Мураловка, Ями, Нововолодимирівка, Янісоль, Дмитрівка) або й кількох днів (Сагайдак, Говоруха) – характерні для резидентної організації життя; 3)місцевознаходження цільового призначення: мисливські табори (Ліски), стоянки сировинних експедицій (Югино II), місця масових полювань та переробки здобичі (Амвросіївка, Анетівка II), кременеобробні майстерні, тощо – більше характерні для логістичної організації життя, які здебільшого існують у комплексі з базовими таборами. Вказувалося, що типи поселень як і різновиди мобільності, можуть доповнювати одне одного, складаючи системи експлуатації території [Кротова, 1994а, с.26]. Автор вважає, що за минулі з часу публікації цієї розробки, 10 років з'явилися нові дані, які уточнюють, а часом і підтверджують викладені в ній положення.

У 1990-і роки І.В.Сапожников уточнив та деталізував власну точку зору, викладену десятиліттям раніше. Помітним є досить широке використання результатів власних розкопок Великої Акаржі, дослідження якої на той час було завершено. Тут дослідник також навів власний варіант характеристики ГКТ мисливців на степові види тварин із зачлененням етнографічних та археологічних даних про мисливців на бізонів північно-американських прерій [Сапожников, 1992; 1995].

Степові пам'ятки з чисто бізоновою фаunoю чи домінуванням бізона він вважає весняно-літніми стоянками одноразового (Золотовка, Минівський яр) та багаторазового (Амвросіївка, Велика Акаржа, Анетівка II) використання. Пам'ятки з різновидовим

складом фауни (Кам'яна балка II, Кайстрова балка II, Анетівка I, Ямбург, Осокорівка, Рогалик) він інтерпретує як літньо-зимові чи осінньо-зимові поселення. Виходячи з факту наявності на багатьох із вказаних пам'яток складної структури та слідів жител, він зазначив, що тезу засновників концепції степової зони про тимчасовий сезонний характер усіх стоянок слід переглянути [Сапожников, 1995, с.160-166].

В роботах останніх років, у тому числі й монографії, присвячений Великій Акаржі, І.В.Сапожников багато уваги приділяє характеристиці та інтерпретації поселень, їхньої структури, функціональної належності та сезону використання. Сезонних груп стоянок він виділяє вже не дві, а три. Перша з них (весняно-літня), з монобізоновою фаunoю, доповнена Федорівкою та Кам'яною балкою I і вже не розділяється на одно- й багаторазові. А колишня друга група, з різновидовим складом фауни, була поділена на другу (з бізоном і конем) й третю (з північним оленем). І без того досить складна термінологія визначення сезону ("літньо-зимові" чи "осінньо-зимові" стоянки) стала ще складнішою. З'явилися стоянки "літньо-осінні (весняно-осінні - ?)" – другої групи та "осінньо-весняні" – третьої групи [Сапожников, 2003а, с.98; 2003б, с.222]. Доцільніше було б замінити ці терміни на загальноприйняті останнім часом: "тепло-погодні" – для другої групи та "холодно-погодні" – для третьої.

Слід зауважити, що етнографічні паралелі з життя історичних північноамериканських індіанців XVIII-XIX століть, які дослідник залишає для визначення сезону великих загінних полювань як весняно-літніх [Сапожников, 2003а, с.99; 2003б, с.224] не можна вважати коректними. По-перше, історичні індіанці були мобільними кінними мисливцями і робили мобільні припаси (в'ялене м'ясо та пеммікан). По-друге, американські дослідники довели, що спеціальних припасів жиру (пеммікану) плейстоценові мисливці на бізонів, на відміну від голоценових, не потребували. Вони це пояснюють як відмінами у природних умовах різних геологічних епох, так і існуючими практиками сезонних загінних полювань та відмінами у кондіції забитих тварин: влітку – з малим вмістом жиру і восени – на початку зими – з великим вмістом. Тому палеоіндіанські мисливці робили немобільні припаси, у вигляді заморожених туш тварин, на місцях осінньо-зимових великих загінних полювань, поблизу яких жили аж до весни [Frison, 1982; Todd, 1991].

Стосовно визначення сезону (сезонів) використання та інтерпретації Амвросіївського кістковища І.В.Сапожников використовує застарілі підрахунки складу стада, зроблені І.Г.Підоплічком та В.І.Бібіковою в 1940-1950-і роки, які інтерпретували кістковища як місця одноразового полювання на стадо бізонів [Зубарєва (Бибкова), 1948; Підоплічко, 1956]. Інші дослідники користувалися їх підрахунками [Леонова, Миньков, 1987; Кротова, Белан, 1993]. Тому зараз, коли з'явилися нові дані про неодноразове використання

кістковища та різні сезони його використання [Кротова, Белан, 1993; Кротова, 1998, 2003], посилання на вказані підрахунки як на докази складу амвросіївського "стада" не є коректними [Сапожников, 2003а, с.96; 2003б, с.219].

Спробу розробки дослідником класифікації жител та ГПК степової зони [Сапожников, 2003б, с.181-183] в цілому можна оцінити позитивно. Після роботи, виконаної Н.Б. Леоновою [1994], це – найбільша добірка фактів, які тісно чи іншою мірою стосуються характеристики вогнищ, жител та поселень. Все ж вона має бути доповнена необхідною аргументацією. Це стосується, наприклад, доказів гомогенності і синхронності чотирьох ГПК Великої Акаржі та планіграфії розташування побутово-виробничих комплексів у їх межах. Не є досить обґрутованим і виділення аж 4-х ГПК у Федорівці – пам'ятці, що досліджена на невеликій площі.

Автор вважає, що сучасні комплексні дослідження груп пам'яток, розташованих компактно в невеликих регіонах, певною мірою підтверджують гіпотезу про зв'язок поселенських стратегій із системами життєзабезпечення та способом життя з переважанням того чи іншого типу мобільності, які значною мірою визначалися умовами навколошнього середовища.

Так, дані досліджень групи однокультурних, але різночасових і різних за площею та насиченістю культурного шару стоянок в урочищі Кам'яна балка на Нижньому Дону демонструють існування різних систем організації життя у різні відтинки фіналного плейстоцену. Н.Б.Леонова вважає, що найбільш ранні (14-16 тис. років тому) стоянки Кам'яна балка I та II, 2-й (основний) культурний шар зі слідами жител та складної виробничо-побутової діяльності, заселялися неодноразово. А пізніші (блізько 13-12 тис. років тому) стоянки – Кам'яна балка II, 1-й (верхній) шар і Кам'яна балка III (III міс), з бідними культурними шарами та без слідів житлових конструкцій, – результат одноразового заселення. Вона пояснює ці відміни в структурі пам'яток екологічними змінами (похолодання в кінці плейстоцену), які супроводилися зміною життєвого укладу населення [Леонова, 1999, с.89].

На думку автора, найбільш ранні стоянки в Кам'яних балках – великі базові тaborи зі складною структурою – скоріше за все відповідають організації життя з логістичним типом мобільності, а більш пізні – невеликі базові тaborи з простою структурою – більше до організації життя з резидентним типом мобільності.

О.Ф.Горелик інтерпретує групу різних за площею і структурою фіналноплейстоценових стоянок Рогалицько-Передільського району на південному сході України як результат організації життя мисливців на великих копитних (кінь, бізон, північний олень), що базувалася на поєднанні резидентної та логістичної типів мобільності [Горелик, 2001, с.341]. Ця точка зору видається цілком слушною.

ЛІТЕРАТУРА

- Бибиков С.Н.** Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита // СА. – 1969. – № 4. – С.5-22.
- Бибикова В.И., Старкин А.В.** Характеристика остеологического материала из раскопок позднепалеолитического поселения Анетовка II // Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. – К., 1989. – С.127-131.
- Борисковский П.И.** Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области // VII Междунар. конгр. антропол. и этногр. наук. – М., 1964. – С.1-8.
- Борисковский П.И., Праслов Н.Д.** Палеолит бассейна Днепра и Приазовья // САИ. – 1964. Вып. А1-5. – 54 с.
- Гвоздовер М..Д.** Позднепалеолитические памятники Нижнего Дона // САИ. – 1964. – Вып А 1-5, Прил. 1. – С.37-41.
- Гвоздовер М.Д.** О культурной принадлежности позднепалеолитических памятников Нижнего Дона // ВА. – 1967. – Вып.27. – С.82-103.
- Гладких М.И.** Прикарпатская зона хозяйствственно-культурного типа охотников и собирателей позднего палеолита // Новейшие открытия советских археологов. – Ч.1. – К., 1975.
- Гладких М.И.** К вопросу о разграничении хозяйствственно-культурных типов и историко-этнографических общностей позднего палеолита // Палеоэкология древнего человека. – М., 1977. – С.112-116.
- Горелик А.Ф.** Памятники Рогалинского-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины. - Киев-Луганск., – 2001. – 364 с.
- Григорьева Г.В.** Позднепалеолитические стоянки Северо-Западного Причерноморья и Северного Приазовья. – Автореф. канд. дис. – Л., 1968. – 16 с.
- Дворянинов С.А., Сапожников И.В.** О возможной интерпретации двух типов геоморфологического расположения стоянок позднего палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья // 150 лет Одесскому археологическому музею. Тез. докл. юбил. конф. – К.: Наукова думка , 1975. – С.16-18.
- Долуханов П.М., Пашкевич Г.А.** Палеогеографические рубежи верхнего плейстоцена – голоцене и развитие хозяйственных типов на юго-востоке Европы // Палеоэкология древнего человека. – М., 1977. – С.134-145.
- Зализняк Л.Л.** О характере общины позднепалеолитических охотников приледниковой Европы // Исследование социально-исторических проблем в археологии. – К.: Наукова думка, 1987. – С.59-71.
- Залізняк Л.Л.** Мисливці прильодовикової Європи в кінці плейстоцену на початку голоцену // Археологія. – № 64. – 1988. – С.11-21.
- Зализняк Л.Л.** Охотники на северного оленя Українського Полесья епохи фінального палеоліту. – К.: Наукова думка, 1989. – 173 с.
- Зализняк Л.Л.** Первобытні охотники отворюють пространство // Вопросы археологии юга Восточной Европы. - Элиста, 1990. – С.4-13.
- Зализняк Л.Л.** Население Полесья в мезолите. – К.: Наукова думка, 1991. – 172 с.
- Залізняк Л.Л.** Палеоекономічна реконструкція суспільства степових мисливців // Археологія. – № 3. - 1996 – С.29-39.
- Залізняк Л.Л.** Передісторія України X-V тис. до н.е. – К., 1998. – 307 с.
- Зубарева (Бибикова) В.И.** Опыт реконструкции ископаемого стада зубров. – Автореф. канд. дис. – К., 1948.
- Кабо В.Р.** Теоретические проблемы реконструкции первобытности // Этнография как источник реконструкции первобытного общества. – М.: Наука, 1979. – С.60-107.
- Краснокутский Г.Е.** Охотничий промысел бизонов в позднем палеолите Северо-Западного Причерноморья. – Автореф. канд. дис. – К., 1992. – 18 с.
- Кротова А.А.** Поздний палеолит Северского Донца и Приазовья. – Автореф. канд. дис.– К., 1985. – 16 с.
- Кротова А.А.** Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины // Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. Хронология и периодизация.– К.: Наукова думка, 1986. - С.6-73.
- Кротова О.О.** Про господарську діяльність пізньопалеолітичного населення степової зони Східної Європи // Археологія. – 1988. – Вип. 64. – С.1-11.
- Кротова А.А.** Структура позднепалеолитических памятников бассейна Северского Донца // КСИА АН СССР. – 1992. – Вып.206. – С.68-72.
- Кротова О.О.** Виробництво та суспільні відносини населення Північного Причорномор'я в добу пізнього палеоліту // Археологія. - № 1 – 1994а. – С.21-31.
- Кротова А.А.** Позднепалеолитические охотники на бизонов Северного Причерноморья // Археологический альманах. - № 3. - Донецк, 19946 – С.151-160.
- Кротова О.О.** Дослідження Амвросіївської пізньопалеолітичної стоянки // АВ (1997-1998).- К., - 1998. – С.87-89.
- Кротова О.О.** Господарсько-побутовий комплекс та проблеми вивчення структури пізньопалеолітичних пам'яток // Археологія. - № 1. - 2002 - С.24-31.
- Кротова О.О.** Визначення сезону використання Амвросіївського кістковища бізонів // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2003. – Вип. 2. – С.75-81.

- Кротова А.А., Коен В.Ю., Евтушенко А.И.** Опыт изучения кремнеобрабатывающего производства позднепалеолитической стоянки Ямы (по результатам планиграфического исследования) // Каменный век: памятники, методика, проблемы. – К.: Наукова думка, 1989. – С.125-135.
- Кротова О.О., Сніжко І.А.** Сліди утилізації мисливської здобичі в Амвросіївці // Археологія. - № 4. - 1993. - С.72-85.
- Левин М.Г., Чебоксаров М.М.** Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области: к постановке вопроса // СЭ. – № 4.- 1955. – С.3-17.
- Леонова Н.Б.** Длительность обитания на верхнепалеолитических стоянках // Проблемы палеоэкологии древних обществ. – М., – 1993. – С.74-99.
- Леонова Н.Б.** Каменная балка – уникальный археологический район в дельте Дона // Донская археология. – № 3-4. – Ростов-на-Дону, 1999. – С.82-92.
- Леонова Н.Б.** Динамика изменений природного окружения и структур верхнепалеолитических памятников в Приазовье (на юге России) // Верхний палеолит – верхний плейстоцен: динамика природных событий и периодизация археологических культур. – СПб., 2002. – С.50-55.
- Леонова Н.Б.** Жилые площадки и жилища: особенности формирования культурного слоя (на примере памятников юга Восточной Европы) // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2003. – Вип. 4. – С.223-235.
- Леонова Н.Б., Миньков Е.В.** К вопросу об интерпретации Амвросиевского костища – уникального пам'ятника позднего палеолита Приазовья // Проблемы интерпретации археологических источников. – Орджоникидзе, 1987. – С.34-50.
- Леонова Н.Б., Несмеянов С.А., Спиридонова Е.А., Сычева С.А.** Стратиграфія покровных обложений и реконструкция условий обитания древнего человека на позднепалеолитической стоянке Каменная балка II // Stratum plus. – № 1. – 2001-2002. – С.523-537.
- Массон В.М.** Экономика и социальный строй древних обществ. Л., 1976. - 188 с.
- Миньков Е.В.** Охотничье хозяйство населения Северного Причерноморья в эпоху позднего палеолита (опыт реконструкции). - Автореф. канд. дис. – М., 1991. – 19 с.
- Миньков Е.В.** Система природопользования в позднем палеолите: метод и достоверность реконструкций (по материалам степной зоны) // Проблемы палеоэкологии древних обществ. – М., 1993. – С.19-59.
- Пидопличко И.Г.** Амвросиевская палеолитическая стоянка и ее особенности // КСИА АН УССР. – Вып. 2. – 1953. – С.65-68.
- Підоплічко І.Г.** Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. – Вип. 2. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – 234 с.
- Пидопличко И.Г.** Палеолитическое жилище из костей мамонта на Украине. – К., 1969.
- Праслов Н.Д.** Некоторые специфические формы каменных орудий мураловской палолитической стоянки // КСИА. – № 131. – 1972. – С.70-77.
- Праслов Н.Д., Иванова М.А., Малюсова Е.С.** Золотовка I – поселение охотников на зубров на Нижнем Дону // БКИЧП. – № 50. – 1980. – С.168-175.
- Праслов Н.Д., Щелинский В.Е.** Верхнепалеолитическое поселение Золотовка I на Нижнем Дону. – СПб., 1996. – 72 с.
- Сапожников И.В.** К вопросу о хозяйстве позднепалеолитической степной области // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ. Тез. докл. III конф. мол. ученых ИА АН СССР, М., 1986. – С.131-132.
- Сапожников И.В.** Поздний палеолит степей Нижнего Приднестровья. - Автореф. канд. дис. – Л., 1987. – 16 с.
- Сапожников И.В.** Степная модель адаптации и фактор культурной конвергенции // Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита. – Л.: Наука, 1989. – С.30-31.
- Сапожников И.В.** Хозяйственная специфика степной историко-культурной области // КСИА. – 1992. – Вып. 206. – С.43-48.
- Сапожников И.В.** Большая Аккаржа. Хозяйство и культура позднего палеолита степной Украины. // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2003. – Вип. 3. – 302 с.
- Сапожников И.В.** Степовая область Східної Європи в пізньому палеоліті: сезонність пам'яток та річний господарський цикл // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2003а. – Вип. 2. – С.87-107.
- Сапожникова Г.В., Коробкова Г.Ф., Сапожников И.В.** Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. – Одесса – СПб, 1995. – 198 с.
- Смирнов С.В.** Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя. – К., 1973. – 170 с.
- Смирнов С.В.** О хозяйственных отличиях позднепалеолитических памятников степной полосы Европейской части СССР // Первобытный человек и природная среда – М.: Наука, 1974 – С.152-156.
- Соффер О.** Экономика верхнего палеолита: продолжительность заселения стоянок на Русской равнине // РА. – 1993. – №3.
- Станко В.Н.** Производственные комплексы по утилизации охотничьей добычи в позднем палеолите (по материалам поселения Анетовка II) // Первобытная археология. Материалы и исследования. – К.: Наукова думка, 1989. – С.54-63.
- Станко В.Н.** Позднепалеолитическое поселение Анетовка II // Каменный век. Памятники, методика, проблемы. – К.: Наукова думка, 1989а. – С.113-125.
- Станко В.Н., Григорьева Г.В.** Исследования памятников каменного века на р. Ингуле // Древности Поингулья. – К., 1977. – С.38-50.

- Станко В.Н., Смольянинова С.П., Иванов Г.И.** Раскопки позднепалеолитических стоянок Анетовка I и II на Среднем Буге // Древности Северо-Западного Причерноморья. К.: Наукова думка, 1981. – С.5-17.
- Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н.** Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. – К.: Наукова думка, 1989. – 137 с.
- Степанов В.П.** Природная середа и зональность первобытного хозяйства в епоху верхнего палеолита на территории СССР // Проблемы общей физической географии и палеогеографии. – М.: Наука, 1976. – С.300-322.
- Binford L.R.** Willow Smoke and Dogs' Tails: Hunters-Gatherer Settlement Systems and Archaeological Site Formation // American Antiquity. – 1980. – 45. – P.4-20.
- Binford L.R.** In Pursuit in the Past. - Thames and Hudson, 1983.
- Frison G.C.** Paleoindian winter subsistence strategies on the High Plains. In Plains Indian studies. Ed. By D.H. Ubelaker and H.J. Viola. Smithsonian Contributions to Anthropology/ No/ 19 (1982): 193-201.
- Frison G.C.** Prehistoric Hunters of the High Plains. (Second Edition). - Academic Press, 1991. – 532 P.
- Kelly R. Z.** Hunter-Gatherer Mobility Strategies // Journal of Anthropological Research. - 1985. – 39. – P.227-306.
- Krasnokutsky G.** Bison Hunting and Human Adaptation: A Case of Comparative Study of the Upper Palaeolithic of Southern Ukraine. – Odessa: Polis Press, 1996. – 223 p.
- Krotova A.A., Belan N.G.** Amvrosievka. A Unique Upper Paleolithic Site in Eastern Europe // From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic-Paleo-Indian Adaptations. - Ed. by O.Soffer & N.D.Praslov. – Plenum Press, 1993. – P.125-142.
- Leonova N.B.** Upper Paleolithic of the Russian Steppe Zone. // Journal of World Prehistory. – V.8. – N 2. – 1994.
- Soffer O.** The Upper Paleolithic of the Central Russian Plain. – Orlando: Academic Press, 1985. – 539 p.
- Todd L.C.** Analysis of Kill-Butchery Bonebeds and Interpretation of Paleoindian Hunting // The Evolution of Human Hunting. - Ed. By M.H. Nitecki and D.V. Nitecki. – New York: Plenum Press, 1987. – P.225-266.
- Todd L.C.** Seasonality Studies and Paleoindian Subsistence Strategies // Human Predators and Prey Mortality. - Ed. by M.C. Stiner. – Boulder: West-view Press, 1991. – P.217-238.
- Winterhalder B.P.** Optimal Foraging Strategies and Hunter-Gatherer Research in Anthropology: Theory and Models/ In: Hunter-Gatherer Foraging Strategies. – Chicago, 1981. – P.13-65.

Krotova O.O.

SETTLEMENT STRATEGIES OF UPPER PALEOLITHIC HUNTERS OF AZOV-BLACK SEA STEPPE. (On historiography of the problem)

The paper discusses the different opinions relative to the problems of reconstruction of the site types, settlement strategies and life way of Upper Paleolithic hunters in Azov-Black Sea steppe zone for the last 50 years period. The author pay attention to the methodological approaches in the studies.

**ВОЗГРІН Б.Д., ГЛАДКИХ М.І.,
РИЖОВ С.М., СУХОВИЙ М.О.**

**НОВІ ДАНІ ЩОДО
ГЕОЛОГІЧНОГО ДАТУВАННЯ
ПАЛЕОАНТРОПОЛОГІЧНИХ
РЕШТОК ІЗ С.ЛАЩОВЕ**

Статтю присвячено питанню геолого-стратиграфічного датування палеоантропологічних решток із с.Лащове Черкаської області.

У 1995 році археологічна експедиція кафедри археології та музеєзнавства Київського Національного університету імені Тараса Шевченка та Черкаської обласної археологічної інспекції здійснювала дослідження Гордашівського пізньопалеолітичного поселення (селище Гордашівка Тальнівського району Черкаської області), розпочаті у 1992 р. Паралельно з цими роботами велися археологічні розвідки в прилеглому регіоні [Гладких, Рижов, Суховий, 1994].

Так, на південній околиці селища Лащове (урочище Біла Круча) Тальнівського району, у верхній частині правого схилу яру (абсолютна позначка +178м.), на глибині 1,55 м. від сучасної поверхні в лесоподібному суглинку було виявлено майже повний кістяк людини в скорченому положенні.

Кістяк залягав на лівому боці, головою на схід – північний схід. Ноги з лівого боку. Череп повернутий тім'яною частиною догори. Кістки обличчя орієнтовані в горизонтальній площині. Ліва рука зігнута в ліктьовому суглобі, кисть на плечі. Кисть правої руки розташована на нижній частині грудної клітини. Череп трохи розчавлений: права скронева кістка відокремлена, носові кістки та нижні частини очниць зсунуті в бік лобної кістки. Кістки фаланг пальців та окремі зуби (два нижніх різці) рознесені.

У процесі розчистки знято фалангу над лівим плечем, яка була розташована на 9 см вище від черепа. Права променева кістка розташована над кістками лівої руки. Відсутні були частини тазових кісток та ступні.

У 2000 році в Київській радіовуглецевій лабораторії НАН України по хребцю було здійснено визначення абсолютноного віку: 12600 ± 90 років тому (зразок K-8162) [Гладких, Рижов, Суховий, 2002].

У 2002 році авторами даної статті, з метою з'ясування стратиграфічних нашарувань, було зроблено кілька великих розчисток. Нижче подається детальний опис кожної з них. При цьому автори керувалися проектом стратиграфічної схеми четвертинних відкладів України [Шовкопляс, Возгрін, Христофорова, 2004].

Район дослідження знаходитьться в межах центральної частини Українського щита. За будовою четвертинного

**B.D. VOZGRIN, M.I. GLADKIKH,
S.M. RYZHOV, M.O. SUKHOVYJ**

**NEW DATA ON GEOLOGICAL AGE
OF PALEOANTHROPOLOGICAL
REMAINS FROM VILLAGE OF
LASHCHOVE**

покриву він відноситься до північної лесової області позальдовикової зони [Веклич, Сиренко, Турло и др., 1993]; Б.Д. Возгріним – до Інгулецького району Південноукраїнської підобласті [Атлас геологія і корисні копалини України, 2001].

Стратиграфія розчистки №1 описана у таблиці 1.

За 7 м на південь у тому ж самому схилі яру в глибокий розчистці № 2 (рис.1) майже на повну потужність (4,65 м) було розкрито товщу дніпровських лесоподібних суглинків, розріз верхньої частини якої описаний у попередній розчистці. Дніпровський лесоподібний суглинок характеризується у цьому розрізі наявністю хвилястої та горизонтальної верствуватості, тонких прошарків тонкозернистого піску та дрібної малакофауни, у верхній частині товщі з прошарком до 0,5 м слабко розвиненого дернового ґрунту бурувато-сірого кольору. У нижній частині розрізу в суглинку зустрічаються хвилястої форми лінзи та прошарки потужністю до 15 см соліфлюкційного походження червонувато-коричнювато-бурих важких суглинків, ймовірно пліоцен-еоплейстоценового віку, глибокі (до 1 м) субвертикальні тріщини. Далі, за 8 м на південь, у схилі яру дніпровські лесоподібні суглинки залягають на червоно-коричнювато-бурих ґрунтових відкладах важкосуглинистого та глинистого складу пліоцен-еоплейстоценового віку.

У розчистці № 3 (рис.1), яка знаходиться на правому схилі яру, на відстані 23 м від розчистки № 1, опис якої наведений вище, зростає потужність бузького лесу (до 45 см), що залягає під сучасним ґрунтом; більш повно представлений і прилуцький педогоризонт. Він складений ґрунтом лісово-лучним, коричнювато-бурим, середньосуглинистим, опіскованим, карбонатним, з карбонатним псевдоміцелем, з окремими кротовинами, червориями, уламками пісковиків.

В цій розчистці спостерігається перепоглиблення на поверхні дніпровського лесоподібного суглинку, що залягає нижче, пов'язане з існуванням у ранньоприлуцький час невеликого водостоку, яке виповнене піском вохристо-бурим, різновернистим, глинистим, з уламками, галькою пісковиків, вапняків.

Табл. I. Розчистка 1. Стратиграфія.

0,0-0,75 м. eH		Голоценовий кліматоліт, представлений сучасним ґрунтом темно-сірим лісовим, середньосуглинистим, вилугованим з наступними генетичними горизонтами:
	HI	Орний горизонт – суглинок темно-сірий до чорного за кольором, середній, пилуватий. Потужність 0,25м.
		Гумусно-ілювіальний горизонт – суглинок темно-бурувато-сірий, легкий, опіскований, з окремими кротовинами. Потужність 0,10м.
0,75-0,9 м. dPIIbgb	1.	Ілювіальний горизонт – суглинок коричнювато-бурий, середній, вилугований, з численними кротовинами, ходами черворій. Перехід до шару, що знаходиться нижче, поступовий. Потужність 0,40м.
0,9-1,2 м. ePIIIvt	2.	Бузький кліматоліт, складений суглинком бурувато-сірим, лесоподібним, легким до середнього, карбонатним, з численними кротовинами, які виповнені темно-сірим, бурим, палевим матеріалом, з карбонатним псевдоміцелем, з багатьма червориями, водночас є перехідним горизонтом (Рк) сучасного ґрунту.
1,2-1,3 м. dPIIIud	3.	Витачівський кліматоліт, представлений ґрунтом буровезовидним, середньосуглинистим, карбонатним, з численними кротовинами. Верхній та нижній контакти шару нерівні.
1,3-1,4 м. edPIIIpl	4.	Удайський кліматоліт, складений суглинком бурувато-палевим, лесоподібним, легким, карбонатним, з карбонатним псевдоміцелем, з окремими кротовинами, червориями, водночас цей ґрунт є Рк удайського стратону.
1,4-1,55 м. dPIIIits	5.	Прилуцький кліматоліт, представлений ґрунтом бурим лісовим змитим, за кольором бурувато-сірим з вохристими плямами, середньосуглинистим, з кротовинами, карбонатним, з окремими карбонатними стяжіннями діаметром до 2 см.
1,55-1,65 м. edPIIIkld	6.	Тясьминський кліматоліт, складений суглинком бурувато-палевим, лесоподібним, легким, пилуватим, карбонатним, з карбонатним псевдоміцелем, з окремими кротовинами та червориями, карбонатними стяжіннями діаметром до 5 см., який водночас є Рк прилуцького ґрунту. У цьому шарі знайдено скелет первісної людини.
1,65-2,4 м. dPIIdn	7.	Кайдацький кліматоліт, представлений ґрунтом буровезомоподібним змитим, бурувато-сірим, середньо-легкосуглинистим, карбонатним, з кротовинами, у нижній частині шару з поодинокими карбонатними стяжіннями. Цей малопотужний ґрунт простежується у розчистці на проміжку в 1,5м.
	8.	Дніпровський кліматоліт складений суглинком бурувато-палевим з маслиновим відтінком, зі слабко означеними дрібними сизувато-сірими плямами, лесоподібним, легким, тонкопилуватим, карбонатним, з окремими крихкими карбонатними стяжіннями діаметром до 2 см., великими кротовинами, верствуватий, з дрібними чорного кольору виділеннями гідрооксидів заліза та марганцю, дрібними уламками кристалічних порід. Суглинок слабко оглеєний, у верхній частині шару змінений процесами кайдацького ґрутоутворення. Потужність видима 0,75 м.

На контакті з дніпровським лесоподібним суглинком, що лежить нижче, знайдено кістку ссавця (лопатка плейстоценового коня, за визначенням Л.І.Рековця). Генезис піщаних відкладів – алювіально-делювіальний.

Основним маркером в геологічному розрізі правого схилу яру є лесоподібні суглиники дніпровського кліматоліту, що залягають нижче відкладів, у яких знайдені кістки первісної людини. Належність лесоподібних суглиників до дніпровського стратону

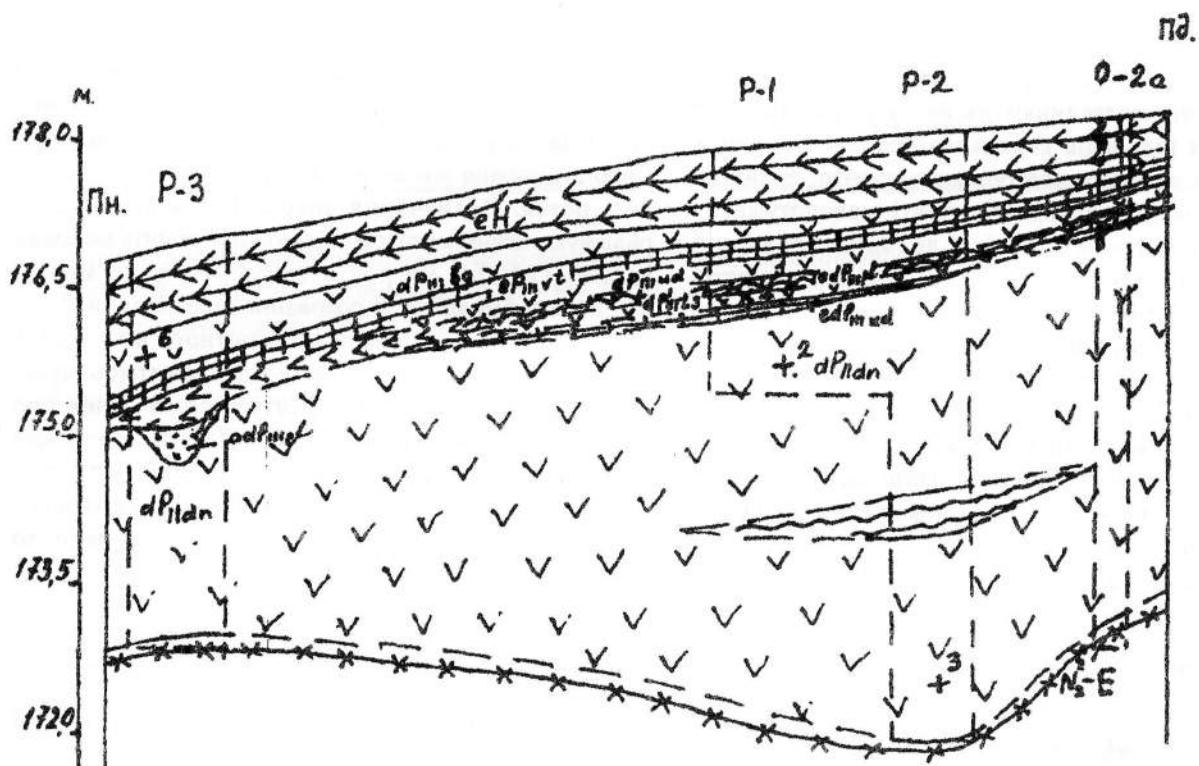
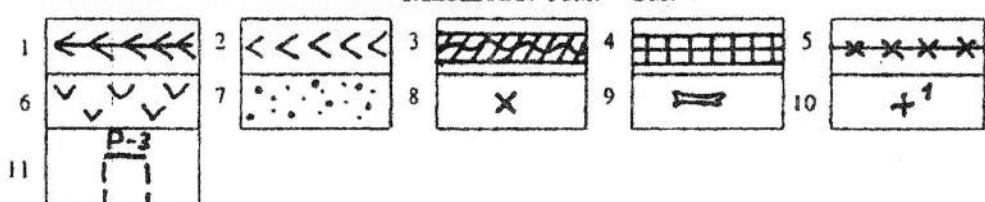

Рис. 1. Геологічний розріз місцезнаходження кісток первісної людини

Масштаб: 1 см. – 3 м.

Грунти: 1 – темносірий лісовий; 2 – лісово-луговий; 3 – бурий лісовий;
 4 – буроземовидний; 5 - червоно-коричнювато-бурий.
 6 – суглинок лесовидний; 7 – пісок різнозернистий; 8 – місце знаходження скелету;
 9 – кістка ссавця; 10 – місця відбору проб на термолюмінесцентний аналіз, номер
 проби, 11 – розчистка, її номер.

визначається наявністю в них численних соліфлюкційних явищ, мерзлотних тріщин, верствуватості, прошарків піску, оливково-палевого кольору породи, які свідчать про близькість межі поширення льодовика. Саме таким може бути тільки середньонеоплейстоценовий дніпровський льодовик, крайові утворення якого відомі північніше, біля населених пунктів Лисянка, Жашків, Тетіїв. Дніпровський вік цих відкладів підтверджується безпосереднім заляганням на них у розчистці № 3 прилуцьких відкладів верхнього неоплейстоцену, у тому числі типових прилуцьких ґрунтів. В інших розчистках вони маловиразні – зміті, малопотужні.

З метою уточнення віку лесових стратонів геологічного розрізу місцезнаходження кісток первісної людини нами були відібрані проби на термолюмінесцентний аналіз, який був зроблений в ІГН НАНУ. За одержаними результатами бузькі відклади верхнього неоплейстоцену (розчистка № 3, проба 6) мають відносний показник віку – 0,56, тясминські (розчистка № 1, проба 1) – 0,72, дніпровські відклади середнього неоплейстоцену (розчистка № 1, проба 2) мають у верхній частині шару – 0,34, у середній частині шару (проба 3) – 0,62. Ці значення за винятком проби

2 не співпадають з усередненими значеннями показників віку для цих стратонів [Шовкопляс, Возгрін та ін., 2004], а значно перевищують їх, що свідчить про нібито більш давній вік цих відкладів. На нашу думку, причиною цього є делювіальний генезис (перевідкладення давнього лесового матеріалу) порід в розрізах, що вже спостерігалося і в інших розрізах антропогену.

Таким чином, за даними наших досліджень рештки первісної людини, знайдені в тясминських лесових відкладах верхнього неоплейстоцену (еем Західної Європи), нижня вікова межа якого не перевищує 130 тис. років. Визначення абсолютноного віку кісток радіовуглецевим методом свідчить про досить молодий їх вік (12600 ± 90 років тому). Тому не можна виключати ймовірності поховання тіла людини.Хоча до результатів визначення абсолютноного віку кісток радіовуглецевим методом слід ставитись дуже обережно. Це зауваження ґрунтується на даних про можливості радіовуглецевого аналізу щодо визначення нижньої межі абсолютноного віку (не більше 50 тис. років), а також ймовірного забруднення кісткового матеріалу молодим вуглецем C-14, що веде до омолодження його віку.

ЛІТЕРАТУРА

Атлас Геологія і корисні копалини України. // НАНУ, Мінекоприроди України. – Київ, 2001. – 168 с.

Веклич М.Ф., Сиренко Н.А., Турло С.И. и др. Стратиграфическая схема четвертичных отложений Украины. Объяснительная записка. – К.: Госкомгеологии Украины, 1993. – 40 с.

Гладких М.И., Рыжов С.Н., Суховой Н.А. Гордашовка – ориньякоидный палеолит на Горном Тикиче // Археологический альманах. – № 3. – Донецк, 1994. – С.217-226.

Гладких М.І., Рижов С.М., Суховий М.О. Нові палеоантропологічні рештки на Гірському Тікичі // Археологія. – № 1. – К., 2002. – С.72-75

Шовкопляс В. М., Возгрін Б.Д., Карпенко А.М., Христофорова Т.Ф. До кореляції четвертинних відкладів льодовикової та позальодовикової зон України // Мінеральні ресурси України. – 2004. – № 1. – С.14-17.

Шовкопляс В.М., Возгрін Б.Д., Христофорова Т.Ф. До стратиграфічного розчленування четвертинних (антропогенових) відкладів України // Геол. журнал. – 2003. – № 4. – С.34-39.

**B.D. Vozgrin, M.I. Gladkikh, S.M. Ryzhov, M.O. Sukhovyj
NEW DATA ON GEOLOGICAL AGE OF PALEOANTHROPOLOGICAL REMAINS FROM VILLAGE
OF LASHCHOVE**

Proposed paper focuses on stratigraphical data useful for determination of geological age of Upper Pleistocene human skeleton from Cherkassy region of Ukraine.

ШИДЛОВСЬКИЙ П.С.

“МАМОНТОВІ МІГРАЦІЇ” ТА СЕЗОННА АДАПТАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ’Я В ДОБУ ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ

На основі аналізу топографії знахідок фауністичних решток мамонтів автор реконструює певні аспекти поведінки цих тварин і встановлює зв'язок між поширенням мамонтової фауни та розселенням пізньопалеолітичної людності в Середньому Подніпров’ї.

Життєдіяльність пізньопалеолітичних мисливських суспільств жорстко детермінована наявністю та складом природних ресурсів певної екологічної зони. Серед ресурсів велике значення мають об'єкти мисливської діяльності, їхня кількість, спосіб поведінки. Аналізуючи характер поведінки основних об'єктів полювання, можна прийти до певних висновків щодо господарської адаптації мисливських колективів. У запропонованій статті автор, використовуючи нові археологічні та палеонтологічні дані, намагається прояснити певні аспекти взаємодії суспільства мисливців на мамонтів та природного оточення.

Для пам'яток Середнього Подніпров’я домінуючим промисловим видом був мамонт (*Mammuthus primigenium* Blum.). На основі картографування поширення пізньоплейстоценової фауни на південному сході Європи П.М. Долуханов та Г.А. Пашкевич виділили декілька зон поширення ресурсної бази для пізнього плейстоцену і віднесли Середнє Подніпров’я та Полісся до мамонтового фауністичного комплексу [Долуханов, Пашкевич, 1977, с.137-140]. Тому дослідники виділяють Середнє Подніпров’я як особливу область поширення пізньопалеолітичної культури мисливців на мамонта. Середньодніпровську область з особливостями господарства та культури виділили М.Д. Гвоздовер та О.М. Рогачов, надавши їй рангу окремої культурної області поширення пізньопалеолітичних пам'яток, в рамках якої співіснувало декілька археологічних культур [Гвоздовер, Рогачев, 1969 с.498-499]. М.І. Гладких виділяє особливий, мамонтовий, варіант господарсько-культурного типу прильдовикових мисливців-збирачів для Середнього Подніпров’я [Гладких, 1971; 1977, с.113 - 114]; Л.Л. Залізняк реконструює окремий господарсько-культурний тип мисливців на мамонтів [Залізняк, 1988; 1993; 1997, с.24-26; та ін.]. М. В. Анікович виділяє Дніпро-Донську історико-культурну область мисливців на мамонтів з певними особливостями культурно-історичного розвитку [Анікович, 1998, с.39].

SHIDLOVSKIJ P.S.

«MAMMOTH MIGRATIONS» AND SEASONAL ADAPTATION OF POPULATION OF MIDDLE DNEPER AREA IN UPPER PALAEOLITHIC

Звісно, для реконструкції життєдіяльності мисливських суспільств велике значення має визначення характеру існування основного об'єкту полювання – в даному випадку мамонта. На відміну від інших представників прильдовикової фауни – бізона, північного оленя, дикого коня – мамонт не має сучасного біологічного аналога і тому реконструкція його поведінки зустрічає певні труднощі. Така реконструкція можлива тільки після ретельного аналізу фауністичних решток цієї тварини, їхнього розташування у просторі та топографії. Джерелами такого аналізу являються пам'ятки Середнього Подніпров’я – як з рештками людської діяльності (поселення, стоянки, кіл-сайти), так і виключно палеонтологічні залишки.

В сучасних палеолітознавчих дослідженнях існують декілька, навіть протилежних, точок зору на характер поведінки мамонтових. Так, І.Г. Підоплічко вважав, що мамонти не здійснювали великих міграційних переходів, а мешкали в своїх природних нішах в заплавах річок. Верболози, кущі та лісові масиви, на відміну від холодного степу на плато, створювали умови для постійного мешкання невеликих груп тварин цілий рік, що приваблювало пізньопалеолітичну людність [Підоплічко, 1976а, с.14, 24]. Ця точка зору базується на таких фактах: 1) найбільше тривалих поселень (Межиріч, Гінці, Добранічівка, Мізин), на яких зафіксовано абсолютне домінування мамонта у складі фауни, розташовано на низьких топографічних рівнях, у безпосередній близькості до води, при злитті великих річок, що утворювали широкі заплави; 2) присутність на цих поселеннях великих кісток (черепів, лопаток) та бивнів мамонта, які не могли бути принесені з далекої відстані при відсутності транспортних засобів, що свідчить про добування цих об'єктів (збиральництвом чи полюванням) безпосередньо поблизу мешкання; 3) саме поблизу цих поселень відмічаються місця природної смерті мамонтів не пов’язані з людською діяльністю, які фіксують не тільки місця загибелі цих тварин, але і території їхнього постійного існування. Постійне

існування мамонтів в таких екологічних нішах якраз і створювало умови для тривалого мешкання мисливських груп і цілорічної експлуатації ними цих "мамонтових пасовиськ".

Інша точка зору стверджує, що мамонти робили міграції долинами річок в залежності від сезону та кількості рослинної біомаси [Верещагин, 1979; Soffer, 1985, р.348, 425; Залізняк, 1993, с.14–17; 2003, с.46, 51-52]. Прихильники цієї концепції наводять свої аргументи: 1) за аналогією до інших великих ссавців прильдовикової зони, мамонтові стада повинні були робити міграції, з огляду на витолочування та поїдання трави на пасовиськах, в теплий період року, слідом за хвилю вегетації трав – на північ, в холодний період, рятуючись від північних вітрів – на південь; 2) наявність короткочасних стоянок, які дослідники пов'язують з літнім періодом року (Семенівка II, III, Пушкарі I, Фастів, Вел. Бугаївка), що свідчить про використання колективами різних екологічних ніш в залежності від сезону; 3) наявність т.зв. "горизонтів проживання" на великих поселеннях, що фіксує переривчастість у накопиченні культурного шару, а значить і неодноразове використання цих поселень. Ці дані свідчать про те, що колектив не мав змоги цілорічно добувати мамонтів в одній екологічній ніші, що є доказом сезонних змін місця існування стад. На думку цих дослідників, мамонти здійснювали щорічні міграції по долинах великих річок, які течуть у меридіональному напрямку, а общинні поселення Середнього Подніпров'я розташовувались поблизу зимових пасовиськ цих тварин [Залізняк, 2003, с.46.].

Але, так чи інакше, обидві точки зору сходяться у тому, що саме заплави великих річок виступали територією існування мамонтових стад. Так, топографія багатьох поселень чітко свідчить про тісний зв'язок господарства мисливської групи з заплавами великих річок. Про існування мамонтових стад саме в долинах річок свідчать і палеонтологічні знахідки. Faуністичні рештки мамонтів виявлено здебільшого в заплавних ділянках річок Дніпро, Десна, Судость, Снов, Сейм, Супой, Дон та ін. Впадає у вічі близькість багатьох стоянок мисливців на мамонтів до місць природної загибелі цих тварин [Чубур, 1998, с.323-326]. Така ситуація відмічалась для Пушкарівського комплексу, де поблизу стоянки відмічене природне скupчення залишків мамонтів; І.Г. Підоплічко відмічав наявність природних скupчень кісток цих тварин поблизу м. Новгород-Сіверськ, де відомий ряд пізньопалеолітичних місцезнаходжень - Новгород-Сіверська стоянка, Чулатово I, II [Підоплічко, 1947]. Поблизу Мізинської стоянки досліджено не менше п'ятнадцяти місцезнаходжень залишків мамонта; відомі природні скupчення кісток і поблизу стоянки Бужанка. Загалом, в басейні Десни відомо 187 місцезнаходжень решток мамонта, пов'язаних з заплавним алювієм та яружно-балковими відкладами [Чубур, 1993, с.1]. Залишки природних скupчень кісток відомі і для пам'яток Середнього Подніпров'я. Так, поблизу Києва та в самому місті відомо близько 14

місцезнаходжень, поблизу яких розташовуються стоянки Кирилівська та Протасів Яр [Шовкопляс, 1991, с.106-107; Гладких, 1972, с.84]. Така ж ситуація спостерігається і в районі Канівських дислокаций, поблизу яких відома значна кількість палеонтологічних знахідок мамонтів. Під час побудови Канівської ГЕС було зібрано залишки від 46 особин цих тварин [Підоплічко, 1976 б]. Відомі й окремі місцезнаходження кісток поблизу Межиріцької стоянки: в селах Межиріч та Гамарня, в районі злиття Росі та Росави.

Звісно, що знахідки палеонтологічних решток мамонтів у заплавах річок фіксують місця їхньої природної смерті. Таким чином стверджується, що мамонт являється типовим мешканцем заплавних біотопів. Саме в заплаві існувала необхідна кількість біомаси, яка була здатна прогодувати цих велетнів – чагарники та пагони дерев – основна їжа сучасних слонів.

Але на даному етапі існує певна кількість фактів, що суперечать подібним висновкам. Так, за даними А.А. Чубура, в Подесенні налічується 22 місцезнаходження решток мамонтів на плато та вододілах [Чубур, 1993, с.1]. У 2001 та в 2004 роках Інститутом зоології НАНУ, спільно з кафедрою археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, були проведені дослідження місцезнаходження поблизу с. Копачів Обухівського району [Несин, 2001]. Місцезнаходження являло собою скupчення решток мамонта без прямих свідчень людської діяльності і розташовувалось на краю вододільного плато (220 м над рівнем моря) між притоками р. Стугна. Радіовуглецеве датування 13200±100 (ГИН 11200).

Також відома значна кількість пам'яток життєдіяльності людини, які знаходяться на високих терасових рівнях і мають мамонтову фауну у своєму складі. Це – загальновідомий Пушкарівський комплекс, Чулатове II, Фастівська стоянка, Семенівка I, II, III. З цього приводу було б цікаво проаналізувати Семенівський комплекс пам'яток, що знаходиться за 4 км на схід від с. Семенівка Баришівського р-ну Київської обл., у долині злиття Трубежу та Недри.

Пам'ятка Семенівка I, досліджена розкопками Д.Я. Телегіна та Д.Ю. Нужного, у топографічному відношенні знаходиться на схилі вододільного плато і являє собою скupчення площею 9 кв.м мамонтових (представлено щонайменше 6 особин) та ведмежих залишків – щелепа, стегно, ребра, хребці, плечова кістка, тазова кістка. Поруч з кістками ведмедя знайдено поодинокі знахідки з кременю. Радіокарбонове датування – 13600±160.

Семенівка II, розкрита розкопками Д.Ю. Нужного, розташована на найвищій терасі Трубежу, що являється вододільним плато між Трубежем та Супоєм, більше до лівого, північного схилу невеликої балки, за 500 м від ур. Вибла Могила, яке являється найвищим місцем в окрузі на відстані 30-40 км (132 м над рівнем моря), з якого добре простежуються долини Недри, Трубежу

та Дніпра. У розкопі було розкрито скupчення культурних решток площею 17x13 м витягнуте вздовж схилу. З фауністичних знахідок присутні залишки виключно мамонта. Радіокарбонове датування – 14200±180 [Нужний, 1997].

Пам'ятка Семенівка III знаходиться на відстані 50 м від Семенівки II, поруч з ур. Вибла Могила. Розкопками 1997-2001 рр. було розкрито скupчення культурних та фауністичних решток. Найбільші кістки створюють досить чітке півколо (4x4 м), в центрі якого і залягала більшість матеріалу. З фауністичних залишків, окрім мамонта, присутні також вовк (*Canis lupus*), бик (*Bison* або *Ovibos*), північний олень, сайга або косуля. Привертає увагу кінцівка вовка та дві метаподії мамонта, які знаходились в анатомічному порядку, що свідчить про утилізацію цих тварин на стоянці.

На всіх трьох пам'ятках в різній мірі представлені рештки мамонта. Якщо на Семенівці I представлені великі кістки цієї тварини - бивні, лопатки, кістки кінцівок у компактному скupченні, то на пам'ятках Семенівка II та III ця тварина представлена в основному легкими ребрами. Це дозволяє стверджувати, що на Семенівці I провадилося збирання мамонтових кісток, а на інших пам'ятках фауністичні рештки були результатом мисливської діяльності.

Фастівська стоянка, повністю дослідженя розкопками І.Г. Шовкопляса [Шовкопляс, 1955, с.3-12; 2001, с.18-19], розташована на високій другій терасі балки, що впадає в Унаву. З двох скupчень культурних решток стоянки зібрано фауністичні рештки від 11 особин мамонтів та 5 особин коня [Нужний, 2001, с.20].

Таким чином, всі перелічені пам'ятки об'єднуються за такими рисами: 1) розташування на високих ділянках рельєфу (на плато, платоподібному мису, високих терасах); 2) наявність мамонтових решток у складі фауни. Враховуючи специфіку кожної пам'ятки, можна визначити різні напрямки господарської діяльності: збирання мамонтових кісток (Семенівка I), утилізацію зібраних кісток (можливо Фастівська стоянка), утилізація мисливської здобичі (Пушкарі I, Семенівка II, III). Але, незважаючи на таку варіабельність, в більшості випадків цю діяльність неможливо пов'язати з широкими заплавними ділянками великих річок.

Таким чином, неможливо однозначно стверджувати, що "мамонт – типичное животное пойменных ландшафтов. Только высокопродуктивные, увлажненные поймы были способны в перигляциальных условиях обеспечивать необходимый для питания гигантских фитофагов объем растительной массы" [Чубур, 1998, с.309]. Якщо звернутися до характеристики існування сучасних найближчих родичів мамутів – слонів, то зоологи відмічають їхню високу еврібіонтність та багатоїдність. Так, сучасні слони добувають їжу з усіх рослинних ярусів – трава, чагарники, листя та пагони дерев являються джерелом їжі, що створює умови для існування цих тварин в різних ландшафтах – від вологих тропіків до напівпустель [Пучков, 2001, с.141]. Таким чином, якщо

мамонти пізньольодовиків'я існували в різних ландшафтах, то значно більша кількість їхніх решток в заплавних біотопах свідчить, що саме тут діяли небезпечні фактори для їхнього життя, які призводили до загибелі тварин.

Чи можна пов'язати різні біотопи, в яких існували мамонти з певними сезонними змінами клімату? На нашу думку, цілком можливо, використовуючи сезонну інтерпретацію археологічних пам'яток з мамонтовою фаunoю. Сезонна характеристика пам'ятки здійснюється завдяки аналізу топографічного розташування та відсоткового складу основних категорій знарядь праці. Так, пам'ятки, що розташовані на низьких надзаплавних рівнях (при виході балки в долину великої річки), в структурі яких наявні складні архітектурні елементи, а в крем'яному інвентарі переважають різноманітні знаряддя по обробці шкіри, більшість дослідників інтерпретують як зимові поселення. В Середньому Подніпров'ї до таких відносять Мізин, Межирічі, Добранічівку, Гінці.

Іншу ситуацію прослідковано на ряді пам'яток, які розташовуються на високих ділянках рельєфу. Так, на пам'ятці Семенівка II крем'яні знаряддя представлені в основному різцями та мікролітами. Тільки одне знаряддя можна стовідсotково віднести до скребачки. Відмінністю комплексу Семенівки III є значне домінування серед кам'яних знарядь не різців, а різноманітних мікролітів із затупленим краєм та відходів їхнього виробництва [Нужний, Ступак, Шидловський, 1998].

Дуже мала кількість знарядь для обробки шкіри свідчить про весняно-літній сезон функціонування поселень Семенівка II та Семенівка III, коли шкура тварин була низького гатунку, порівняно з осінньо-зимовим періодом. Семенівка II та III являють собою чіткі скupчення матеріалу, але без заглиблення і без використання великих кісток мамонта. Тільки на Семенівці III простежено півколо з кісток з північної сторони. Житло в даному випадку реконструюється, як "легке", наземне, що має тимчасовий характер. Як за площею, так і за кількістю знарядь праці, Семенівки II та III можливо порівняти з господарсько-побутовими комплексами базових поселень, але відсутність щільного культурного шару дає можливість їхньої інтерпретації в якості сезонних одноразових поселень.

До пам'яток весняно-літнього періоду відносять, крім Семенівки II та III, такі стоянки, як Пушкарі I, Чулатове II, Фастів, Шоломки, Вел. Бугаївку. Спільною рисою цих пам'яток є розташування на високих плакорних ділянках [Нужний, Ступак, Шидловський, 2000, с.123-136].

Присутність на поселенні Семенівка III фауністичних решток північного оленя, бізона або бика та сайги – типових представників відкритих просторів, свідчить про степовий характер рослинності поблизу стоянки. Наявність степових відкритих ландшафтів на ділянках плато Середнього Подніпров'я створювала можливості для міграцій в теплий період року таких

типові південних тварин, як бізон, сайга (Семенівка III) та кінь (Фастів, Хмілянський кар'єр).

Таким чином, присутність залишків мамонта на стоянках, інтерпретованих нами як весняно-літні, дає можливість стверджувати про існування мамонтових стад на високих ділянках рельєфу саме в теплий період року, що і впливало на характер розселення пізньопалеолітичної людності.

Які ж чинники змушували мамонтів пересуватись з заплавних ділянок лісостепу на відкриті плакори в теплу пору року? Серед основних чинників міграцій часто називають швидке знищенння біомаси великих стадними травоїдними. На нашу думку, невірно проводити пряму аналогію між мамонтом та іншими мешканцями прильодовикових просторів – бізонами, конями та північними оленями. По-перше, сучасні слони не створюють великих стад, а пасуться невеликими групами по 10-20 особин. По-друге, використання різних ярусів рослинності дає можливість не пересуватись за хвилями вегетації рослинності, а використовувати різні її типи, в залежності від ситуації. Тому, швидке витолочування та пойдання трави, що характерно для інших великих стадних ссавців, навряд чи було тим фактором, який змушував мамонтів змінювати пасовиська.

Однією з причин пересування сучасних слонів є наявність води в регіоні. Але мамонти – високоспеціалізовані тварини до сухого континентального клімату, навпаки, потерпали від надміру вологи. Саме збільшенням вологості в кінці плейстоцену пояснюється масове вимирання великих хоботних, що мали “спідничний покрив”.

Наземо ті фактори, які на нашу думку, змушували пересуватись мамонтові стада на високі ділянки в теплий період року. Навесні заплава великих річок заболочувалась внаслідок танення верхніх шарів вічної мерзлоти. Крига, що в зимовий період суцільно вкривала річки, тоншла, а потім скресала внаслідок коротких, але сильних повеней. В заболоченій заплаві з'являлася велика кількість комах. Поява гнусу навесні

є однією з причин пересування стад північних оленів з лісотундр на узбережжя океану сучасної Півночі. Такі особливості заплави навесні створювали загрозу для мамонтів, які легко провалювались у воду, морозобійні тріщини або в болото. Наявність скучень мамонтових решток в заплавних ділянках великих річок якраз і свідчить про значну небезпеку для цих тварин перебування в заплаві в певний сезон. В даному випадку, міграція стад на північ по долині Дніпра була неможливою, адже саме з півночі насуvalась повінь, спричинена швидким таненням краю льодовика.

У цей же час на терасових рівнях та плакорах швидко відновлювалась степова рослинність, танення ґрунтових вод спричиняло утворення значної кількості джерел та озер, а постійний вітер відганяв хмари комах. Такі умови на високих ділянках рельєфу принаджували мамонтові групи, а разом з ними й мисливські колективи.

Немає прямих свідчень того, що мамонтові стада робили далекі міграції протягом року; з характеру крем'яного інвентарю та фауністичних решток на поселеннях видно, що община займалась полюванням на цих тварин в різні сезони. Так, на зимових пам'ятках відкриті залишки великих запасів кісток мамонта, при невеликій кількості мисливської зброї, що свідчить про існування общини за рахунок запасів, створених восени і які не псувалися в холодний період року. В той же час на літніх стоянках фауністичний склад більш строкатий, при значному відсотку залишків металної зброї, але мамонт все ж таки складає основну кількість фауністичних решток, тобто група існувала за рахунок свіжого м'яса і не створювала значні його запаси. З іншої сторони, розташування пам'яток на високих ділянках рельєфу значно розширювало можливості мисливської діяльності – група могла полювати як на представників степового ландшафту (бізона, коня, сайгака), які заходили влітку далеко на північ, так і на мешканців лісових та лісостепових ділянок, розташованих в балково-яружній системі.

ЛІТЕРАТУРА

- Аникович М.В.** Днепро-Донская историко-культурная область охотников на мамонтов // Восточный граветт. – М.: Научный мир, 1998. – 35-66.
Верещагин Н.К. Почему вымерли мамонты. – Л.: Наука, 1979. – 195с.
Гвоздовер М.Д., Рогачёв А.Н. Развитие верхнепалеолитической культуры на Русской равнине // Лесс – перигляциал – палеолит на территории Средней и Восточной Европы (для VIII Конгресса ИНКВА. Париж, 1969). – С. 487-500.

Гладких М.И. Різні прояви пізньопалеолітичної культури в Середньому Подніпров'ї // УДЖ. - 1971. - №10. - С. 58-63.

Гладких М.И. К вопросу о разграничении хозяйствственно-культурных типов и историко-этнографических общностей позднего палеолита //

Палеоэкология древнего человека. - М.: Наука, 1977. - С. 112-116.

Гладких М.И. Палеолітичне місцевознаходження Каравасії Дачі у Києві // Археологія. - К., 1972. - №7. - С. 84-87.

Долуханов П.М., Пашкевич Г.А. Палеогеографические рубежи верхнего плейстоцена – голоцену и развитие хозяйственных типов на юго-востоке Европы // Палеоэкология древнего человека. - М.: Наука, 1977. - С. 137 – 140.

Залізняк Л.Л. Мисливці прильодовикової Європи в кінці палеоліту та на початку мезоліту // Археологія. - 1988. – Вип. 64. - С. 11 - 21.

Залізняк Л.Л. Системи господарської адаптації мисливських суспільств на межі плейстоцену та голоцену // Оточуюче середовище і стародавнє

населення України. - К., 1993. - С. 4-21.

Залізняк Л.Л. Способи життя мисливських супільнств України на межі плейстоцену та голоцену // Археологія. - №1. – 1997. - С. 17-28.

Залізняк Л.Л. Мисливці на мамонтів: від екзотичних домислів до прозаїчних реалій // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2003. – Вип. 2. - С. 42-57.

Несин В.А. Позднепалеолитическая стоянка охотников на мамонтов у с. Копачив // Вестн. зоол. – 2001. – Т. 35, №4. – С. 44.

Нужний Д.Ю. Проблема сезонної адаптації фінальнопалеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епіграветські пам'ятки у басейні Трубежу // Археологія, №2. – К, 1997. - С. 3-23.

Нужний Д.Ю. Пізньопалеолітичні пам'ятки Південної Київщини // Археологічні пам'ятки Фастівщини: проблеми дослідження і охорони. - №№ 10-11. – Фастів, 2001. – С. 20 – 29.

Нужний Д.Ю., Ступак Д.В., Шидловський П.С. Розкопки пізньопалеолітичного поселення Семенівка III у басейні Трубежу у 1997-1998 рр. // АВУ 1997-1998рр. - 1998. - С. 115-118.

Нужний Д.Ю., Ступак Д.В., Шидловський П.С. Пізньопалеолітичний комплекс Семенівка III та особливості весняно-літніх поселень межирічської культури Середнього Подніпров'я // АА. -2000. - №9. - С. 123 - 136.

Підоплічко І.Г. Палеолітична стоянка Чулатів I // Палеоліт і неоліт України. - К., 1947.

Підоплічко И.Г. Межиречские жилища из костей мамонта. - К.: Наук. думка, 1976 а. – 240 с.

Підоплічко И.Г. Об остатках мамонта из района строительства Каневской ГЭС // Природная обстановка и фауны прошлого. - Вып. 8. - К., 1976 б.

Пучков П.В. "Мамонтовое собирательство" вместо или после "мамонтовых побоищ"? // ВА. - 2001. - №3-4. - С. 138-148.

Чубур А.А. Система человек – мамонт в бассейне Десны. – Курск, 1993.

Чубур А.А. Роль мамонта в культурной адаптации верхнепалеолитического населения Русской равнины в осташковское время // Восточный граветт. - М.: Научный мир, 1998. - С. 309-329.

Шовкопляс И.Г. Палеолитическая экспедиция 1954 г. // КСИА АН УССР. – вып. 5, - К., 1955. – С. 3-12.

Шовкопляс И.Г. Найдавніші пам'ятки Києва // Тези доповідей 1-ї наук.-практ. конференції "Проблеми вивчення пам'яток археології Київщини". - К., 1991. - С. 106-107.

Шовкопляс И.Г. Фастовская позднепалеолитическая стоянка // Археологічні пам'ятки Фастівщини: проблеми дослідження і охорони. - №№ 10-11. – Фастів, 2001. – С. 18-19.

P.S. Shidlovskij

«MAMMOTH MIGRATIONS» AND SEASONAL ADAPTATION OF POPULATION OF MIDDLE DNIETER AREA IN UPPER PALAEOLITHIC

Coming from the analysis of topography of faunistic remains of Mammoths, author reconstructs certain aspects of behavioral of these animals and traces the connection between distribution of Mammoth fauna and habitation pattern of Upper Palaeolithic population of Middle Dnieper area.

КОНОНЕНКО О.М., ПЕАН С.

АРХЕОЗООЛОГІЧНА
ХАРАКТЕРИСТИКА
ФАУНІСТИЧНОГО КОМПЛЕКСУ
ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОГО
ПОСЕЛЕННЯ РАДОМИШЛЬ I

Метою даного дослідження є визначення характеру скучень кісток мамонта на стоянці Радомишль I та спроба з'ясування їх походження.

Радомишльська стоянка, що розташована на північно-західній околиці м. Радомишль Житомирської обл., була відкрита та досліджена протягом 1957-1965 рр. Автором розкопок, І.Г. Шовкоплясом, було виявлено 4 пункти (Радомишль I-IV), які він пов'язав з однією стоянкою. Всі пункти стоянки знаходилися на невеликих пагорбах-підвищеннях діаметром від 20 до 40 м, які підносяться на 2-3 м над навколишньою місцевістю і знаходилися на відстані 50-90 м один від одного [Шовкопляс, 1957-1959, с.4]. Ці підвищення пов'язані зі схилом правого борту давньої балки, яка впадає в долину р. Тетерев за 3 км на північ від Радомишля [Шовкопляс, 1964, с.90-91], мають однакову геологічну структуру і лише незначною мірою відрізняються один від одного розмірами та висотою [Шовкопляс, 1965, с.107].

Культурний шар поселення залягав не в лесі, як на більшості верхньопалеолітичних стоянках, а в глинистому глеюватому темножовтому суглинку, на глибині менше 1 м від сучасної денної поверхні [Шовкопляс, 1958, с.29; 1964, с.91; Корнієць, 1959].

Культурні рештки представлені значною кількістю крем'яних виробів (понад 50 тис. екз.) та мамонтовим фауністичним комплексом (*Mammuthus primigenius*), який пов'язаний головним чином з місцевознаходженням Радомишль I (на інших пунктах фауна не збереглася взагалі або ж наявна в незначній кількості).

Пункти Радомишль I-IV мають дещо різну історію дослідження. Перший пункт (Радомишль I) мав найглибший рівень залягання культурного шару, що посприяло кращому збереженню решток. Пункт Радомишль II досліджувався протягом 1963 та 1965 рр. на площі 536 кв. м. Колекція нараховувала майже 5,5 тис. виробів з кременю. Пункт Радомишль III представлений найменшою кількістю знахідок (менше сотні екземплярів). Повноцінні розкопки на даному місцевознаходженні не проводилися, а крем'яні знахідки збиралися безпосередньо на денній поверхні пагорба. Рівень залягання культурного шару на обох пунктах був незначний, фауністичних решток тут не виявлено. Місцевознаходження Радомишль IV досліджувалося

KONONENKO O., PÉAN S.

THE ARCHEOLOGICAL
CHARACTERISTIC OF THE
FAUNAL COMPLEX FROM THE
UPPER PALAEOLITHIC SITE
RADOMYSHL' I

протягом 1959, 1963-1964 рр. і має найбільшу за площею розкопану ділянку (1756 кв. м) та найбільшу крем'яну колекцію (блізько 32,5 тис. екземплярів). Фауністичні рештки тут представлені незначною кількістю, без будь-яких концентрацій та скучень [Шовкопляс, 1959, 1964].

Як уже зазначалося, пункт Радомишль I є одним із чотирьох місцевознаходжень поселення. Розкопками було охоплено територію близько 600 кв. м. Ця площа була досліджена повністю, у 1957 і 1959 рр. Проте, свого часу пам'ятка не була детально проаналізована та опублікована. Крем'яний комплекс цього пункту налічує понад 12 тис. виробів, серед яких близько 300 знарядь. Фауністичні рештки, виявлені на площі розкопу (кількістю решток – 1147 одиниць), представлені мамонтом (47 особин) та по 1 особині коня, північного оленя, бізона [Корнієць, 1959]. Як І.Г. Шовкопляс, так і інші очевидці розкопок, відмічали надзвичайно поганий стан збереженості кісток, а відповідно і низьку їх інформативність (трухляві кістки під впливом вітру перетворювалися в пил).

Автор розкопок визначав Радомишль як найбільш ранню верхньопалеолітичну пам'ятку України. На думку І.Г. Шовкопляса, крем'яний комплекс поселення представлений як верхньопалеолітичними (оріньяцька культура) так і мустєрськими формами. Останні складають незначну частку колекції. Симбіоз двох культурних традицій розглядався як один із варіантів (шляхів) переростання культури раннього палеоліту (мустєрської) в культуру верхнього палеоліту і свідчив про генетичний зв'язок між ними [Шовкопляс, 1957, с.18; 1964, с.99]. Таким чином, стоянка Радомишль, на його думку, входить до групи пам'яток ранньої (оріньяцько-солютрейської) пори верхнього палеоліту, які відображають собою місцевий (локальний) середньодніпровський варіант верхнього палеоліту Східної Європи [Шовкопляс, 1969, с. 36; Шевченко, Шовкопляс, 1982, с. 9-10]. Цієї позиції дотримувалися більшість дослідників.

Питання наявності окремих структурних елементів поселення – таких як житла, вогнища, господарські

ями, виробничі центри та ін., привертало увагу багатьох дослідників і не раз ставало предметом дискусій.

Вже під час розкопок 1957 та 1959 років І.Г. Шовкопляс ідентифікував окремі скupчення кісток мамонта (всього сім скupчень), виявлені на поселенні Радомишль I, із залишками наземних жител. Чітких слідів чи залишків від вогнища не було зафіковано, згадувалося лише знахідки перепалених кісточок. В окремих місцях поселення такі рештки вугілля зустрічалися досить масово, але, в свою чергу, не створювали будь-яких лінз в межах скupчень кісток, чи поза ними [Шовкопляс, 1957, с.23, 53, 77, 80; 1957-59; 1958, с.45]. Аналогічна ситуація мала місце щодо скupчення кременів. На окремих квадратах (незалежно від місця розташування кісткових решток) зустрічалися скupчення крем'яного інвентаря. Проте, реально виділити окреме місце обробки кременю під час розкопок було проблематично [Шовкопляс, 1957, с.39, 62; 1959, с.18].

На той час активно вивчалося питання існування та функціонування ГПК (господарсько-побутових комплексів). Таким чином на Радомишльській стоянці, окрім житлових споруд, з часом були виділені структурні елементи притаманні періоду верхнього палеоліту: в центрі поселення – місце обробки кременю [Шовкопляс, 1964, с.95] та колективне вогнище [Шовкопляс, 1971, с.17].

Наявність на поселенні господарської ями (скupчення № VI) відзначалося вже під час розкопок. Okреме скupчення кісток мамонта, що за свою площею (діаметром 2 м) було значно менше від інших, інтерпретувалося саме як яма-комора. Глибина ями, за даними звіту та публікацій, становила близько 0,8-1,0 м, проте, під час розкопок не було зафіковано розрізу ями, що не дозволяє визначити форму бортів чи встановити профіль заглиблення. За своїм складом, це скupчення нічим не відрізнялося від інших.

В результаті розкопок та осмислення складових елементів культурного шару, І.Г. Шовкопляс запропонував наступну картину даного поселення: "...Залишки шести невеликих наземних, округлих і піддовальних жител, місця яких були позначені скupченнями кісток мамонтів... Поруч з останніми була яма-сховище, кругла в плані, діаметром 2 м і глибиною до 1 м... Житла і яма утворювали щільно замкнуте коло – невелике поселення. На його внутрішній площі (простір між спорудами) знаходилися виробничий центр і досить велике вогнище" [Шовкопляс, 1971, с.17]. Резюме даної інтерпретації зводилося до виведення характеристики родового ладу початкової пори верхнього палеоліту: "Радомишльська стоянка відображає досить ранній етап..., коли господарська і виробнича діяльність та побут її мешканців, вже поділених на окремі сім'ї, цілком чи значною мірою мали ще груповий (загальнообщинний) характер. Мешканці всіх її невеликих жител ще задовольняли наявність спільніх об'єктів – виробничого центру, вогнища і ями-сховища" [Шовкопляс, 1971, с.21].

Таке визначення стало загальноприйнятим. Проте, ряд дослідників, висловлювали певні сумніви щодо окремих складових поселення чи їх інтерпретації. Ще під час розкопок, І.Г. Підоплічко, відвідуючи стоянку, не погодився з думкою, що наявні тут скupчення кісток мамонта є залишками зруйнованих наземних жител. На його думку: "...Скупчення кісток мамонта на стоянці є місцями... по розчленуванню туш забитих тварин" [Шовкопляс, 1957, с.46]. В.Я. Сергін у своїй дисертаційній роботі піддав критиці кількість житлових споруд, припускаючи, що скupчення № III та V є складовими однієї овальної споруди, а походження скupчення IV могло бути випадковим [Сергин, 1974, с.8-9]. Сумніви про достовірність реконструкцій жител та їх кількість висловлювалася також О. Соффер. На її погляд, для поселення з такою кількістю жител (загальна кількість – 6) на стоянці виявлено замало кісток мамонтів [Soffer, 1985, р.96]. М.В. Анікович відмічає відсутність конструктивних деталей та нечіткість контурів жител стоянки, а також висловлює сумніви щодо датування Радомишля початком верхнього палеоліту (або середнім валдаєм), так як для цього періоду невідомі поселення з аналогічними житловими спорудами [Анікович, 1991, с.23].

Всі ці розбіжності в оцінках визначили мету нашої роботи – вирішення питання функціонального призначення скupчення кісток мамонта знайдених на верхньопалеолітичній стоянці Радомишль I. А саме – шляхом ретельного аналізу відомостей про фауністичний комплекс стоянки та його планіграфічне розташування, дати археоологічну характеристику скupчення кісток мамонта.

Джерельна база даного дослідженя досить обмежена. Головною причиною цього є погана збереженість кісток мамонта, виявлених на стоянці. Вже під час розкопок неодноразово відмічалася дана проблема, що й не дозволило вивезти матеріали. З усієї фауністичної колекції було взято на опрацювання лише незначну частину щелеп, зубів мамонта та окремі великі кістки, що більш-менш збереглися. Основна маса фауністичних решток, після опису, фіксації та опрацювання на місці, була закопана на площі розкопу, в геологічному шурфі № 1 (кв.9) [Шовкопляс, 1957, с.79].

За таких обставин у нашему розпорядженні були лише дані архіву – щоденники, звіти, польові креслення, детальний опис фауністичної колекції зроблений під час розкопок, а також публікації автора та учасників розкопок. Значна роль даного дослідження належить Н.Л. Корнієць, яка була учасницею та очевидцем польових досліджень, а також описала фауністичну колекцію та детально опрацювала частину матеріалу [Корнієць, 1959; Корніець, 1961; Корніець, 1962].

Згідно з фауністичним описом, на верхньопалеолітичному поселенні Радомишль I були представлені рештки мамонта (*Mammuthus primigenius*), коня (*Equus caballus*), північного оленя (*Rangifer tarandus*) та бізона (*Bison priscus*) (табл. 1)¹.

У фауністичному комплексі стоянки Радомишль I абсолютно домінують кістки мамонта. Інші тварини представлені такими елементами скелета: кінь – три

тараних кістки та одна п'ясткова, північний олень – 2 фрагменти рога та одна п'яткова кістка, зубр – одна променева кістка.

Табл. 1. Фауна стоянки Радомишль I,
її співвідношення (NISP*) в межах різних скучень та поза ними.

Фауністичний вид	1	2	1/2	3	4	5	6	7	ін.тер. / out	разом / total
Мамонт (<i>Mammuthus primigenius</i>)	150	164	25	83	47	78	78	57	457	1139
Кінь (<i>Equus caballus</i>)			1						3	4
Північний олень (<i>Rangifer tarandus</i>)			2		1					3
Зубр (<i>Bison priscus</i>)								1		1
Разом / Total	150	167	25	84	47	78	78	57	461	1147

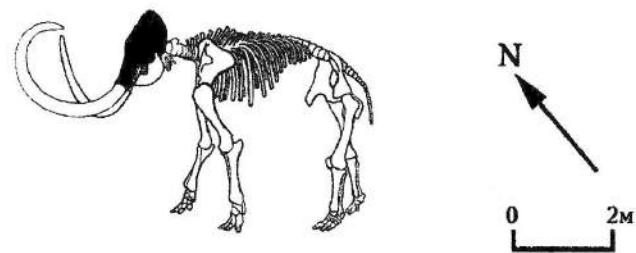
*Number of Identified Specimens / Кількість визначених решток

Мамонт, найбільш представницький на стоянці, демонструє невідповідність щодо співвідношення кількості кісток різних частин скелета. Така ж невідповідність простежується і між різними

скученнями кісток. Цей факт дає нам підстави говорити про певне сортування кісток в межах окремих скучень (табл.2).

Табл. 2. Склад решток кісток мамонта (кількість визначених решток)
в межах окремих скучень та поза ними.

Частина скелету / skeletal part	1	2	1/2	3	4	5	6	7	ін.тер. / out	NISP	MNE	MNI
Фрагменти черепа / ossa crani	8	9	1	6	0	0	4	3	22	53	19	19
Щелепа нижня / mandibula	7	15	0	2	0	5	1	0	17	47	37	37
Бивень / tusk	19	9	2	3	1	2	8	2	19	65	28	14
Зуби / dentes	9	24	6	21	14	16	11	6	185	292	241	31
Хребець / vertebrae	0	3	0	4	1	0	0	0	2	10	10	1
Ребро / costae	6	10	3	5	9	0	3	17	26	79	34	1
Лопатка / scapula	32	17	6	9	5	13	14	11	25	132	78	39
Тазова / os coxae	21	27	3	5	2	13	12	4	12	99	52	26
Плечова / humerus	6	7	1	1	1	5	3	1	6	31	24	12
Ліктьова / ulna	5	3	0	1	1	1	1	1	5	18	14	7
Променева / radius	3	6	0	1	0	1	2	1	2	16	10	5
Стегнова / femur	19	7	1	8	3	7	4	0	13	62	37	19
Велика голінкова / tibia	1	3	0	5	0	5	1	1	11	27	19	10
Мала голінкова / fibula	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1
Суглобна / patella	0	1	0	1	0	0	0	0	0	2	2	1
Зап'ясткові кістки / ossa carpi	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
П'ясткові кістки / ossa metacarpi	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Передплеснові кістки / osseous tarsi	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1
Плеснові кістки / ossa metatarsi	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Фаланга / phalanx	0	1	0	0	0	0	0	0	1	2	2	1
Трубчасті кістки / os longum	8	21	2	9	10	9	4	8	65	136		
Кістки / ossa	5	0	0	2	0	1	10	2	46	66		
Разом / total	150	164	25	83	47	78	78	57	457	1139	609	39

○ - можливе існування зруйнованого черепа на місці розташування верхніх зубів

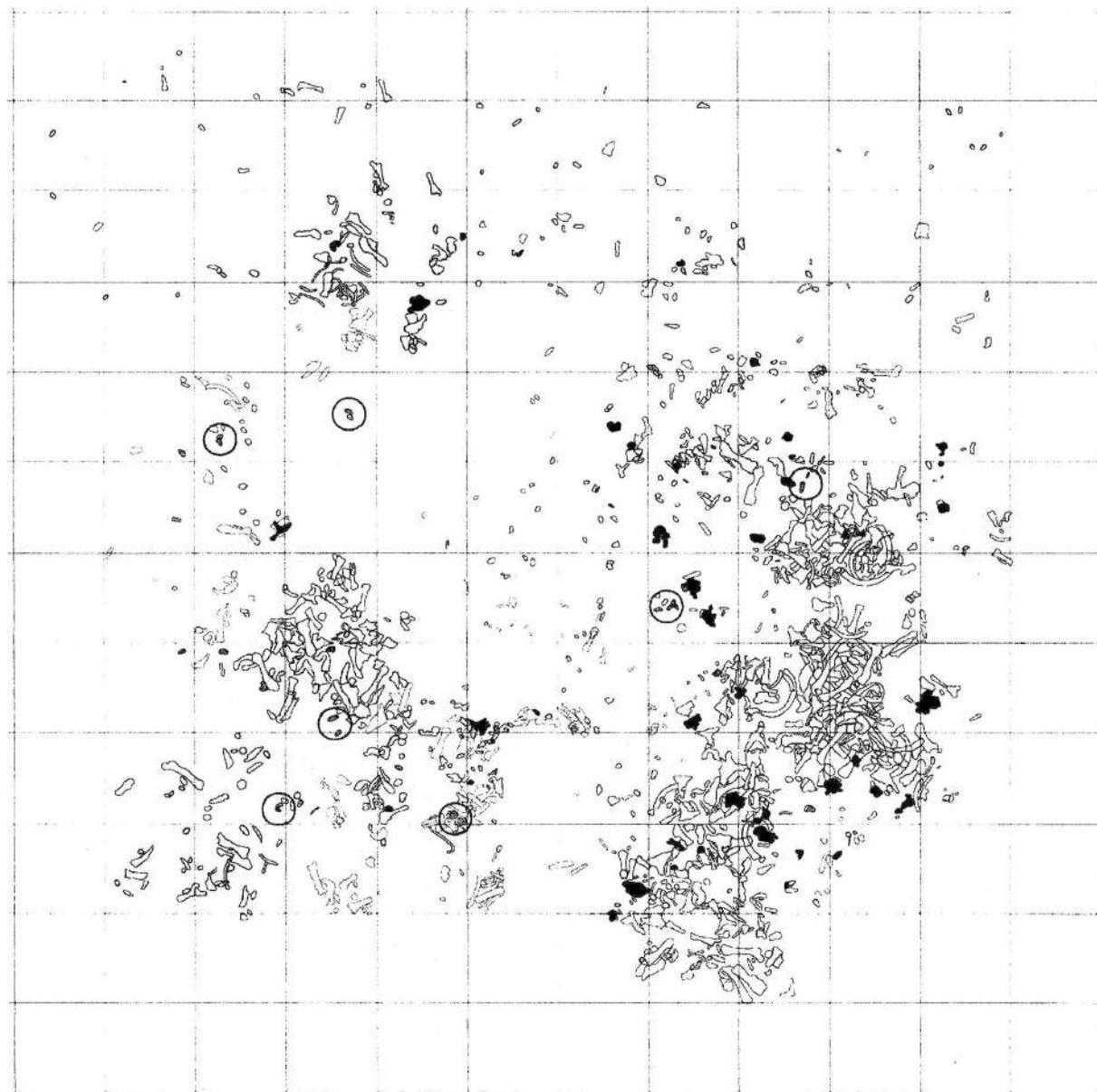

Рис.1. Радомишль I (1957, 1959 рр.). План поширення кісток черепа та верхніх зубів мамонта.

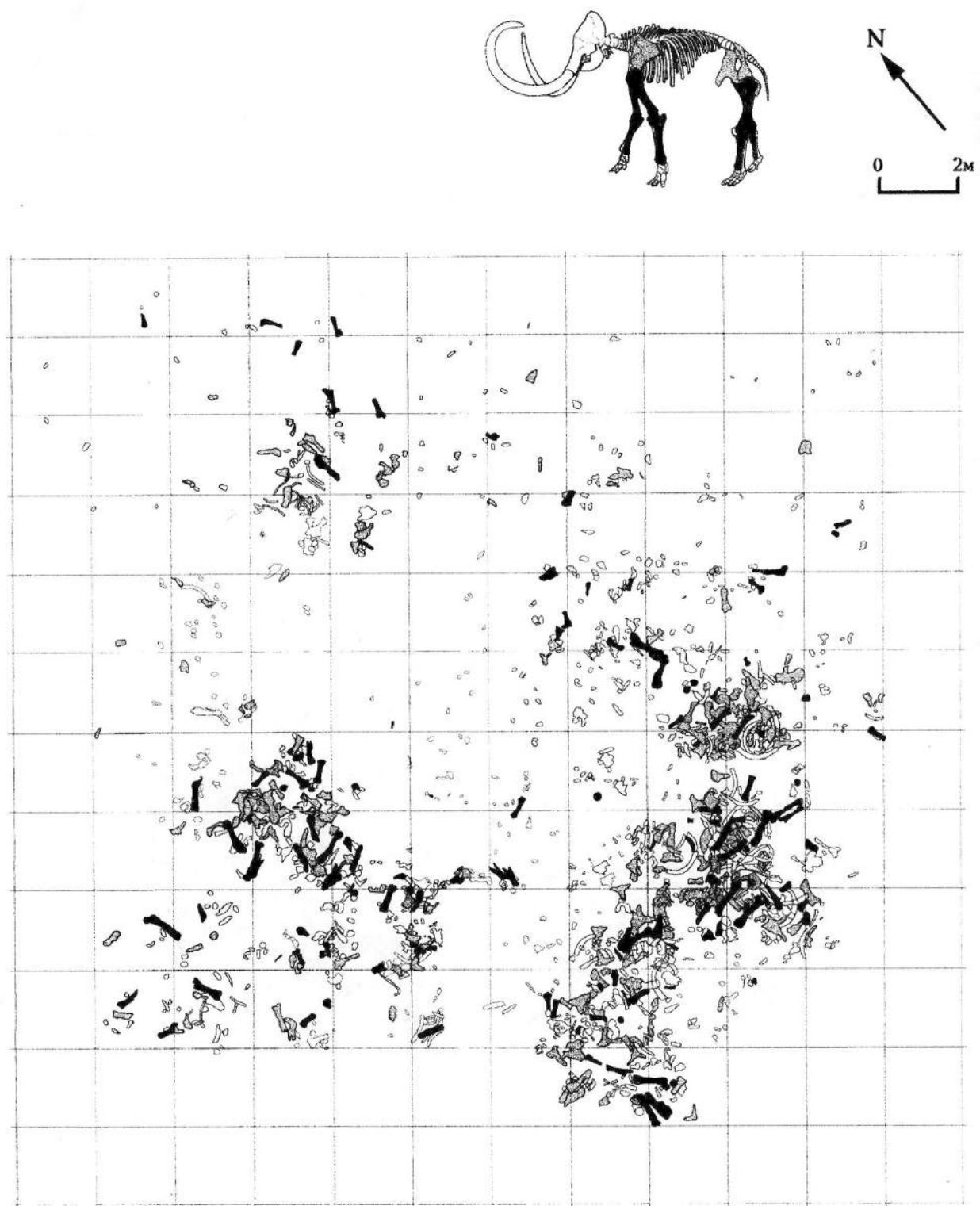

Рис.2. Радомишль I (1957, 1959 pp.). План поширення трубчастих та пласких кісток мамонта.

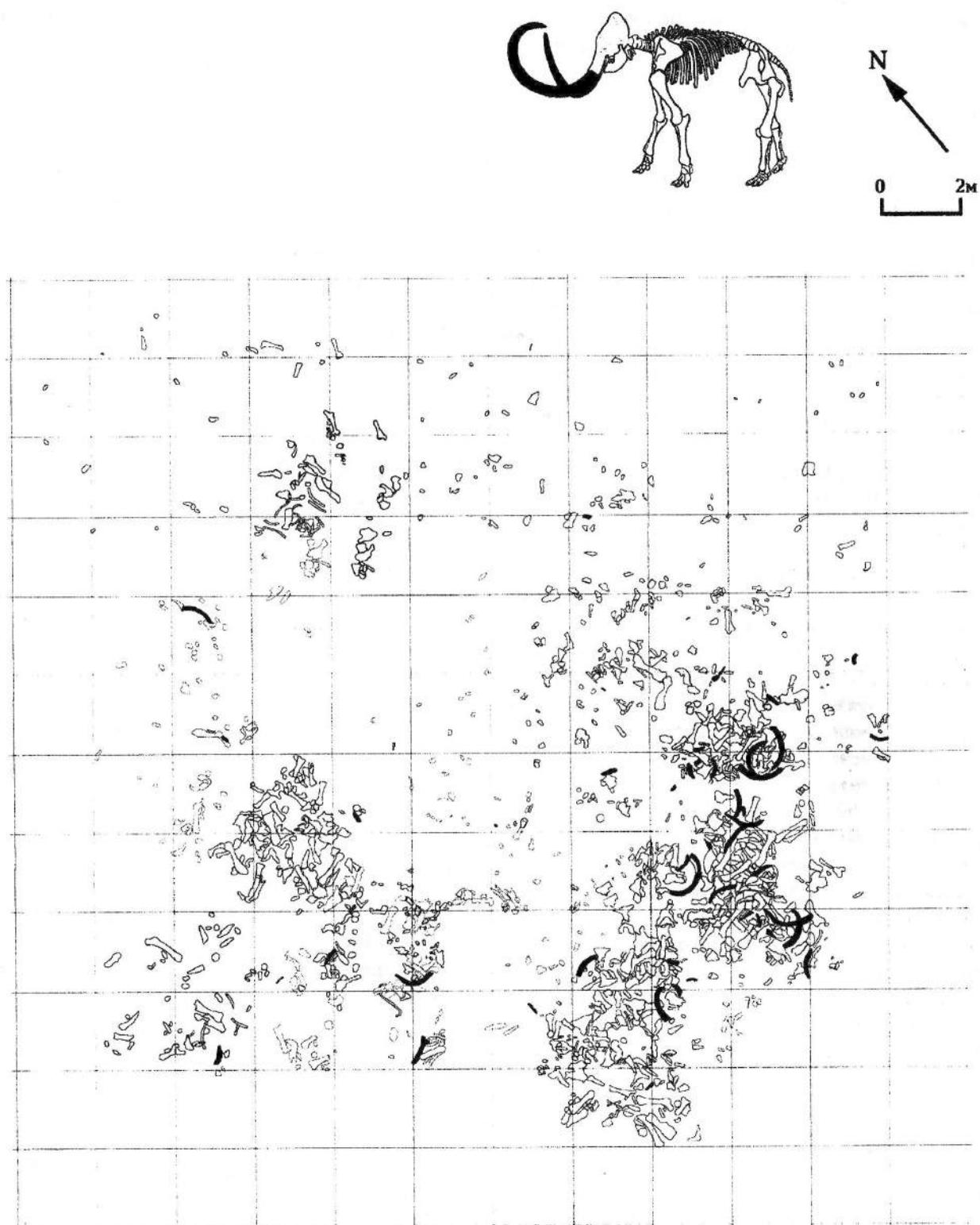

Рис.3. Радомишль I (1957, 1959 рр.). План поширення бивнів мамонта.

Слід відмітити відсутність кісток метаподії та кісток хвоста.

Загальна кількість визначених решток (NISP) – в даному випадку 1139 одиниць – це сукупність всіх виявлених кісток: цілих, фрагментів та уламків, як визначених щодо належності певній частині скелета, так і не визначених. Мінімальна кількість елементів (MNE) (609 одиниць) об'єднує лише ті цілі та фрагментовані кістки, кожна з яких представляє один унікальний елемент скелета. Виходячи з цієї кількості та враховуючи пропорційність окремих частин скелета мамонта, відношення правий-лівий бік скелета, було підраховано так звану “мінімальну кількість індивідуумів” (MNI) – мінімально можливу кількість особин тварин, рештки яких було виявлено на поселенні. В результаті застосуванням даного методу, найбільш масовою категорією представлених тут кісток є лопатки (78 одиниць), з яких щонайменше 39 одиниць відносяться до правого боку скелета. Саме це число і

стало остаточним для визначення кількості особин мамонтів. Загальна кількість кісток черепа, що зазвичай використовується як основний показник при визначення кількості індивідуумів, враховуючи поганий стан збереження, не може бути використана для таких підрахунків. Кількість у 39 особин, визначених за правими лопатками, наближається до кількості нижніх щелеп (MNE та MNI = 37), а також показника MNI по зубах мамонта (31) з усієї площини поселення Радомишль I. Отже, цифру 39 можна вважати прийнятною для визначення кількості особин мамонтів, рештки яких були тут представлені.

Питання вікового складу детально вивчалося Н.Л. Корнєць під час написання дисертаційної роботи. Індивідуальний вік визначався за зубами нижніх щелеп. За її даними, більшість кісток належить дорослим (але не старим) мамонтам (табл. 3) [Корнєць, 1962, с.125-127].

Табл. 3. Віковий склад мамонта на стоянці Радомишль I (за нижніми щелепами).

Вік (роки) / Age (years)	<2	2-4	5-8	9-19	20-29	>30
Кількість щелеп / Number of mandibles	0	2	9	6	14	6

Для з'ясування питання щодо наявності житлових споруд було відтворено повний план розміщення кісткових решток на стоянці Радомишль I. Варто зазначити, що в публікаціях І.Г. Шовкопляса [Шовкопляс, 1964, с.91; Шовкопляс, 1971, с.18] на плані поселення представлена лише нижня частина кісток зі скучень, що, на думку автора розкопок, були в основі можливих споруд. Саме за розміщенням цих решток визначалася форма та розміри так званих жител. Повний план розміщення кісток в межах скучень дозволяє більш критично оцінити планіграфічну ситуацію. Враховуючи, що крем'яні знахідки не наносилися на план, польова фіксація кісткового матеріалу залишається єдиним джерелом щодо планіграфії поселення. Інші структурні елементи також не відмічалися на плані. Їх наявність чи відсутність можна встановити при вивченні польових щоденників. Останні, в свою чергу, відзначалися деталізацією опису культурного шару та епізодів роботи.

Окремим пунктом є з'ясування планіграфічного розповсюдження різних категорій кісток мамонта на площині поселення. Було проаналізовано поширення та взаємоположення таких елементів скелету: кістки голови (череп, нижні щелепи, зуби, бивні), трубчасті кістки, плоскі кістки (лопатки та тазові). Загалом, у результаті планіграфічного зіставлення різних категорій кісток було з'ясовано відсутність конструктивних особливостей в їх розміщенні.

У розташуванні черепів в межах скучень не простежується структурної закономірності. Не відмічалося розміщення по колу (як опорних елементів житлової конструкції), що є характерним для інших пам'яток з кістяними житлами (Межиріч, Мізин, Добранічівка). Також, потрібно відмітити певну непропорційність поширення решток черепів, їх фрагментів в межах окремих скучень (табл. 4).

Табл. 4. Співвідношення решток черепа між різними скученнями.

	1	2	1/2	3	4	5	6	7	ін. тер.
NISP	8	9	1	6	—	—	4	3	22
MNE	3	5	1	1	—	—	1	2	6
MNI	3	5	1	1	—	—	1	2	6

Поширення решток черепів мамонта на площині розкопу було зіставлене з розміщенням верхніх зубів мамонта, що могли залишитися від зруйнованих черепів. Це завдання було ускладнене фрагментарністю як черепів, так і верхніх зубів. За даними опису фауністичних решток поселення Радомишль I, кількість зубів мамонта, що належить до верхніх щелеп становить 35 екз. (NISP). На квадратах № 28, 30, 42, 84

59, 73, 77, 78 були попарно зафіксовані зуби верхньої щелепи, що може бути свідченням існування черепів у цих місцях. Також варто зазначити, що на противагу поширенню решток черепів мамонта в межах скучень № 1, 2 та 6, зуби верхньої щелепи (їх пари), переважно фіксуються в районі скучень № 3, 4 та 5. Здебільшого (16/35 екз.) рештки зубів верхніх щелеп фіксувалися поза межами скучень. Отже, аналіз загального плану

поширення решток черепів та решток зубів верхньої щелепи не дає можливості стверджувати про наявність будь-яких конструктивних елементів в межах скупчень чи поза ними (рис.1).

Планіграфічне взаємоположення трубчастих кісток та пласких кісток, також не фіксує наявність якихось конструктивних особливостей (рис.2).

У процесі роботи окремо постало питання про реальне функціональне призначення шостого скупчення. Як вже зазначалося, його площа (діаметром до 2 м) не дозволила автору розкопок інтерпретувати цей об'єкт як житлову споруду. Щільна концентрація кісток (переважно великих пласких та бивнів) та незначне заглиблення (не виключено, що природного походження, реальна глибина якого – до 0,7 м в центрі) спонукало автора розкопок зробити висновок про господарське призначення даного скупчення. Під час розкопок не було зафіковано розріз нижньої частини (дна) скупчення, що не дозволяє встановити його

профіль. Натомість була простежена деяка концентрація бивнів (як цілих, так і їх фрагментів) у межах скупчень № 1 та 6. На площі цих скупчень та на квадратах поблизу них (кв. № 47, 48, 59, 61) були простежені також бивні зі слідами штучного розколювання чи розщеплення [Шовкопляс, 1957]. Всі ці факти дозволяють нам говорити про концентрацію бивнів між першим та шостим скупченнями, як про місце обробки чи накопичення цього матеріалу (рис.3). На жаль, будь-яких зразків виробів з кістки чи бивня не виявлено. Але опосередковано про кістянє виробництво на даному поселенні може свідчити наявність значної кількості різців.

Вищезазначені факти дозволяють поставити питання про можливе функціонування скупчень кісток мамонта саме як місця накопичення матеріалу для господарчих потреб (не виключено, що будівельного характеру), а не як безпосередні залишки житлових споруд.

ПРИМІТКИ

¹ Як вже зазначалося, кістки мамонта були сконцентровані в межах окремих скупчень, тому дані по фауністичному складу стоянки демонструються також окремо: кожне окреме скупчення (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7), кістки

розташовані між першим та другим скупченнями (1/2), кістки поза скупченнями, розгорашені по решті площин стоянки (ін.тер. / out).

ЛІТЕРАТУРА

Архівні джерела

Шовкопляс И.Г. Дневник раскопок 1959 года палеолитических памятников в г. Радомышль Житомирской области. – Радомышль, 1959. – 32с. – Архів ІА НАНУ. – № 1957-1959/12.

Шовкопляс И.Г. Дневник раскопок Радомышльской палеолитической стоянки. – Радомышль, 1957. – 85 с. – Архів ІА НАНУ. – № 1957-1959/12.

Шовкопляс И.Г. Отчет о работе Палеолитической экспедиции Института археологии АН УССР по раскопкам Радомышльской стоянки в 1957 и 1959 гг. – Архів ІА НАНУ. – № 1957-1959/12. – 19 с.

Шовкопляс И.Г. Отчет о работе Палеолитической экспедиции Института археологии АН УССР в 1959 и 1963-65 гг. по раскопкам Радомышльской стоянки. – Архів ІА НАНУ. – № 1963-1965/10. – 16 с.

Літературні джерела

Аникович М.В. “Степная зона” – одна из трех ИКО верхнего палеолита Восточной Европы // Каменный век Старого Света. – СПб., 2001. – С.10-12.

Аникович М.В. Днепро-Донская историко-культурная область охотников на мамонтов: от “восточного гравета” к “восточному эпигравету” // Восточный граветт. – М., 1998. – С.35-67.

Аникович М.В. Ранняя пора верхнего палеолита Восточной Европы. Автореф. докт. дис. – СПб, 1991. – 40 с.

Корниец Н.Л. О причинах вымирания мамонта на территории Украины. – Автореф. канд. дис. – К., 1961. – 17 с.

Корниец Н.Л. Про причини вимирання мамонта на території України // Викопні фауни України та суміжних територій. – К., 1962. – С.93-169.

Корнієць Н.Л. Нове місцевознаходження пізньопалеолітичної фауни на Україні // Праці інституту зоології АН УРСР. – К., 1959.

Сергин В.Я. Палеолитические жилища Европейской части СССР. – Автореф. канд. дис. – М., 1974. – С.8-9.

Шевченко А.И., Шовкопляс И.Г. Палеолит Киевского Приднепровья. – К., 1982. – С.6-10.

Шовкопляс И.Г. Радомышльская стоянка – памятник начальной поры позднего палеолита // Стратиграфия и периодизация палеолита Восточной и Центральной Европы. – М., 1965. – С.104-116.

Шовкопляс И.Г. Хозяйственно-бытовой комплекс позднего палеолита. Его состав и назначение // БКИЧП. – М., 1977. – С.115-120.

Шовкопляс И.Г. Господарсько-побутові комплекси пізнього палеоліту // Археологія. – 1971а. – № 3. – С.13-21.

Шовкопляс И.Г. До питання про характер жителів пізнього палеоліту // Вісник Академії наук УРСР. – 1958. – № 2. – С.45.

Шовкопляс И.Г. До питання про характер розвитку культури пізнього палеоліту (на матеріалах Української РСР і сусідніх територій) // Археологія. – Т. XXII. – 1969. – С. 31-54, 36.

Шовкопляс И.Г. Експедиції ІА АН УРСР в минулому році // УДЖ. – 1958а. – № 2. – С. 153-157.

Шовкопляс І.Г. Експедиційні дослідження ІА в 1956-1957 рр. // Вісник Академії Наук УРСР. – 1958. – № 7. – С. 24-34.

Шовкопляс І.Г. Палеолітична стоянка Радомишль (Попереднє повідомлення) // Археологія. – Т. XVI. – 1964. – С. 89-102.

Шовкопляс І.Г. Пізній палеоліт. // Археологія Української РСР. – Т. I. – К., 1971. – С. 39-64 (45).

Soffer O. The Upper Paleolithic of the Central Russian Plain. Orlando: Acad. Press, 1985. – P. 96.

Kononenko O., Péan S.

THE ARCHEOLOGICAL CHARACTERISTIC OF THE FAUNAL COMPLEX FROM THE UPPER PALAEOLITHIC SITE RADOMYSHL' I.

This paper focuses on determining the anatomical composition of the seven different mammoth bone accumulations from the Radomyshl' I open-air site and discusses about the human activities which took part in their genesis.

The huge amount of mammoth bones (*Mammuthus primigenius*), found in Radomyshl' I, was defined by ².G. Shovkoplyas as ruins of six cone-shaped dwellings and one storage pit. However, this interpretation has been questioned so far. The understanding of these seven bone heaps is the issue of this paper. To answer this question we use field report data, original field plans, original list of faunal remains, publications and also oral communication from N.L. Kornietz, who determined the mammal material during the 1957 and 1959 excavations.

As the cultural layer was not deep under the ground surface, all bones were badly preserved, so that most of them are not available any more for modern zooarchaeological analyses. The excavated area of Radomyshl' I spread over 500 m². The whole site was fully explored. Our research aims are to study in detail the settlement morphology, to determine the quantification and age profile of the mammoth assemblage, to compare the skeletal preservation between the different «dwellings» and to look for a possible sorting of bone elements. This allow to determine the origin and setting of the mammoth bone assemblage and the settlement function from Radomyshl' I.

САПОЖНИКОВ І.В.,
САПОЖНИКОВА Г.В.

ХРОНОЛОГІЯ ПОСЕЛЕНЬ
ТА КУЛЬТУРНА
ПОСЛІДОВНІСТЬ МЕЗОЛІТУ Й
НЕОЛІТУ ПІВНІЧНО-
ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

У статті розглянуті стан джерельної бази та історіографія проблем хронології й культурної інтерпретації мезолітичних і неолітичних пам'яток Північно-Західного Причорномор'я. На підставі накопичених за 75 років матеріалів та нових даних (абсолютних дат і стратиграфії) автори запропонували власну хронологічну колонку цих стоянок та поселень, а також схему культурно-історичної послідовності в цьому регіоні.

Стан джерельної бази

Історія вивчення мезоліту й неоліту Північно-Західного Причорномор'я¹ нараховує три чверті століття і починається відкриттям у 1930-1931 рр. на Південному Бузі перших неолітичних поселень – Гард та Чорноташлицька стація [Товкайло, 1998]. Завдяки дослідженням багатьох учених протягом означеного часу була накопичена доволі значна джерельна база, яка дозволяє ставити і вирішувати низку проблем, зокрема й питання хронології та культурної інтерпретації мезолітичних і неолітичних поселень.

Проте, стан цих джерел не можна визнати цілковито задовільним. Так, з майже 60 мезолітичних стоянок та місцезнаходжень шляхом розкопок були досліджені лише три – Мирне [Станко, 1982], Саратени [Коваленко, Кетрару, 1997] та Залізничне [Смынтина, 2001-2002]. Більш чи менш репрезентативні колекції кам'яних виробів дали ще кілька стоянок (Гребеники, Познанка, Доброжани, Цибулівка, Трапівка, Абузова Балка та ін.). Підкreslimo, що для мезолітичних пам'яток ми досі не маємо жодної коректної абсолютної дати, оскільки єдина дата Мирного (табл. 1) є, на нашу думку, омолодженою.

Неолітичні пам'ятки регіону, яких відомо близько 20-ти, досліджені значно ліпше. З розкопаних слід назвати Саврань, Гард [Даниленко, 1969; Товкайло, 1998], Гіржеве [Станко, 1967], Гард 3 і 4, Пугач 1 і 2, Великий Острів [Товкайло, 1998; 2003; 2004 та ін.], Майнову Балку [Дворянинов, 1982; Ларіна, Петренко, Сапожников, 1999], а також пункт знахідки кераміки культури боян-джулешті на Новосельському городищі в пониззі Дунаю [Бруяко, Ярошевич, 2001]. За матеріалами цих поселень отримано 14 абсолютнох дат, які вкладаються у проміжок часу від 7,4-5,9 тис. некаліброваних років тому (далі – ТР).

Отже, всі розкопані мезолітичні пам'ятки знаходяться між Дунаєм та Дністром, а неолітичні поселення майже всі розташовані в басейні Південного

СÀPÎZHNIKIV².V.,
СÀPÎZHNIKIVA G.V.

CHRONOLOGY OF SITES AND
SETTLEMENTS WITH CULTURAL
SEQUENCE OF THE MEZOLITHIC
AND NEOLITHIC OF NORTHWEST
BLACK SEA COAST

Бугу і частково у Бugo-Дністровському межиріччі (у басейнах річок Кучурган та Тилігул).

Хронологія мезолітичних пам'яток

Сучасні уявлення про мезоліт, його датування та періодизацію базуються на розробках попередників. Ще наприкінці XIX – початку ХХ ст. на Заході розглядали “тураську” (азільську) епоху в межах палеоліту, а тарденуазьку – як ранній етап неоліту [Мортльє, 1903, с.18-19]. У 1920-х роках М.Я.Рудинський зауважив, що “мезоліт є переходним періодом”, в якому існували дві форми. Перша була представлена “епіпалеолітичними культурами”, в яких палеолітичні традиції поступово вмирали, а друга – “пранеолітичними і ранніми неолітичними культурами” [1928, с.73]. Саме тому у відомій періодизації палеоліту України мезоліту (епіпалеоліту), поділеному на три рівні, місце знайшлося [Борисковський, 1953, с.400], але тарденуазька стадія була відсутня. Цілком логічно й прогресивно для свого часу була схема С.М. Бібікова, який датував мезоліт від 12,2 до 8 ТР, виділяючи дві фази – азільську й тарденуазьку [1971].

Після досягнення домовленості у 1969 р. (на VIII-му конгресі INQUA в Парижі), що голоцен починається з преображену, було б логічно, відповідно до схеми С.М. Бібікова, перенести й початок мезоліту, визнавши “ранньомезолітичні” (азільські) пам'ятки за фінальнопалеолітичні (епіпалеолітичні). Проте, на жаль, подальший хід вирішення проблеми хронології мезоліту України пішов іншим шляхом. Деякі дослідники почали “передатовувати” комплекси фінального палеоліту, відносячи їх до раннього голоцену (до преображену, а іноді – й бореальну) [Колосов, 1971; Станко, 1977; 1980-а; 1982, с.98-100; Черниш, 1975; Телегін, 1985; 1985-а; 1989 та ін.]. Саме тому в “ранньому мезоліті” Північно-Західного Причорномор'я опинились Анетівка, Михайлівка (Білолісся), Царинка та ін. [Станко, 1980; Смольянинова, 1990, с.90 та ін.]. Якщо спочатку В.Н. Станко вбачав початок мезоліту в дріас-ІІІ (причому,

визначаючи межі епохи від 10 до 7 ТР [1967-а, с.19]), то пізніше він упевнено датував комплекси “раннього мезоліту” часом пребореалу [1982, с.100,102; 1985, с.35 та ін.].

Повертаючись до мезоліту Північно-Західного Причорномор’я, зазначимо, що протягом тривалого часу у публікаціях матеріалів стоянок питання їх хронології, по суті, не підімалося. У 1950-х – на початку 1970-х років П.Й.Борисковський, Г.В. Григор’єва, В.І. Красковський та ін. [див. список літератури] зазвичай обмежувались атрибуцією кам’яних знарядь в рамках епохи, іноді говорячи про їх “ранній” або “пізний” характер. Щоправда вже тоді для деяких комплексів були знайдені вірні аналоги, а також зроблені важливі спостереження зі стратиграфії та хронології окремих пам’яток (Мирне, Гіржеве та ін.).

Так, перше, нехай загальне і не зовсім обґрунтоване спостереження щодо періоду існування мезоліту регіону було зроблене Г.Ф. Коробковою, яка в найпершій публікації матеріалів стоянки Гребеники, віднесла пам’ятку до “пізнього тарденуазу” та визначила коло її аналогій (Мурзак-Коба, 2-3 шари Шан-Коби, Фатьма-Коба, верхній шар Заміль-Коби та ін.) [Коробкова, 1957].

Дещо пізніше В.М. Даниленко, маючи на увазі гребеніківські пам’ятки, відніс мезоліт регіону до капсійської провінції. Він вважав, що пізніше, в результаті неодноразових інфільтрацій кукрецького населення з Подніпров’я, тут склався особливий “синкретичний” балкано-дунайський варіант “мезолітичної” культури Північно-Західного Причорномор’я”. Отже, на його думку, гребеніківське населення з’явилося тут раніше ніж кукрецьке [Даниленко, 1969, с.60-61].

В.Н. Станко, якому власне і належить визначення гребеніківських пам’яток як окремої археологічної культури (АК), у багатьох роботах, навіть незважаючи на появу у 1980-х роках двох “атлантичних” дат Мирного та Гіржева (табл.1, з 1-2), відносив і гребеніківські, і кукрецькі комплекси регіону до бореалу (табл. 2). Підкреслимо, що в той час, на підставі геолого-стратиграфічних досліджень, до цього періоду можна було відносити лише нижній шар Мирного [Станко, 1967-а; 1977; 1982 та ін.]

У 1970-х роках питань, які є предметом нашого аналізу, торкалося чимало вчених. Р.Трінгхем, вважаючи, що в мезоліті Північно-Західного Причорномор’я не було умов для виникнення відтворюючої економіки², висловила думку, що носії останньої проникли сюди разом із мігрантами з Південних Балкан [Tringham, 1973]. О.П. Черниш зазначив, що “пізньотарденуазське [гребеніківське] населення” з’явилося на теренах України внаслідок південної міграції [1975, с.153]. Важливим було зауваження О.О. Формозова про те, що частина гребеніківських стоянок (з трапеціями зі струганими спинками) “можуть бути навіть не пізньомезолітичними, а неолітичними” [Формозов, 1977, с.60].

Одночасно власне бачення проблеми розвитку мезоліту Північного Причорномор’я та Криму запропонували і Я.К. та С.К. Козловські. Кукрецька культура була датована ними від 9 до 6 ТР. Стосовно ж гребеніківської, за браком абсолютних дат, вони визначили лише період існування її пізніх пам’яток (Сороки II, 3 и 2 шари) – друга половина VI тис. до н.е. (некалібр.)³. Важливим було й зауваження вчених, що до складу гребеніківської культури варто включити й такі пам’ятки, як Фатьма-Коба (шар 3) та Шан-Коба (шар не вказано), а також припущення, що ця культура має кримське походження і є дещо молодшою за мурзак-кобинську [Kozlowski, Kozlowski, 1975, с.344-346].

Д.Я. Телегін датував Михайлівку кінцем пребореалу, а Царинку – початком бореалу, але ним було зроблене важливі спостереження, що Мирне є більш раннім, ніж Гіржеве. Перше з них датувалося серединою – кінцем бореалу, а друге – початком атлантикуму. З іншого боку, вчений припускав (хоча й без обґрунтування) розподіл гребеніківських пам’яток на дві хронологічні групи: ранню (Скосарівка) та пізню (Мирне, Познанка, Гіржеве та ін.) [Телегін, 1982, с.97, табл. 6]. Пізніше, намагаючись якось пояснити наявність на Мирному як гребеніківських, так і кукрецьких матеріалів, Д.Я. Телегін висловив думку про синхронність цих АК, носії яких періодично мешкали на одному місці [Телегін, 1999, с.18]⁴.

Зараз переважна частина фінальнопалеолітичних і більш ранніх пам’яток України вже “повернулися” з тогочасного “раннього мезоліту” на свої місця [Бибиков, Станко, Коен, 1994; Сапожников, 1995; 2004а; Залізняк, 1995а,б, 1998; Оленковський, 2000; Горелик, 2001]. Проте, необхідність визначення хронології тих комплексів, що дійсно мають датуватися раннім мезолітом у його сучасній інтерпретації і хронологічних межах (блізько 10-9 ТР), назріла ще наприкінці 1980-х років. Стосовно даного регіону означена проблема вперше була піднята авторами цих рядків [Сапожников, Сапожникова, 1990].

Але для створення детальної колонки пам’яток мезоліту і сьогодні відчувається брак матеріалів, у першу чергу – абсолютних дат. Свого часу, виходячи з типології крем’яного інвентарю і аналогій з пам’ятками сусідніх регіонів, ми запропонували поділ мезоліту регіону на два етапи, ранній із яких репрезентований гребеніківськими, а пізній – кукрецькими комплексами [Сапожников, Сапожникова, 1990]. Наш підхід в цілому підтримав І.О. Борзіяк, який визначив час існування мезоліту Молдови приблизно від 10,5-10,2 до 7,5-7,4 ТР, розділивши його на три етапи. На його думку, у другому з них (хронологічні межі не вказані) у Дністровсько-Прутському межиріччі існували спочатку гребеніківські пам’ятки (Гура-Каменчий VI, Саратени), а потім туди проникло кукрецьке населення, в результаті чого з’явилися поселення з “синкретичним” крем’яним інвентарем та елементами відтворюючого господарства. До останніх він відніс Фрумушику і Мирне, але треба мати на увазі, що

поселення третього (заключного, по суті вже “неолітичного” етапу мезоліту – Сороки) у молдовській частині регіону невідомі [Борзяк, 1997, с.23-24].

Інакше підходить до хронології мезоліту регіону Л.Л. Залізняк, який не тільки припустив датування частини гребениківських пам’яток часом неоліту, але й висунув ідею, що кукрецьке населення було тут автохтонним, а отже – більш раннім [1995 а, б, 1998, с.181-183]. У низці статей він розвинув цю думку, запропонувавши розглядати гребениківську культуру як пізнє, по суті переднеолітичне явище, носій якого прийшли сюди з Подунав’я та Балкан у середині VII тис. до н.е. (калібр. – після 8 ТР) [Zaliznyak, 1998, р.128-129; Залізняк, Манько, 2004, с.145 та ін.].

Ще одну схему хронологічного поділу мезоліту регіону розробили С.І.Коваленко і В.Б.Цой, які віднесли аналізовані нами пам’ятки до двох фаз (етапів). На їх думку, на початку першої з них гребениківські стоянки концентрувалися в Нижньому Подністров’ї (Гіржево й Гребеники), а пізніше населення цієї АК просунулося на Нижній Дунай (Мирне) і у Попруття (Саратени). Під час другої фази щільність гребениківського населення в регіоні зростає, і воно рухається на північний схід (у Побужжя – Познанка, Скосарівка), на північний захід (північ Молдови) та на захід (правобережжя Прута) [Коваленко, Цой, 1999]. Суть цієї схеми зводиться до того, що гребениківські пам’ятки мали існувати протягом усього мезоліту. Але в ній не враховано те, що інвентар Мирного й Саратен, а також Залізничного та інших “синкретичних пам’яток”, не можна визнати суто гребениківським.

Неважко помітити, що стосовно хронології пам’яток мезоліту регіону вже запропонована ціла низка взаємовиключних точок зору, а базуються вони на одних і тих самих матеріалах. Через відсутність абсолютних дат ми змушені звернутися до хронологічних паралелей з колонками мезолітичних пам’яток сусідніх регіонів, де є продатовані аналоги як гребениківських (тарденузьким), так і кукрецьких пам’яток.

Отже, для комплексів другого (“класичного”) періоду мурзак-кобинської культури Криму (низи шарів Ласпі VII та горизонту 1-3 Шпан-Коби) наявні дати від 9,15 до 7,5 ТР, причому, початок таш-аїрського неоліту датується кінцем VI тис. до н.е. (близько 7-7,2 ТР) [Телегін, 1982, с.46; Yanevich, 1998, р.156-157; Яневич, 2004, с.175]. У цілому, за даними стратиграфії та хронологічними паралелями, комплекси трьох перших (мезолітичних) етапів мурзак-кобинської (гірсько-кримської) культури датовані від 9,5 до 8,0 ТР [Бибиков, Станко, Коен, 1994, с.182]. Для кукрецьких пам’яток відома значна серія дат Ігренського поселення на Дніпрі, які дозволили віднести його до кінця VIII – першої половини VII тис. до н.е. (у некаліброваних датах; тобто – від 9,3 до 8,5 ТР), і стоянки Кукрек – середина VI тис. до н.е. (близько 7,5 ТР) [Телегін, 2002, с.58-60].

Таким чином, тарденузькі пам’ятки принаймні у Гірському Криму, з яким, власне, й пов’язана їхня генеза, з’являються раніше кукрецьких⁵. Ми пристаємо до думки Г.Ф. Коробкової та Я.К. і С.К. Козловських щодо значної подібності комплексів мурзак-кобинської й гребениківської АК, які (разом із донецькою АК) належать до “тарденузьского кола”. Виходячи зі сказаного, гребениківські пам’ятки Північно-Західного Причорномор’я зіставляються з ними як у культурному, так і в хронологічному сенсі.

Для побудови конкретної хронологічної колонки пам’яток фінального палеоліту й мезоліту регіону в нашому розпорядженні є лише одна стратиграфо-палінологічна схема, розроблена Г.О. Пашкевич на матеріалах Михайлівки й Мирного [1981; 1982]. Зараз до неї можна долучити дані зі стратиграфії стоянки Стариця, культурний шар якої залягає в нижній частині ґрунту А, тобто вище верхнього шару Михайлівки, але, напевно, нижче, ніж культурний шар Мирного [Сапожников, 2004, рис.4]. Цей факт додає нам ще один аргумент на доказ того, що гребениківські пам’ятки (або, принаймні, якась їх частина) є більш ранніми, ніж так звані “синкретичні” комплекси типу Мирного.

Таким чином, є достатньо підстав для припущення, що Стариця і, найвірогідніше, якась частина гребениківських стоянок можуть відноситись до пребореалу. Літологічний горизонт (суглинок), у якому залягає нижній (мезолітичний) шар Мирного, за даними палінології [Пашкевич, 1981; 1982] і стратиграфії [Станко, 1982, с.101], пов’язаний з бореалом, а точніше – з бореальним оптимумом (ВО-2), що датується від 8,9 до 8,3 ТР (табл.2). Таке датування Мирного, у кістяній та кам’яній індустріях якого значну частину складають кукрецькі елементи, співпадає з датами доволі близького до нього за низкою археологічних характеристик Ігренського поселення (в останньому є навіть кілька трапецій, які більш характерні для гребениківських комплексів) [порівн.: Станко, 1982 і Телегін, 2002] і не вступає в протиріччя з точками зору авторів та І.О.Борзіяка.

Однак, така “ревізія” хроно-стратиграфічної колонки мезоліту регіону поки що не дає відповіді на ще одне питання – як датуються так звані “чисті” кукрецькі комплекси (Трапівка, Абузова Балка та ін.)? Справа в тому, що кукрецькі пам’ятки інших територій відносяться до доволі широкого відрізу часу – від раннього мезоліту до неоліту включно. Нагадаємо, що саме кукрецькі пам’ятки (Синюхін Брід, Фрумушику та ін.) В.М. Даниленко розглядав у контексті раннього (докерамічного) неоліту, підkreślуючи, що “становлення неоліту у Північно-Західному Причорномор’ї... мало характер зрошування місцевих мезолітичних культурних форм з прийшлими приазовсько-кукрецькими формами розвитку” [1969, с.61].

Хронологія пам’яток неоліту

Наприкінці 1960-х років В.М. Даниленко виділив у розвитку буго-дністровської культури (БДК) сім хронологічних фаз: докерамічну (друга половина

VII тис. до н.е.), скибінецьку, соколецьку, пічерську, самчинську, савранську і хмільницьку. Дві останні фази датувались першою половиною IV тис. до н.е. і зіставлялися з пізнім неолітом [Даниленко, 1969, с.149-157, 216-218 та ін.]. На базі цієї схеми В.І. Маркевич створив колонку пам'яток дністровського варіанту БДК, час існування якого визначив від середини VI до кінця V тис. до н.е. (некалібр.) на підставі чотирьох абсолютних дат [1974, с.127-141, табл. 2]. У цілому з ними погодились Т.С. Пассек і К.К. Черниш, хоча вони й не визнали правомірність виділення окремої хмільницької фази [1970, с.122-126].

Незабаром Р. Трінгхем обґрунтувала поділ БДК на три періоди, які відповідно синхронізувала з культурами кріш, лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК) і прекукутень 3 – трипілля А [Tringham, 1971, р. 98, 101, 167-168]. До близького висновку дійшов Д.Я. Телегін, який розрізняє в цій культурі три етапи – ранній (досамчинський), середній (самчинський) і пізній (савранський) [1977, с.89-91]. Пізніше від додав, що “ми можемо казати про повну синхронність культури кріш Подунав’я з раннім досамчинським (крішським) етапом у БДК... Два наступні етапи БДК – самчинський та савранський існували пізніше культури кріш” [Телегін, 1990, с.89-91]. У цьому ж руслі виконана і трьохетапна схема розвитку БДК М.Т. Товкайло, останній період якої теж синхронізується з Трипіллям А й датується кінцем останньої четверті V – початком другої четверті IV тис. років до н.е. (некалібровані) [Товкайло, 1998; Tovkailo, 1996].

Особливу думку має Н.С. Котова, яка розподілила бузькі пам'ятки на два періоди: перший (від 7,6 до 7,1 ТР) та другий (від 7,1 до 6,5 ТР) [2002, с.22-24]. Для цього вона використала дати, отримані М.М. Ковалюхом наприкінці 1990-х років [Котова, Ковалюх, 2002, табл. 9]. Трохи пізніше 17 дат із тієї ж серії навела Н.Б. Бурдо, яка підкresлила, що не бачить підстав говорити про синхронність останньої (савранської) фази БДК з раннім трипіллям [Бурдо, 2001-2002, с.434, 446]. Проти цього виступив М.Т. Товкайло, який вважає, що даний висновок вступає в протиріччя з археологічними даними. Крім того, він аргументував поділ пам'яток степового варіанту БДК, який в цілому датується пізнім періодом (савранською фазою), на три хронологічні етапи [2003, с.187; 2004].

Виходячи зі сказаного, можна дійти висновку, що дати Саврані (табл. 1) є коректними і свідчать про датування поселення початком савранської фази БДК. Ми маємо визнати й коректність трьох нових дат Гіржева, одна з яких отримана по кераміці (табл. 1). Вони співпадають з іншими датами самчинської фази БДК (5-ма датами Базьківого Острова) [Товкайло, 2004, табл. 1]. Зауважимо, що кераміка Гіржева була визначена як самчинська особисто В.М. Даниленком. Крім того, в його інвентарі є серія трапецій зі струганими спинками, а також двобічний наконечник, які є звичними для комплексів степового бузького неоліту [Товкайло, 2003]. Якщо додати, що спочатку В.І. Бібікова припустила наявність в усіх трьох

горизонтах зняття Гіржева кісток свійських тварин [Станко, 1967, с.166-168], то датування більшої частини його матеріалів неолітом виглядає цілком логічним.

Звичайно, ми не можемо повністю виключити можливість наявності у Гіржевому більш ранніх (власне мезолітичних) матеріалів, але на користь такого датування свідчить і характер крем'яного інвентаря, в якому кукрецькі форми (відповідні вкладені й різці, а також мікровістря) відсутні [Станко, 1967, рис.2-8]. Цей показник є велими характерним, оскільки, на думку Д.Л.Гаскевича, кукрецькі елементи відсутні і в інших пам'ятках самчинської фази БДК [2003, с.5-6]. Крім того, дослідження геометричних мікролітів Гіржева дозволили виділити серед них вкладень серпа для зрізання диких злаків (виготовлений зі звичайної трапеції) і не виявили ніяких функціональних особливостей трапеції зі струганими спинками, – що свідчить на користь гомогенності даного комплексу [Сапожникова, Сапожников, 1986].

Проте, ми не можемо погодитись з Д.Л. Гаскевичем в тому, що виготовлення трапецій зі струганими спинками було можливим лише при використанні мідних віджимників (у енеоліті) [Гаскевич, 2002]. Цьому протирічить і датування Старобільського поселення на Сіверському Донці (середина VI тис. до н.е.) [Манько, Телиженко, 2002], хоча матеріали з неоліту Криму нібито дозволяють припустити існування такої думки [Яневич, 2004, с.175]. Так чи інакше, але трапеції зі струганими спинками Гіржева є одними із найбільш ранніх знарядь такого типу в Україні, оскільки бузькі пам'ятки Пугач 1, 2, Гард і Гард 3, в яких вони також присутні [Товкайло, 1998; 2003; Гаскевич, 2003], є дещо пізнішими (табл. 1).

Сказаним аргументи на користь передатування Гіржева неолітом не вичерпуються. Справа в тому, що аналогічні матеріали походять зі стоянки Карпове, розташованої за 55 км від Гіржева, в долині річки Свіної. У зборах І.В. Сапожникова 1989 року є дві трапеції зі струганими спинками, а в шурфі, закладеному В.І. Красковським раніше, були знайдені фрагменти ліпної кераміки [Красковский, 1976].

Це одним непрямим доказом можливості “другого пришестя” гребениківців у Північно-Західній Причорномор’ї є той факт, що класична тарденуазька культура Західної Європи презентована трьома фазами, між якими двічі існували пам'ятки іншої (кампінської) культури, причому стоянки фаз II і III датуються атлантикумом, а остання з них є неолітичною [Leroi-Gourhan et al., 1968, р.144].

Дуже схожа картина простежена і в розвитку гірсько-кримської АК, суть якої полягає в інтерстратифікації індустрій двох типів – фатъма-кобинського (вістряний тарденуаз) та шан-кобинського (типовий тарденуаз), кожний із яких повторюється двічі [Бібиков, Станко, Коен, 1994, с.182]. Таким чином, Гіржеве та інші пам'ятки степового варіанту БДК (можливо, Й Саврань), з одного боку, можна розглядати як складову частину буго-дністровського неоліту, а з

іншого – як неолітичну фазію гребениківської культури.

Єдина пам'ятка КЛСК регіону Майнова Балка датована двома датами (табл. 1), які, виходячи з датування Г. Квіттою “нотних” пам'яток Балкан близько 6,4-5,9 ТР [Quitta, 1971], слід вважати коректними. Вони також свідчать про те, що нотна фаза цієї культури могла бути синхронною ранньому трипіллю [Бурдо, 2001-2002, с.439]. Крім того, знахідка у заповненні житла Майнової Балки фрагменту типової кераміки БДК [Ларина, Петренко, Сапожников, 1999] підтверджує думку щодо віднесення до того ж часу й низки найпізніших поселень степового варіанту БДК [Товкайлло, 2004]. Такий варіант вирішення проблеми наявності взаємних буго-дністровських (Майнова Балка, Нові Русешти I) та лінійно-стрічкових (Базьков Острів, Сороки 5) імпортів виглядає логічніше, ніж штучне подавнення пам'яток нотної фази КЛСК, запропоноване Н.С. Котовою [2002, с.30]. Нагадаємо, що за Д.Я. Телегіним, пізні пам'ятки БДК регіону синхронні нотній фазі КЛСК і співіснують разом з нею до кінця V i, можливо, навіть до початку IV тис. до н.е. (некалібр.) [Телегін, 1990, с.7]. Проблема взаємин населення БДК та ранньотрипільської культури детально розглянута М.Т. Товкайллом [2004-а] і тому ми не будемо на ній зупинятися.

Стосовно фрагментів кераміки другої фази культури боян (джулешті), знайдених на Новосільському городищі, можемо сказати, що, за румунськими аналогіями, їх слід датувати близько 6,3-6,2 ТР [Mantu, 1995].

Хронологічна колонка

Отже, сьогодні хронологічну колонку мезо-неолітичних пам'яток Північно-Західного Причорномор'я можно уявити таким чином:

Мезоліт ранній (10,3-9,3 ТР; пребореал) – Гребеники, Доброжани, Барабой IV, Цибулівка, Познанка, Довжанка, Орлівка, Слобідка, Скосарівка (?), Василівка на Чичіклей, Старіця, Борисівка, Царичанка

та ін., а також Казанка у верхів'ях Інгульця й Пояна Роман (верхній шар) у Румунії. У цій групі пам'яток гребениківської культури за техніко-типологічними ознаками більш чи менш чітко виділяються два хронологічних рівні:

Нижній: Познанка, Цибулівка, а також Пояна Роман [Пзунеску, 2001-2002] і Казанка [Борисковский, 1975]. В індустріях цих стоянок присутня низка типів і форм знарядь, характерних для фінального палеоліту (грубі мікросітря з затупленим краєм, кінцеві скребачки на платівках, призматичні нуклеуси та ін.) [Красковский, 1972; Телегін, 1982, с.93-95; Борисковский, 1964; Boriskovski, 1964; 1971; Смольянінова, 1990, с.66-69 та ін.]

Верхній: Гребеники, Доброжани та ін. – “типові” гребениківські комплекси без кукрецьких форм або з їх незначною присутністю (поодинокі вкладені кукрецького типу, олівцеподібні нуклеуси та ін.) [Коробкова, 1957; Григор'єва, 1960; Телегін, 1982, табл. 12; Красковский, 1965; Залізняк, 1998, рис. 69, 1-41].

Мезоліт пізній (9,3-8,0 ТР; бореал) – Мирне, Саратени, Татарбунари I, Залізничне, Приймове, Малі Хатки; Пелагеївка та ін., а також Фрумушика на Півночі Молдови. Усі вони репрезентовані “синкретичними” індустріями, в яких гомогенно пов’язані риси гребениківської та кукрецької культур, причому зазвичай важко сказати, які з них переважають [Станко, 1982, с.17-55; Смынтина, 2001-2002; Смінтина, Нікітін, 1996; Телегін, 1982, с.114-115; Коваленко, Кетрару, 1997; Черныш, 1975, с.100-105 та ін.].

Неоліт до- або безкерамічний (близько 8-7,6 ТР; перша половина АТ-1) – кукрецькі пам'ятки Трапівка, Абузова Балка, Конецпіль, Синюхин Брід, Сагайдак I (верхній шар), Бубинка та ін. [Даниленко, 1969, с.61; Дворянинов, 1976; Телегін, 1982, с.112-116; Смольянінова, 1989; 1990, с.62-66; Сапожникова, Коробкова, Сапожников, 1995, с.101-140 та ін.]. Не

Табл.1. Абсолютні дати мезо-неолітичних пам'яток Північно-Західного Причорномор'я*

пам'ятки і комплекси	дати	матеріал	індекси дат
Мирне	7.200±80	вугілля - ?	ЛЕ-1647
Гіржеве	7.050±60	вугілля - ?	ЛЕ-1703
Саврань	6.985±60	кістка	Ki-6654
Саврань (житло 2)	6.920±50	кістка	Ki-6653
Гард 3 (кв. 8)	6.930±55	кістка	Ki-6655
Гард 3 (траншея 1)	6.640±50	кістка	Ki-6687
Пугач 2 (роз. 2)	6.895±50	кістка	Ki-6656
Пугач 2 (XIX-51)	6.810±60	кістка	Ki-6657
Пугач 2 (роз. 1)	6.560±50	кістка	Ki-6679
Пугач 2 (роз. 1)	6.520±60	кістка	Ki-6678
Пугач 2	5.920±60	?	Ki-3030
Майнова Балка (житло)	6.430±140	кістка	Ki-11243
Майнова Балка (житло)	6.310±150	кістка	Ki-11242

* У таблиці використані дані: [Станко, Свеженцев, 1988; Котова, Ковалюх, 2002; Товкайлло, 2004]. Дати Майнової Балки публікуються вперше.

виключено, що деякі з названих місцезнаходжень можуть виявитися синхронними більш раннім “синкретичним” (пізньомезолітичним) пам’яткам.

Неоліт ранній (7,6-7,1 ТР; друга половина АТ-1) – пам’ятки самчинської фази БДК Гіржеве та Карпове [Станко, 1967; Красковский, 1976] відносяться до другої половини означеного періоду. Поселення більш ранніх фаз цієї культури концентруються північніше (у Північно-Західному Причорномор’ї поки що не відомі).

Неоліт середній (7,1-6,5 ТР; перша половина АТ-2) – Саврань та ін. Поселення БДК савранської фази, а також поселення двох етапів розвитку степового варіанту тієї ж культури: *раннього* – Пугач 1 (гор. А), Великий Острів та ін., і *середнього* – Пугач 1 (гор. Б), Пугач 2, Гард, Гард 4, Ташлик 2 [Товтайло, 2004, с.187].

Неоліт пізній (6,5-6,0 ТР; друга половина АТ-2) – поселення КЛСК Майнова Балка та пункт культури боян (фаза джулешті) на Новосільському городищі. За наявністю імпортів до цього періоду слід віднести пам’ятки третього етапу степового варіанту БДК – Миколину Бряку, Гард 3 та ін. [Товтайло, 2004, с.187], але такому висновку поки що суперечать більш ранні дати Гарду 3 (табл.1).

Автори усвідомлюють, що така хронологічна колонка є робочою і має попередній характер. Вона напевно буде уточнюватися, в першу чергу шляхом отримання коректних абсолютних дат, а також має коригуватися з хронологічними схемами сусідніх регіонів.

Культурна послідовність

В цілому можна констатувати, що у мезоліті й неоліті Північно-Західного Причорномор’я загальний фон культурних процесів протягом близько чотирьох тисяч років (від 10,3 до 6,0 ТР) можна описати в основному як існування та взаємодію двох культурних явищ (АК) – гребениківського (місцевого походження)⁶ і кукрецького, що сформувалось у степах Надпоріжжя, Північно-Західного Приазов’я і у передгір’ях Криму. У пізньому мезоліті тут спостерігається своєрідне генетичне “злиття” носіїв цих культур, а на рубежі неоліту кукрекцям вдалось “вітіснити” гребениківців за Прут і Дунай, а також на Середній і Верхній Дністер.

У ранньому неоліті в Середньому Побужжі зафіковане кукрецьке населення (бузький варіант БДК) [Даниленко, 1969], але на півночі Молдови підґрунтя дністровського варіанту тієї ж культури складали носії гребениківських традицій (Сороки,

Старі Білічени 12 та ін.) [Маркевич, 1974; Борзяк, 1997; Коваленко, 2004]. Пам’ятки цього часу у регіоні достовірно поки що не визначені, але, скоріше за все, вони були кукрецькими (не виключено, що до них слід віднести Конецполь, Синюхін Брід та ін.).

У другій половині раннього неоліту (починаючи з самчинської фази) гребениківське населення повертається з-за Пруту та з Середнього Дністра до Північно-Західного Причорномор’я (Гіржеве, Карпове), і у межиріччі Дністра та Бугу поступово формується особливий степовий варіант БДК, що мав найбільший розвиток вже під час першої половини наступної (савранської) фази (Саврань, Пугач 1, 2, Гард, Гард 4, Великий Острів, Ташлик 2 та ін.). Слід підкреслити, що економіка цього населення була переважно привласнюючою [Товтайло, 1998 та ін.].

Лише в пізньому неоліті у Північно-Західній Причорномор’ї просуваються представники інших, вже напевно “чужорідних” культур з більш розвиненою відтворюючою економікою – КЛСК (Майнова Балка) і боян-джулешті (Новосільське городище). У той же час на північному сході регіону продовжує існувати буго-дністровське населення (Миколина Бряка, Гард 3 та ін.), яке, судячи з характеру крем’яного інвентаря, взяло участь у генезі ранньої трипільської культури [Даниленко, 1969; Товтайло, 2004; 2004a; Сапожников, Полищук, 1990 та ін.].

Як бачимо, така культурна послідовність значною мірою підтвердила вірність та далекоглядність розробок В.М. Даниленка (для мезоліту та раннього неоліту) і Д.Я. Телегіна (для неоліту в цілому).

Висновки

Таким чином, гіпотези про те, що носії традицій гребениківської (мезолітичної), а також неолітичної буго-дністровської культур з’явились у Північно-Західному Причорномор’ї внаслідок міграцій з Подунав’я і навіть з Балкан, поки що не можна визнати доведеними. Більше того, у літературі з’явились нові дані про те, що й населення ранньої трипільської культури лісостепової України не було цілковито чужорідним, оскільки в його генезі, скоріше за все, взяли участь і місцеві носії традицій неолітичної буго-дністровської культури. Водночас автори визнають дискусійність запропонованих у цій статті хронологічної колонки пам’яток та схеми послідовності культурних явищ (що обумовлено неповнотою сучасної джерельної бази), і запрошують колег до їх детального й критичного обговорення.

ПРИМІТКИ

¹ До названого регіону включена територія від пониззя Дунаю і Прута до межиріччя Інгула й Інгульця та пониззя Південного Богу і гирла Дніпра. Його північно-західний і північний кордони умовно проведено приблизно по лінії Леове – Кишинів – Дубосари – Саврань – Первомайськ – Кривий Ріг. Географічно до Північно-Західного Причорномор’я входить частина зони степів (Причорноморської низовини) та лісостепів (Тігецька та частина Подільської височини), межа між якими пролягає

приблизно по лінії: гирло р.Прут – Тирасполь – Ананьїв – Первомайськ [Сапожников, 2003, с. 199]. Отже, до складу регіону входять території Одеської (повністю) та Миколаївської (західні райони) областей України, а також південні райони Молдови та Молдовського Придністров’я.

² Теза Р. Трінгем суперечить поглядам Г.Ф. Коробкової і Г.В. Сапожникової, оскільки окремі елементи відтворюючої економіки простежуються в регіоні з середини пізнього палеоліту. За браком місця ми не можемо детально

зупинитися на цій проблемі, але її розгляд див.: [Сапожникова, Сапожников, 2003].

³ На підставі двох абсолютних дат (7.515 ± 120 – Bln-588 і 7.420 ± 80 – Bln-587) [Маркевич, 1974, с.128].

⁴ В іншій роботі Д.Я. Телегін інтерпретував переважну більшість матеріалів Мирного як гребениківські, відмітивши наявність на ньому “добре простеженого” кукрецького шару [1985-а, с.46]. Аналогічну точку зору пізніше висловив О.М. Сорокін [2002, с.162]. Ми ж вважаємо мезолітичний шар пам’ятки гомогенним.

⁵ Але це зовсім не означає, що в інших районах, навіть у Криму, не кажучи вже про Північне Приазов’я, кукрек не

міг формуватися й існувати одночасно (а можливо й раніше) з найбільш ранніми тарденузькими пам’ятками [Залізняк, 1998, с. 173-180 та ін.].

⁶ Мається на увазі не гіпотеза В.Н. Станка про походження гребениківської культури від Царинки [Станко, 1986 ; Телегін, 1999], яку не підтримала більшість дослідників [Сапожникова, Коробкова, Сапожников, 1995, с.144; Борзияк, 1997; Залізняк, 1998, с.183]. Ми, слідом за Я.К. і С.К. Козловськими [1975, с. 344-346] та ін., схиляємося до можливості генези цієї культури від шан-кобинських комплексів, репрезентованих, зокрема, верхніми шарами Михайлівки [Сапожников, 2004].

ЛІТЕРАТУРА

Бібіков С.М. Схема хронологічних співвідношень пам’яток палеоліту і мезоліту // Археологія Української РСР. – Т. 1: Первісна археологія. – К.: Наук. думка, 1971. – с.432-433.

Бибиков С.Н., Станко В.Н., Коен В.Ю. Финальный палеолит и мезолит Горного Крыма. – О.: Весть, 1994. – 240 с.

Борзияк И.А. Мезолит Молдовы: общий обзор // ДСПК. – 1997. – Т. VI. – с.18-24.

Борисковский П.И. Палеолит Украины. – МИА. – 1953. – № 40. – 464 с.

Борисковский П.И. Разведка памятников каменного века в Одесской области в 1962 г. // КСОГАМ-1962. – О., 1964. – с.12-17.

Бруяко И.В., Ярошевич Ю.И. Городище у с.Новосельское на Нижнем Дунае. – О.: Гермес, 2001. – 144 с.

Бурдо Н.Б. Новые данные для абсолютной датировки неолита и раннего энеолита на территории Украины // SP. – 2001-2002. – № 2. – с.431-446.

Гаскевич Д.Л. Трапеції зі струганою спинкою: деякі закономірності виникнення та поширення // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. – Т. 3. – О.: Друк, 2002. – с.73-74.

Гаскевич Д.Л. Крем’янний інвентар неолітичних культур України. – Автореф. канд. дис. – К.: ІА НАНУ, 2003. – 20 с.

Горелик А.Ф. Памятники Рогаликского-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины. – К.-Луганск, 2001. – 366 с.

Григорьева Г.В. Новые данные о тарденузской стоянке Гребеники в Нижнем Поднестровье // ЗОАО. – 1960. – Т. I. – с.226-230.

Даниленко В.Н. Неолит Украины. – К.: Наук. думка, 1969. – 258 с.

Дворянинов С.А. К проблеме кукрекской культуры: по материалам позднемезолитических стоянок Южного Буга // Тези пленарних і секційних доповідей XV наукової конференції Інституту археології АН УРСР. – О., 1972. – с.80-82.

Дворянінов С.О. Поселення культури лінійно-стрічкової кераміки Майнова Балка на Одесщині // Археологія. – 1982. – Вип. 38. – с.93-95.

Залізняк Л.Л. Ранній мезоліт України // Археологія..-№3.-1995а.-С.3-16.

Залізняк Л.Л. Пізній мезоліт України // Археологія.-№4.-1995б.

Залізняк Л.Л. Передісторія України X-V тис. до н.е. – К., 1998. – 306 с.

Залізняк Л.Л., Манько В.О. Стоянки біля с.Добрянка на р.Тікіч та деякі проблеми неолітизації Середнього Подніпров’я // КДУ. – 2004. – Вип. 5. – с.137-168.

Коваленко С.И. Раскопки мезо-неолитической стоянки Старые Биличены 12 // Cercetari arheologice in Republica Moldova (2000-2003). – Vol. I. – Chieinau, 2004. – S. 5-16.

Коваленко С.И., Кетрару Н.А. Новые данные о мезолитической стоянке Саратены в Нижнем Попрутье // Vestigii arheologice din Moldova. – Chicinaiu, 1997. – S. 36-59.

Коваленко С.И., Цой В.Б. К вопросу о развитии позднемезолитических индустрий в Карпато-Днестровском регионе // SP. – 1999. – № 1. – с.257-262.

Колосов Ю.Г. Мезоліт // Археологія Української РСР. – Т. 1: Первісна археологія. – К.: Наук. думка, 1971. – с.64-77.

Коробкова Г.Ф. Тарденузская стоянка Гребеники в Нижнем Поднестровье // КСИИМК. – 1957. – Вып. 67. – с.59-62.

Котова Н.С. Неолитизация Украины. – Луганск: Шлях, 2002. – 268 с.

Котова Н.С., Ковалюх Н.Н. Каталог радиоуглеродных дат неолитических памятников Украины // Котова Н.С. Неолитизация Украины. – Луганск, 2002. – с.85-105

Красковский В.И. Тарденузская стоянка Доброжаны // КСОГАМ-1963. – О., 1965. – с.6-16.

Красковский В.И. Памятники мезолитического времени в долине реки Малый Куяльник // МАСП. – 1972. – Вып. 7. – с.172-179.

Красковский В.И. Карпово – новый памятник каменного века в долине р.Свинной // МАСП. – 1976. – Вып. 8. – с.157-161.

Ларина О.В., Петренко В.Г., Сапожников И.В. Культура линейно-ленточной керамики в Днестровско-

Бугском межуречье: по материалам поселения Майнова Балка // ССПК. – 1999. – Т. VII. – с.10-21.

Манько В.А., Телиженко С.А. Мезолит, неолит и энеолит Подонечья: каталог радиоуглеродных дат. – Луганск: Шлях, 2002. – 40 с.

Маркевич В.И. Буго-днестровская культура на территории Молдавии. – Кишинев: Штиинца, 1974. – 176 с.

Мортилье Г., Мортилье А. Доисторическая жизнь. Происхождение и древность человека. – С.Пб.: ХХ век, 1903. – ХХ, 576 с.

Оленковський М.П. Пізній палеоліт нижньодніпровського регіону у світлі радіовуглецевого датування // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. – О.: Астропрінт, 2000. – с.185-196.

Пасек Т.С., Черныш Е.К. Неолит Северного Причерноморья // МИА. – 1970. – № 166. – с.117-133.

Пашкевич Г.А. Динамика растительного покрова Северо-Западного Причерноморья в голоцене и его изменения под влиянием человека // Антропогенные факторы в истории развития современных экосистем. – М.: Наука, 1981. – с.74-86.

Пашкевич Г.А. Палеоботаническая характеристика поселения Мирное // Станко В.Н. Мирное. – К.: Наук. думка, 1982. – с.132-138.

Пэунеску А. Многослойная стоянка Лапош (Пояна Роман) в Румынии // SP. – 2001-2002. – № 1. – с.415-426.

Рудинський М. До питання про культури “мезолітичної доби” на Вкраїні // Антропологія. – 1928. – № 1. – с.73-94.

Сапожников И.В. Причерноморские степи в позднем палеолите: природно-хозяйственная и культурная специфика // Г.В.Сапожникова, Г.Ф.Коробкова, **Сапожников И.В.** Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. – О.-С.Пб., 1995. – с.149-176.

Сапожников И.В. Многослойная стоянка Михайловка (Белолесье): проблемы стратиграфии и датировки // ССПК. – 2004. – Т. XI. – с.299-316.

Сапожников И.В. Хронология и периодизация позднего палеолита Степной Украины // АА. – 2004-а. – Вып. 14. – (друкується).

Сапожников И.В., Полищук Л.Ю. Новые материалы трипольской культуры Буго-Днестровского межуречья // Охранные историко-археологические исследования на Юго-Западе Украины. – О.-Запорожье, 1990. – с.16-26.

Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Проблемы раннего мезолита Северного Причерноморья // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья. Тезисы докладов конференции. – Ч. I. – Херсон, 1990. – с.25-26.

Сапожникова Г.В., Коробкова Г.Ф., Сапожников И.В. Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. – О.-С.Пб., 1995. – 199 с.

Сапожникова Г.В., Сапожников И.В. О функциях геометрических микролитов: по материалам стоянки Гиржево // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1986. – с.36-41.

Сапожникова Г.В., Сапожников И.В. Вклад Г.Ф. Коробковой в изучение каменного века Украины // Петербургская школа трасологии и изучение древних культур Евразии: к юбилею Г.Ф. Коробковой. – С.Пб.: ИИМК РАН, 2003. – с.33-40.

Смольянинова С.П. Карта памятников каменного века степного Побужья // Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. – К.: Наук. думка, 1989. – с.113-126.

Смольянинова С.П. Палеолит и мезолит степного Побужья. – К.: Наук. думка, 1990. – 108 с.

Смынтына Е.В. Поселение Зализничное и проблема сложения позднемезолитической культуры в Нижнедунайском регионе // SP. – 2001-2002. – № 1. – с.452-463.

Сминтина О.В., Нікітін В.І. Нова гребениківська стоянка на Південному Бузі // Археологія. – 1996. – № 2. – с.72-79.

Сорокин А.Н. Мезолит Жиздринского полесья: проблема источниковедения мезолита Восточной Европы. – М.: Наука, 2002. – 253 с.

Станко В.Н. Некоторые вопросы позднего мезолита Северо-Западного Причерноморья: по материалам стоянки Гиржево // ЗОАО. – 1967. – Т. II. – с.155-168.

Станко В.Н. Мезолит Северо-Западного Причерноморья. – Автореф. канд. дис. – К.: ИИ АН УССР, 1967-а. – 28 с.

Станко В.Н. Основные особенности и хронология памятников мезолита степей Северного Причерноморья // КСИА. – 1977. – Вып. 149. – с.46-53.

Станко В.Н. Поздний палеолит и сложение мезолита в степях Северного Причерноморья // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытно-общинного строя. – К.: Наук. думка, 1980. – с.5-21.

Станко В.Н. Ранний мезолит степей Северного Причерноморья // Первобытная археология: поиски и находки. – К.: Наук. думка, 1980-а. – с.5-21.

Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1982. – 164 с.

Станко В.Н. К проблеме западных связей мезолита степного Причерноморья: по материалам поселения Белолесья // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. К.: Наук. думка, 1985. – с.31-45.

Станко В.Н. К проблеме сложения гребениковской культуры // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1986. – с.13-26.

Станко В.Н., Свеженцев Ю.С. Хронология и периодизация позднего палеолита и мезолита

Северного Причорноморья // БКИЧП. – 1988. – № 57. – с.116-120.

Телегін Д.Я. Рец. на: Маркевич В.И. Бугоднестровская культура на территории Молдавии. – Кишинев, 1974. // Археология. – 1977. – Вип. 21. – с.17-26.

Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України: XI-VI тисячоліття до н.е. – К.: Наук. думка, 1982. – 243 с.

Телегін Д.Я. Мезолитическая эпоха // Археология Украинской ССР. Т. 1: Первобытная археология. – К.: Наук. думка, 1985. – с.83-108.

Телегін Д.Я. Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР: карта местонахождений. – К.: Наук. думка, 1985-а. – 184 с.

Телегін Д.Я. Мезолит Юго-Запада СССР: Украина и Молдова // Мезолит СССР. – М.: Наука, 1989. – с.106-124.

Телегін Д.Я. Степное Поднепровье и Нижнее Подунавье в неолите – энеолите // Каменный век на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1990. – с.6-17.

Телегін Д.Я. Про культурно-етнографічні спільноти на півдні України в мезоліті: їх участь у неолітизації регіону // Археологія. – 1999. – № 3. – с.14-27.

Телегін Д.Я. Ігренське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезоліті Східної Європи. – Луганськ: Шлях, 2002. – 92 с.

Товкайло М.Т. Неоліт Степового Побужжя. – Автореф. канд. дис. – К.: ІА НАНУ, 1998. – 17 с.

Товкайло М.Т. Крем'яний інвентар пізньонеолітичних пам'яток Степового Побужжя // КДУ. – 2003. – Вип. 2. – с.187-205.

Товкайло М.Т. До проблем датування бугоднестровського неоліту // КДУ. – 2004. – Вип. 5. – с.236-246.

Товкайло М.Т. До проблеми взаємин населення буго-дністровської та ранньотрипільської культур // Археологія. – 2004-а. – № 1. – с.30-42.

Формозов А.А. Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории европейской части СССР. – М.: Наука, 1977. – 144 с.

Хотинский Н.А. Радиоуглеродная хронология и корреляция природных и антропогенных рубежей голоцен // Новые данные о геохронологии четвертичного периода. – М.: Наука, 1987. – с.39-45.

Черниш О.П. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту. – К.: Наук. думка, 1975. – 168 с.

Яневич О.О. Таш-аїрська неолітична культура Криму: сучасний стан дослідження // КДУ. – 2004. – Вип. 5. – с.169-190.

Boriskovski P.I. Problemele paleoliticului superior ei mezoliticului de pe coasta de Nord-Vest a Marii Negre // SCIV. – 1964. – Т. XV. – № 1. – Р. 5-17.

Boriskovsky P.I. Quelques problèmes du mésolithique de l'Ukraine // Mélanges de préhistoire, d'archéologie et d'ethnologie offerts à Andrij Varagnac. – Paris, 1971. – P. 75-81.

Koziowski J.K., Koziowski S.K. Pradzieje Europy od XL do IV tysiąclecia p.n.e. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1975. – 504 s.

Leroi-Gourhan A., Baillaud G., Chavaillon J., Laming-Emperaire A. La Préhistoire. – Paris, 1968. – 580 p.

Mantu C.-M. Căteva consideratii privind cronologia absolută a neo-eneoliticul din România // SCIVA. – 1995. – № 46. – Р. 3-4.

Quitta H. Der Balkans als Mittler zwischen Vorderm Orient und Europa // Evolution und Revolution in Alten Orient und in Europa. – Berlin, 1971. – S. 38-63.

Tovkailo M. Periodisierung und chronologia des spätneolithikums in den steppen am Südlichen Bug // Eurasia Antiqua. – 1996. – № 2. – S. 9-28.

Tringham R. Hunter, Fishers and Farmers of Eastern Europe: 6000-3000 B.C. – London: Hutchinson University Library, 1971. – 240 p.

Tringham R. The Mesolithic of Southeastern Europe / The Mesolithic in Europe. – Warszawa: University Press, 1973. – P. 551-572.

Yanovich A. The Neolithic of the Mountainous Crimea // Baltic-Pontic Studies. – 1998. – Vol. 5. – P. 146-159.

Zaliznyak L. The Late Mesolithic Subbase of the Ukrainian Neolithic // Baltic-Pontic Studies. – 1998. – Vol. 5. – P. 120-145.

Sapozhnikov I.V., Sapozhnikova G.V.

CHRONOLOGY OF SITES AND SETTLEMENTS WITH CULTURAL SEQUENCE OF THE MEZOLITHIC AND NEOLITHIC OF NORTHWEST BLACK SEA COAST

The item of this article is the analysis of sources and a historiographical problems of chronology and cultural interpretation of the Mezolithic and Neolithic sites and settlements of Northwest Black Sea Coast. On the basis of existing materials and new data (absolute dates and stratigraphical data) authors have offered a new chronological column of these sites, and also cultural-historical sequence.

**ЗАЛІЗНЯК Л.Л., ТОВКАЙЛО М.Т.,
ЖУРАВЛЬОВ О.П.**

**СТОЯНКА ДОБРЯНКА 3 НА
Р.ЧОРНИЙ ТІКИЧ ТА ЇЇ МІСЦЕ У
НЕОЛІТІ БУГО-ДНІПРОВСЬКОГО
МЕЖИРІЧЧЯ**

Стаття присвячена публікації та культурно-історичній інтерпретації ранньонеолітичних матеріалів, добутих археологічною експедицією Національного університету "Киево-Могилянська академія" біля хут. Добрянка на Черкащині.

Група ранньонеолітичних поселень Добрянка 1, 2, 3 знаходиться на трьох сусідніх мисах порослої сосною тераси лівого берега р. Чорний Тікич, навпроти південної околиці розташованого за річкою хут. Добрянка Тальнівського р-ну Черкаської області. Пам'ятки відкриті 1994 р. науковим співробітником ІА НАНУ В.М. Степанчуком [2000].

Надалі пам'ятки досліджувалися археологічною експедицією Національного університету „Киево-Могилянська академія“ під керівництвом Л.Л. Залізняка. 2001 р. на площі 21 кв. м досліджувалася стоянка Добрянка 1 [Залізняк, 2002]. 2003 р. за участю В.О. Манька і М.Т. Товкайла розкопувалися стоянки Добрянка 1 (48 кв. м) та Добрянка 2 (20 кв. м) [Залізняк, Манько, 2004]. Були проведені також шурфування та зачистки на стоянці Добрянка 3. 2004 р. ті ж дослідники розкопували стоянки Добрянку 1 на площі 14 кв. м та Добрянку 3: розкоп I – 59 кв. м; розкоп II – 20 кв. м. Матеріали досліджень Добрянки 3 у 2003 та 2004 рр. аналізуються в даній статті.

Розташування, топографія

Стоянка Добрянка 3 розташована на краю скелястого мису лівого берега р. Чорний Тікич, навпроти південного краю хут. Добрянка, що знаходиться на протилежному березі ріки. Висота мису над літнім рівнем води в річці – 16,85 м. З північного боку він обмежений невеликою балкою та протитанковим ровом часів Другої світової війни, який частково підрізав північно-західний край мису; з заходу та півдня – оголеними крутыми скелястими схилами гранітної основи мису (рис.1). Поверхня мису задернована. У північно-західній та центральній частинах вона є досить рівною, з незначним ухилом на захід; західний (береговий) край мису тут урвиший. Уздовж північного краю тягнеться неглибокий ровик, яким колись було обмежено розташовану на мисі сільську садибу з будівлями та городом, від якої лишилася груша та сліди ям. Натомість, південно-західна частина мису стрімко знижується до річки (рис.1).

**ZALIZN'YAK L.L., TOVKAYLO M.T.,
ZHURAVLEV O.P.**

**DOBRYANKA 3 SITE ON THE
BLACK TIKICH RIVER AND ITS
PLACE IN NEOLITHIC
BOG-DNIEPER REGION**

У липні 2003 р. археологічна експедиція НаУКМА провела тут поглиблену розвідку. Зокрема було зроблено суцільну зачистку берегового краю тераси та проведено шурфування, в результаті чого визначено культурно-історичну стратиграфію пам'ятки та виявлено перспективні ділянки для проведення стаціонарних розкопок. 2004 р. було вирішено закласти два розкопи: перший – у північно-західному кінці мису, другий – у південно-західному, за 25 м на південь-південний схід від першого розкопу (рис.1).

РОЗКОП I

Закладено в північно-західному кінці мису, утвореному береговою лінією тераси та межовим ровом. Досліджено близько 59 кв. м площи стоянки.

Методика розкопок. Всю площу розкопу розбито на метрові квадрати. Берегова лінія квадратів з півночі на південь позначена арабськими цифрами від 1 до 11. Перпендикулярна їй лінія квадратів з заходу на схід позначена великими буквами української абетки від А до Ж. Культурні нашарування розбиралися методом вертикальної зачистки погоризонтно, прошарками товщиною 0,1 м – з подальшою фіксацією на планах. Заміри глибин проводились від сучасного рівня поверхні.

Стратиграфія, характеристика культурних нашарувань

У межах розкопу виявлено однотипна стратиграфія ґрунтovих відкладів, для яких характерний незначний ухил у бік берегового краю тераси (рис.2):

1. Темно-сірий гумусований супісок, у верхній частині задернований. У центральній частині мису товщина цих відкладів становить 0,8 м; в напрямку до берегового краю вона поступово зменшується до 0,55 м, оскільки тут верхня частина ґрунту розмита поверхневою ерозією;

2. Сіро-жовтий гумусований супісок, товщиною близько 0,2 м на всій площи розкопу. Структурно подібний до верхніх нашарувань й відрізняється від них лише світлішим кольором. Являє собою побитий

кротовинами перехідний шар від гумусу до підстилаючого лесоподібного супіску;

3. Нижче (з глибини 0,75-1,0 м) залягає жовтий лесоподібний супісок.

Рівень залягання культурного шару відповідає природному пониженню рівня тераси. Культурні рештки виявлені в усій товщі гумусованого супіску – з глибини 0,2 м до рівня підстилаючого жовтого лесоподібного супіску, а окремі кремені потрапили по кротовинах у верхню частину останнього. Однак, найбільша концентрація археологічних матеріалів припадала на нижню частину темно-сірого гумусованого супіску (товщиною до 0,3 м) та верхню частину сіро-жовтого гумусованого супіску (товщиною до 0,1 м). Це простежено за різними категоріями матеріалів: основною частиною крем'яних виробів, ранньонеолітичної кераміки та кісток тварин.

З нижньою частиною темно-сірого гумусованого супіску пов'язане й залягання кількох скupчень каміння (рис.2), що, ймовірно, фіксують рівень давньої денної поверхні (глибина 0,5-0,6 м від сучасної поверхні). Перше скupчення, яке було виявлене у західній частині розкопу (кв. 3б, 4а, 4б, 5б), складалося з великих колотих шматків граніту, розміром сторін до 0,5x0,35 м. Воно займало площину близько 2,3 кв.м. Інші два скupчення – в квадратах 7Є, 7Е та 8Е, кожне з яких займало площину менше 1 кв.м., – були утворені з використанням дрібного (0,05x0,1 м) та середніх розмірів (0,15x0,15 м) каміння. Крім того, окремі камені спорадично зустрічалися переважно на тій же глибині в різних місцях розкопу, однак якоєсь системи в їхньому розташуванні не простежено.

З рівнем залягання каміння (0,5-0,6 м нижче поверхні) збігається і найбільша концентрація ранньонеолітичної кераміки та кременів, у тому числі мікролітів (рис.3, табл. 1). Вище і нижче цього рівня кількість знахідок поступово зменшувалася. План розкопу демонструє певне зростання неолітичних знахідок у південно-східному напрямку (рис.2).

Таким чином, первісний рівень залягання ранньонеолітичного культурного шару, абсолютну більшість археологічних матеріалів якого складають крем'яні вироби пізньомезолітичного типу, ранньонеолітична кераміка та подрібнені кістки тварин, визначається нижньою частиною темно-сірого гумусованого супіску та верхньою частиною сіро-жовтого гумусованого супіску й сягає товщини до 0,4 м. Саме на цьому рівні залягають кам'яні вкладки та основна частина крем'яних виробів (рис.3), фрагментів ранньонеолітичної кераміки, кісток тварин тощо. Переміщення археологічних матеріалів за визначені межі по вертикалі – як угору, так і вниз (по суті, на всю товщу гумусованих супісків і навіть у верхню частину лесоподібного супіску) – відбулося внаслідок діяльності численних мешканців верхніх горизонтів ґрунту, гризунів та великих комах. Таке явище характерне для всіх легких ґрунтів, якими, у нашому випадку, є гумусовані супіски.

У культурному шарі виявлені також окремі поодинокі знахідки неолітичної кераміки савранського типу, культури лінійно-стрічкової кераміки, трипільської культури, ранньозалізного часу та матеріали ХХ ст. Хоча стратиграфічно вони не виділяються, відзначимо деякі особливості їхнього розташування. Кераміка та скло ХХ ст. залягали у верхній частині темно-сірого гумусованого супіску до глибини 0,4 м. Кераміка ранньозалізного часу знайдена на глибині від 0,2 до 0,7 м, але переважна її більшість (до 84%) лежить не глибше 0,5 м. Кераміка трипільської культури (3 невиразні фрагменти) залягала на глибині 0,4-0,5 м. На цій же глибині зафіксовано два уламки посуду культури лінійно-стрічкової кераміки.

Вироби з кременю.

До характеристики крем'яного інвентаря, крім виробів з розкопу I, залучено також колекції з досліджень на стоянці у 2003 р. Сировиною для знарядь послужив гальковий кремінь, непрозорий, плямистий, темно-сірого, світло-сірого, жовтого та рожевого відтінків. За визначенням В.Ф.Петруня, такий кремінь досить низької якості походить з морени риського зледеніння, відслонення якої відомі за 40 км вище Добрянки, у долині р. Гнилий Тікіч [Залізняк, Манько, 2004]. Трапляються вироби з кварциту та знахідки патинованих платівчастих сколів палеолітичного типу, очевидно, занесених із розташованої десь неподалік стоянки доби верхнього палеоліту. Всього на стоянці знайдено 4500 крем'яних виробів, у тому числі 303 знаряддя з ретушшю, що складає 6,7% від загальної кількості крем'яного інвентаря (рис.4, 5, табл. 1).

Нуклеуси мають невеликі (2-4 см) розміри. Серед них виділяються олівцеподібні (рис.4, 38-44, 52, 53), конічні (рис.4, 47-51, 55), підпризматичні (рис.4, 57), аморфні, з двома чи трьома суміжними площинами, та дископодібні, для виготовлення відщепів (рис.4, 56). Знайдено також два одноплощинні сплющені (рис.4, 54). Провідний тип ярищ – олівцеподібні, що супроводжуються характерними “авіважами” (рис.4, 35-37).

Серед сколів у колекції переважають відщепи (78% від загальної кількості виробів). Платівки переважно правильно огранені, з паралельними краями, трикутні та трапецієподібні в перетині. Більшість із них знайдено в уламках. Платівки розподілено за розмірами на середні (шириною 0,9-1,8 см) та мікроплатівки (шириною < 0,9 см). Індекс платівчатості (включно зі знаряддями на платівках) становить 20 %.

Звертаючись до характеристики виробів із вторинною обробкою, відзначимо, що більшість із них (55 %) виготовлено на відщепах.

Набір мікролітів характеризується виразними серіями кукрецьких вкладнів – 14 екз. (рис.4, 15-25) і трапецій – 6 екз. (рис.4, 7-12). Домінують трапеції невеликі симетричні (рис.4, 8-11), одна з яких – високої форми (рис.4, 8). Серед підйомного матеріалу зустрінута асиметрична трапеція, що за формою наближається до паралелограма (рис.4, 7). Трапеції виготовлені крутым ретушуванням бічних сторін

перетинів відтискініх платівок невеликої та середньої ширини. Одна трапеція (рис.4, 12), дещо більших розмірів, виготовлена з перетину масивної платівки з нерегулярним ограненням, трохи нагадує трапеції стоянки Царинка, розташованої за 100 км на півден. Є дві платівки з крутими скосами ретушшю кінцями (рис.4, 13, 14), які, схоже, є напівфабрикатами типових для пам'ятки трапецій.

У колекції наявне класичне абузівське вістря на досконалій, але досить масивній мікроплатівці (рис.4, 2), уламок масивної платівки з притупленим краєм (рис.4, 3), дві мікроплатівки з ретушованими торцями, які іноді називають фатъмакобинськими вістрями (рис.4, 4, 5). Знайдена верхня частина платівки з крутим ретушевим виїмкою на одному кінці (рис.4, 6), яка демонструє спосіб виготовлення *мікровкладнів* з притупленим краєм. Заслуговує на увагу правильна платівка зі скосом кінцем (рис.4, 1), яка, хоча й не має слідів мікрорізцевого сколу, але дуже нагадує яніславицькі вістря зі стоянок Полісся, Надпоріжжя та Сіверського Дінця.

Скребачки – найчисленніша категорія знарядь – становлять більше ніж половину виробів із вторинною обробкою. Абсолютну більшість із них виготовлено на віщепах. Представлені скребачки округлі високі (рис.5, 6, 11, 15, 16, 18) та середньовисокі (рис.5, 1-5, 7-10, 12, 14), підокруглі (рис.5, 19-24), кінцеві (рис.5, 25-28), бокові (рис.5, 38, 43) та кінцево-бокові (рис.5, 37). Є кілька знарядь мініатюрних розмірів (рис.5, 13). Рідше трапляються кінцеві скребачки, виготовлені на платівках (рис.5, 22, 28). Як завжди, досить багато аморфних виробів на віщепах неправильної форми та уламків скребачок. Кілька знарядь оформлені протилежачою ретушшю – як зі спинки, так і з черевця (рис.5, 29-46).

Різці нечисленні, досить несталої форми. Серед них – поодинокі кутові на віщепах (рис.4, 27) та атипові, кукрецького типу, з плоским сколом (рис.4, 28, 29).

Знайдено кілька характерних для добрянських поселень *проколок* (рис.4, 26) та *розверток*. Досить виразну серію складають *ножеподібні платівки* з регулярною (рис.4, 30-34) та нерегулярною ретушшю або псевдо-ретушшю, що з'явилася внаслідок роботи платівкою. Несталою серією представлені *відщепи з ретушшю*, в тому числі з *виймками (скобелі)*, *ретушерами*.

Вироби з інших порід каменю представлени уламком *абразиву*, виготовленого з пісковику – у вигляді підпрямокутної плитки з жолобком. Виявлено також 36 кавалків *вояхри* вишневого кольору.

Буго-дністровська кераміка.

Виявлено 206 фрагментів ліпної кераміки буго-дністровської неолітичної культури. Ця кераміка поділяється на три групи. До першої з них (190 фрагм.) належать фрагменти посуду, виготовленого з глини з грубими домішками трави та піску з включенням зерен товченого кварцу. Зовнішня і внутрішня поверхні черепків загладжені, сіро-коричневого чи темно-сірого кольору. На поверхні – сліди від вигорілої крупно-волокнистої рослинної домішки. Товщина стінок – 0,5-

1,0 см. Кераміка дрібнофрагментована, тому кількість посудин, від яких вона походить, важко встановити.

Реконструюється форма слабко-профільованого широкогорлого горщика. Виявлено уламок гостродонної (“шиподонної”, за В.Даниленком) посудини (рис.6, 16). Близько 28 % фрагментів цієї кераміки – орнаментовані. Орнамент в абсолютній більшості лінійно-прогладжений, у тому числі це скісна сітка (рис.6, 3, 7, 8), горизонтальні, вертикальні та навскісні лінії (рис.6, 1, 4) або скоби (рис.6, 6). Маємо також поєднання горизонтальних і косих ліній (рис.6, 4) та композицію з хвилястих і прямих ліній (рис.6, 2). Уламок верхньої частини посудини орнаментовано косими насічками по зразу вінець (рис.6, 1). В одному випадку невеликий уламок стінки посудини прикрашений підтрикутними наколами (рис.6, 5).

Кераміка другої групи (13 фрагм.) виготовлена з домішками піску та зерен товченого кварцу. Поверхня посуду загладжена, сіро-коричневого кольору. Товщина стінок – 0,5-0,7 см. Орнамент лінійно прогладжений. Це горизонтальна ялинка (рис.6, 9, 10) та хвиляста лінія (рис.6, 11). Виявлено фрагмент денця від круглодонного горщика (рис.6, 12).

Єдиний уламок стінки округлотілої посудини орнаментований округлим і приплюснутим наліпом (рис.6, 16). Такого типу рельєфна орнаментація характерна як для культури криш, так і КЛСК.

Кераміка третьої групи (3 фрагм.) виготовлена з домішками дрібного піску, тонких рослинних волокон та графіту. Поверхня сірого сріблястого кольору. Товщина стінок – 0,5-0,8 см. Орнаментація – косі прогладжені лінії (рис.6, 13).

Всі три групи кераміки належать до буго-дністровської культури; з них перші дві відносяться до її раннього періоду, характерними ознаками якого є, зокрема, груба рослинна домішка, гостродонність та круглодонність посуду, абсолютна перевага лінійно-прогладженого та відсутність гребінцевого орнаменту. За формою та орнаментацією вона має численні аналогії серед ранньонеолітичних пам'яток Південного Бугу та Дністра, таких як Базьків Острів, Митьків Острів, Сокільці 2 та 6, Печера, Сороки 1, шар 1, горизонт Б та Сороки 3. Ці пам'ятки В.Даниленко відносять до скибинецької, соколецької та печерської фаз БДК, а В.Маркевич – до другої та третьої фаз.

Натомість кераміка третьої групи типологічно відноситься до савранської кераміки й може бути датована пізнім періодом буго-дністровської культури. Очевидно, це пізніша домішка, підтвердженням чого є знаходження всіх трьох уламків цього посуду виключно в одному місці (кв. 5Б). Найближчі аналогії їй знаходимо на пізньонеолітичних поселеннях Володимирівка та Миколина Брояка (Чорноташлицька стація), розташованих на р. Синюсі нижче за течією. Подібна савранська кераміка виявлена й на розташованому неподалік від Добрянки, біля села Майданецького, ранньотрипільському поселенні Гребенюків Яр.

Кераміка культури лінійно-стрічкової кераміки представлена двома уламками від однієї посудини. Вони знайдені у кв. 7Д на глибині 0,4-0,5 м. Виготовлені з добре вимішаної глиняної маси, що не містить видимих домішок. Зовнішня і внутрішня поверхні загладжені, сірого кольору. Орнамент складається з дугоподібних та прямої ліній, доповнених овальними ямками (рис.6, 14).

Фауна

У культурному шарі пам'ятки знайдені не дуже численні фауністичні рештки, переважна більшість яких пов'язана з ранньонеолітичним поселенням. За визначенням О.П.Журавльова, остеологічні матеріали з розкопу I являють собою типові кухонні рештки, на

що вказує подрібненість кісток. Знайдені кістки як диких, так і свійських тварин. Дики тварини представлені рештками кількох оленів звичайних, косуль, бобров, поодинокими кістками кабана, зайця, лисиці. Домашні тварини представлені кістками кількох особин дрібної та великої рогатої худоби, кісткою собаки. Рештки кількох особин коня не дозволили визначити – був цей кінь одомашненим чи диким. Відсутність кісток домашньої свині як індикатора осілого способу життя може пояснюватися малою видіркою фауни. Можливо останнім пояснюються відсутність кісток домашніх тварин у нижніх шарах пам'ятки – з глибини 0,5 м, де фауністичних решток менше, ніж у верхніх горизонтах.

Табл. 1. Крем'яні вироби стоянки Добрянка 3, розкоп I (2003, 2004 pp.)

Номенклатура виробів	Глибина (2004 р.)							Всього
	0,2-0,3 м	0,3-0,4 м	0,4-0,5 м	0,5-0,6 м	0,6-0,7 м	0,7-0,8 м	0,8-0,9 м	
Нуклеуси: олівцеподібні			3	2	1	2	1	7
конічні атипові		4	3	4	2	1		4
одноплощинні однобічні			1		1			2
дископодібні для відщепів		1	1	1				5
аморфні		4	2	3	3		1	17
авіважі		1		1	1	2		6
нуклеподібні уламки	3	7	3	8	3	6		15
Платівки, іхні уламки, перетини	18	52	98	128	56	59	7	135
Мікроплатівки, уламки, перетини	8	25	23	42	36	15		60
Відщепи та уламки кременю	120	286	573	724	487	334	42	763
ВИРОБИ З РЕТУШІЄЮ								
Кукрецькі вкладні	1	2	2	3	1	2		3
Трапеції на середній платівці					1			1
Трапеції на мікроплатівці		1	1			1	1	5
Паралелограм								1
Трапеції в'язівоцького типу							1	1
Платівки з притупленим краєм							1	1
Абузівські вістря		1						1
Платівки зі скощеним кінцем	1		1					2
Мікроплатівки зі скошен., кінцем	1							1
Проколки та розвертки		1		1		1		2
Скребачки на відщепах:								
округлі високі			1	4	1			1
округлі звичайні			1	6	1			4
підокруглі		8	6	5	4	4		12
кінцеві на відщепах	1	2	1	7	1	2	2	33
бокові		6	10	6	4	6		24
кінцево-бокові	4		3	8	3			18
несталої форми, уламки	2	6	2	2	3			19
Скребачки на платівках кінцеві		2	1			1		7
Різці кукрецькі з плоским сколом				1				2
Різці інших типів	1			1	1		1	4
Платівки: з ретушією	1	6	15	12	5	5	2	8
з нерегулярною ретушією	1	6	4	6	5	4	4	38
Відщепи з ретушією	3		1	1	2	2		5
Відщепи та платівки з виїмками			4		1	1		3
Ретушери			2		1		1	4
Усього кременів	164	425	761	975	626	444	62	1065
								4500

Висновки

Добутий у розкопі I стоянки Добрянка З археологічний матеріал близький матеріалам зі стоянок Добрянка 1 та 2. В основній масі крем'яні вироби типологічно належать до кукрецької культури, що проявляється у виразній серії олівцеподібних нуклеусів для отримання правильних мікроплатівок, наявності типових кукрецьких вкладнів, різців кукрецького типу, характерних мікроплатівок з притупленим краєм, у тому числі й абузівського вістря, фатъмакобинських вістер, округлих скребачок високої форми на відщепах тощо. Присутність у складі мікролітічного набору Добрянки З середньовисоких трапецій та поодиноких сплющених нуклеусів для платівок свідчить про те, що він зазнав неолітизуючого впливу з боку буго-дністровської культури. Через це крем'яній комплекс Добрянки З має прямі аналоги в ранньонеолітичних комплексах Південного Бугу, таких як Печера, Сокільці, Гайворон-Поліжок, Мельнича Круча та Базьків Острів, і відрізняється від них хіба дещо архаїчнішим виглядом скребачок, наявністю абузівського вістря, меншою роллю сплющених нуклеусів для платівок.

З цим кременем, очевидно, співвідноситься й основна маса кераміки, виготовлена з грубими домішками трави, піску та жорстви, яка за складом формових мас та орнаментацією також датується раннім періодом БДК. За цими ознаками кераміка Добрянки З знаходить численні аналогії серед ранньонеолітичних комплексів Південного Бугу (Базьків Острів, Митьків Острів, Сокільці 2 та 6, Печера) та Дністра (Сороки 1, шар 1, горизонт б та Сороки 3). Ці пам'ятки В.Даниленко відносили до скибинецької, соколецької та печерської фаз, В. Маркевич – до другої та третьої фаз розвитку БДК Дністра.

Матеріали Добрянки З продатовані за С-14 останньою третиною VII тис. В.С. (табл. 3). Три дати отримані по кістці, ще три – по органічним решткам у неолітичній кераміці з розкопу 1 Добрянки 3.

Наявність у шарі кількох уламків кераміки савранського типу та, очевидно, імпортної кераміки КЛСК, свідчить про невелику пізньонеолітичну домішку. Незначний пізньонеолітичний компонент мабуть присутній і серед крем'яного інвентаря. Можливо це деякі кінцеві та стрільчасті форми скребачки з досить пологою ретушшю та окремі середньоширокі ножеподібні платівки з ретушшю.

Стоянка неодноразово відвідувалася і в пізніші часи, свідченням чого є маловиразні фрагменти кераміки трипільської культури та ранньозалізного часу.

РОЗКОП II.

Розкоп II закладений у південно-західній частині мису поселення Добрянка 3, за 25 м на південь – південний схід від першого розкопу (рис.1).

Методика розкопок.

Розкоп 2 площею 20 кв. м (4x5 м) був розбитий на метрові квадрати і зорієнтований довгою віссю по лінії південь-північ. Лінія квадратів з півдня на північ позначена цифрами від 1 до 5, а перпендикулярна їй лінія позначена із заходу на схід літерами від А до Г.

Поверхня розкопу мала ухил у південно-західному напрямку, у бік річки (рис. 1), що, схоже, пояснюється змивом ґрунту з тераси. Разом з тим, нижній кордон ґрунту залягав більш-менш горизонтально.

Розкопки пам'ятки здійснювалися горизонтами потужністю 0,1 м, вертикальною зачисткою з нанесенням знахідок на план масштабу 1:20. Заміри глибин здійснювалися від репера у найвищій частині розкопу.

Стратиграфія нашарувань

У розкопі II стоянки зафіковані культурні нашарування, подібні до виявлених у розкопі I, але дещо потужніші від останніх. Простежена наступна стратиграфія нашарувань:

1. Темно-сірий задернований гумусований супісок у найвищій північно-східній частині розкопу сягав потужності 0,9 м. У напрямку до річки за рахунок схилу поверхні потужність гумусу зменшувалась до 0,6 м. Нижній край гумусу практично горизонтальний.

2. Сіро-жовтий гумусований супісок, потужністю близько 0,2 м. Структурно нагадує верхні нашарування, відрізняючись від них лише світлішим кольором. Помітні сліди численних кротовин. Фактично являє собою переходний горизонт до підстилаючого гумус археологічно стерильного шару.

3. З глибини 1-1,2 м залягав жовтий лесоподібний супісок без знахідок. Верхня частина пронизана кротовинами.

Культурні рештки раннього неоліту виявлені в гумусованому супіску з глибини 0,2 м до верхнього рівня підстилаючого світлого лесоподібного супіску. Однак, найбільша концентрація археологічних матеріалів припадала на нижню частину темно-сірого гумусованого супіску та верхню частину переходного сіро-жовтого гумусованого супіску – глина 0,7-1,1 м від репера, або приблизно 0,5-0,9 від поверхні.

Як і в розкопі I, з середньою частиною рознесенного по вертикалі землеріями культурного шару пов'язані поодинокі камені та невеликі їх скupчення. Очевидно на цьому рівні (0,6-0,7 м від сучасної поверхні) проходила денна поверхня часів функціонування пам'ятки. Нижче і вище від цього рівня кількість неолітичних решток поступово зменшувалась. Разом з тим, варто відзначити знахідки каменів і на вищих горизонтах розкопу, з якими, можливо, пов'язані нечисленні й невиразні фрагменти ліпної кераміки доби раннього заліза (?).

Матеріали

Незважаючи на розсів неолітичних матеріалів у товщі відкладів потужністю близько 0,8 м, колекція крем'яних виробів, на нашу думку, являє собою відносно гомогенний комплекс, можливо з несуттєвою домішкою виробів зимівниківської культури раннього мезоліту (рис.7, 11).

Колекція кременю нараховує 2144 виробів, у тому числі 123 знарядь з ретушшю, 200 платівок та їх уламків, 1736 екз. крем'яного бою (відщепи, лусочки, уламки кременю, невизначені уламки виробів з ретушшю) (рис.7, табл. 2).

В колекції з розкопу 2 присутня значна кількість одноплощинних атипових і ще більше – аморфних ярищ для відщепів, що властиво усім добрянським комплексам. Це пояснюється використанням у якості сировини гальок строкатого, неякісного кременю з риської морени, відслонення якої, як зазначалося, є за 40 км на північ від Добрянки [Залізняк, Манько, 2004].

Однак, провідним типом нуклеусів, як і на інших стоянках біля хут. Добрянка, є олівцеподібні (рис.7, 51-56). Крім 6 таких ярищ та двох сколів від “оживлені” їхніх площинок (авіважів) (рис.7, 50) знайдено два невеликі одноплощинні однобічні нуклеуси для відтисків мікроплатівок (рис.7, 57, 58).

Серед мікролітів відзначимо виразну серію кукрецьких вкладнів – 11 екз. (рис.7, 12-16, 19-22), частина з яких атипові. Трапецій усього 5. Дві з них невеликі середньовисокі (рис.7, 7, 8). По одній представлена невелика висока симетрична (рис.7, 9), висока асиметрична (рис.7, 10), висока зимівниківського типу зувігнутими сторонами на відщепі (рис.7, 11). Виразною серією представлені уламки міковкладнів з притупленим краєм (рис.7, 3-6) та абузівських вістер (рис.7, 1, 2). Виявлені також типовий базальний мікрорізець (рис.7, 17), платівка зі

скошеним ретушшю кінцем (рис.7, 18), та жало перфоратора, оброблене крутою ретушшю (рис.7, 31).

Майже 60 % усіх виробів з ретушшю складають скребачки, типологічно подібні до комплексів скребачок з усіх інших розкопів добрянського вузла пам'яток. Найбільш виразні серії округлих (рис.7, 35-37, 45, 46) та підокруглих знарядь (рис.7, 39-42, 47). Значна частина цих типів скребачок має високу форму робочого леза (рис.7, 35, 38, 45, 46). Кілька екземплярів мають відносно пологий ріжучий край (рис.7, 36, 37). Кінцеві форми (рис.7, 44) становлять не більше 10% усього набору скребачок. Стрільчастих скребачок, поодинокі екземпляри яких відомі з сусідніх розкопів (зокрема Добрянка 1), не зафіковано. Зате знайдено дві бічні подвійні на перетинах платівки (рис.7, 29, 30). Останні властиві пам'яткам розвиненого неоліту Побужжя (Гард) та Надпоріжжя (Кізлевий). Половину усіх скребачок становлять вироби на аморфних відщепах та їх уламках (рис.7, 43, 48).

Різців, як завжди, небагато – 10 % виробів з ретушшю. Виготовлені з відщепів, аморфні, кутові (рис.7, 33, 34) та бічні ретушні (рис.7, 24-26). Є два різці кукрецького типу з плоскими сколами (рис.7, 32).

Табл. 2. Крем'яні вироби стоянки Добрянка 3, розкоп II (2004 р.)

Нуклеуси:	
олівцеподібні	-
мікролітічні однобічні	6 (рис.7, 51-56)
одноплощинні атипові	2 (рис.7, 57, 58)
дисковидні для відщепів	13
авіважі нуклеусів	1
аморфні, нуклевидні уламки	2 (рис.7, 50)
Платівки, їх уламки, перетини	53
Відщепи та уламки кременю	200
Невизначені уламки ретушованих знарядь	1736
Вироби з ретушшю:	7
Вкладні	
кукрецькі типові	8 (рис.7, 12-16)
атипові	3 (рис.7, 19-22)
Трапеції	
на платівках симетричні	3 (рис.7, 7, 8, 9)
асиметричні	1 (рис.7, 10)
зимівниківського типу	1 (рис.7, 11)
Вкладні	
з притупленим краєм - уламки	4 (рис.7, 3-6)
абузівського типу	2 (рис.7, 1, 2)
Мікрорізець	1 (рис.7, 17)
Вістря на платівці зі скошеним кінцем	1 (рис.7, 18)
Свердло	1 (рис.7, 31)
Скребачки	
округлі високі	8 (рис.7, 35, 38, 45, 46)
звичайні	5 (рис.7, 36, 37)
підокруглі	8 (рис.7, 39-42, 47)
кінцеві на платівках	1
на відщепах	6 (рис.7, 44)
бічні подвійні на перетинах плат.	2 (рис.7, 29, 30)
несталої форми, фрагменти	38 (рис.7, 43, 48)
Різці	
кутові на відщепах	7 (рис.7, 33, 34)
кукрецькі з плоским сколом	2 (рис.7, 32)
бічні ретушні	3 (рис.7, 24-26)
Платівки	
з ретушшю	4 (рис.7, 27, 28)
з нерегулярною ретушшю	8
Відщепи з ретушшю	7
УСЬОГО кременів –	2144, в т. ч. з ретушшю - 123

Знайдені нечисленні платівки зі спорадичною ретушшю (рис.7, 27, 28) та псевдоретушшю, що утворюється вздовж гострого краю внаслідок роботи платівкою. У колекції присутні відщепи з ретушшю, уламки ретушованих знарядь, що не піддаються визначенню.

Нечисленні уламки неолітичної кераміки з рослинною домішкою в глині, неорнаментовані. За глиною і характером поверхні вони ідентичні з керамікою з розкопу I Добрянки 3. Наявні грудки червоної вохри, дрібні неорнаментовані фрагменти кераміки пізньої бронзи чи раннього заліза.

Висновки

Відзначимо велику подібність (якщо не ідентичність) крем'яного комплексу з розкопу II до матеріалів з розкопу I Добрянки 3, а також Добрянки I та 2 фактично за всіма категоріями крем'яних виробів: мікронабором, скребачками, різлями, нуклеусами. Несуттєві відмінності (відсутність сплющених нуклеусів для регулярних платівок середніх розмірів), схоже, пояснюються нечисленністю колекції. Класичний базальний мікрорізець з розкопу II перегукується зі знайденими у розкопі I та на Добрянці 2 вістрями, що нагадують яніславицькі. Трапеція зимівниківського типу має кілька аналогів з Добрянки 1, що свідчить про невелику зимівниківську домішку в однотипних матеріалах групи стоянок біля хут. Добрянка. Нечисленні фрагменти неолітичної кераміки з розкопу II також мають прямі аналогії з розкопів сусідніх пам'яток.

Таким чином, у розкопі II досліджено південну частину єдиної ранньонеолітичної стоянки Добрянка 3, матеріали якої за головними параметрами аналогічні знайденим на сусідніх стоянках Добрянка 1 та 2. Вони різняться між собою, головним чином, внаслідок присутності на Добрянці 3 незначної домішки інокультурних матеріалів – зимівниківських, трипільських, ЛІСК.

Проблема гомогенності неолітичних матеріалів Добрянки виникла з початку її дослідження. Деякі скептики стверджували, що неолітична кераміка і трапеції є пізньою механічною домішкою до основного курецького комплексу пам'ятки, який датується мезолітом. Добуті на Добрянці 3 протягом 2004 р. ще два аналогічні Добрянці 1 комплекси свідчать на користь гомогенності сполучення курецького кременю з правильними трапеціями гребениківського типу та керамікою ранньої, печерської фази БДК.

Протягом усіх років дослідження пам'яток біля хут. Добрянка велися ретельні спостереження над культурним шаром та глибинами залягання матеріалів – з метою виявити якісні закономірності стратиграфічного розподілу різних типів виробів. У різних горизонтах неолітичного культурного шару матеріали виявилися однотипними. Встановлено, що характерні курецькі речі супроводжувалися трапеціями та неолітичною керамікою без будь яких слідів стратиграфічного розподілу цих артефактів по різних літологічних шарах (рис.3, табл. 1). Отже,

стратиграфія усіх чотирьох розкопів Добрянки свідчить про відносну гомогенність неолітичного шару.

Зрозуміло, що курецька і гребениківська традиції обробки кременю принципово різняться між собою, як за технологією, так і за походженням. Однак їх поєднання в єдиних комплексах на Добрянці не випадкове. Воно відбуває складний процес неолітизації місцевих курецьких мисливців та рибалок під впливом ранньонеолітичної людності з Подунав'я [Залізняк, Манько, 2004]. Факт синхронності добрянських поселень з південними сусідами-гребениківцями (табл. 3), на стоянках яких правильні трапеції є масовим типом мікролітів, робить наявність останніх в добрянських комплексах закономірним явищем.

Іншими словами, неолітична кераміка та правильні трапеції на курецьких стоянках біля хут. Добрянка з'явилися під час їх функціонування. Вони могли бути залишені інтегрованими в общини курецьких аборигенів носіями балкано-дунайських неолітичних традицій або під час їх дружніх візитів до місцевих мешканців [Залізняк, Манько, 2004].

Поєднання в одних комплексах місцевих курецьких традицій з принесеною з Балкано-Дунайського регіону технікою обробки кременю (сплющені нуклеуси для платівок, правильні трапеції) є типовим явищем для фінального мезоліту та раннього неоліту Південно-Західної України. Курецькі вироби супроводжуються правильними трапеціями не тільки в Добрянці, але практично в усіх гребениківських комплексах Одещини та Миколаївщини (крім стоянки Гіржеве), в матеріалах скибінецької, соколецької та печерської фаз ранньої БДК, на стоянках сурської культури Надпоріжжя – з островів Кізлевий, Шулаїв, Сурський, у найдавніших неолітичних комплексах Києво-Черкаського Подніпров'я (Лазарівка, Крушники, Прибір 7а, Велика Андрусівка).

Особливо важливі для культурно-історичної інтерпретації матеріалів з Добрянки їх паралелі в комплексах ранньої (печерської фази) буго-дністровської культури (БДК) Середнього Побужжя. Як приклад наведемо крем'яний комплекс епонімного поселення Печери (рис.8) [Даниленко, 1969]. Крем'яні вироби, в цілому, більші від знайдених на добрянських стоянках. Перш за все, це пояснюється великими конкретізаціями якісного дністровського кременю, що використовувалися на пам'ятці для вироблення знарядь праці. Загалом крем'яний комплекс Печери можна назвати більш гребениківським і менш курецьким, ніж крем'яні колекції з Добрянки.

У Печерах сплющені одно- та двоглощинні нуклеуси для середніх і широких платівок (рис.8, 36) переважають над мікролітичними олівцеподібними (рис.8, 37). Як і на Добрянці, домінують округлі скребачки, але переважно невисокого профілю (рис.8, 20-32). Виразною серією представлені дрібні, нігтеподібні скребачки низького профілю (рис.8, 20, 24, 27, 29), які властиві гребениківській культурі. Наявна виразна серія типових курецьких різців на масивних відщепах з кількома плоскими різцевими сколами (рис.8, 15-19),

свердла (рис.8, 13, 14), платівки з ретушшю (рис.8, 33-35).

Набір мікролітів стоянки Печери демонструє органічне поєднання типових кукрецьких вкладнів (рис.8, 6-12) зі значно більшими за добрянські правильними трапеціями на перетинах середніх та широких платівок (рис.8, 2-5). Знайдена лише одна атипова мікроплатівка з притупленим краєм (рис.8, 7), що, можливо, пояснюється втратами внаслідок недосконалості методики розкопок повоєнного часу.

Постає питання: якщо ніхто не ставить під сумнів гомогенність кукрецького крем'яного комплексу з правильними трапеціями з відомого поселення БДК Печери, то чому такі ж трапеції в аналогічних комплексах з Добрянки дехто вважає пізнішою механічною домішкою? Тим більше, що Печери в цілому синхронні Добрянці 3 і датуються близько 6300±100 р. В.С. (табл. 3).

Вузли пам'яток, що нагадують добрянський з однотипним археологічним матеріалом, досить типові для первісних суспільств кам'яної доби. Первісні колективи періодично поверталися в одній тій же місця своєї общинної території, які у певний сезон року бувають багаті на ті чи інші харчові ресурси. Скупчення однотипних стоянок виникають внаслідок багаторічного функціонування у даній місцевості однієї общини мисливців та збирачів [Залізняк, 1989], які, у даному випадку, були знайомі і з навичками відтворюваного господарства.

Наукова значимість матеріалів з Добрянки полягає, перш за все, в тому, що вони відбивають початковий етап освоєння місцевими мисливцями й рибалками Побужжя та запозичення навичок відтворюального господарства і керамічного виробництва від їх носіїв, що просувалися на Правобережну Україну з Подунав'я [Залізняк, Манько, 2004]. Якщо про неолітизацію Південно-Західної України під впливом мігрантів з Подунав'я різні дослідники говорять давно, то причини такої міграції залишаються поза увагою українських вчених. Разом з тим, у зарубіжній літературі останнім часом поширюється думка про можливий вплив на міграцію найдавніших землеробів та скотарів у Північно-Західне Надчорномор'я і далі в Подунав'я – потужної трансгресії Чорного моря. Так чи інакше, а цей аспект неолітичної революції в Україні заслуговує на увагу українських дослідників.

Отже, як наступ Чорного моря міг вплинути на неолітизацію Південно-Західної України?

Неолітизація південного заходу України та проблема чорноморських трансгресій

Зазначене у назві параграфу питання актуалізувалося у зв'язку з сенсаційним відкриттям американськими дослідниками У.Ріеном та У.Пітменом феномену так званого Чорноморського потопу [Ryan, Pitman, 1997, 1999]. Геологічні дослідження північного шельфу Чорного моря 1993 р. дали підстави висловити припущення, що близько 7600 р. тому води Середземного моря прорвали Босфор і величезним 100-метровим

водоспадом ринули в обмілле на той час прісноводне Чорне озеро. Солона морська вода знищила прісноводну флору й фауну водойми і за кілька років залила величезну низовину вздовж її північного та західного узбережжя. Згадані дослідники припускають, що на затоплених рівнинах північного узбережжя моря мешкали найдавніші неолітичні землероби. Рятуючись від потопу, вони, нібито, переселилися на Балкани, у Подунав'я, в Анатолію і навіть у Месопотамію, започаткувавши неолітизацію не тільки Європи, але й Передньої Азії [Ryan, Pitman, 1999; Dimitrov et al., 1999].

Аналізу цього настільки ж сенсаційного, як і контролерсійного відкриття присвячена стаття одного з авторів даної праці [Залізняк, 2005]. Зокрема в ній зазначається принципова неузгодженість версії Чорноморського потопу з традиційною схемою поступового затоплення чорноморського шельфу через танення льодовиків у фінальному плейстоцені та ранньому голоцені [Федоров, 1982; Щербаков, 1983]. Що 17 тис. р. тому чорноморський берег проходив на 150 км південніше Одеси, на широті Сімферополя, – немає сумніву. Питання полягає в тому, коли і як був затоплений чорноморський шельф: поступово, протягом останніх 17 тис. років, чи раптово – 7600 р. тому (6700 р. В.С. cal.), на початку пізнього мезоліту, як це декларує новітня версія Чорноморського потопу? Якщо навіть Чорноморської катастрофи не було, то на початок атлантикуму, коли розпочалася неолітизація Нижнього Подунав'я, за даними прибічників традиційної концепції чорноморських трансгресій, припадає й початок нової трансгресії, протягом якої рівень Чорного моря зрос не менше як на 35-42 м, а близько 7300 р. тому – досяг відмітки мінус 15-20 м [Веклич, 1987, с.160-162].

Отже, незалежно від того, піднялося Чорне море на початку атлантикуму на 150 м чи на 42 м, сталося затоплення значних територій Північно-Західного Надчорномор'я, яке збігається в часі з початком неолітизації регіону. Залежно від інтенсивності наступу моря на сушу ця подія, без сумніву, певним чином впливала на міграційні процеси у Північному Надчорномор'ї. Спробуємо відтворити культурно-історичні процеси, які могли відбутися у Південно-Західній Україні на початку атлантикуму, через призму можливого впливу на них наступу Чорного моря.

Перш за все зазначимо, що припущення про початок неолітизації Балкан і Подунав'я внаслідок вимушеної міграції сюди найдавніших землеробів із затоплених морем родючих рівнин сучасного чорноморського шельфу [Ryan, Pitman, 1999] не витримує критики. Адже одомашнені тварини (вівця, коза) та культурні рослини (пшениця, ячмінь) на Балканах з'явилися принаймні за тисячоліття до потопу, який дослідники датують приблизно 6700 В.С. Так, дрібна домашня худоба в докерамічному неоліті Східної Греції поширилася близько 8000 В.С., велика рогата худоба – 7000 В.С. [Hassan, 2000, р.13], а культивовані пшениця та ячмінь – у кінці VIII тис. В.С. [Colledge et al., 2004, р.47].

Однак, якщо морська трансгресія дійсно сталася у зазначеній час, то мабуть не варто виключати певну стимуляцію нею переселення носіїв неолітичних традицій у Подунав'я, на родючі алювіальні рівнини Західного та Північного Надчорномор'я. У цьому зв'язку звертає на себе увагу досить несподівана і масова поява на Одещині та Миколаївщині численних пам'яток гребениківської культури [Станко, 1982; Залізняк, 1998]. Їх розвинений крем'яний інвентар не має генетичних попередників у Північно-Західному Надчорномор'ї і з'явився в регіоні у цілком сформованому стані. Крем'яну інвентарю гребениківської культури властива досконала техніка відтиску правильних платівок зі сплющених нуклеусів, численні трапеції. Відсутність кераміки при наявності властивої пізнішим неолітичним пам'яткам відтискної техніки обробки кременю дало підстави називати мезолітичну за формальним показником гребениківську культуру протонеолітичною [Залізняк, 1995, с.6].

Типологія та технологія її крем'яних виробів знаходить прямі паралелі в докерамічному та ранньокерамічному неоліті Балкан та Подунав'я (протосескло, аргіса, криш, старчево, куйна туркулу). Це стало підставою для висновку, що властива гребеникам протонеолітична техніка обробки кременю у пізньому мезоліті була принесена в Україну з балкано-дунайського регіону [Залізняк, 1995, с.6; 1998, с.183]. Саме тут на зорі неоліту мігрантами з Близького Сходу поширилася відтискна технологія кременеобробки, органічним елементом якої є гребениківські трапеції. Тому її найдавніші прояви маємо в докерамічному неоліті Фесалії – аргіса, протосескло, неа нікомедія. Ще до поширення кераміки ця технологія сягнула Подунав'я (Лепинський Вир), території Румунії (Рипічені, Ізвор, Лапош), Подністров'я (Сороки, докерамічні шари). Цю платівчасту крем'яну індустрію з правильними середньовисокими трапеціями румунські колеги, зокрема О.Паунеску, називають тарденузом. Вона ж властива ранньокерамічному неоліту Балкано-Дунайського регіону, представлена культурами другої половини VII – початку VI тис. до н.е. – криш, старчево, кереш, караново.

Археологічним відповідником згаданих протонеолітичних мігрантів з Подунав'я в Україну є безкерамічна гребениківська культура Одещини [Залізняк, 1995, 1998], крем'яний інвентар якої є типовим прикладом відтискної техніки обробки кременю неоліту Балкан та Подунав'я. Раптова поява гребениківського населення у Північно-Західному Надчорномор'ї збігається в часі з чорноморським потопом. Як зазначалося, ця подія датується приблизно 7600 р. тому, тоді як найдавніші пам'ятки з кременем гребениківського типу (Сороки 2, нижній шар, Матвіїв Курган I) отримали дати близько 7500 р. тому. Більшість гребениківських стоянок, схоже, існували у другій половині VII тис. В.С. (табл. 3).

Картографування стоянок з кременем гребениківського типу свідчить про потужну міграцію

цизого населення з Подунав'я через Північно-Західне Надчорномор'я у басейн Південного Бугу, далі – у Надпоріжжя і навіть у Надазов'я (Кам'яна Могила 3 на р.Молочній, Матвіїв Курган під Таганрогом) (рис.9). Її наслідком стало поширення прогресивної протонеолітичної техніки відтискної обробки кременю серед мезолітичних мисливців та рибалок Південно-Західної України. Не можна виключати певний вплив гребениківської відтискної технології на формування мурзаккобинської культури пізнього мезоліту Гірського Криму, про що свого часу писав В.Н.Станко.

Гребениківські мігранти відкрили шлях новим хвилям неолітичних переселенців з Подунав'я на Правобережну Україну, що, врешті-решт, призвело до неолітизації регіону. Маються на увазі носії культурних традицій криш другої половини VII – початку VI тис. В.С., лінійно-стрічкової кераміки (ЛСК) середини VI тис. В.С., прекукутені-трипілля А кінця VI тис. В.С. Деякі дані свідчать про можливість якихось ранніх докріських впливів з Подунав'я. Просуванню ранніх землеробів у Південно-Західну Україну сприяв м'який і вологий клімат атлантичного періоду голоцену.

Започаткована гребениківцями неолітизація Правобережної України відбувалася за своєрідним принципом доміно. Кожна наступна хвиля неолітичних переселенців з Подунав'я виштовхувала попередню далі на північний схід. Неолітичні прибульці передавали навички відтворюального господарства та керамічного виробництва мезолітичним аборигенам, з якими контактували на колонізованих землях. Останні під тиском з південного заходу переселялися далі, у північно-східному напрямку, несучи неолітичні новації автохтонам Подніпров'я та Полісся (рис.10).

Дещо пізніше, а можливо й паралельно з гребениківцями, відбувалося й розселення з Подунав'я племен культури криш, що також могло якоюсь мірою бути пов'язане з тиском на них з боку протонеолітичних мігрантів. Культура криш – це румунська частина етнокультурної спільноти старчево-кереш-криш, яка остаточно сформувалася на початку VI тис. до н.е. на базі двох основних компонентів: групи пам'яток Гура Бачулуй та культури протостарчево [Титов, 1984, с.76, 77; 1996, с.16, 190, 191; Srejovic, 1988, р.15]. За новими даними, її формування розпочалося ще в сер. VII тис. В.С. (cal.) [Kertesz, 2002, р.290]. Виникнувши у вузькому ареалі, ці культури швидко поширилися в різних напрямках і охопили широкі області Балкан, Середнього та Нижнього Подунав'я, Трансильванію і Молдову [Quitta, 1971, с.54, 55; Lazarovici, 1979; Srejovic, 1988, р.15, 17; Титов, 1996, с.193]. Їхньою крайньою північно-східною периферією була територія Пруто-Дністровського межиріччя, де носії культури старчево-криш вступили у взаємодію з місцевими пізньомезолітичними племенами Подністров'я та Побужжя. Результатом цього процесу стало поширення у Бugo-Дністровському межиріччі нових прогресивних форм господарювання й утворення ранньонеолітичної бugo-дністровської культури.

Табл. 3. Радіокарбонові дати пам'яток кінця мезоліту і раннього неоліту.
Гребеники та їх аналоги

Мирне	Ле 1648	7200±80 В.Р.	[Зайцева и др., 1997, с.126]
Гіржеве	Ле 1703	7050±60 В.Р.	[Зайцева и др., 1997, с.126]
Сороки 2	Bln 588	7515±120 В.Р.	[Timofeev et al., 2000, p.47]
Сороки 2	Bln 587	7420±80 В.Р.	[Timofeev et al., 2000, p.47]
Матвій Курган I	Gr 7199	7505±210 В.Р.	[Крижевская, 2002, с.114]
Матвій Курган I	Ле 1217	7180±78 В.Р.	[Крижевская, 2002, с.114]

Ранні буго-дністровські пам'ятки

Добрянка 3	Ki 11105	7400±130 В.Р.	[Залізняк, Манько, 2004]
Добрянка 3	Ki 11104	7320±130 В.Р.	[Залізняк, Манько, 2004]
Добрянка 3	Ki 11103	7030±120 В.Р.	[Залізняк, Манько, 2004]
Добрянка 3	Ki 11108	7260±170 В.Р.	[Залізняк, Манько, 2004]
Добрянка 3	Ki 11106	7070±150 В.Р.	[Залізняк, Манько, 2004]
Добрянка 3	Ki 11107	7050±160 В.Р.	[Залізняк, Манько, 2004]
Заньківці 2, н.ш.	Ki 6694	7540±65 В.Р.	[Telegin et al, 2000]
Сокільці 2, н.ш.	Ki 6697	7440±60 В.Р.	[Telegin et al, 2000]
Сокільці 2, н.ш.	Ki 6698	7405±55 В.Р.	[Telegin et al, 2000]
Сокільці 1, н.ш.	Ki 8165	7260±80 В.Р.	[Котова, 2002, с.103]
Базьків острів, н.ш.	Ki 8166	7410±65 В.Р.	[Telegin et al, 2000]
Базьків острів, н.ш.	Ki 8167	7270±70 В.Р.	[Telegin et al, 2000]
Базьків острів, н.ш.	Ki 6651	7235±64 В.Р.	[Telegin et al, 2000]
Базьків острів, н.ш.	Ki 6696	7215±55 В.Р.	[Telegin et al, 2000]
Базьків острів, н.ш.	Ki 6652	7160±55 В.Р.	[Telegin et al, 2000]
Митьків острів, н.ш.	Ki 6695	7375±60 В.Р.	[Telegin et al, 2000]
Печера, н.ш.	Ki 6692	7260±70 В.Р.	[Telegin et al, 2000]
Печера, н.ш.	Ki 6693	7305±50 В.Р.	[Telegin et al, 2000]
Печера, н.ш.	Ki 8164	7205±70 В.Р.	[Котова, 2002, с.103]

Зокрема мисливці та рибалки кукрецької культури басейну Південного Бугу сприйняли від гребениківських та криських переселенців з Подністров'я неолітичну відтискну техніку обробки кременю, перші навички керамічного виробництва, землеробства та скотарства. Внаслідок синтезу місцевих кукрецьких та принесених з південного заходу неолітичних традицій постала синкретична буго-дністровська культура (БДК), ранні пам'ятки якої синхронні гребениківським. За отриманими останнім часом у Київській лабораторії радіо-карбоновими датами, описані процеси відбувалися протягом другої половини VII тис. до н.е. (табл. 3).

Процес неолітизації мезолітичних автохтонів Буго-Дніпровського межиріччя простежено останнім часом на матеріалах стоянок Добрянка 1, 2, 3 на р. Тікіч. Вони являють собою типові для місцевого мезоліту крем'яні комплекси кукрецької культури, що містять виразну серію правильних трапецій гребениківського типу, архаїчну кераміку з елементами декору культури криш Молдови та Бессарабії, а також кістки оленів, косуль, коней, дрібної та великої рогатої худоби. Як зазначалося, матеріали Добрянки 3, датуються за C-14 останньою третиною VII тис. В.С. (табл. 3), тобто синхронні скибинецькій, соколецькій та печерській фазам ранньої БДК.

Уже зазначалося, що подібний простеженому на Добрянці синтез місцевого кукрецького кременю з кременем балкано-дунайського походження (правильні трапеції, сплющені нуклеуси для регулярних платівок) розпочався ще в середині VII тис. В.С. на Одещині. Тут гребениківські протонеолітичні мігранти з Подунав'я вступили в контакт з аборигенами-кукрекцями. Наслідком цих контактів є постійна кукрецька домішка (вкладні, мікроплатівки з притупленим красм, олівцеподібні нуклеуси) в усіх відомих гребениківських комплексах. Схоже поєднання різних традицій обробки кременю простежується і на пам'ятках ранньої БДК Побужжя [Даниленко, 1969, с.109, рис.21, 81, 126]. Зокрема, колекція стоянки Печера демонструє аналогічне виявленому на Добрянці поєднання типового кукрецького кременю з гребениківськими трапеціями, однобічними нуклеусами та архаїчною керамікою з криськими елементами в орнаментиці.

Такий синтезований кукрецько-гребениківський інвентар мігрантів з Побужжя принесли на початку самчинського етапу БДК (поч. VI тис. В.С.) у Черкаське та Київське Подніпров'я. Тому найдавнішим неолітичним пам'яткам Середнього Подніпров'я від Чорнобиля до Кременчука (Лазарівка, Крушники,

Прибір 7а, Велика Андрусівка тощо) властивий кукрецький кремінь з правильними трапеціями та кераміка з самчинським декором – хрестоподібні лінійні композиції, ряди наколів протягнутою гребінкою тощо [Залізняк, 1979, 1998, с.131-134; Залізняк, Манько, 2004].

У кінці VI тис. В.С. буго-дністровська людність була частково асимільована, частково витіснена з Побужжя новою хвилею ранньоенеолітичних мігрантів з Південно-Східної Трансільванії та Молдови (культура прекукутені-трипілля А) у Середнє Подніпров'я та Київське Полісся, де вплинула на формування дніпро-донецької та німанської неолітичної культур [Товкайло, 2004; Залізняк, Манько, 2004].

Отже, дані археології та радіо-карбонового аналізу свідчать, що у середині VII тис. В.С. неолітизація сягнула спочатку Подністров'я (Сороки 2, нижній шар) та Побужжя. А вже в першій половині VI тис. В.С., на самчинській фазі БДК, неолітичні переселенці з

південного заходу досягли Черкаського та Київського Подніпров'я (Лазарівка, Крушники, Прибір 7а). Саме це населення відіграло провідну роль у формуванні ранніх дніпро-донецьких пам'яток Середнього Подніпров'я [Залізняк, Манько, 2004].

Цей масштабний процес неолітизації Правобережної України балкано-дунайськими переселенцями започаткувала потужна гребениківська міграція середини VII тис. В.С., вірогідним стимулятором якої могла бути трансгресія Чорного моря. Від того, яким був наступ моря – раптовим чи поступовим, значною мірою залежала швидкість просування неолітичних колоністів на Правобережну Україну. Тобто, була це інтенсивна міграція чи поступова інфільтрація в середовище місцевих мисливців та рибалок, можуть дати відповідь лише майбутні дослідження, у тому числі й чорноморських трансгресій.

ЛІТЕРАТУРА

- Веклич М.Ф. Проблемы палеоклиматологии. – К., 1987. – 190 с.
- Даниленко В.И. Неоліт України. – К., 1969. – 258 с.
- Зализняк Л.Л. О характере общин позднепалеолитических охотников приледниковой Европы // Исследование социально-исторических проблем в археологии. – К.: Наукова думка, 1987. – С.59-71.
- Залізняк Л.Л. Закономірності розміщення стоянок кам'яного віку // Археологія. – №2. – 1989. – С.11-20.
- Залізняк Л.Л. Пізній мезоліт України // Археологія. – 1995. – №4. – С. 3-16.
- Залізняк Л. Л. Передісторія України Х-ХІІІ тис. до н.е. – К., 1998. – 307 с.
- Залізняк Л.Л. Дослідження кукрецької стоянки Добрянка на Черкащині // Археологічні дослідження в Україні 2001 р. – К., 2002. – С.123-126.
- Залізняк Л.Л., Манько В.О. Стоянки біля с. Добрянка на р. Тікіч та деякі проблеми неолітизації Середнього Подніпров'я // Кам'яна доба України. – Вип.5. – К., Шлях, 2004. – С.137-168.
- Залізняк Л.Л. Чорноморський потоп та його археологічні наслідки // Археологія. – 2005 – №3. – С. 3-15.
- Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. – К., 1982. – 173 с.
- Степанчук В.Н. Новые памятники мезолитического времени на юге Черкасской области // Археологічні відкриття в Україні 1994-1996. – К., 2000. – С.145-146.
- Титов В.С. Неоліт Карпатського Бассейна. – М.: Наука, 1996. – 284с.
- Титов В.С. Некоторые проблемы возникновения и распространения производящего хозяйства в Юго-Восточной Европе // КСИА. – 1984. – №180. – С. 71-79.
- Товкайло М.Т. До проблеми взаємин населення буго-дністровської та ранньотрипільської культур // Археологія. – 2004. – № 1. – С.30-42.
- Федоров П.В. Основные проблемы плейстоценовой истории Черного моря // Стратиграфия и палеогеография антропогена. – М., 1982 б. – С.117-187.
- Щербаков Ф.А. Материковые окраины в позднем плейстоцене и голоцене. – М., 1983. – 214 с.
- Ballard R.D., Coleman D.F., Rosenberg G.D. Further Evidence of Abrupt Holocene Drowning of the Black Sea Shelf // Marane Geology, 2000. – '170. – P.253 – 206.
- Colledge S., Connolly J., Shennan S. Archeobotanical Evidence for the Spread of farming in the Eastern Mediterranean // Current Anthropology. – Vol. 45. – 2004. – D.35-58.
- Dimitrov P., Solakov D., Slavova K., Dimitrov D. Geocatastrophic at boundary Playstocene-Holocene into the Black sea and Worldwide flood // Адієшәеъ ё пәәсүиәә – Ә., 1999. – №.314.
- Hassan F.H. Spread of Food Production in the Middle East // A Semi-Annual Archaeological Refereed Journal on the Arab World. – Issue №1. – January, 2000. – P.7-28.
- Kertesz B. Mesolithic hunter-gatherers in the northwestern part of the Great Hungarian plain // – Praistoria.– Vol.3.– 2002.– P.281-304.
- Lazarovici Gh. Neoliticul Banatului. – Cluj-Napoca, 1979.
- Quitta H. Der Balkan als Mittler zwischen Vorderem Orient und Europa // Evolution und Revolution im Alten Orient und in Europa. – Berlin, 1971. – S.38-63.
- Ryan W., Pitman W. et al. An Abrupt Drowning of the Black Sea shelf // Marane Geology – 1997. – P. 119-126.
- Ryan W., Pitman W. Noah's Flood. The Scientific Discoveries about the Event that Changed History. – New York, 1999. – 319 с.
- Srejović D. The Neolithic of Serbia: A Review of Research // The Neolithic of Serbia. Archaeological Research 1948-1988. – Belgrade, 1988. – P.5-19.

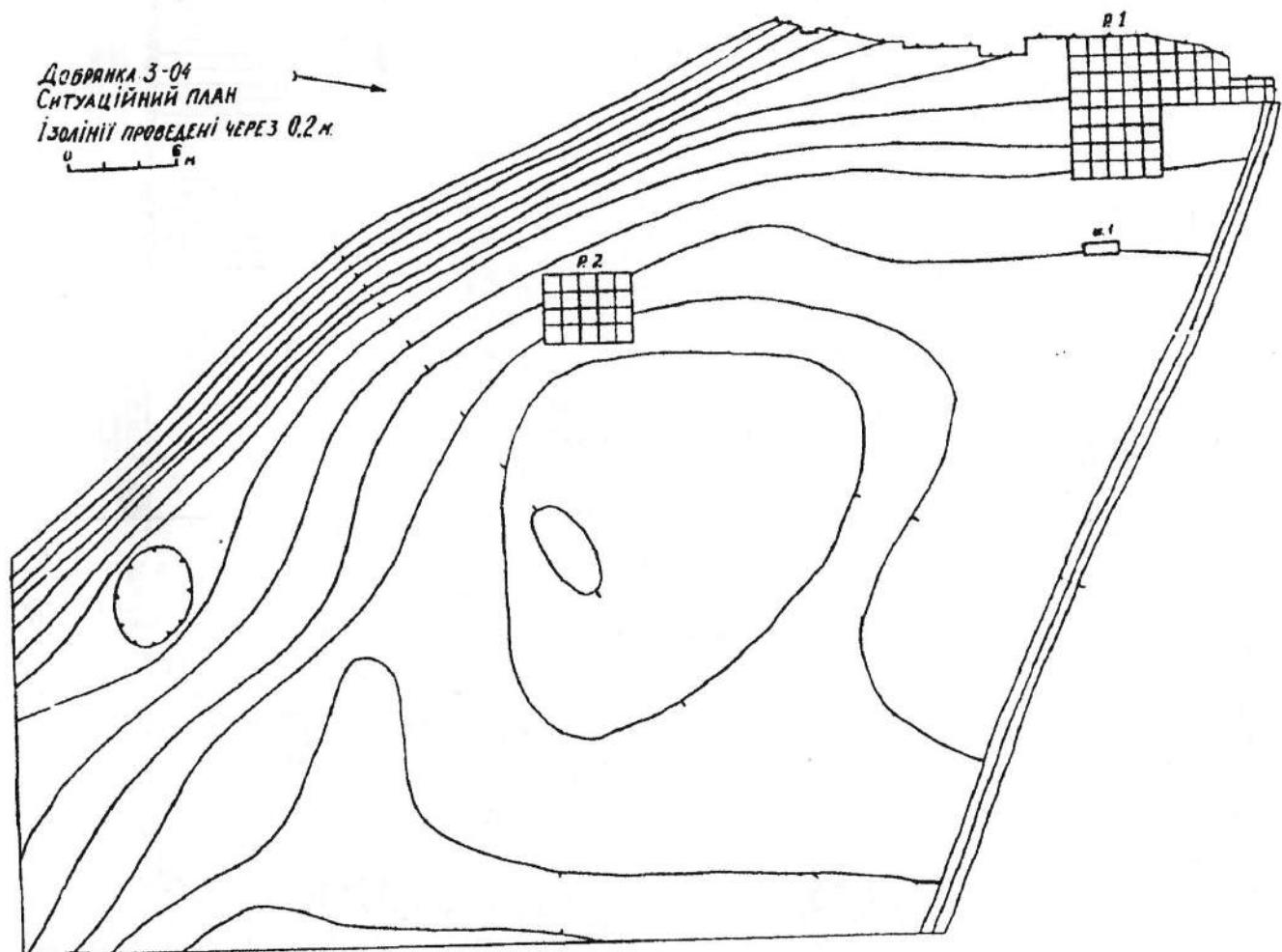

Рис. 1. Добрянка 3. Ситуаційний план з розкопами 1 і 2.

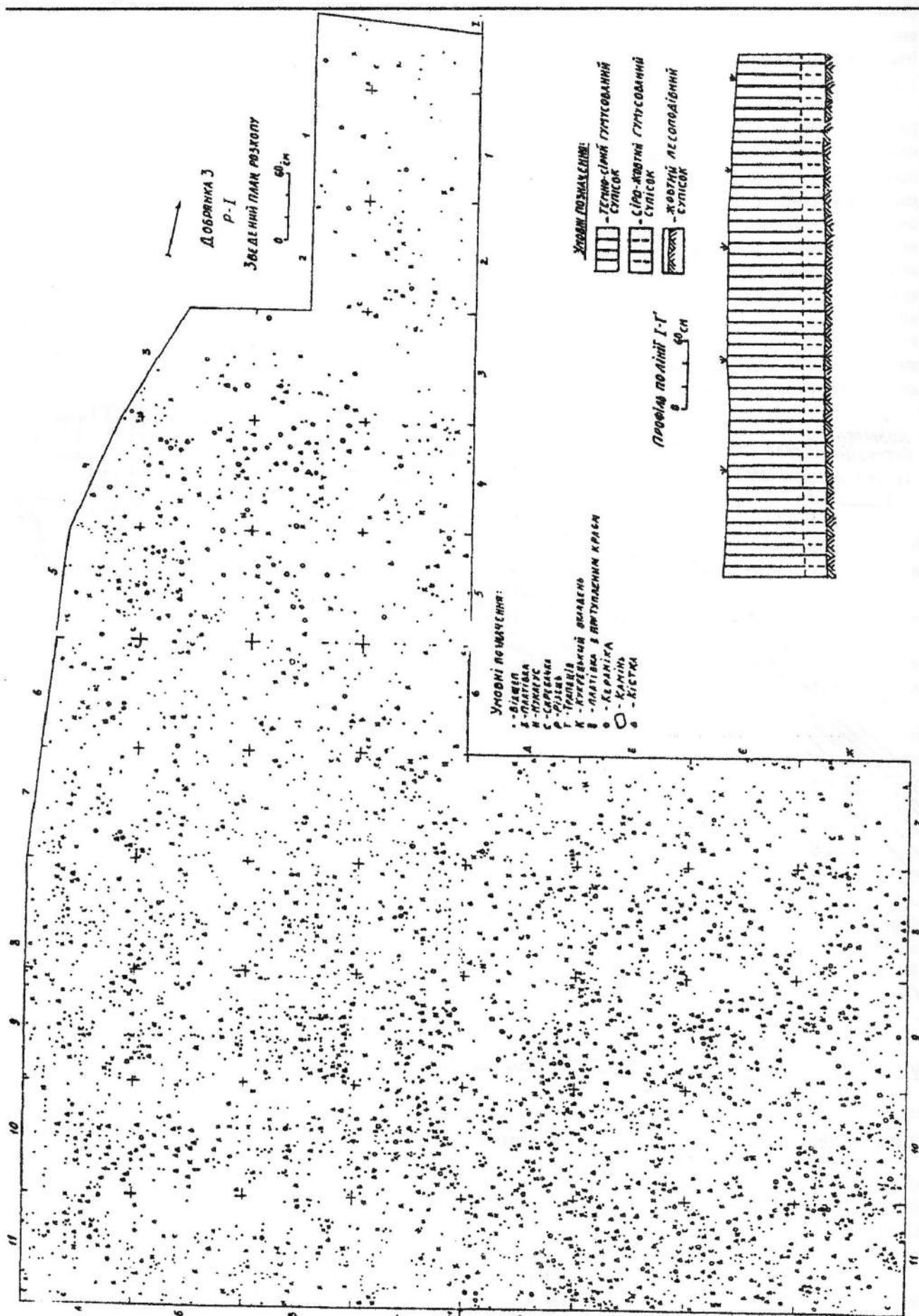

Рис. 2. Добрянка 3, розкоп I. План знахідок та стратиграфія нашарувань.

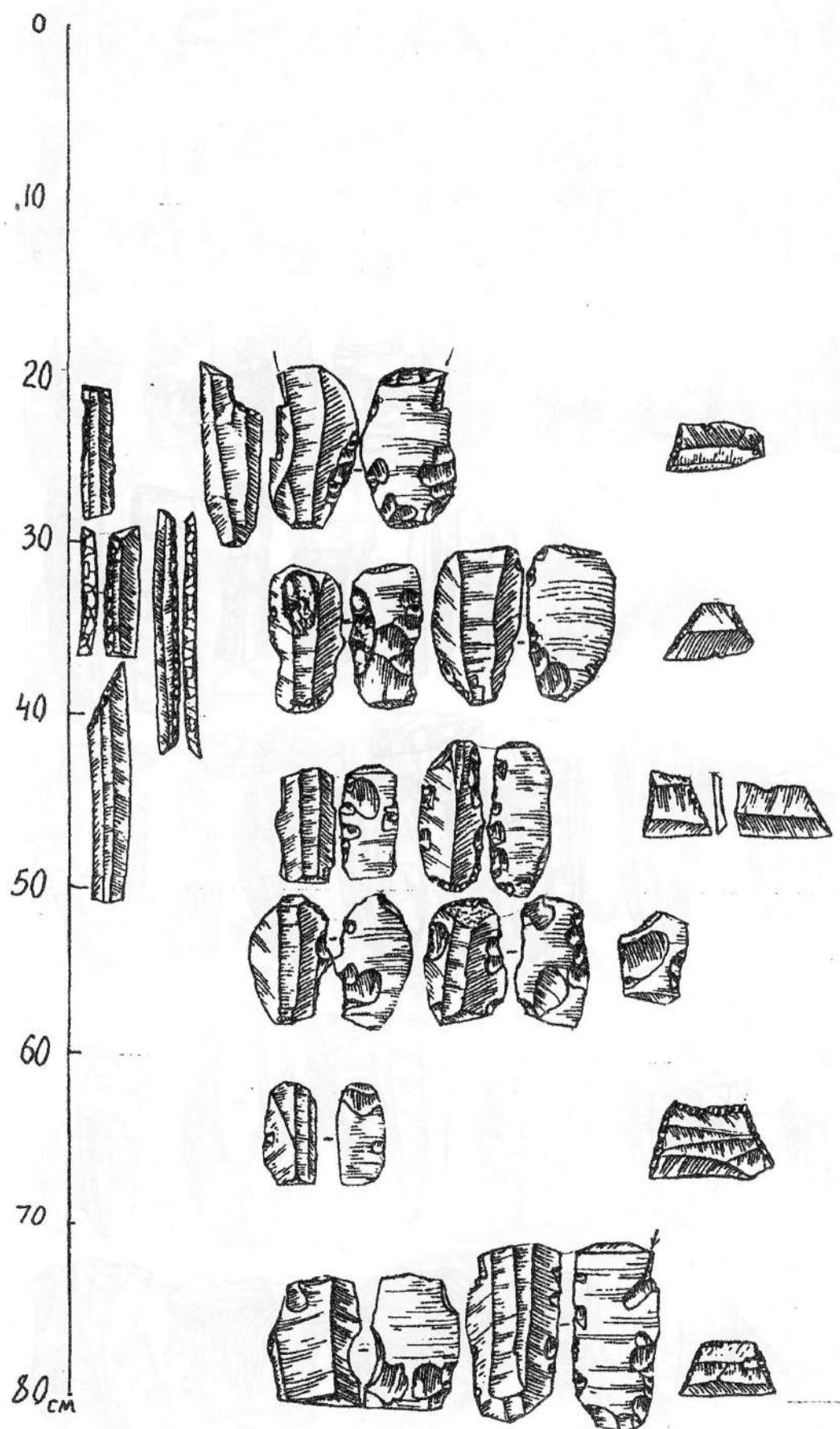

Рис. 3. Добрянка 3, розкоп I. Розподіл мікролітів по глибинам залягання.

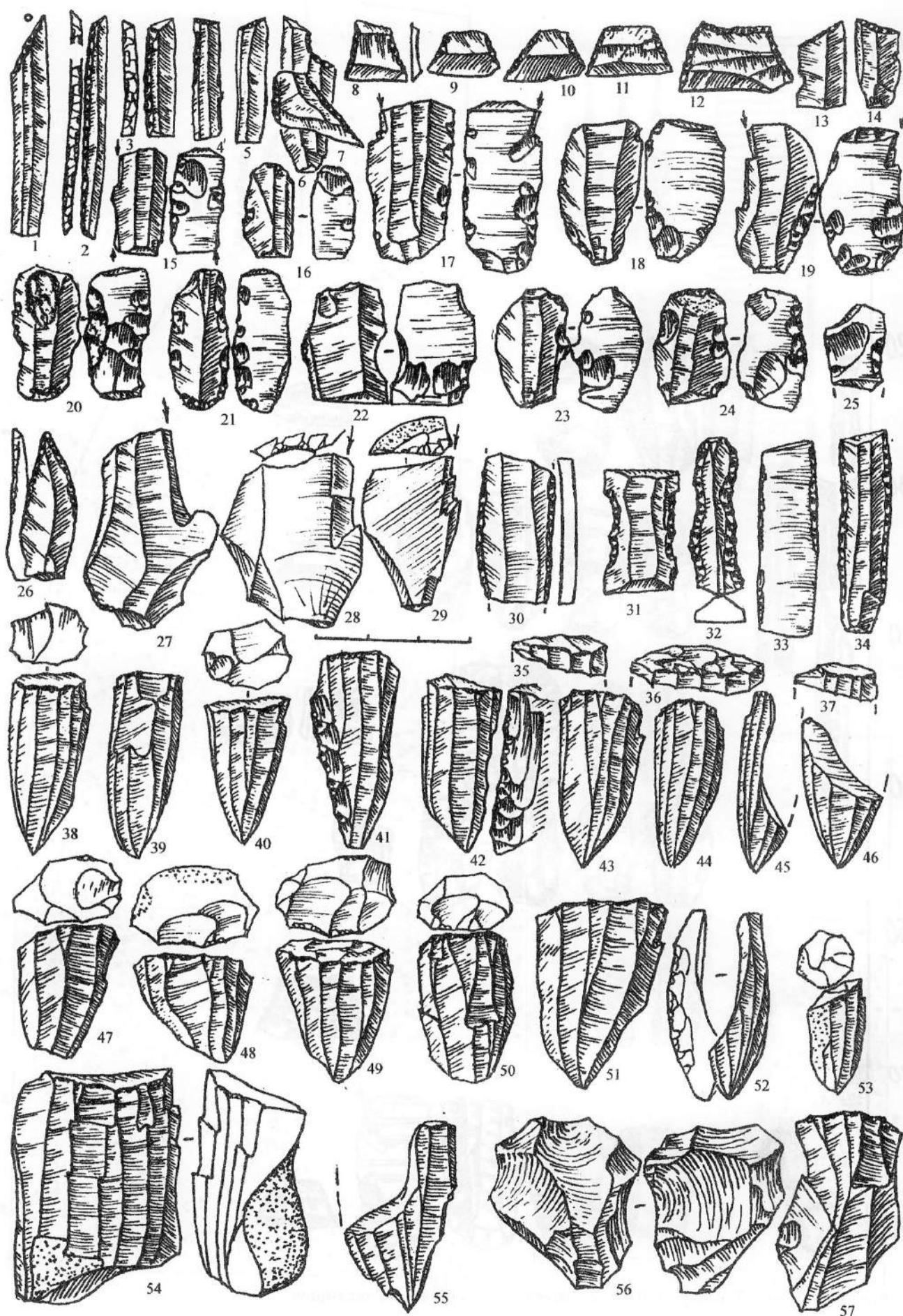

Рис. 4. Добрянка 3, розкоп I. Крем'яний інвентар.

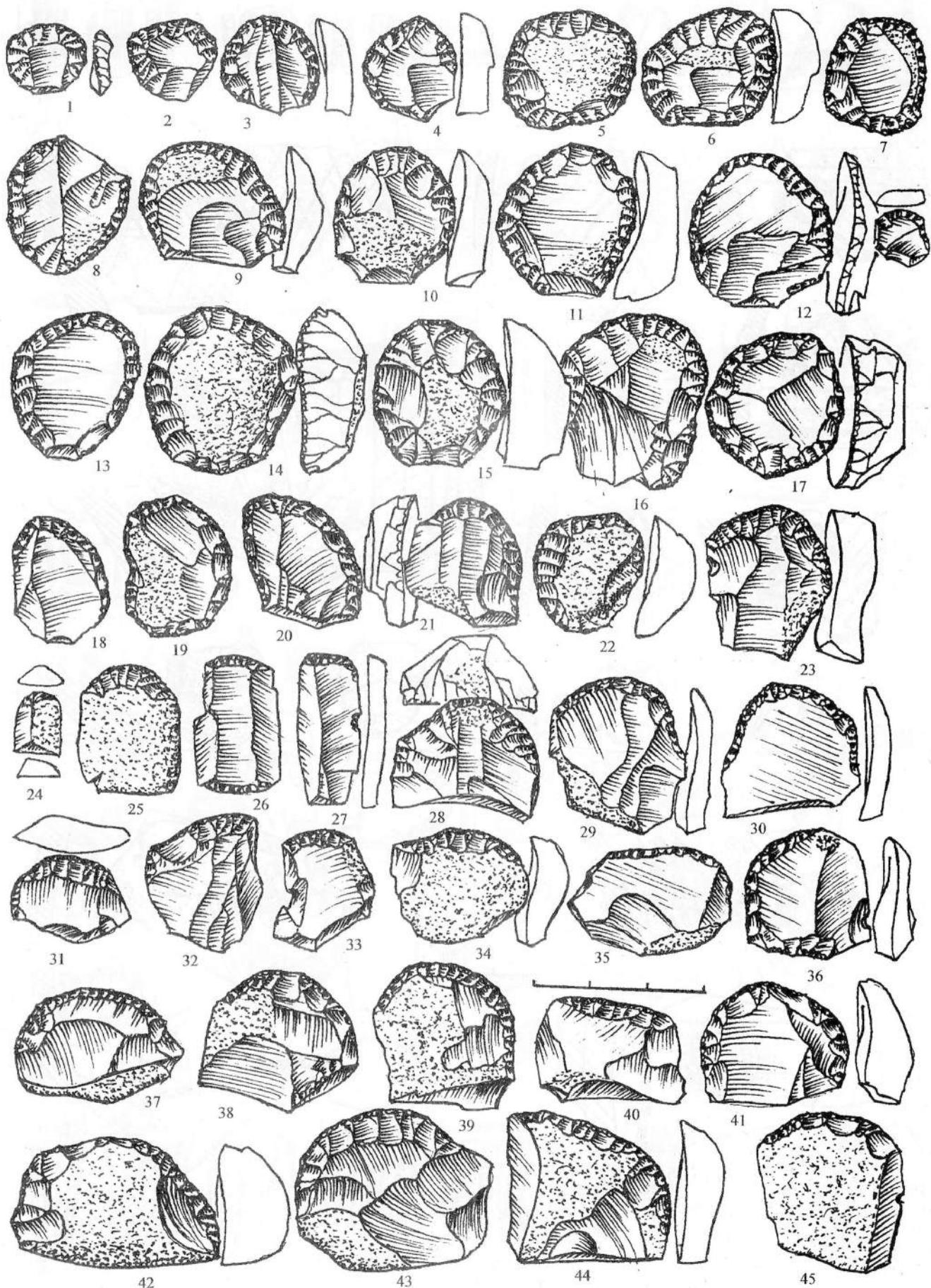

Рис. 5. Добрянка 3, розкоп I. Скребачки.

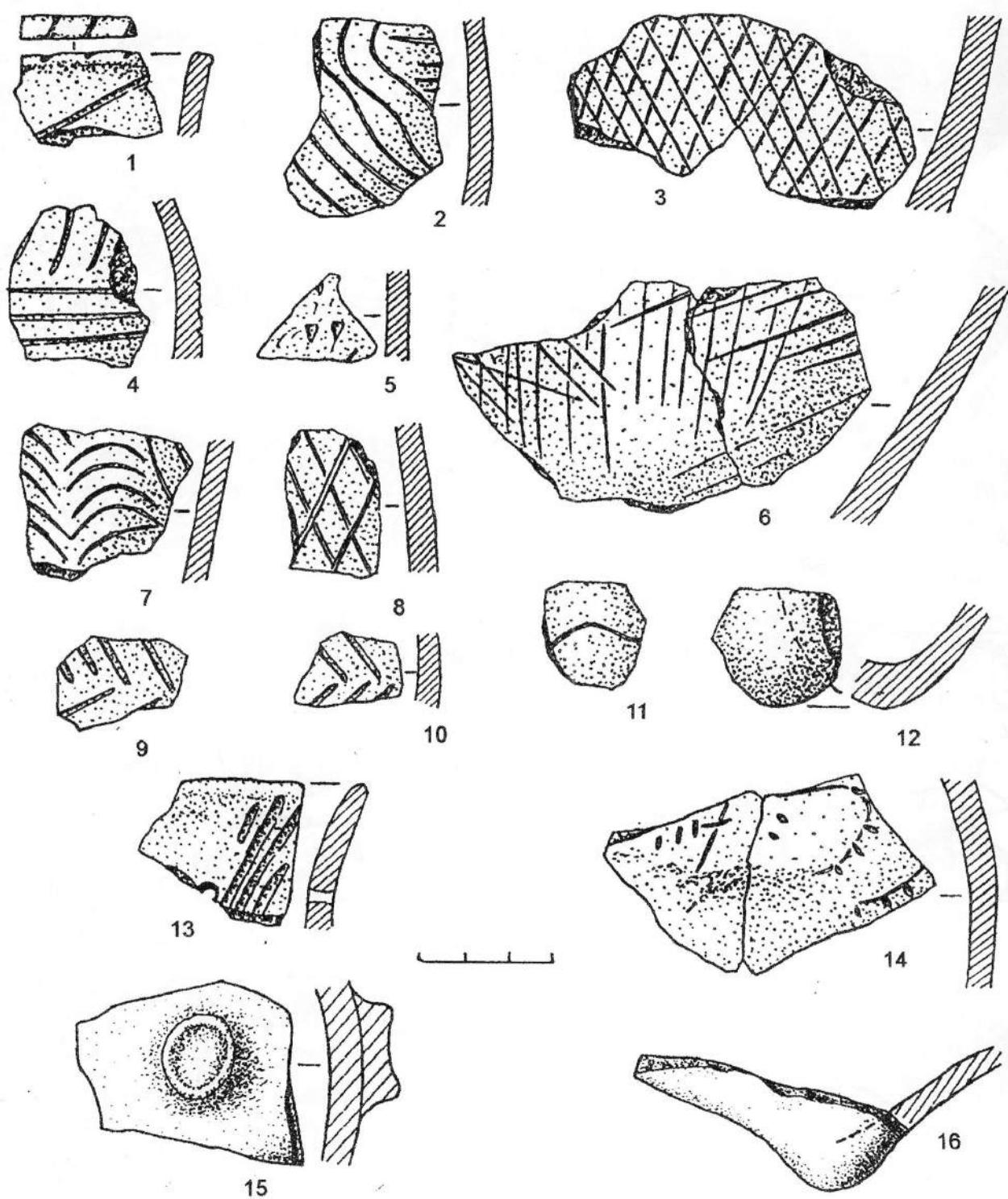

Рис. 6. Добрянка 3, розкоп І. Неолітична кераміка.

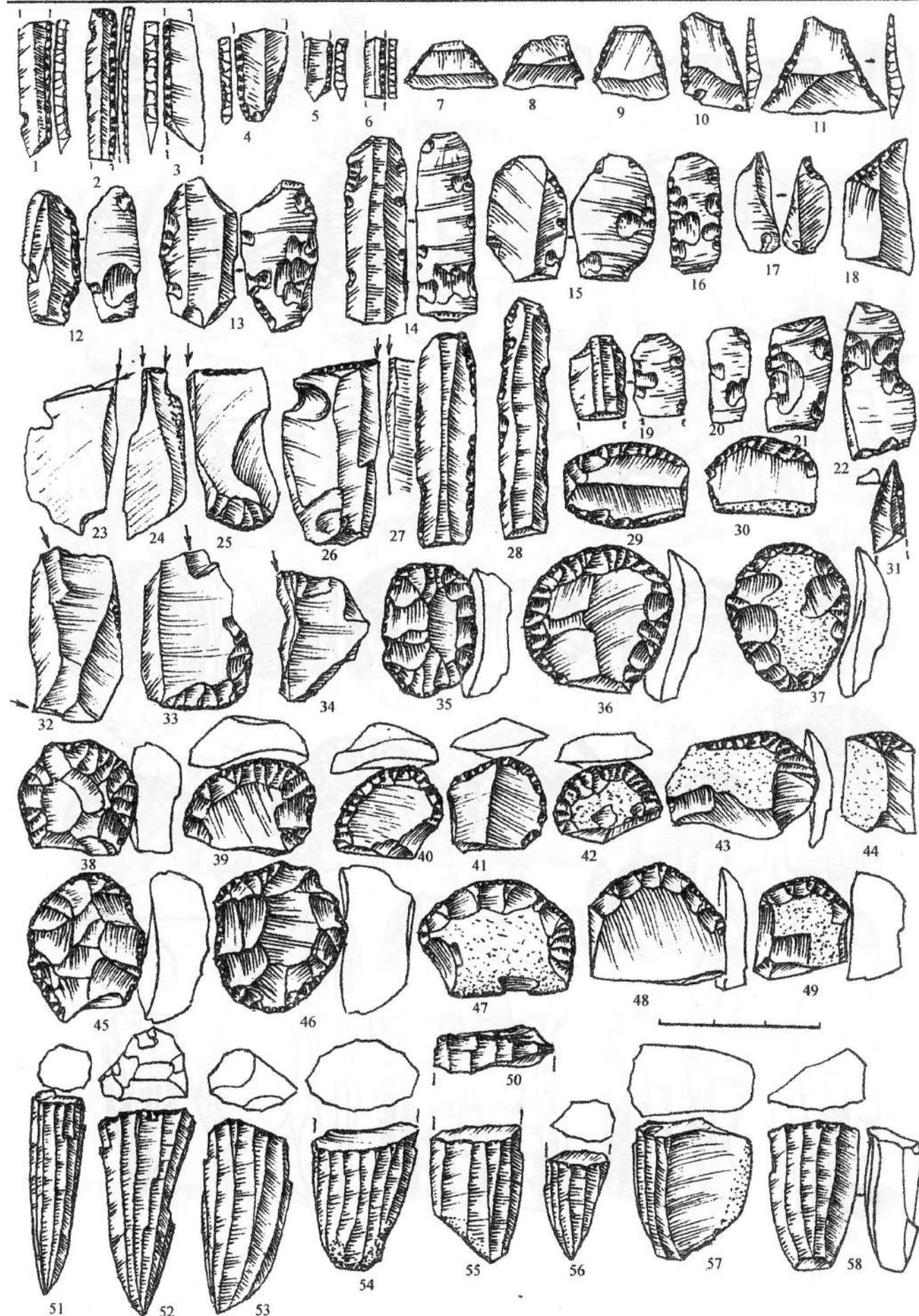

Рис. 7. Добрянка 3, розкоп 2. Крем'яний інвентар.

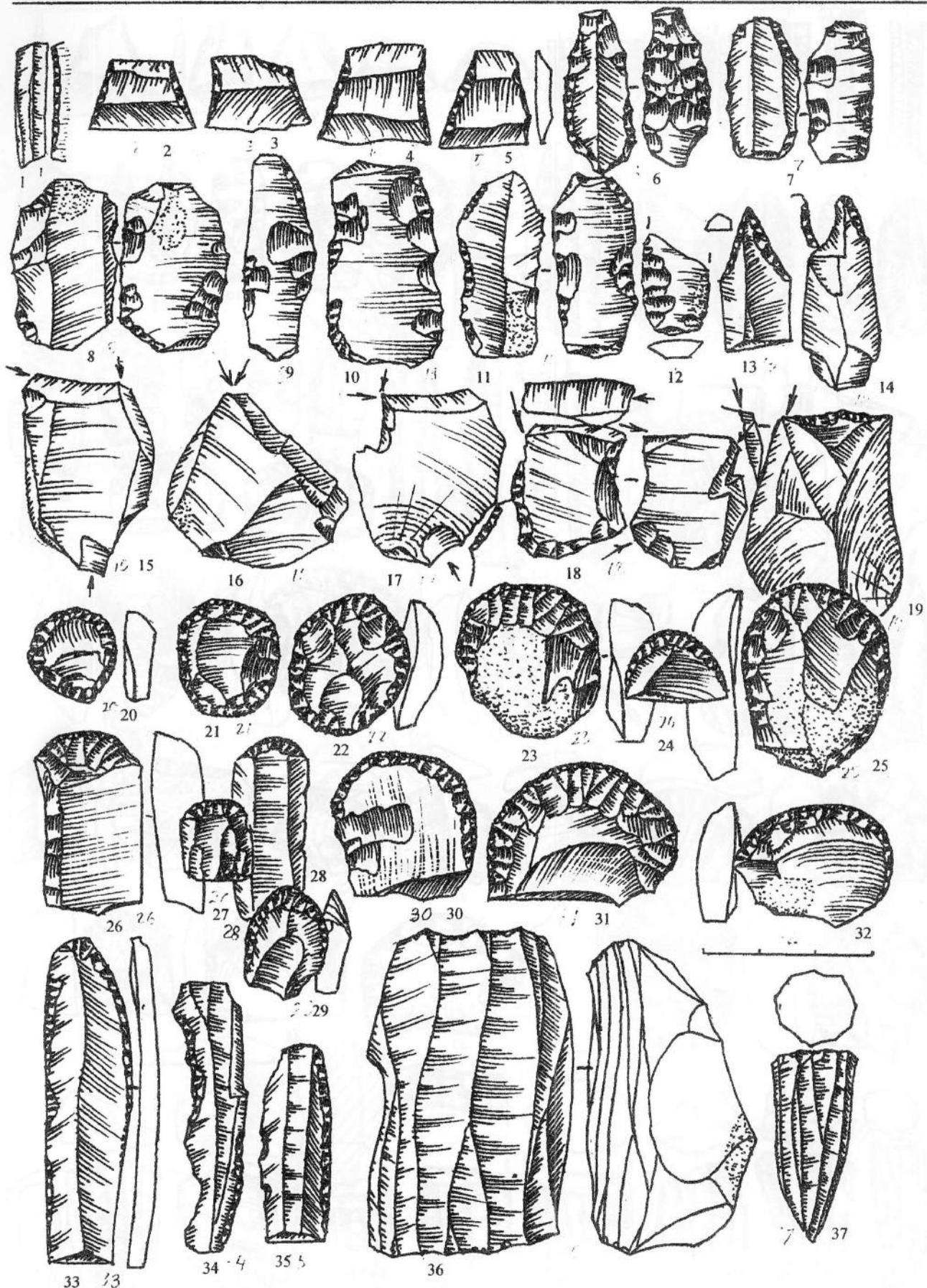

Рис. 8. Печера. Крем'яний інвентар, за В.М.Даниленком.

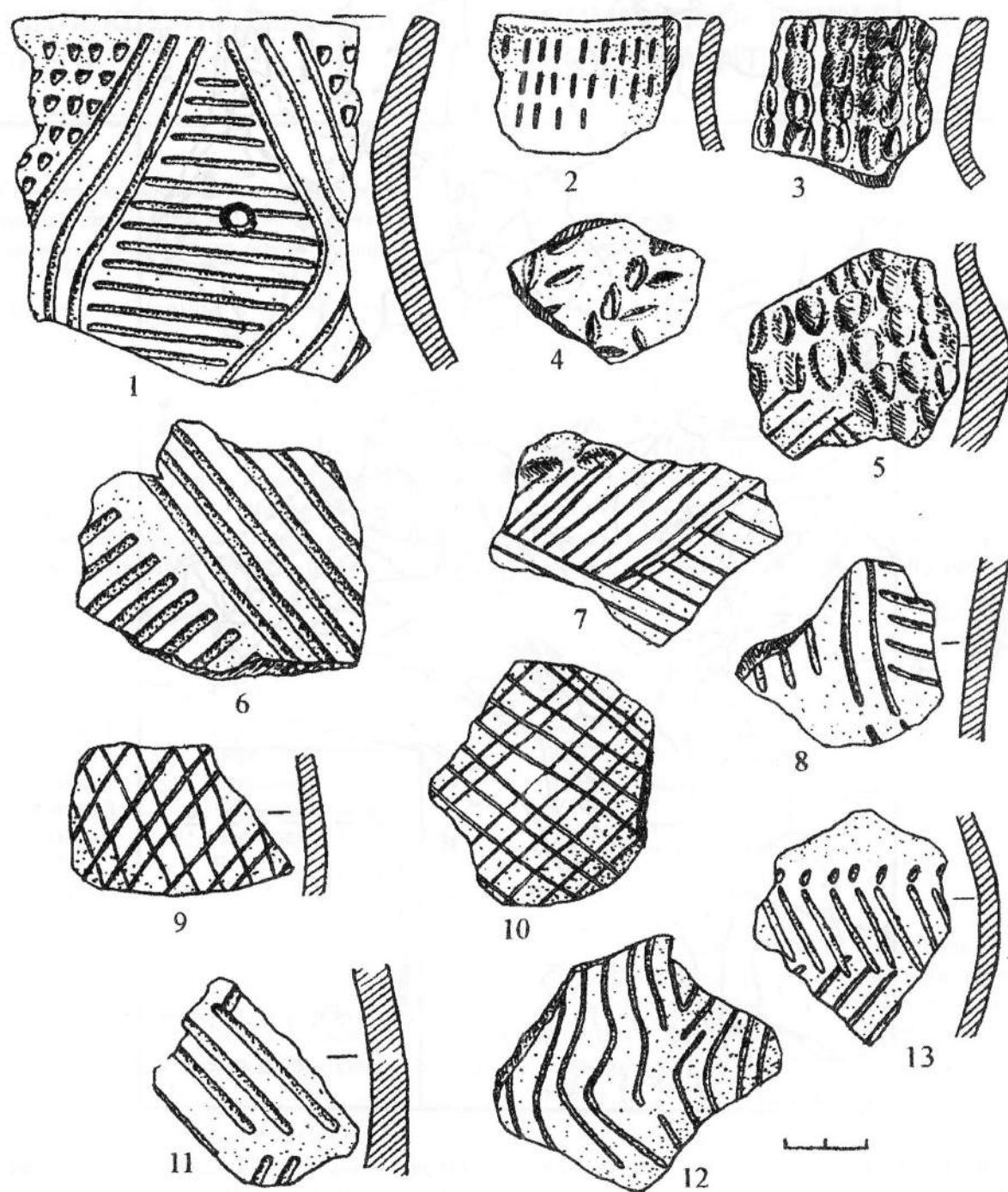

Рис. 9. Печера. Кераміка.

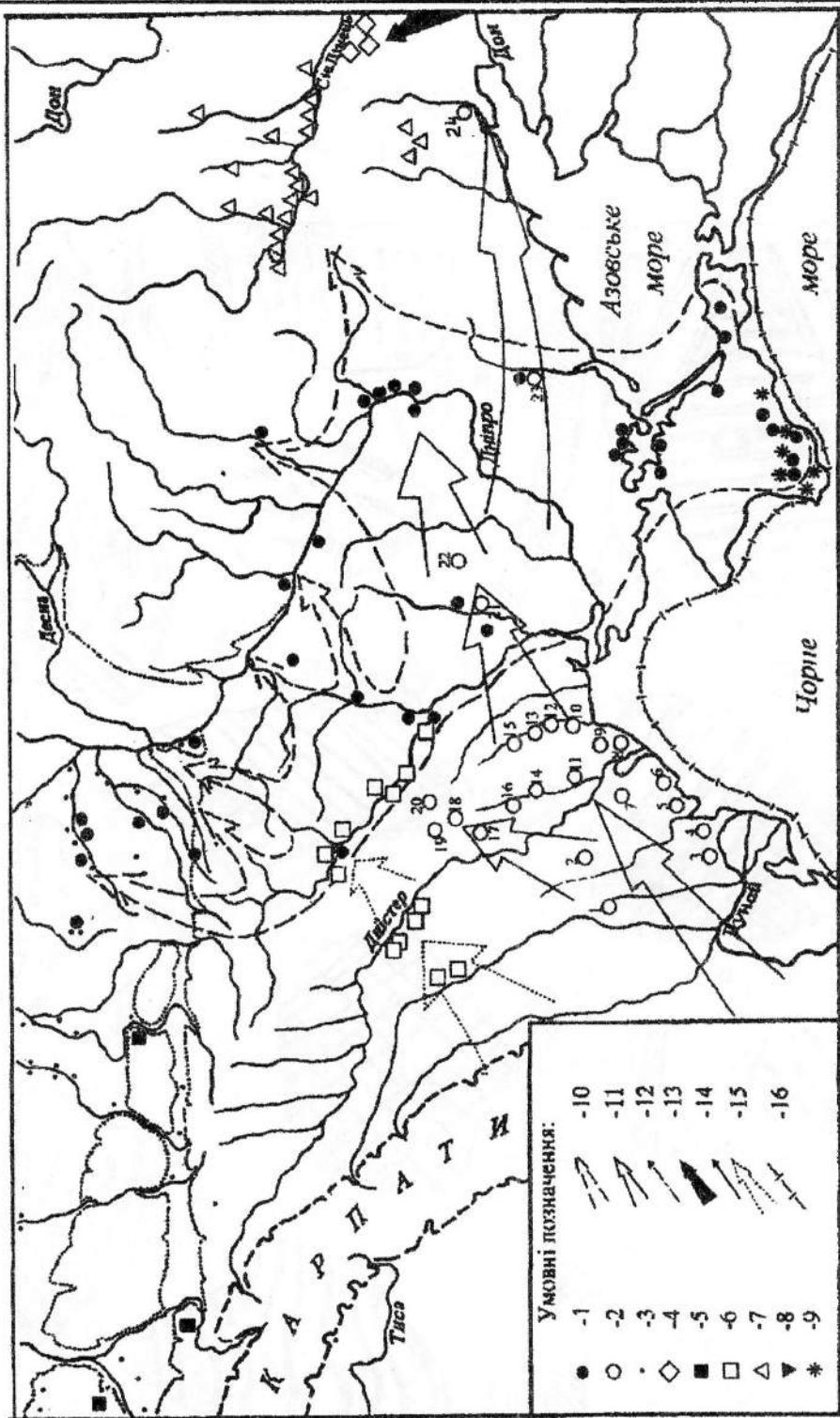

Рис. 10. Міграції протонеолітичного та ранньонеолітичного населення у другій половині VII – на початку VI тис. до н.е., можливо, частково стимульовані ранньоатлантичною трансгресією Чорного моря.

Умовні позначення:

Пам'ятки культур: 1 – кукрецької; 2 – гребениківської; 3 – яніславицької; 4 – типу Платівський Став; 5 – культури лінійно-стрічкової кераміки; 6 – буго-дністровської; 7 – донецької; 8 – типу Студенок; 9 – мурзакобинської.

Напрямки розселення людності культур: 10 – кукрецької; 11 – гребениківської; 12 – яніславицької; 13 – платівської; 14 – лінійно-стрічкової кераміки; 15 – криш; 16 – берегова лінія Чорного моря на початку голоцену.

Стоянки гребениківської культури та їх аналоги: 1 – Саратени, 2 – Займ I, 3 – Василівка, 4 – Мирне, 5 – Борисівка, 6 – Дивізія, 7 – Царичанка, 8 – Барабой, 9 – Доброжані, 10 – Василівка, 11 – Гребеники, 12 – Карпово, 13 – Цибулівка, 14 – Тростянець, 15 – Катаржани, 16 – Гіржеве, 17 – Орловка, 18 – Довжанка, 19 – Оленівка, 20 – Познанка, 21 – Балахове, 22 – Казанка, 23 – Кам'яна Могила 3, 24 – Матвіїв Курган.

МАНЬКО В.О.

**ДО ПИТАННЯ ПРО
ХРОНОЛОГІЮ КУКРЕЦЬКОГО
КОМПЛЕКСУ ПОСЕЛЕННЯ
ІГРІНЬ 8**

MANKO V.O.

**ON THE QUESTION TO THE
CHRONOLOGY OF KUKREK
COMPLEX OF IGRIN 8
SETTLEMENT**

У статті наводяться нові відомості про абсолютний вік поселення Ігрінь 8. На підставі радіокарбонного датування ставиться під сумнів належність кукрецького комплексу поселення до мезолітичної епохи. Розглядається можливість інтерпретації кукрецьких матеріалів поселення як неолітичних.

Поселення Ігрінь 8 досліджувалось під керівництвом Д.Я.Телегіна [Телегін, 2002, 91с.] протягом 1973-1990 рр. За цей час було досліджено 10 жител, матеріали яких дали досить схожі матеріали кукрецької культури.

Тривалий час поселення Ігрінь 8 вважалося мезолітичним. Для такого припущення існували всі формальні підстави. Наявність численних бескерамічних кукрецьких стоянок майже виключала думку про неолітичний характер більшості пам'яток

кукрецької культури, до того ж появі радіокарбонного методу давала всі підстави для такої впевненості.

Після розкопок 1973-76 рр. були отримані 6 дат з Київської і Берлінської радіовуглецевих лабораторій [Телегін, 1982, с. 46] (табл.1). Для датування були обрані вугілля і черепашка, тобто не дуже надійні матеріали, які в наш час використовують для радіокарбонного аналізу дуже неохоче. Отримані результати дали великі розбіжності. Як видно з таблиці 1, вік Ігріні 8 був визначений у проміжку часу від преформеалу до атлантикуму.

Табл. 1.

Радіовуглецеві дати Ігріні 8 з розкопок 1973-76 рр. (за Д.Я.Телегіним).

Шар, землянка	Матеріал	Лаб. індекс	Дата BP (uncal)
Землянка 1	Вугілля	Ki-950	8650±100 BP
Землянка 1	Черепашка	Ki-368	8860±470 BP
Землянка 2	Черепашка	Ki-805	8080±210 BP
Землянка 3	Черепашка	Ki-806	6930±130 BP
Землянка 4	Черепашка	Ki-850	7300±180 BP
Шар Д2	Черепашка	Ki-956	9290±110 BP
Шар Д2	Вугілля	Bln-1707(1)	8575±70 BP

У наш час можна тільки здогадуватися про причини того, що наведені датування зараз не знаходять підтвердження. Мабуть, справа в тому, що радіокарбонний метод у 70-х роках минулого століття тільки робив перші кроки як у Києві, так і в Берліні.

Табл. 2.

Радіовуглецеві дати Ігріні 8 з розкопок 1990 р. (за М.М.Ковалюхом)*.

Шар, землянка	Матеріал	Лаб. індекс	Дата BP (uncal)
Землянка 10	Кістка	Ki-6256	7080±60
Землянка 10	Кістка	Ki-6257	6930±50
Землянка 10	Кістка	Ki-6256	6910±50
Землянка 10	Кістка	Ki-6256	6860±45

* за публікацією [Zaitseva, Timofeev, Zagorska, Kovaliukh, 2000.- P.33-52].

Як бачимо, усі дати вкладаються в межі часового відрізку періоду НІВ₂ за Н.П.Герасименко [Герасименко, 1997. – С.3-64]. Цей факт поставив проблему про належність або неналежність ігрінського поселення до мезолітичної епохи, адже ці

дати відповідали часу існування так званої сурської культури.

Зараз відомо 14 дат для сурських пам'яток Дніпровського Надпоріжжя і Приазов'я (табл.3).

Табл. 3.

Радіовуглецеві дати з розкопок 1990 р. (за Н.С.Котовою, В.О.Маньком).

№	Пам'ятка	Матеріал	Лаб. індекс	Дата BP (uncal)
1	Попов Мис	Кераміка	Ki-9831	6720±120
2	Попов Мис	Кераміка	Ki-9832	6840±130
3	Стрільча Скеля	Кераміка	Ki-9442	6810±140
4	Кізлевий 5	Кістка	Ki-7999	6740±90
5	Семенівка	Кістка	Ki-7677	7110±60
6	Семенівка	Кістка	Ki-7678	6850±70
7	Семенівка	Кістка	Ki-7679	7285±70
8	Семенівка	Кістка	Ki-6688	6980±65
9	Семенівка	Кістка	Ki-6689	7125±60
10	Сурський Острів 2	Кістка	Ki-6690	7195±55
11	Сурський Острів 2	Кістка	Ki-6691	7245±60
12	Кам'яна Могила 1	Кістка	Ki-4226	7170±70
13	Кам'яна Могила 1	Кістка	Ki-4022	7250±95
14	Кам'яна Могила 1	Кістка	Ki-7667	7055±60

За публікаціями: [Котова, 2002. – С.98] (№№ 4-14), [Манько, 2003. – С.150-186] (№№ 1-2), уперше №3.

Як бачимо, усі без виключення сурські дати належать до того ж часового проміжку, який зафікований за матеріалами датування кісток Ігріні 8. Не виключено, що і Ігрінь 8 слід вважати неолітичною пам'яткою. Останнє може зустріти заперечення, які будуть стосуватися того факту, що Ігрінь 8, на відміну від сурських пам'яток, не має знахідок кераміки. Саме останній факт я й піддав сумніву.

Як відомо, кераміка на ігрінському поселенні присутня, але також відомо, що неолітичні і мезолітічні шари Ігріні 8 розглядаються окремо. Д.Я. Телегін навіть виділив керамічний шар D₁, який цілком слушно розглядав як дніпро-донецький. Маючи можливість ознайомитись з керамічними матеріалами ігрінського поселення, мною знайдено кілька фрагментів, які могли бути сурськими за походженням. На жаль, таких фрагментів дуже небагато, як, до речі, і дніпродонецьких. Більшість керамічних фрагментів є настільки дрібними, що говорити про їх культурну належність було б недоречно. Більш-менш добре зберіглась кераміка землянки 8, заслуговують також на увагу окремі фрагменти землянки 4. Для радіокарбонного датування було відібрано 6 фрагментів. Для чистоти експерименту відбиралися фрагменти різні за культурним походженням, яке можна було спробувати визначити за фактурою кераміки і за орнаментацією. Наводимо опис відібраних зразків.

1. Фрагмент стінки горщика (рис. 1.1; 2.1) темно-коричневого кольору з ретельно загладженими зовнішньою і внутрішньою поверхнями, з домішками піску і дрібнозернистого кварцу. Походить із землянки 8, із шару C2. Був знайдений на глибині 1,3-1,5м. За припущенням, цей фрагмент міг належати до матеріалів азово-дніпровської культури.

2. Фрагмент стінки горщика (рис. 1.2; 2.2) коричневого кольору з ретельно загладженими внутрішньою і зовнішньою поверхнями. На зовнішній поверхні наявний орнамент у вигляді прокресленої сітки. Походить із землянки 8, із шару D. Орнаментація

дозволяє припустити належність фрагменту до сурського комплексу.

3. Фрагмент стінки горщика (рис. 1.3; 2.3) коричневого кольору з ретельно загладженою внутрішньою поверхнею. На зовнішній поверхні наявний орнамент у вигляді прокреслених ліній. Походить із землянки 8, із шару E. Орнаментація дозволяє припустити належність фрагменту до сурського комплексу.

4. Фрагмент стінки горщика (рис. 1.4; 2.4) коричневого кольору із ретельно загладженою внутрішньою поверхнею. На зовнішній поверхні наявний орнамент у вигляді прокреслених ліній. Походить із землянки 4, із шару D1. Фактура кераміки дозволяє припустити належність фрагменту до дніпродонецького комплексу.

5. Фрагмент стінки горщика (рис. 1.5; 2.5) із зовнішньою поверхнею коричневого кольору із слідами горизонтальних розчесів, з внутрішньою поверхнею темно-сірого кольору із слідами вертикальних розчесів. Містить домішки піску. Походить із землянки 8, із шару D2. Фактура кераміки дозволяє припустити її належність до сурського комплексу.

6. Фрагмент стінки горщика (рис. 1.6; 2.6) коричневого кольору з ретельно загладженими поверхнями, з кавернами, з домішками піску і черепашки. Походить із землянки 8, із шару D2. Нагадує кераміку середньостогівської культури.

Результати датування наведені у табл.4.

Як бачимо, отримані результати також не позбавлені протиріч. Датування зразків 1, 4 і 6 питань не викликають. Для азово-дніпровської, дніпро-донецької і середньостогівської кераміки отримані датування виглядають цілком природними. Більше того, отримана для шару D1 дата відповідає всім критеріям формальної логіки. Ця дата відповідає хронології дніпро-донецької культури, з якою був пов'язаний зразок; є молодшою за дати кісток основного шару землянок, молодшою за дати сурської кераміки; у той же час розрив між датами

Табл. 4.

Радіовуглецеві дати по кераміці з Ігріні 8.

№	Пам'ятка, шар	Матеріал	Лаб. індекс	Дата BP (uncal)	
1	Землянка 8, шар С2	Кераміка	Ki-11681	5800±140 BP	(рис. 1.1)
2	Землянка 8, шар Д	Кераміка	Ki-11682	6600±140 BP	(рис. 1.2)
3	Землянка 8, шар Е	Кераміка	Ki-11683	6700±140 BP	(рис. 1.3)
4	Землянка 4, шар Д1	Кераміка	Ki-11684	6500±140 BP	(рис. 1.4)
5	Землянка 8, шар Д2	Кераміка	Ki-11685	7050±140 BP	(рис. 1.5)
6	Землянка 8, шар Д2	Кераміка	Ki-11686	5600±140 BP	(рис. 1.6)

з нижніх шарів не є занадто великим, що слід було очікувати для матеріалів, які походять з однієї літологічної світи. Логічно бездоганно є й дата азоводніпровського фрагменту, який походив із шару С2, розташованого вище шару Д1. Неприроднім є датування фрагменту середньосторівської кераміки, яка походить з шару Д2. Останнє слід пов'язувати з діяльністю землерийок.

Датування фрагментів кераміки, які попередньо були інтерпретовані як сурські, дало досить значні розбіжності. Якщо дата зразка 5 цілком відповідає датам сурських пам'яток, то дати зразків 2 і 3, хоч і незначно, але виходять за рамки хронології сурської культури. Тим не менш, я б не надавав цьому факту великого значення. Зараз датування по кераміці є досить новим методом, ще не остаточно розробленим. Керамічні зразки потребують досить жорсткої очистки, яка пов'язана зі значними втратами органіки. Тому не дивно, що окрім дати, отримані по кераміці, можуть бути омоложеними. Враховуючи досить значну похибку (± 140 BP), ми можемо припускати, що дати по зразках 2 і 3 можуть відповідати хронології сурської культури.

Враховуючи викладене, ми повинні констатувати факт того, що дати, отримані за кістками і за сурською керамікою, відображують один і той же часовий проміжок. Це може означати, що кременевий і керамічний комплекс Ігріні 8 є одночасними і залишенні одними й тими ж людьми. Це означає, що Ігріні 8 є не мезолітичним, а сутінко неолітичним поселенням.

Як здається, невелика кількість кераміки сурського вигляду на поселенні Ігріні 8 не повинна нас засмучувати. Такі ж мізерні колекції кераміки супроводжують і кременеві комплекси епонімних сурських пам'яток. Не виключено, що наявність відносно великої кількості кераміки у Надпоріжжі пов'язана з певними типами пам'яток, до яких ні Ігріні 8, ні комплекси Сурського Острова не належать. Можливо, прикладом подібного типу пам'яток може бути Стрільча Скеля (4 шар). Я не готовий схарактеризувати господарчу специфіку цієї пам'ятки, однак можу відзначити, що у комплексі поруч з керамічними фрагментами вироби з кременю були майже відсутніми. При цьому в 4 шарі Стрільчої Скелі не знайдено жодного діагностичного виробу, жодного кукрецького вкладня або мікроліту. Слід також відзначити, що невелика кількість кераміки на стоянках і поселеннях є рисою неоліту, яка характерна не тільки

для сурських пам'яток. Нагадаємо, що знахідки кераміки донецької культури є також настільки рідкими, що цей фактор зумовив наявність гіпотез про існування мезолітичного етапу розвитку цієї культури.

Таким чином, зараз ми не маємо будь-яких аргументів на користь мезолітичного характеру Ігріні 8. Такий висновок не є неочікуваним. Дати по кісткам з ігрінського поселення відомі вже досить давно. Фактично, мені прийшлося лише довести те, що кераміка сурського вигляду є одночасною з кукрецьким кременевим комплексом поселення. Останнє є дуже важливим не тільки для визначення характеру ігрінського поселення, але й для вирішення питань про шляхи розповсюдження перших керамічних виробів на території України.

Зараз згадане питання розглядається з полярно протилежних позицій, які можна схарактеризувати як пов'язані з балканським і зі східним векторами розповсюдження керамічного виробництва.

Теорії, згідно з якими неолітизація, власно кажучи, відповідає поняттю балканізації, мають велику історіографію. В останній час пальм прихильником балканської теорії є Л.Л. Залізняк, який у серії статей протягом 2003-2005 рр. [Залізняк, Манько, 2004.- С.137-168; Залізняк, 2005.- С.3-15; Залізняк, Товтайло, Журавлев, 2005.- С.96-116] не тільки показав балканський вплив на формування неолітичних культур України, але й конкретизував механізми цього впливу, указані на те, що під впливом міграційної хвилі з Балкан неолітично стає автохтонна кукрецька культура. Кукрекці під впливом гребениківського і бугодністровського населення засвоюють керамічне виробництво і розповсюджують його на регіони Середнього Подніпров'я і Полісся. На відміну від Л.Л. Залізняка, Н.С. Котова [1998.- Р.160-194] розглядає можливість розповсюдження кераміки на території України зі сходу, де вона дуже рано з'явилася у носіїв єлшанської і ракушечноярської культур. Теорії є взаємовиключними, тому кожен аргумент на користь тієї чи іншої точки зору є дуже важливим.

З моєї точки зору, матеріали Ігріні 8 дають, безперечно, аргументи на користь східного походження кераміки так званої сурської культури. Аргументи ці не пов'язані з аналізом власно керамічного комплексу Ігріні 8, надто він невиразний і нечисленний. Однак кременевий комплекс Ігріні 8 дає досить вагомі підстави для спростування балканської версії.

Ігрінське поселення є унікальним з точки зору джерелознавства. Більшість неолітичних пам'яток на

території України не мають жител, натомість мають багатошарові напластування археологічних матеріалів різних періодів і культур неоліту і енеоліту. Не є в цьому плані виключенням і Ігринь 8, де тільки в рамках нео-енеолітичної епохи мають місце знахідки сурського, дніпро-донецького, азово-дніпровського і середньостогівського посуду. Однак наявність жител, які, безперечно, пов'язані з найбільш ранніми матеріалами поселення, дало змогу дослідникам досить чітко відокремити ранній пізні кременеві комплекси. Усі без виключення комплекси, які походять із землянок, містять матеріали кукрецької культури майже без будь-яких пізніх домішок. Для ілюстрації останнього варто відзначити, що на десять комплексів, отриманих на ігринському поселенні, є тільки одна трапеція, яка походить з комплекса землянки 8 і є, на думку Д.Я. Телегіна, випадковою знахідкою. Інші 4 трапеції з ігринського поселення були знайдені за межами жител у пізніх літотологічних шарах. Викладене дає можливість з майже абсолютною вірогідністю констатувати, що сурські кераміци відповідають чисті кукрецькі комплекси без будь-яких домішок інших культурних компонентів. У той же час, досить очевидно, що низькі трапеції з території поселення відповідають дніпро-донецьким керамічним матеріалам, які, скоріше за все, треба пов'язувати з киево-черкаською культурою. Низькі трапеції симетричних і підромбічних обрисів характерні для матеріалів киево-черкаських поселень Бузьки, Пищики, Вишеньки, Діжова та для багатьох інших.

Отримані радіовуглецеві дати по кераміці поселення Ігринь 8 досить чітко показують хронологічну послідовність матеріалів, коли сурська є старшою за

дніпро-донецьку (киево-черкаську) і, відповідно, кукрецький кременевий комплекс є старшим за трапеційний комплекс з території поселення.

Останнє має велике значення, адже процес балканізації, за Л.Л. Залізняком, перш за все простежується за матеріалами комплексів, у яких кукрецькі матеріали з'являються поруч з трапеціями низьких і середньовисоких пропорцій, пов'язані походженням з Балканами. Особливо виразними в цьому плані є комплекс Добрянка 1,2,3 і Печера, де знайдені матеріали кукрецької і гребениківської культур в одному культурному шарі. Мені здається, що матеріали Ігрині 8 ставлять під сумнів висновки про можливість кукрецько-грабеніківського синтезу. Як бачимо, тут матеріали двох різних культурних традицій існують окремо, будь-які ознаки синтезу двох культур відсутні. Не виключено, що всі інші „синтетичні” пам'ятки є такими не за об'єктивними ознаками, а внаслідок того, що культурні шари різних епох знаходяться у перевідкладеному стані. Як здається, на Ігринському поселенні, якщо брати простір між житлами, будуть наявні всі ознаки „синтезу”, які зникають у земляночних комплексах по тій простій причині, що останні були досить заглибленими і під час появи на місці поселення носіїв киево-черкаської культури, були вже законсервованіми.

Таким чином, за матеріалами кременевого комплексу Ігрині 8 не можна робити висновки про будь-які балканські паралелі. Більш переконливо, на мій погляд, є версія про синхронний розвиток керамічного етапу кукрецької культури і кола культур Криш-Кереш-Старчево.

ЛІТЕРАТУРА

Герасименко Н.П. Природная среда обитания человека на юго-востоке Украины в позднеледниковые и голоцене (по материалам палеогеографического изучения археологических памятников) // Археологический альманах. – 1997. – №6. – С.3-64.

Залізняк Л.Л Чорноморський потоп та його археологічні наслідки // Археологія. – 2005. – №3. – С. 3-15.

Залізняк Л.Л., Манько В.О. Стоянки біля с.Добрянка на р.Тікіч та деякі проблеми неолітизації Середнього Подніпров'я // Кам'яна Доба України №5.- К., 2004.– С.137-168.

Залізняк Л.Л., Товкайлло М.Т., Журавльов О.П. Стоянка Добрянка 3 на р. Чорний Тікіч та її місце у неоліті Буго-Дністровського межиріччя // Кам'яна доба України.– 2005.– Вип. 7.– С.96-116.

Котова Н.С. Неолитизация Украины. – Луганск: Шлях, 2002. – 268 с.

Манько В.О. Пам'ятки неолітичної донецької культури Зелена Горниця 5 і 6 та проблеми складання дніпро-донецької історико-культурної області // Кам'яна доба України.– 2003.– Вип. 2.– С.150-186.

Телегін Д.Я. Ігринське поселення і проблема житлобудування у мезоліті Східної Європи.– 2002, 91c.

Kotova N.S. The role of eastern impulse in development of the Neolithic cultures of Ukraine // Baltic-Pontic Studies. – Vol. 5. – Poznan. – P. 160-194.

Zaitseva G.I., Timofeev V.I., Zagorska I., Kovaliukh N.N. Radiocarbon dates of the Mesolithic sites of Eastern Europe // Radiocarbon and archaeology.– St.Petersburg: THESA Publishing Co, 2000.– P.33-52.

Manko V.O.

ON THE QUESTION TO THE CHRONOLOGY OF KUKREK COMPLEX OF IGRIN 8 SETTLEMENT

The article presents new data about the calendar age of Igrin 8 settlement. Due to the radiocarbon dating, the relation of the Kukrek complex to the mesolithic is doubtful. The possibility of interpretation of kukrek materials as neolithic is discussed.

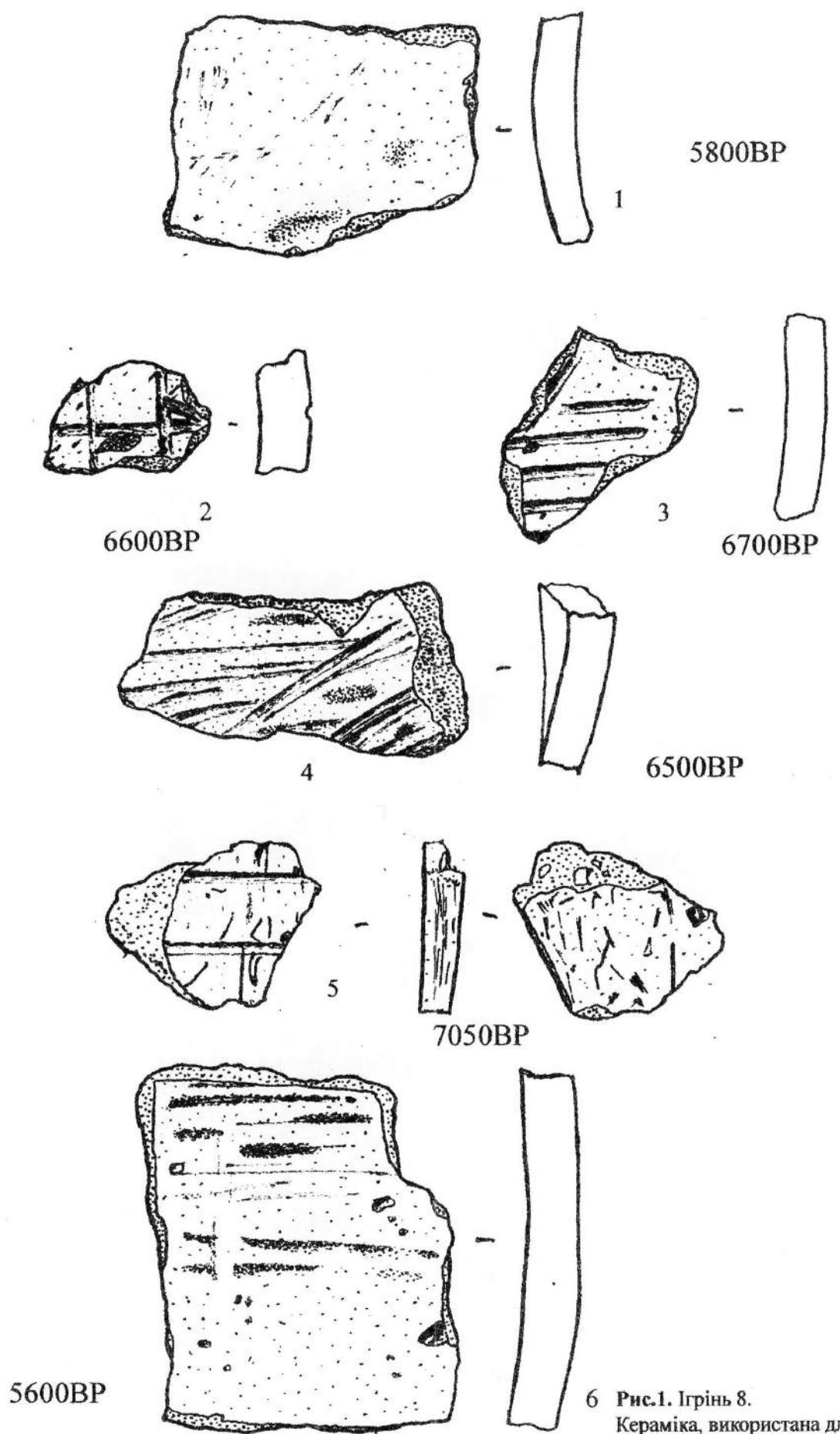

Рис.1. Ігрінь 8.
Кераміка, використана для C_{14} .

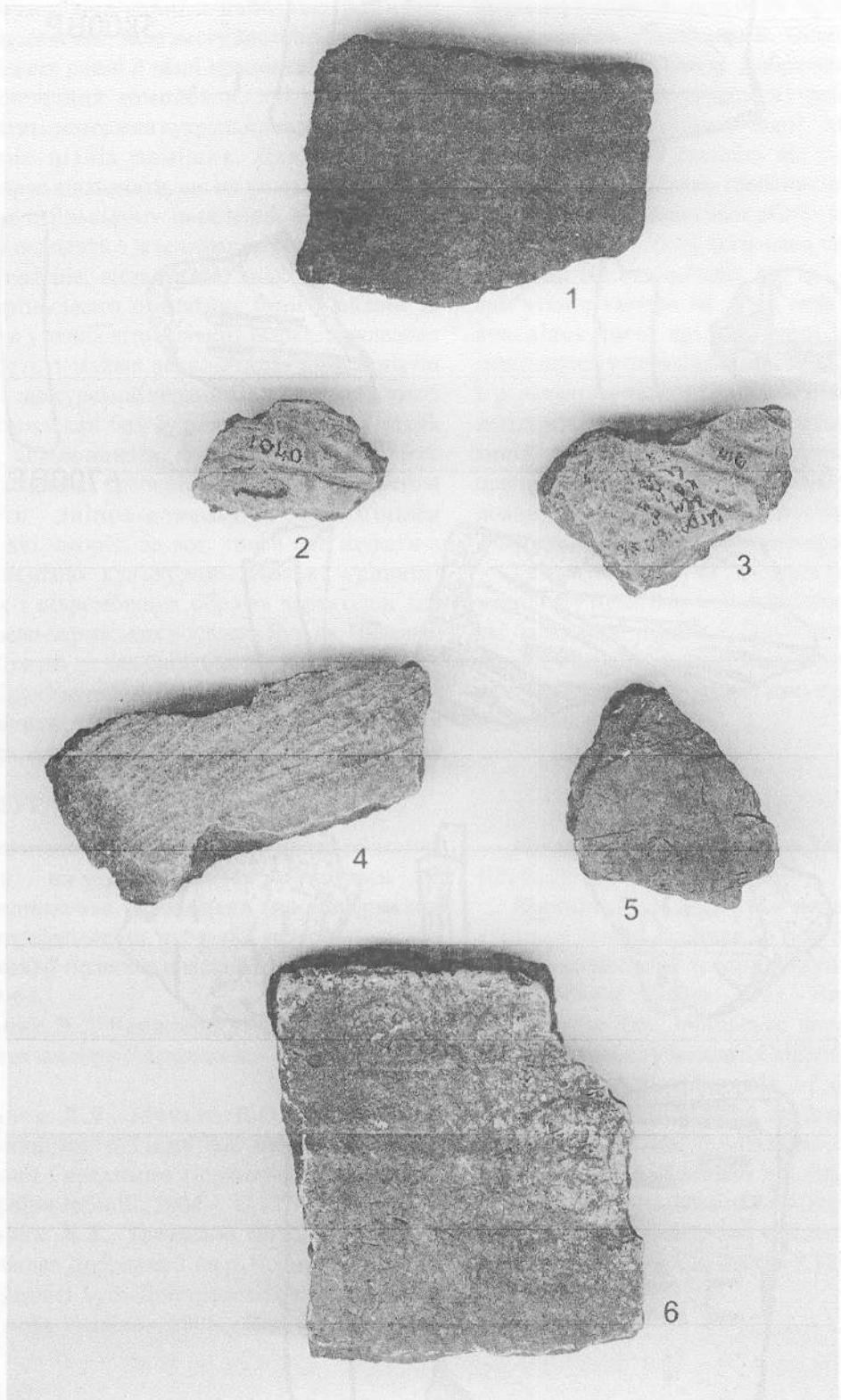

Рис.2. Ігрінь 8.
Кераміка, використана для C_{14} . Фото.

СМОЛЬЯНИНОВ Р.В.

НОВІ РАННЬОНЕОЛІТИЧНІ МАТЕРІАЛИ З НАКОЛЬЧАСТОЮ КЕРАМІКОЮ НА ВЕРХНЬОМУ ДОНУ

У статті розглянуто новий тип неолітичних пам'яток у басейні Середнього Дону. Описані матеріали нових неолітичних стоянок Карамишево 9 і Карамишево 5.

У процесі багаторічних археологічних досліджень не раз відзначалося, що територія Верхнього Дону в неоліті була зоною активних етнічних контактів різних груп населення. Археологічні пам'ятки саме таких прикордонних районів (межа лісу й степу) більше, ніж деінде, містять інформацію для вивчення питань синхронізації матеріальних комплексів і процесу формування нових етнокультурних утворень, а також їхніх взаємних контактів [Синюк, 1986, с. 4].

Найдавнішими на Верхньому й Середньому Дону вважалися неолітичні стоянки з керамікою, прикрашеною різними видами наколів, серед яких домінуюче положення займає трикутний. На проблему походження населення з подібною керамікою у лісостеповому Подонні в історіографії склалося дві точки зору. З одного боку, В.П. Левенок, Д.Я. Телегін і В.П. Третьяков вбачали в подібному керамічному комплексі варіант дніпро-донецької культури [Левенок, 1971, с. 108; Телегін, 1981, с. 3-19; Третьяков, 1982, с. 21-32]. З іншого боку, В.І. Неприна, проводячи прямий зв'язок між ямково-гребінчастим і накольчастим орнаментами, не вважала за можливе відносити матеріали Верхнього й Середнього Дону до дніпродонецької культури [Неприна, Беляев, 1974, с. 144-156; Неприна, 1976, с. 133]. Ще далі в цьому напрямку йде А.Т. Синюк: обґрунтовуючи автохтонну теорію походження кераміки в лісостеповому Подонні, він відзначав, що ідея її виготовлення виникла під впливом міграційної хвилі, яка зародилася далеко на півдні і прокотилася через закаспійські райони Середньої Азії [Синюк, 1986, с. 165]. Ним була виділена місцева раннійонеолітична середньодонська культура.

Кераміка цієї культури характеризується відносною тонкостінністю, щільним тістом і лише в одиничних випадках – додаванням в нього якоїсь органічної речовини. Ліплення посудин вироблялося стрічковим способом, при якому нижній край стрічки накладався на попередню стрічку зсередини, – тобто використовувався прийом косого стикування стрічок. Ширина їх варіює в залежності від діаметру тієї чи іншої частини посудини. При обробці поверхонь утворювалося дрібне, часто безладне штрихування, але потім зовнішня сторона ще раз додатково згладжувалася – аж до лощіння. Фіксується й прийом ангобування посудин.

SMOLYANINOV R.V.

NEW EARLY NEOLITHIC MATERIALS WITH PIERCED CERAMICS FOUND IN THE UPPER DON AREA

Panue форма циліндричних посудин з відносно плавним переходом стінок до гострого дна. Є й конічні посудини, теж із гострим дном. Денци “незаповнені”, товщиною майже не відрізняються від стінок. Верх посудин закруглений або плавно пригострений. Діаметри посудин від 10 до 30 см.

Крім єдності форми і технології виготовлення, посудини наділені ще однією загальною ознакою: орнамент їх, за незначним винятком, виконаний у відступаючій, накольчастій манері. Через це основним елементом орнаменту виступають різного виду наколи – від дрібних трикутних до крупних ямчастих. Якщо навіть останнім надати статус самостійного орнаментального елементу, то інші види наколів прикрашають близько 90% усієї кераміки. Понад 60% її вкривають наколи трикутної форми. Далі йдуть дужкоподібні, спарені наколи, наколи у вигляді підківок і округлі. Нерідко різні види наколів поєднуються на одній посудині.

Цікаво відзначити, що всі численні види наколів, з аморфними включно, створювалися вдавлюванням і поворотом кінця одного й того ж знаряддя, поставленого під різним кутом. Так, при більш глибокому його натиску, спарені наколи перетворюються в дужки й підківки; тим же самим знаряддям наносилися й трикутні та дужкоподібні наколи, а також ямчасті вдавлення. Таким чином, встановлюється культурно-хронологічна єдність усіх видів наколів, а їхня розмаїтість лише відбуває яскраву специфіку кераміки місцевої неолітичної культури.

Обов'язковою ознакою посудин є ямки під вінчиком в один горизонтальний ряд. Вони глибокі, округлі, досить великі, іноді робилися в “відступаючій” манері. Крем'яний комплекс пластинчастий [Синюк, 1986].

Сьогодні достатньо впевнено можна стверджувати, що на території Верхнього Дону виокремлюється нова група раннійонеолітичних матеріалів, не належних до середньодонської культури. Говорити про існування на Дону в цей час іншого населення стало можливим тільки після обстеження двох стоянок: Карамишево 9 (724 кв. м.) і Карамышево 5 (64 кв. м.) [Смольянинов, 2003, с. 49-51], на яких вищеописаний посуд або переважав над керамікою, прикрашеною трикутним наколом (мал. 1; 2; 3; 4, 1-10), або, в другому випадку, це умовно чистий комплекс (у розкопі не було інших неолітичних матеріалів) (мал. 5). Відносно

представницькі колекції отримані також зі стоянок Липецьке Озеро (мал. 4, 11-13; 6), Савицьке (мал. 7, 1-7) (4-5 посудин). Одиничні ж фрагменти лощеної кераміки на верхньодонських стоянках, прикрашенні овальними й округлими наколами, які були виявлені в шарах поселень з переважаючим посудом середньодонської культури (Подзорово, Карамишево 1 та ін.), мабуть варто оцінювати як індикатори міжплемінних зв'язків [Энговатова, 1998, с.238-246].

Розвиток керамічних традицій цього населення, схоже, повторює шлях більшості ранньонеолітичних культур – від слабкоорнаментованого накольчастого посуду до все більш поширеного на посуді гребінчастого орнаменту.

Дана кераміка виготовлена з мулу, ясно-коричневого кольору зовні, зсередини й на зламі, з гарним рівномірним випалом. На зовнішній, а іноді й внутрішній поверхні завжди наявні сліди ангобу і лощіння. Кераміка тонкостінна, не товща 0,7 мм, виготовлена стрічковим способом. У керамічних колекціях значний відсоток черепків не має орнаменту.

На посудинах цієї групи переважала орнаментація роздільним овальним наколом (мал. 1, 1, 9, 13, 17, 18), рідше вони наносилися у вигляді псевдошнура (виконані вишикуванням у рядок овальним наколом) (мал. 2, 8; 3, 7-9); відмічені також точкові (мал. 2, 9, 16), рідше – трикутної аморфної форми наколи. Іноді вони доповнювалися прокресленим орнаментом (мал. 1, 9; 2, 10). Краї деяких вінчиків гофровані (мал. 2, 13, 16), у верхній частині на багатьох горщиках наявні ямкові вдавлення (мал. 1, 5, 7; 2, 1-3, 8; 3, 1, 3) рідко – перлинні (мал. 2, 11; 6, 8). Частина посуду не мала орнаменту. Округлі й овальні наколи, як правило, розташовувалися горизонтальними рядами. В окремих випадках зустрічаються більш складні орнаментальні композиції: мотив “повислого трикутника” (мал. 1, 9; 2, 1; 3, 3, 7) або вишикувані в рядки овальні вдавлення, які утворюють горизонтальні ялинкові композиції. Дільником орнаментальних зон між рядами наколів служили ямкові вдавлення або крупніші овальні наколи. Діаметр посудин коливається від 12 до 24 см. Переважали посудини відкритої чи закритої форми, набагато рідше вінчик був вертикальним. Домінували горщики з округлим краєм, рідше з пригостреним, ще рідше – з плоскозрізаним. Усі виявлені денци даного типу кераміки незаповнені, гостродонні. Крем'яний комплекс, схоже, представляє відщепову технологію. З поселення Карамишево 5, де виявлені лише керамічні матеріали карамишевського типу, на 96 крем'яних знахідок припадає тільки 2 пластини (мал. 5, 12-23).

Головною своєрідною ознакою керамічного комплексу карамишевського типу, у порівнянні з іншими ранньонеолітичними матеріалами Верхнього Дону, є значна перевага орнаментації овальним наколом. Пошук аналогій йому, на наш погляд, виключає з можливих генетичних підоснов території Середнього Дону [Синюк, 1986], Нижнього Дону [Белановская, 1995, с. 119], Подесення [Смирнов, 1989, с. 48], Марійського Поволжя [Нікітін, 1996, с. 77], Дніпро-Донецького межиріччя [Телегін, 1968, с. 167], оскільки на всіх відзначених територіях

ранньонеолітичне населення прикрашало посуд орнаментами, серед яких домінував не овальний, а трикутний накол чи, в окремих випадках, гребінчасті відбитки.

За низкою ознак, таких як наявність у колекції неорнаментованого посуду, лощіння його поверхні, прикрашання перлинами, гофровані вінчики, просвердлені отвори, прокреслені лінії, присутність мотиву вислих трикутників, а також за схожістю топографічних умов розташування стоянок з розглянутими матеріалами, – кераміка карамишевського типу стоїть близче всього до елшанських старожитностей [Мамонов, 2000, с. 151]. Хоч, разом з тим, слід визнати, що цілком співвіднести цю кераміку з елшанськими комплексами не можна, тому що на карамишевській кераміці нема орнаментації гладкою качалкою, а прокреслений орнамент, профілювання посудин, просвердлені отвори зустрінуті лише в поодиноких випадках. У свою чергу, псевдошнурова орнаментація нехарактерна для елшанської кераміки. Деякі аналогії матеріалам карамишевської стоянки ми знаходимо в старожитностях верхньоволзької культури, ранньому етапу якої відповідає неорнаментований або ж прикрашений точковими вдавленнями посуд, а наприкінці цього етапу – псевдошнуровим, прокресленим і короткозубчастим орнаментом [Костылева, 1994, с.55]. Подібність також виявляється в обробці поверхні лощінням, перевазі плоских і округлозрізаних країв вінчика. Матеріали верхньоволзької культури кінця першого етапу її побутування датуються першою половиною – серединою V тис. до н.е. [Энговатова, 1998, с.238].

Цілком імовірно, що пошук аналогій карамишевській стоянці слід шукати в старожитностях середньоволзької культури, у якій орнаментація овальним наколом відіграє значну роль [Выборнов, 2000, с. 177-215]. В такому разі не виключено, що середньомокшанска стоянка Ковиляй 1, у матеріалах якої, за усним свідченням В.В. Ставицького, простежуються аналогії карамишевським, була відправним пунктом просування середньоволзького населення в Подоння.

Сьогодні більш-менш упевнено можна говорити про присутність матеріалів карамишевського типу на дес'ятьох верхньодонських стоянках: Карамишево 9, Курино 1, Липецьке Озеро, Карамишево 5, Карамишево 1, Університетська 3, Чернавський міст, Савицьке, Подзорово. Топографично всі вони розташовані на заплавних узвишнях р. Воронеж.

Овальнонакольчаста кераміка карамишевського типу на стоянках, де вона залягає разом із матеріалами середньодонської культури, займає найнижче стратиграфічне положення [Синюк, 1986, с.118]. Не став винятком з відзначеної закономірності і посуд Верхньодонської стоянки Курино 1, прикрашений округлими накольчастими вдавленнями з органічною домішкою в глиняному тісті [Бессуднов, 1996, с. 18]

Таким чином, аналогії карамишевській кераміці ми знаходимо переважно в культурах, ареал поширення яких знаходиться на північний схід від лісостепового

Подоння. Поки що на наявній джерельній базі неможливо вирішити проблему генези цього населення на Верхньому Дону. Можливо тут мали місце деякі стадіальні процеси, що проходили в лісостеповій смузі Подоння, Примокшання, Поволжя. Не виключено також, що розглянутий матеріал був залишений одним родинним населенням. Тому, з одного боку, цілком можливим є припущення, що причиною, яка спонукала це населення просунутися на Дон, могло бути певне зваження клімату, внаслідок якого лісові простори розширилися до Верхнього Подоння. Найбагатші за

площею й складом ліси на цій території сформувалися в період 6600-6200 рр. від наших днів [Спирідонова, 1991, с.201]. З іншого боку, ми не можемо виключати можливість донського походження технологічних і орнаментальних традицій даного керамічного виробництва. Якщо прийняти цю тезу, то слід припустити їх більш ранню появу в Подонні. Але більш конкретно говорити про це можна буде після одержання даних зі стратифікованих об'єктів, яких на Верхньому Дону поки що не виявлено.

ЛІТЕРАТУРА

Белановская Т.Д. Из древнейшего прошлого Нижнего Подонья. – СПб: Изд-во Санкт-Петербургского гос. ун-та, 1995.

Бессуднов А.Н. Материалы эпохи неолита многослойного поселения Курино I // Археологические памятники лесостепного Придонья. – Липецк: Изд-во Липецкого гос. пединститута, 1996. – С.4-30.

Выборнов А.А. Средневолжская культура // История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней (каменный век). – Самара: Изд-во Самарского научного центра Российской Академии наук. – 2000. – С.177-215.

Костылёва Е.Л. Ранненеолитическая керамика Верхнего Поволжья // Тверской археологический сборник. – Вып.1. - Тверь: Тверская обл. типография, 1994. – С.53-57.

Левенок В.П. Памятники днепро-донецкой культуры в лесостепной полосе РСФСР // КСИА. – Вып.126. – М., 1971. – С.108-114.

Мамонов А.Е. Ранний неолит. Елшанская культура // История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней (каменный век). – Самара: Изд-во Самарского научного центра Российской Академии наук. – 2000. – С.147-176.

Неприна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. - К.: Наукова думка, 1976. – 152с.

Неприна В.И., Беляев А.С. Поселение и могильник новой неолитической культуры на Северной Украине // СА. – 1974. – № 2 – С.144-156.

Никитин В.В. Каменный век Мариийского края // Труды МАЭ. – Том. IV. Йошкар-Ола, 1996.

Смирнов А.С. Ранний неолит Подесенья // Неолит и энеолит Северного Прикаспия. – Куйбышев: Куйбышевская обл. типография, 1989. – С.46-70.

Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура. – К.: Наукова думка, 1968. – 254 с.

Телегін Д.Я. Про неолітичні пам'ятки Подоння і степового Поволжя // Археологія. – Вип.36. – К., 1980. – С.3-19.

Третьяков В.П. О неолите Верхнего Дона // СА. – № 4. – 1982. – С.21-32.

Синюк А.Т. Население бассейна Дона в эпоху неолита. - Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1986. – 180с.

Смольянинов Р.В. Чтения, посвящённые 100-летию деятельности Василия Алексеевича Городцова в Государственном Историческом музее. – Тезисы конференции. – Часть 1. – М: Отдел типографских работ ГИМ, 2003. – С.49-51.

Спирідонова Е.А. Эволюция растительного покрова бассейна Дона в верхнем плейстоцене-голоцене. – М., Наука, 1991. – 220 с.

Энговатова А.В. Хронология эпохи неолита Волго-Окского междуречья // Тверской археологический сборник. - Вып.3. – Тверь: Тверская обл. типография, 1998. – С.238-246.

Smolyaninov R.V.

**NEW EARLY NEOLITHIC MATERIALS WITH PIERCED CERAMICS FOUND
IN THE UPPER DON AREA**

So far in the Upper Don area Neolithic sites of the Mid-Don culture have been considered the most ancient ones. They are characterized by the ceramics that is decorated by various kinds of pierces among which triangular ones prevail.

In the wake of excavations at Karamyishevo 9 (724 sq metres) and Karamyishevo 5 (64 sq metres) it is now possible to say about the presence of other early Neolithic materials (mostly uncharacteristic of the Mid-Don culture) at sites in the forest-steppe Don region and, in particular, in the Upper Don area. At the settlement of Karamyishevo 5 other Neolithic materials are not discovered and at the settlement of Karamyishevo 9 they prevail. This sort of ceramics is made of silt, it is light brown outside, its baking being uniform in fracture and inside. Its outside is always polished and its inside is polished sometimes. The ceramics is thin-walled, no more than 0.7 cm. In ceramic collections many crocks have no decorative pattern. As compared with other early Neolithic materials of the Upper Don area the main peculiarity of Karamyishevo-style ceramic complex consists in a considerable predominance of oval piercing. The flint complex is characterized by chipping off. In our opinion the closest analogies of this ceramic are found among early Neolithic Mid-Volga cultures, namely Elshanskaya and Mid-Volga ones.

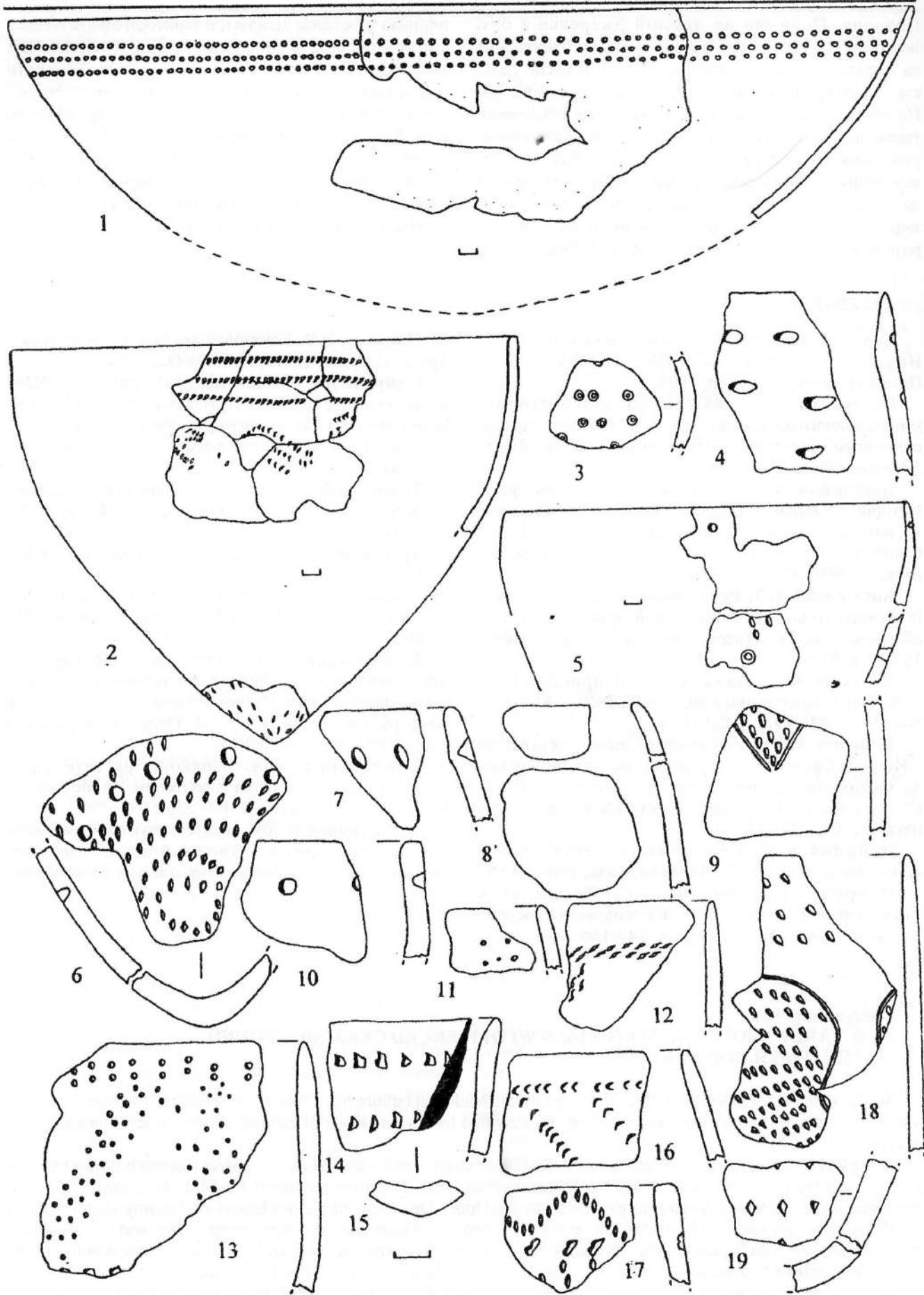

Рис. 1. Карамишево 9. Кераміка.

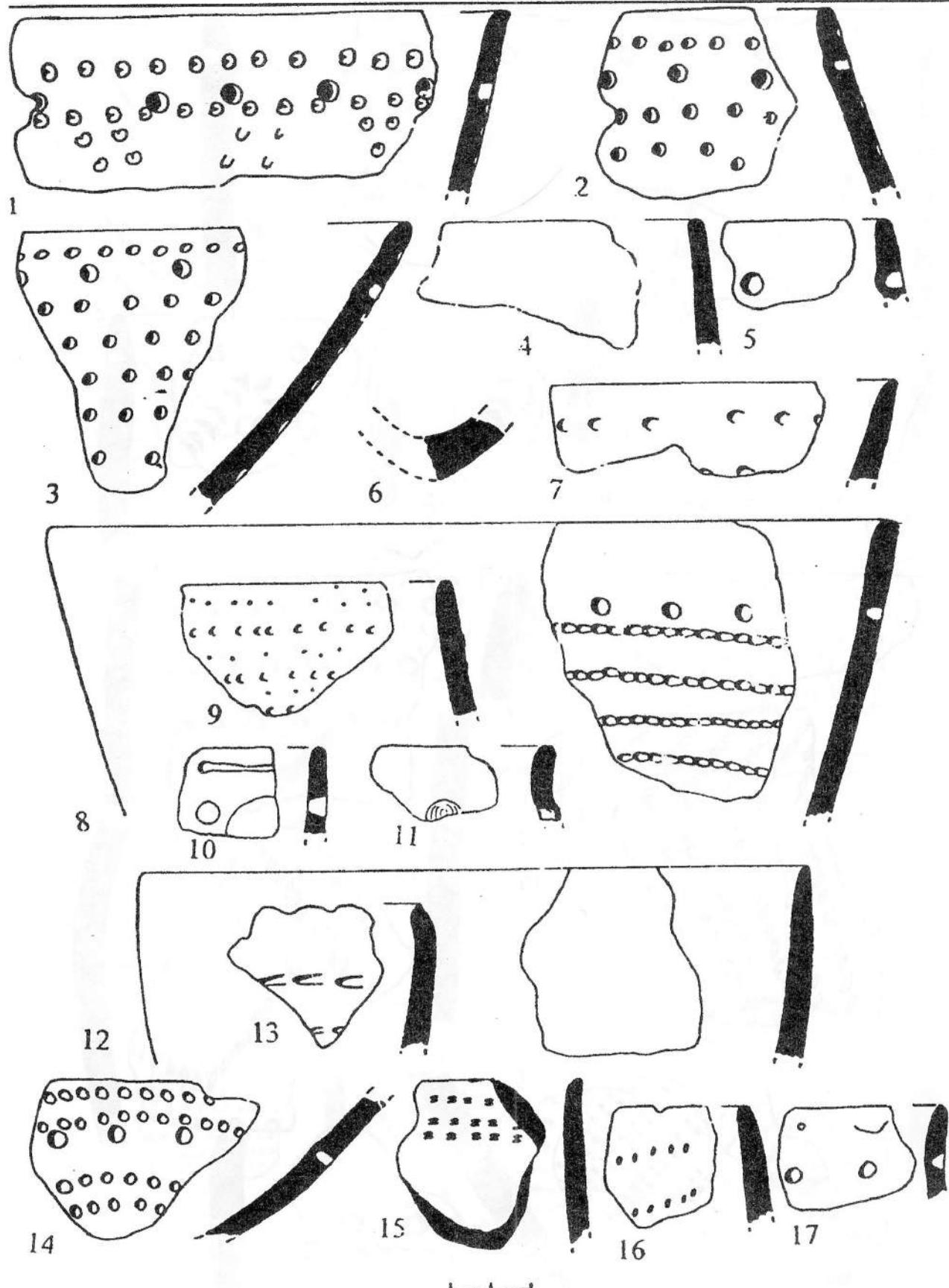

Рис. 2. Карамышево 9. Кераміка.

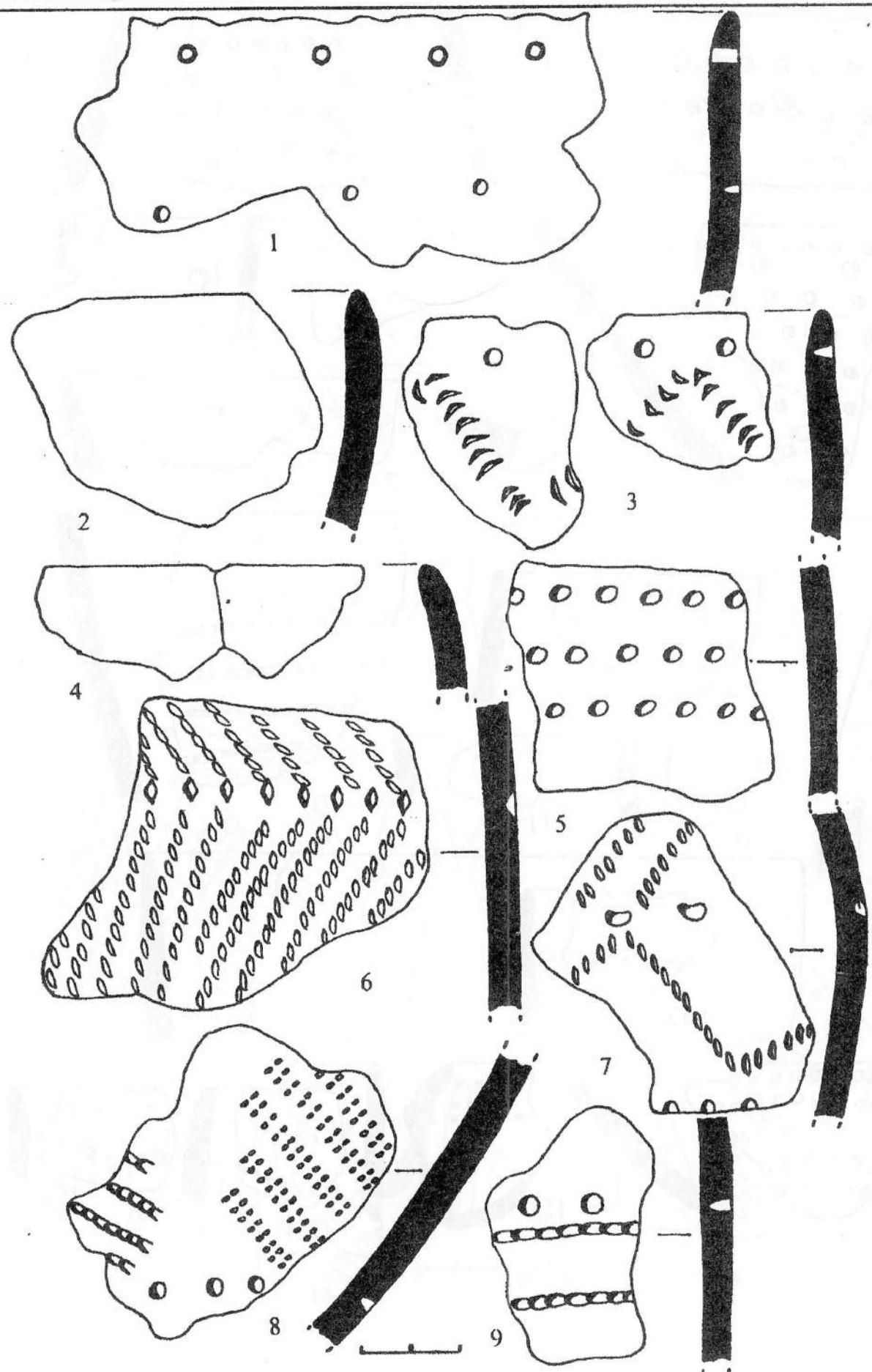

Рис. 3. Карамишево 9. Кераміка.

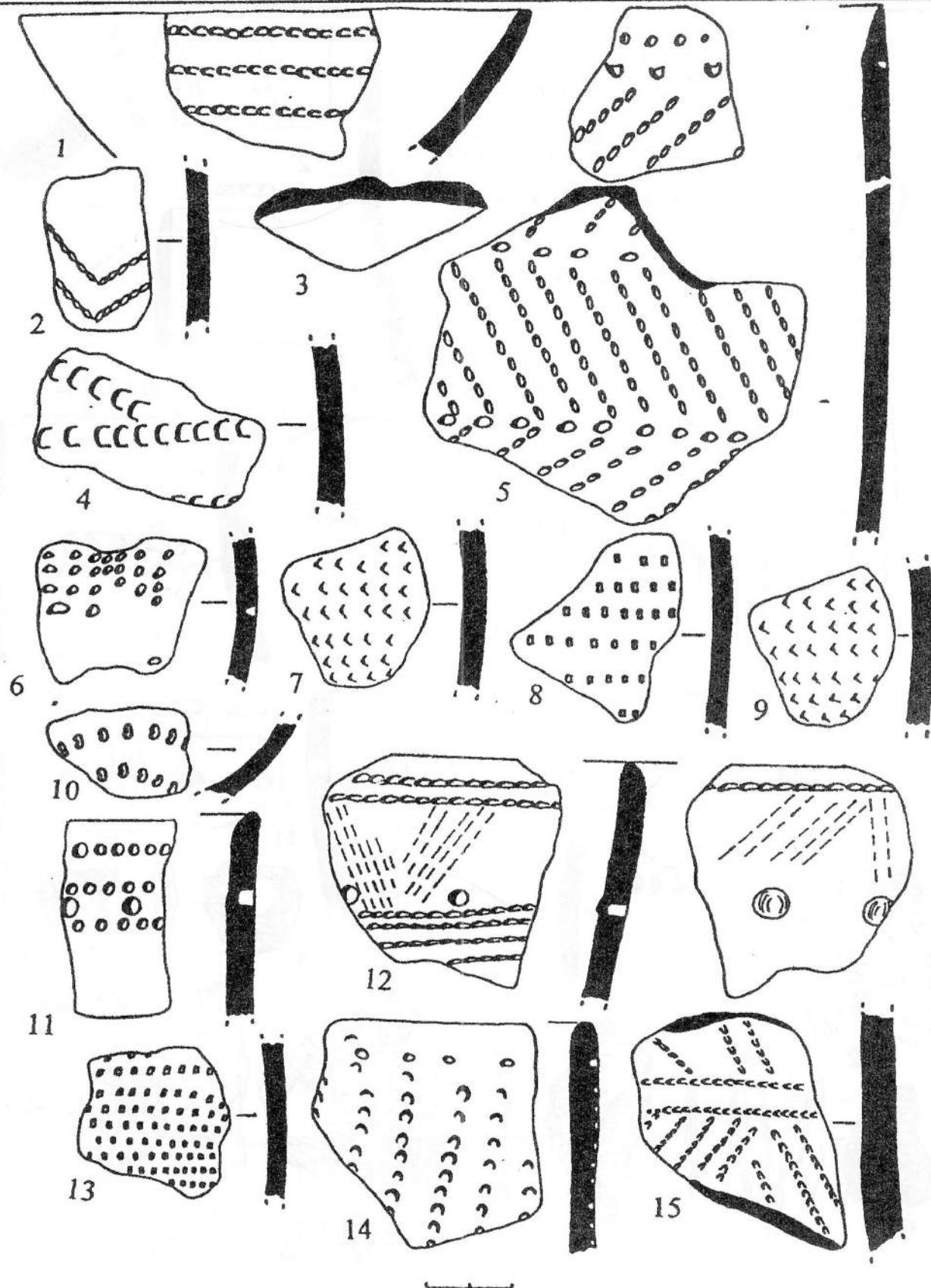

Рис. 4. Матеріали карамишевського типу зі стоянок Верхнього Дону. 1-10. Поселення Карамишево 9. 11-13. Поселення Липецьке Озеро. 14-15. Поселення Курино 1.

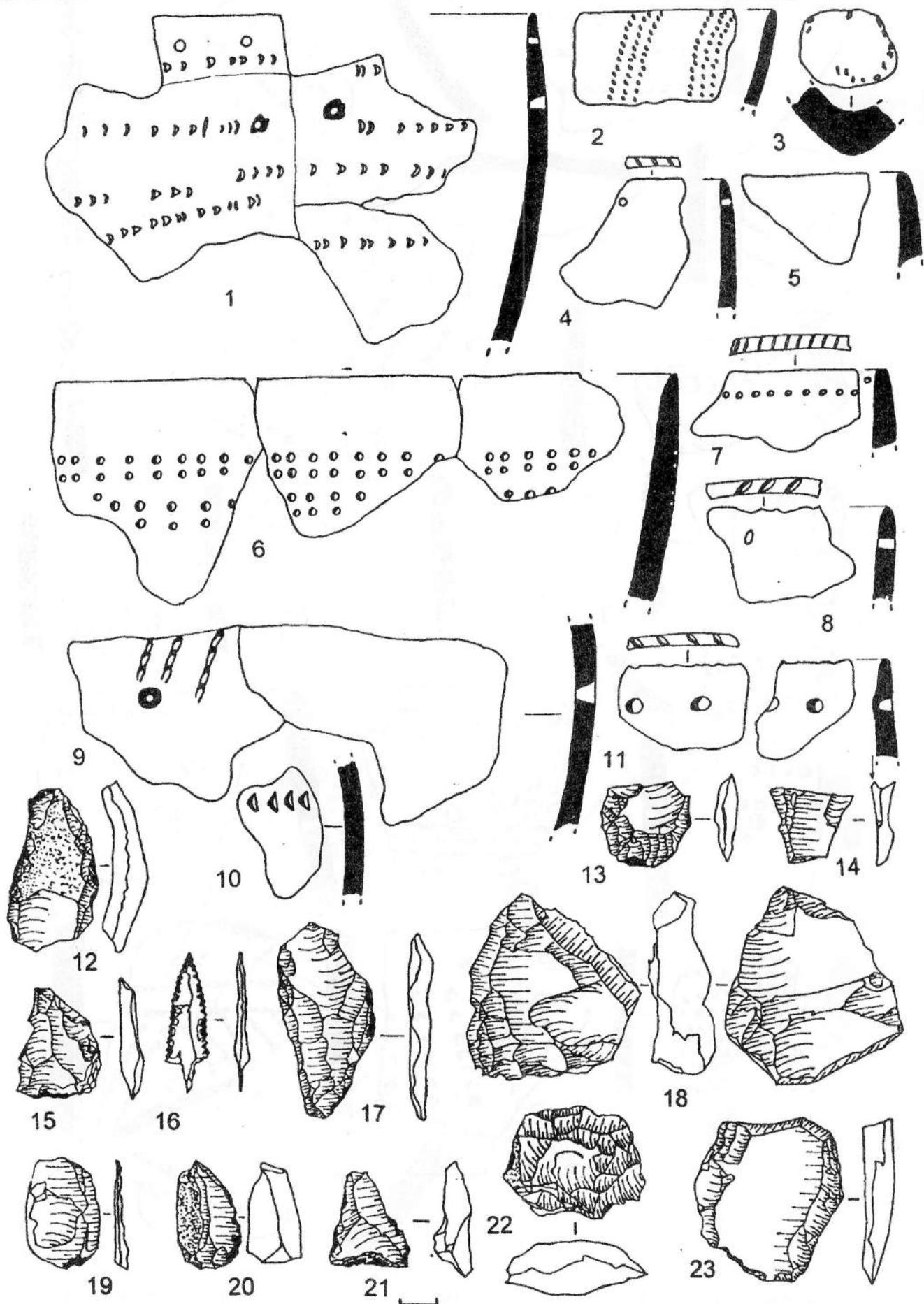

Рис. 5. Матеріали карамишевського типу з поселення Карамишево 5.

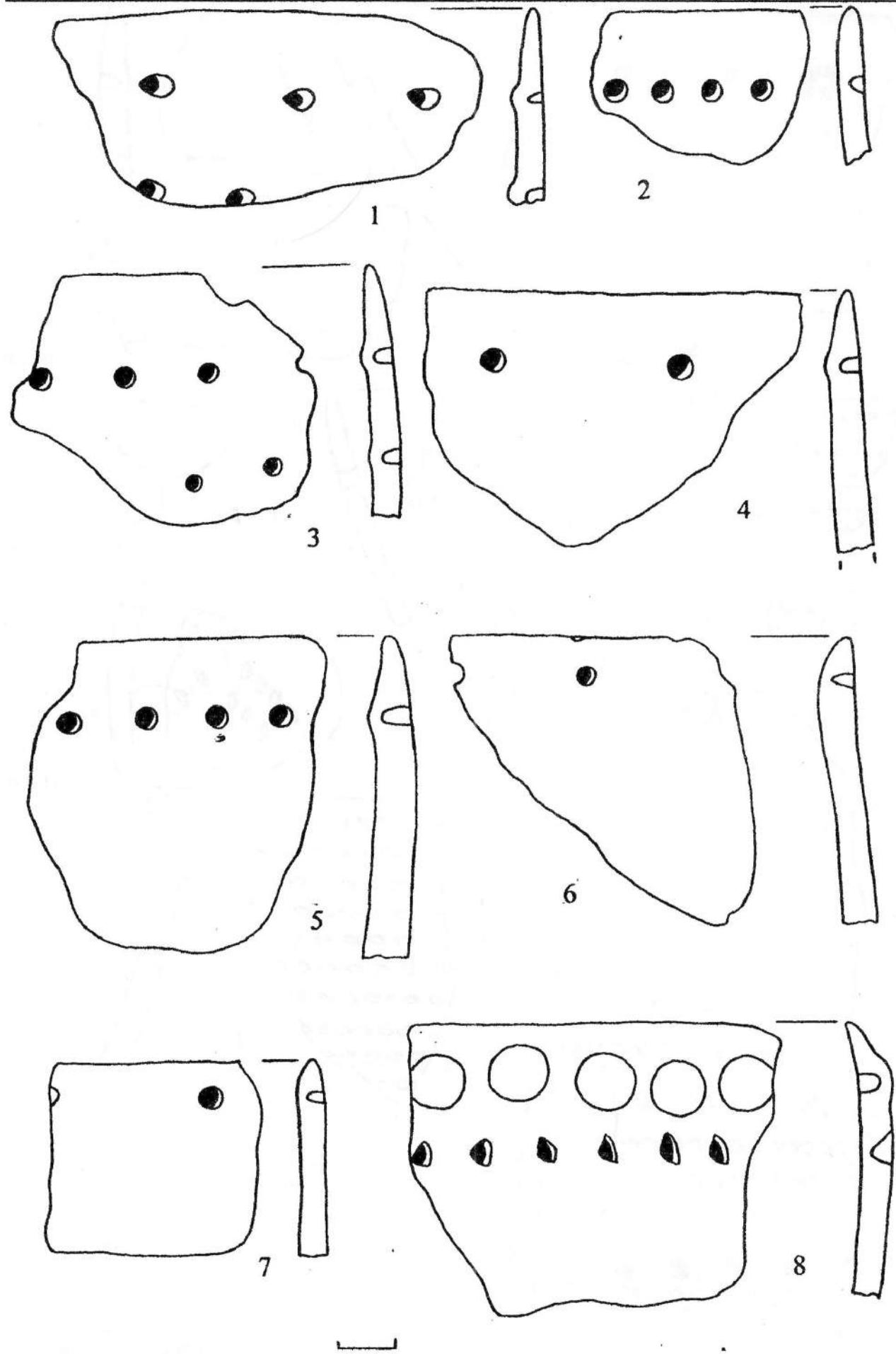

Рис. 6. Матеріали карамишевського типу з поселення Липецьке Озеро.

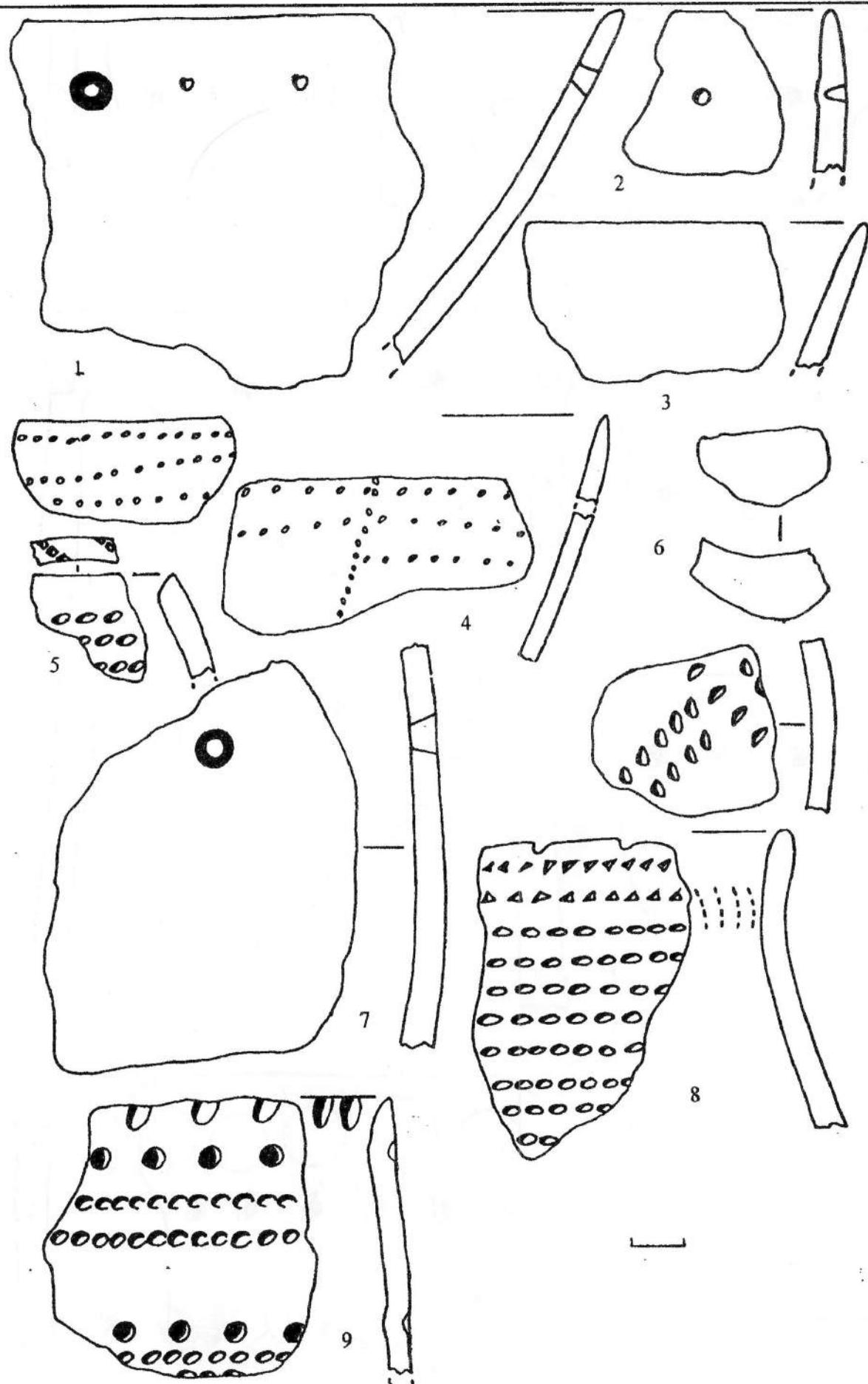

Рис. 7. Матеріали карамишевського типу з верхньодонських стоянок. 1-7. Поселення Савицьке. 8-9. Поселення біля Чернавського мосту (м. Вороніж).

ТЕЛІЖЕНКО С.А.

ТУБА-5, ТУБА-6 – НЕОЛІТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ В СЕРЕДНЬОМУ ПОДІНЦІВ'Ї

Стаття містить публікацію матеріалів стоянок Туба-5 і Туба-6, подається їх культурна інтерпретація.

Багаторічні дослідження пам'яток кам'яної доби, зосереджених у середній течії Сіверського Дінця, дозволили науковцям узагальнити свої погляди на процеси неолітизації та культурно-хронологічної послідовності в зазначеному регіоні. Серед великої добірки наукових праць, присвячених проблемам культуроутворення, міграційних процесів та співіснування в неолітичний час, особливу роль відіграють теоретичні думки українських дослідників: Д.Я. Телегіна [Телегін, 1968; Телегін, Титова, 1998], Ф.О. Горелика [Горелик, Виборний, 1995; Горелик, 1997], В.О. Манька [Манько, Телиженко, 1999; Манько, 2003; Манько, 2004], Н.С. Котової [Котова, 2002] та ін. Зазначена діяльність неможлива без поширення наукової інформації, яка повинна базуватися на новітніх археологічних дослідженнях та яка мала б за мету донести до науковців своєрідність і можливі регіональні особливості матеріальної культури пам'яток. Саме цьому присвячене наше дослідження неолітичних стоянок Туба-5 та Туба-6 (див. план-схему, мал. 1).

Туба-5. Стоянка розташована на краю та схилі піщаної надзаплавної тераси оз. Туба, за 300 м на південний схід від околиці селища Боровське (Сєверодонецької міськради). Висота пам'ятки відносно сучасного рівня води в озері становить приблизно 8 м. Пам'ятку частково зруйновано вузькою (завширшки близько 0,50 м) траншеєю, яка виникла під час крадіжки зловмисниками телефонного кабелю, що з'єднує села Боровське та Боброве. На невеликих відвалах по обидві сторони траншеї, а також на промивинах були знайдені вироби з кременю та залишки черепашок молюсків. Огляд траншеї та місцевості поблизу дозволяє припустити досить маленькі розміри пам'ятки (приблизно 50 кв.м.). Особливістю пам'ятки є значна щільність та насиченість культурного шару залишками черепашок молюсків (*Unio pictorum*, *Anodonta cygnea*, *Lymnaea auricularia*) упереміш із попелом, кістками тварин та виробами з кременю. Оскільки частина пам'ятки розташована на схилі піщаної тераси, то ймовірність зсуву та часткової руйнації культурного шару не виключається. Проте знахідки, отримані під час розвідувального шурфування, були розташовані переважно в горизонтальній проекції та, дуже рідко, у вертикальній. Зазначені умови залягання знахідок свідчать про незначний зсув шару вниз по схилу.

TELIZHENKO S.A.

TUBA-5 AND TUBA-6 – NEOLITHIC SITES IN MIDDLE DON AREA

Імовірно, що збереженості культурного шару сприяли дуже щільні, іноді до 15 см завтовшки, лінзи, які складалися з битої черепашки молюсків.

Для з'ясування умов залягання культурного шару, а також для визначення хронологічних меж пам'ятки, вздовж траншеї, спрямованої по лінії північ-півден, був закладений шурф розмірами 1x2 м. Стратиграфія пам'ятки нескладна. Верхній шар складається з дерну потужністю 0,07 м, вкритого рідкою рослинністю. Нижче йшов тонкий (до 0,05 м) прошарок жовтого піску, змитого з верхніх ділянок тераси. Культурний шар знаходився в шарі піску темного кольору. Потужність шару складає 0,25 м. Під культурним шаром розташований материк, представлений майже на всіх неолітичних пам'ятках лівобережжя Сіверського Дінця білим піском. Верхня його частина має темне забарвлення – від змішування із розташованим вище культурним шаром, складовою якого, як уже було зазначено вище, є попіл та органічні включення.

Вироби з кременю. Статистика виробів з кременю, а також відходів виробництва та сировини подається разом з матеріалами, які були зібрані в безпосередній близькості від шурпу та вздовж траншеї. Зібраний поза межами шурпу матеріал складається з дуже незначної кількості крем'яних відщепів.

Техніку розщеплення кременю характеризують два нуклеуси, один з яких одноплощадковий прямоплощинний клиноподібний від відщепів та пластинок (мал. 2, 3). Другий нуклеус багатоплощадковий прямоплощинний, сплющений, для відщепів (мал. 2, 4). Додамо, що обидва нуклеуси вказують на кінцеву стадію розщеплення. Також знайдені поперечні сколи з нуклеусів, на яких можна помітити негативи від сколювання пластин, максимальна ширина яких сягає 2,3 см. Первинних відщепів налічується 6, вторинних відщепів 27. Відщепів з ретушшю 3 екземпляри. Пластин цілих – 2, проксимальних перетинів пластин – 6, дистальних перетинів пластин – 3, медіальних перетинів пластин – 5. Максимальна ширина пластин сягає 2,1 см, мінімальна – 0,9 см. Знарядь на пластинах і перетинах пластин налічується 7 екз. Ретуш наносилася на один або, рідше, два краї (мал. 3, 10). У двох випадках зафіковані вироби, на яких ретуш, заходить на черевце (мал. 3, 1, 2). Майже у всіх випадках ретуш на пластинах напівстрімка та стрімка. Скребачок у комплексі всього

4, серед яких слід відзначити 3 кінцеві (мал. 3, 5, 6, 8), та одну подвійну (мал. 3, 7). Робочі краї скребачок сформовані стрімкою та напівстрімкою ретушшю. У трьох випадках леза скребачок опуклі, в одному – пряме. Всі скребачки зроблені на відщепах округлої або овальної форми. Серед одниничних виробів варто відзначити кутовий різець на зламі видовженої вузької пластини (мал. 3, 3), а також уламок середньовисокої трапеції зі струганою спинкою (мал. 3, 9). До речі, саме останній виріб з кременю, в комплексі з уламком керамічної посудини та теслом, дають можливість для більш упевненого визначення хронологічних меж пам'ятки. До аналізу крем'яного інвентарю слід додати, що переважна частина крем'яної сировини має сірий та коричневий колір. Представлені як прозорий кремінь, так і матовий.

Виріб зі сланцю. Тесло (11,5 x 6,3 x 2,3 см) виготовлено зі сланцю чорного кольору (мал.2, 1). Поверхня виробу старанно відполірована. Робочий край тесла (лезо) скісний та частково обламаний, імовірніше за все – внаслідок роботи з жорстким матеріалом. На п'ятці виробу помітні фасетки сколів, які також виникли від спрацьованості. На поверхні тесла чіткі сліди поздовжніх подряпин.

Кераміка. Уламок керамічної посудини представлений вінчиком, який за своїми розмірами не дає можливості встановити параметри виробу (мал. 3, 1). Поверхня посудини орнаментована під краєм вінчика відбитками тризубого гребінця та вертикально прокресленими лініями. Зріз вінчика загострений. Внутрішня поверхня посудини згладжена. Тісто виробу складається з глини, а також домішок піску та рослинності.

Господарча діяльність мешканців стоянки, поза сумнівом, була пов'язана з експлуатацією природних ресурсів. У нашому випадку це озеро Туба, яке й сьогодні є джерелом харчування як для людини, так і для тваринного світу. Окрім згаданих скупчень черепашок беззубок, перловиць та прудовиків, у культурному шарі пам'ятки білі зустрінуті щитки панциру черепахи, а також кісточки названої рептилії. У поодиноких випадках траплялися дрібні невизначені кістки тварин. Враховуючи специфічні знахідки та невеликі розміри пам'ятки, має сенс інтерпретувати її як сезонну стоянку з ділянкою для відокремлення м'яса молюска від черепашки. Імовірність того, що скупчення черепашок є колонією молюсків, ми відкидаємо через його розташування на досить високому (8 м), відносно озера, місці.

За ознаками господарчої діяльності ми можемо знайти певні аналогії Туби-5. Подібні тубинським скупчення черепашок відомі на пам'ятках, які розташовані на р. Айдар (ліва притока р. Сіверський Дінець) – Підгорівка та Новоселівка [Гурин, 1998]. Крім того, слід згадати праці Д.Я. Телегіна [Телегін, 1974] та А.А. Щепинського [Щепинский, 1977], присвячені проблемам вивчення черепашкових скупчень на південному березі Криму. Проте культурна інтерпретація Туби-5 не може бути пов'язана з

названими пам'ятками. Більш імовірною видається культурно-хронологічна прив'язка Туби-5 до окремих матеріалів стоянки, яка розташована 2,5 км південніше, – Туби-1 [Манько, Телиженко, Журавлев, Ковалюх, 2001]. На цій пам'ятці, більша частина якої, на жаль, зруйнована при прокладанні нафтогазопроводів, була добуто досить значну колекцію знарядь із кременю, серед якої є трапеції із струганою спинкою, ідентичні тубинські (мал.4, 2-21). Крім того зазначимо, що на Туби-1 також було знайдено місце для відокремлення м'яса молюсків від черепашок. Але на відміну від Туби-5, де скупчення розколотої черепашки становить потужний шар, на Туби-1 черепашку, відокремлену від молюсків, складали в неглибоку яму (завглибишки близько 0,5 м), діаметр якої не перевищував 0,4 м. Яма на Туби-1 використовувалася неодноразово, про що свідчать прошарки піску, якими перекривалися складені в ній черепашки. Також на Туби-1 виявлена досить велика кількість уламків керамічного посуду, яка тотожна уламку посудини з Туби-5.

Вважаємо за необхідне звернути увагу на пам'ятку, розташовану за 200 м на північний захід від Туби-1: Туба-2 [Манько, Телиженко, Журавлев, Ковалюх, 2001]. Матеріальна культура Туби-2 складається з численної колекції виробів з кременю, представницьким фауністичним та керамічним комплексами. Туба-2, як і Туба-1, мала досить тривалий період існування, який, імовірно, переривався та поновлювався неодноразово. Про це свідчать розбіжності в керамічному та крем'яному комплексах, які підтвердилися радіовуглецевим аналізом, зробленим за кістками й черепашках. Завдяки їм та досить чітким параметрам, які вказують на різночасність матеріальної культури Туби-2, можна вже зараз зробити попереднє припущення, що ми маємо нове культурне утворення – орільсько-донецьку культуру [Манько, Телиженко, 2003], яка потім отримала назву тубинської культури (Манько, в друці). Додамо, що тубинська культура входить у межі дніпро-донецької культурно-історичної області. За ознаками матеріальної культури Туби-5 можна зробити висновки про її культурну принадлежність до тубинської культури. Судячи з каліброваних дат, які були отримані як на Туби-1, так і на Туби-2, а також враховуючи тотожність деяких елементів матеріальної культури вказаних пам'яток, слід зробити висновки про існування Туби-5 наприкінці 2-ї та початку 3-ї фази тубинської культури, тобто приблизно в середині п'ятого тис. до н.е.

Тесло, аналогічне тубинському (мал.4, 1), але менше за розмірами, було знайдено на багатошаровій пам'ятці Занівське-1, яка розташована приблизно за 3,5 км на південь від Туби-5. Культурно-хронологічна атрибуція неолітичних матеріалів Занівського-1 на цей час знаходиться на стадії визначення, тому ми не будемо робити поспішних висновків про стадіальну близькість Занівського-1 до Туби-5.

Повертаючись до Туби-5, звертаємо увагу на досить гарну збереженість культурного шару пам'ятки та

можливість отримання цікавої наукової інформації, яка дозволить у подальшому зробити більш уточнені висновки щодо культурно-хронологічної ситуації в Подінців'ї за неолітичного часу.

Туба-6. Пам'ятка розташована приблизно за 20 м на північ від стоянки Туба-5, на тому ж схилі піщаної надзаплавної тераси оз. Туба. Пам'ятку повністю знищено під час прокладання трубопроводу, тому в цій роботі фігурують матеріали, які були знайдені виключно під час зборів на поверхні. Всього було виявлено 1223 предметів матеріальної культури ранньонеолітичного часу. Зазначений вік пам'ятки не викликає сумнівів, достатньо візуального огляду крем'яного комплексу. Крім цього, під час огляду місця розташування пам'ятки були зафіковані незруйновані ділянки культурного шару. На цих ділянках було помітно, що всі вироби з кременю концентрувалися в піску світло-жовтого кольору, майже на межі з материковим піском білого кольору.

Майже всі вироби з кременю мали червонувате забарвлення, яке є наслідком прориву трубопроводу, під час якого корозійне покриття металевої труби профарбувало не тільки піщаний ґрунт, а й кремінь.

Серед знахідок не було знайдено жодного уламка керамічної посудини, але, з огляду на такі категорії знахідок, як трапеції, пластинки з притупленим краєм та нуклеуси, можна зробити висновки, що ця стоянка залишена представниками донецької неолітичної культури. Крім того, необхідно відзначити, що для пам'яток цього часу характерною рисою матеріальної культури є мікролітизація крем'яного комплексу. Скажімо, максимальна ширина пластин, виявлених на Тубі-6, не перевищує 2 см. Середні дані для цієї категорії виробів становлять 0,7 см. У цілому, крем'яний комплекс пам'ятки викликає відчуття того, що її мешканці існували в стані кризової нестачі крем'яної сировини, про що красномовно свідчать не тільки нуклеуси з максимальною спрацьованістю сторін, але й інші знахідки.

Техніку розщеплення крем'яної сировини характеризують два нуклеуси, один із яких одноплощинний прямоплощинний сплющений максимальною спрацьованості від відщепів (мал. 5, 1), і другий, також одноплощинний косоплощинний на сплющений гальці від пластин та відщепів максимальною спрацьованості (мал. 5, 2). Доповнюють інформацію про техніку розколювання кременю 3 поперечні сколи з нуклеусів, 4 повздовжніх (мал. 5, 3, 4) та 7 реберчастих. Первінних відщепів виявлено 70, вторинних – 791. Максимальні розміри первінних та вторинних відщепів не перевищують 2,7x 2,2 см.

Крім кременю поселенці стоянки використовували також кварцит, про що говорять знахідки 9 кварцитових відщепів та 1 кругла кварцитова галька.

Цілих пластин виявлено 32 екземпляри. Максимальна довжина пластин сягає 2,1 см, максимальна ширина – 1,2 см. Проксимальних перетинів пластин знайдено 92 екземпляри. Максимальна ширина цієї категорії перетинів не

перевищує 1,8 см. Дистальніх перетинів 69 одиниць (максимальна ширина 1,2 см). І, нарешті, медіальних перетинів пластин виявлено 91 екземпляр (максимальна ширина складає 1,5 см).

Перед коротким описом комплексу знарядь пам'ятки звернемо увагу на скол підправки леза мініатюрної сокири. На жаль, цілого виробу цього типу або хоча б уламку виявлено не було. Усього комплекс знарядь з кременю складається з 52 одиниць. Переважна частина знарядь вироблена на пластинчастих відщепах та перетинах. Знарядь на аморфних відщепах, функціональне призначення яких важко визначити, налічується лише 2 екземпляри. Скребачок у комплексі нараховується 4 екземпляри, серед яких 2 кінцеві (мал. 6, 8, 10), 1 подвійна (мал. 6, 11) та 1 кінцева бічна (мал. 6, 9). Всі скребачки, за винятком однієї, зроблені на пластинчастих відщепах або перетинах. Робочі краї виробів опуклі. Леза знарядь оформлені переважно напівстрімкою дрібнофасетковою ретушшю, і лише одним екземпляром представлена скребачка з крутим робочим краєм. Одним екземпляром представлений і різцевий скол. Група різців складається з 5-х кутових на пластинах (мал. 6, 3-7), 1-го серединно-кутового (мал. 2, 2) і одного серединного різця на нуклеподібному уламку (мал. 6, 1). Наступну групу знарядь представляють пластинки із вторинною обробкою (33 екз.), серед яких найбільш яскравими слід вважати пластинки з притупленим краєм – 4 (мал. 5, 20-23). Серед інших пластин з ретушшю слід відзначити знаряддя з виїмчастою ретушшю (мал. 5, 8; 6, 4), а також з ретушшю нанесеною з черевця (мал. 5, 10, 13, 14, 15, 17). Інші пластини із вторинною обробкою менш виразні (мал. 5, 5-7, 9, 11-12, 18-19; 6, 14). До вказаної групи також слід віднести серію перфораторів (3 екз.), один з яких зламано в давнину (мал. 5, 16; 6, 12, 13), а також мініатюрний скobel' на дистальному перетині пластини (мал. 6, 16) та дистальний перетин пластини з притупленим дрібнофасетковою ретушшю кінцем (мал. 6, 15). Комплекс доповнюють чотири трапеції, серед яких дві високі (мал. 6, 18-19), одна середньо висока (мал. 6, 17) та одна низька (мал. 6, 20). Об'єднє цей тип знарядь симетричність та увігнутість боків, які оброблені стрімкою ретушшю.

На наш погляд, вищезазначений комплекс крем'яних виробів, топографія пам'ятки та стратиграфічні дані дають достатню підставу для висновку про ранньонеолітичного походження пам'ятки. Важко сказати, які були розміри стоянки, але беручи до уваги той факт, що знахідки траплялися на досить обмеженій ділянці розрітої тераси, можна припустити, що її площа дорівнювала десь 40-50 кв. м.

Серед пам'яток, які б мають аналогічний Тубі-6 склад матеріальної культури, слід назвати ті, які були досліджені останнім часом на лівобережжі середньої течії Сіверського Дінця. Особливо показовими в цьому сенсі є матеріали з окремих ранньонеолітичних ділянок стоянки Зелена Горнишча-1 [Манько, Телиженко, 1999].

Серед знарядь згаданої пам'ятки привертають увагу комплекс пластинок з притупленим краєм, окрім скребачки, різці та серія трапецій, деякі з яких мають певні аналогії серед виробів з Туби-6. Також звернемо увагу й на інші пам'ятки, які розташовані в одному з Зеленою Горницею-1 мікрорегіоні – Зелена Горнича-5 і Зелена Горнича-6 [Манько, 2003]. На цих пам'ятках також виявлено знаряддя, які мають дуже багато паралелей із комплексом Туби-6. Крім того, є досить показовими трапеції та пластинки з притупленим краєм з Ольхової-5 [Горелик, Выборный, 1995]. Попри всі ознаки схожості, слід звернути увагу на те, що крем'яна індустрія Туби-6 відрізняється від указаних пам'яток більшим процентом мікролітизації виробів. Наприклад, серед усієї великої кількості первинних та вторинних відщепів (861), жодного немає, чиї розміри перевищували 6 см. Те ж саме можна сказати й про

пластиини та перетини, серед яких дуже рідко трапляються екземпляри завширшки 2 см. Переважна частина пластин має ширину від 0,3 до 1,5 см. Здається, що лише на Зеленій Горниці-1 статистичні дані стосовно розмірів відщепів схожі на статистику Туби-6.

В культурній інтерпретації Туби-6 ми спираємося на загальні риси матеріальної культури, особливості стратиграфії та топографії, які притаманні багатьом пам'яткам ранніх етапів донецької неолітичної культури. Базуючись на ряді радіовуглецевих дат, зроблених для ранньонеолітичних пам'яток Подінців'я [Манько, Телиженко, 2003], а також відзначаючи наявні культурні паралелі, слід зробити висновки про приналежність Туби-6 до раннього етапу донецької неолітичної культури та її існування в межах першої половини 6-го тис. до н.е.

ЛІТЕРАТУРА

Горелик А.Ф., Выборный В.Ю. Итоговые результаты исследований неолитических памятников в устье р. Ольховой // Археологический альманах, №4. – Донецк, 1995. – С. 105-126.

Горелик А.Ф. Сложение донецкой культуры и некоторые проблемы “неолитизации” мезолитических культур // Древности Подонцова. – Луганск: Изд-во “Осирис”, 1997. – С. 32-37.

Гурин Ю.Г. Памятники раннего энеолита бассейна Северского Донца. – Луганск: “Осирис”, 1998. – 160 с.

Котова Н.С. Неолитизация Украины. – Луганск: Шлях, 2002. – 268 с.

Манько В.А., Телиженко С.А. Ранненеолитический комплекс стоянки Зелена Горница-1 в среднем течении Северского Донца // Древности Северского Донца. – Вып.3. – Луганск: Шлях, 1999. – С. 24-39.

Манько В.А., Телиженко С.А., Журавлев О.П., Ковалюх Н.Н. Предварительные итоги исследований узла неолитических памятников у озера Туба // Древности Северского Донца. – Вып.5. – Луганск: Шлях, 2001. – С. 27-53.

Манько В.О. Пам'ятки неолітичної донецької культури Зелена Горнича 5 і 6 та проблеми складання дніпро-донецької історико-культурної області // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, Вип. 2, 2003. – Стор. 150-186.

Манько В.А., Телиженко С.А. Проблемы абсолютной хронологии мезолита-энеолита Подонечья // Материалы и доследования из археологии Східної України. – № 1. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2003. – С. 31-70.

Манько В.А. Мезолитическая подоснова раннего неолита Восточной Украины // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, Вип. 5, 2004. – С. 225-235.

Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура. – К., 1968. – 254 с

Телегин Д.Я. Обследование раковинных куч в Крыму // АО (1973). – М., 1974. – С. 349-350.

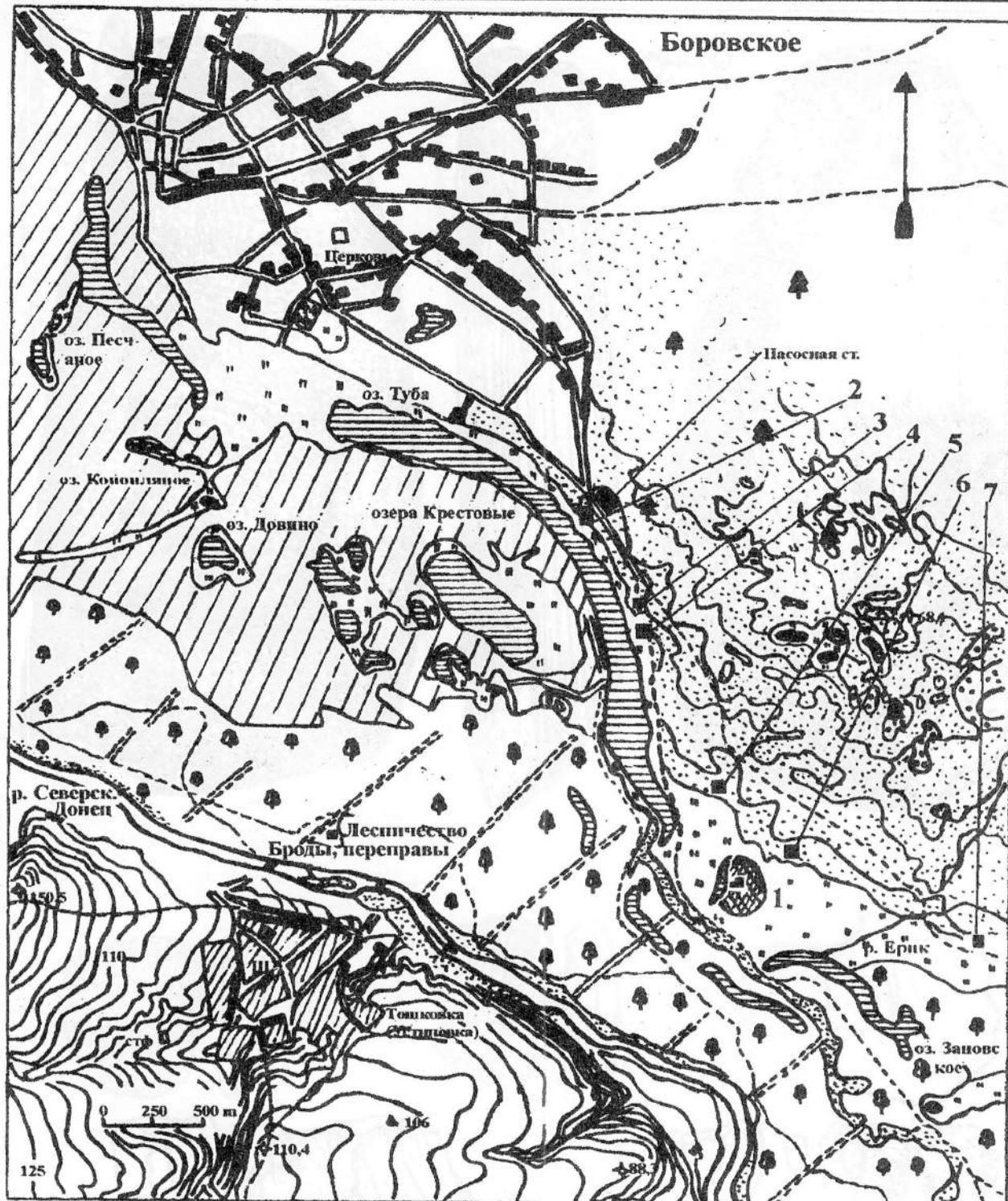
Телегин Д.Я., Титова Е.Н. Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. – К.: Наукова думка, 1998. – 144 с.

Щепинский А.А. Раковинные кучи на энеолитических стоянках Крыма // СА. – 1977. – № 1. – С. 27-38.

Telizhenko S.A.

TUBA-5 AND TUBA-6, NEOLITHIC SITES IN MIDDLE DON AREA

Paper provides information on new Neolithic sites of Middle Don area and discuss various aspects of their study and interpretation.

УСЛОВНЫЕ ОБОЗНАЧЕНИЯ

	- поля, огороды		- просеки
	- пески, дюны		- грунтовые дороги
	- озера		- археологические памятники
	- предполагаемая площадь Зановского-1		- луга
	- леса, посадки		- курганы, отметки высот

Рис.1. План розташування пам'яток поблизу озер Туба і Занівське. 1. Занівське-1. 2. Туба-насосна станція. 3. Туба-6. 4. Туба-5. 5. Туба-2. 6. Туба-1. 7. Занівське-єрик.

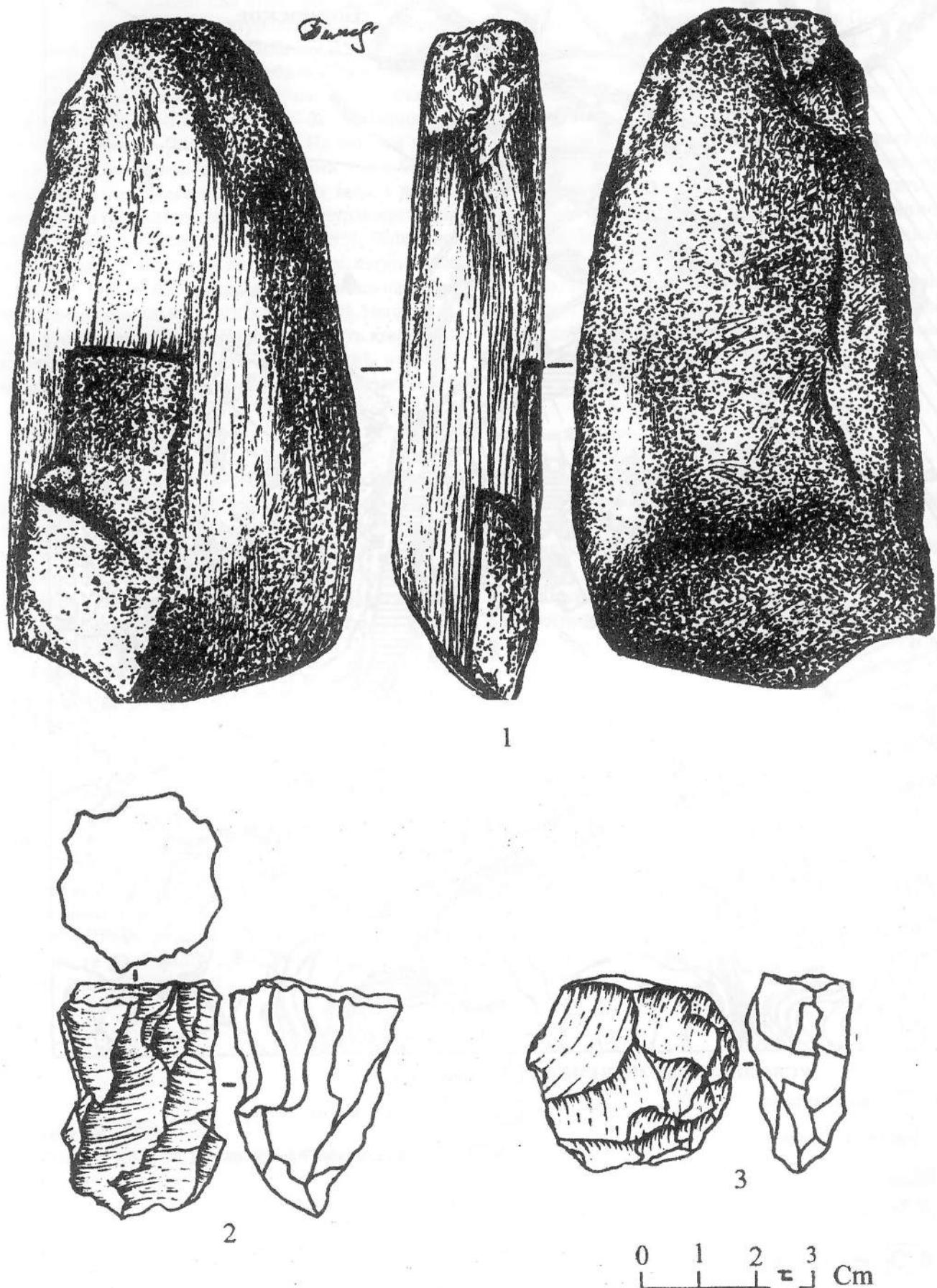

Рис.2. Туба-5. 1. Сокира із сланцю. 2-3. Вироби з кременю.

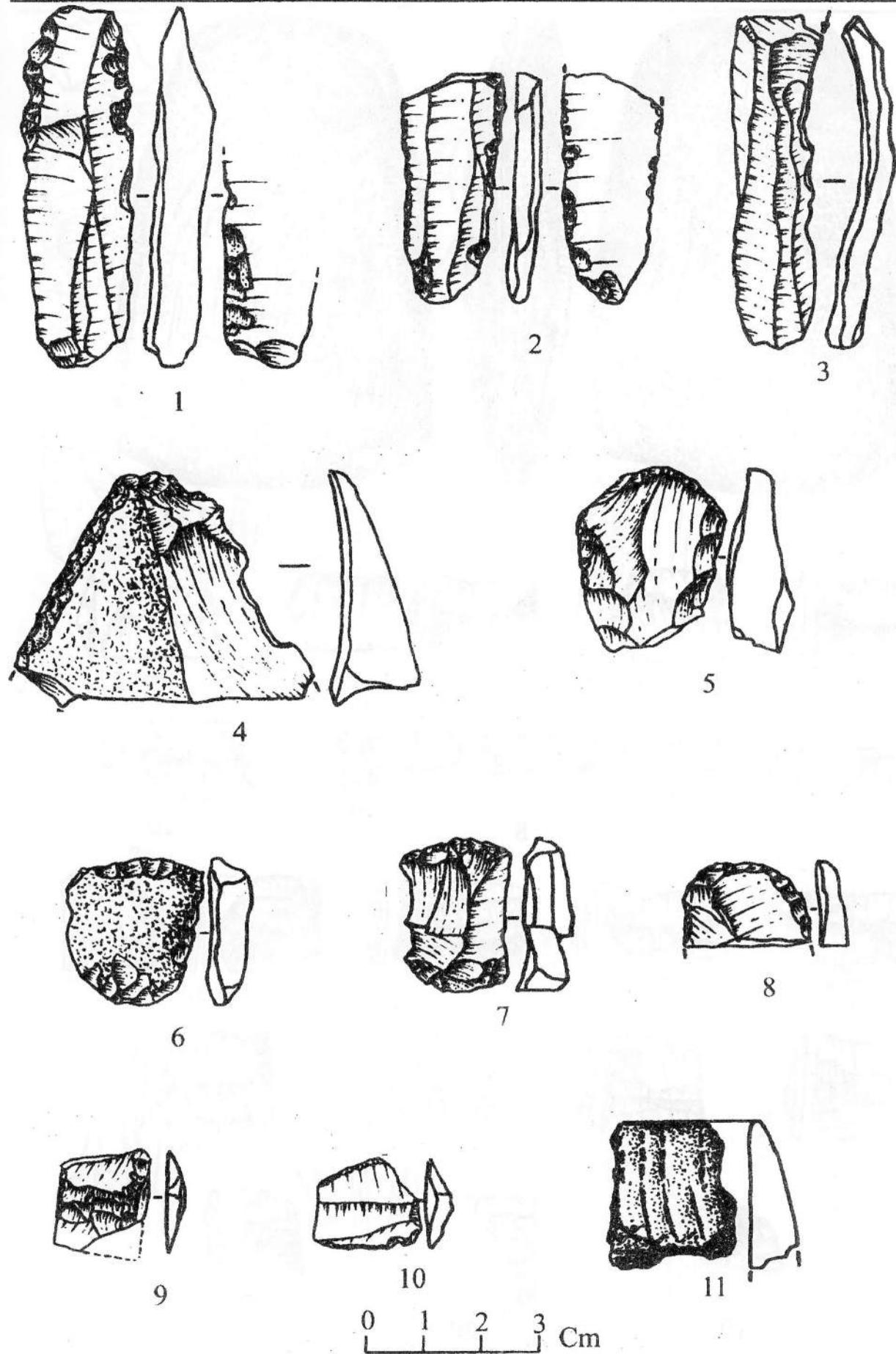

Рис.3. Туба-5. 1-10. Вироби з кременю. 11. Кераміка.

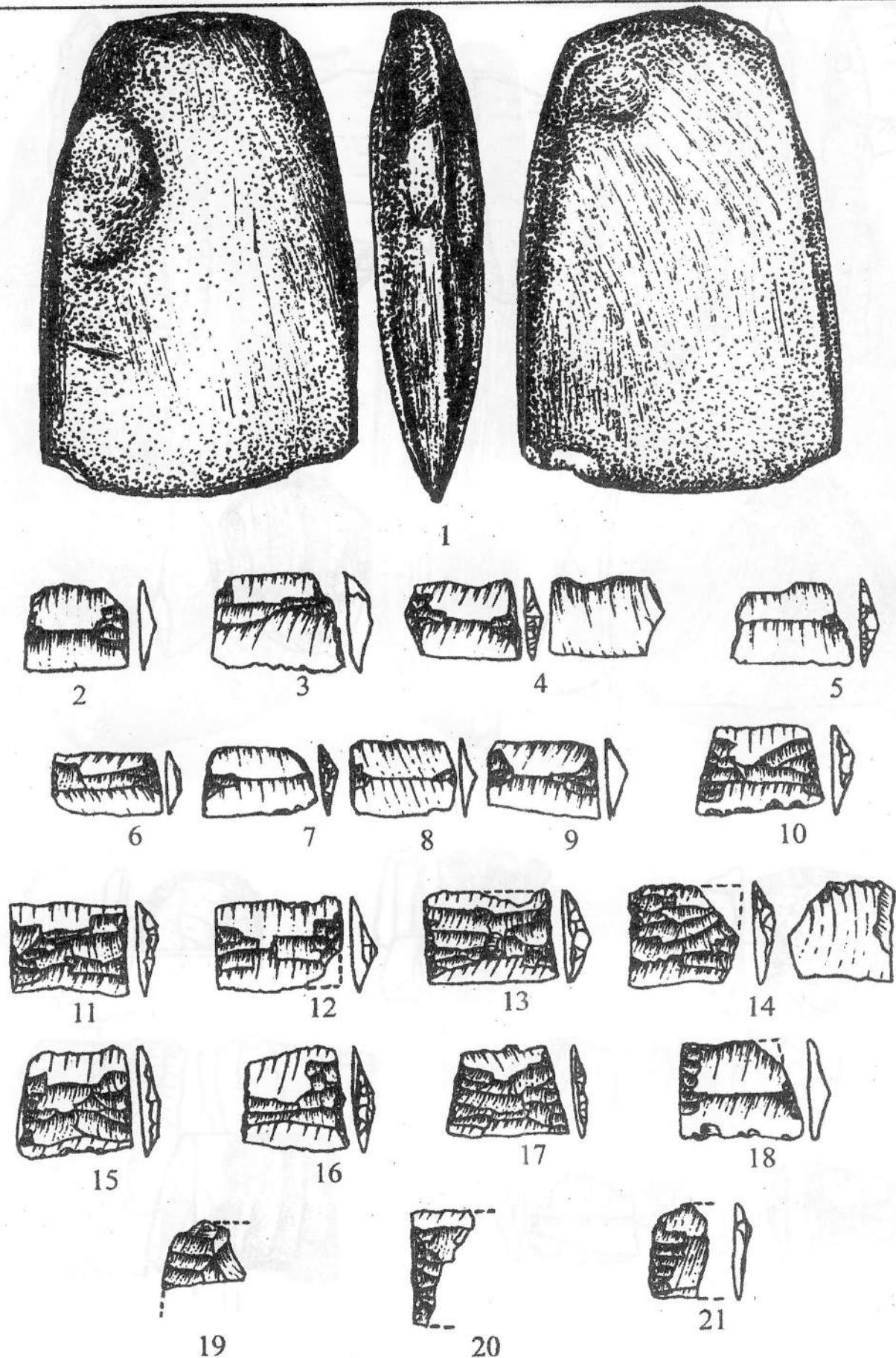

Рис.4. Занівське-1. 1. Сланцеве тесло. 2-21. Вироби з кременю.

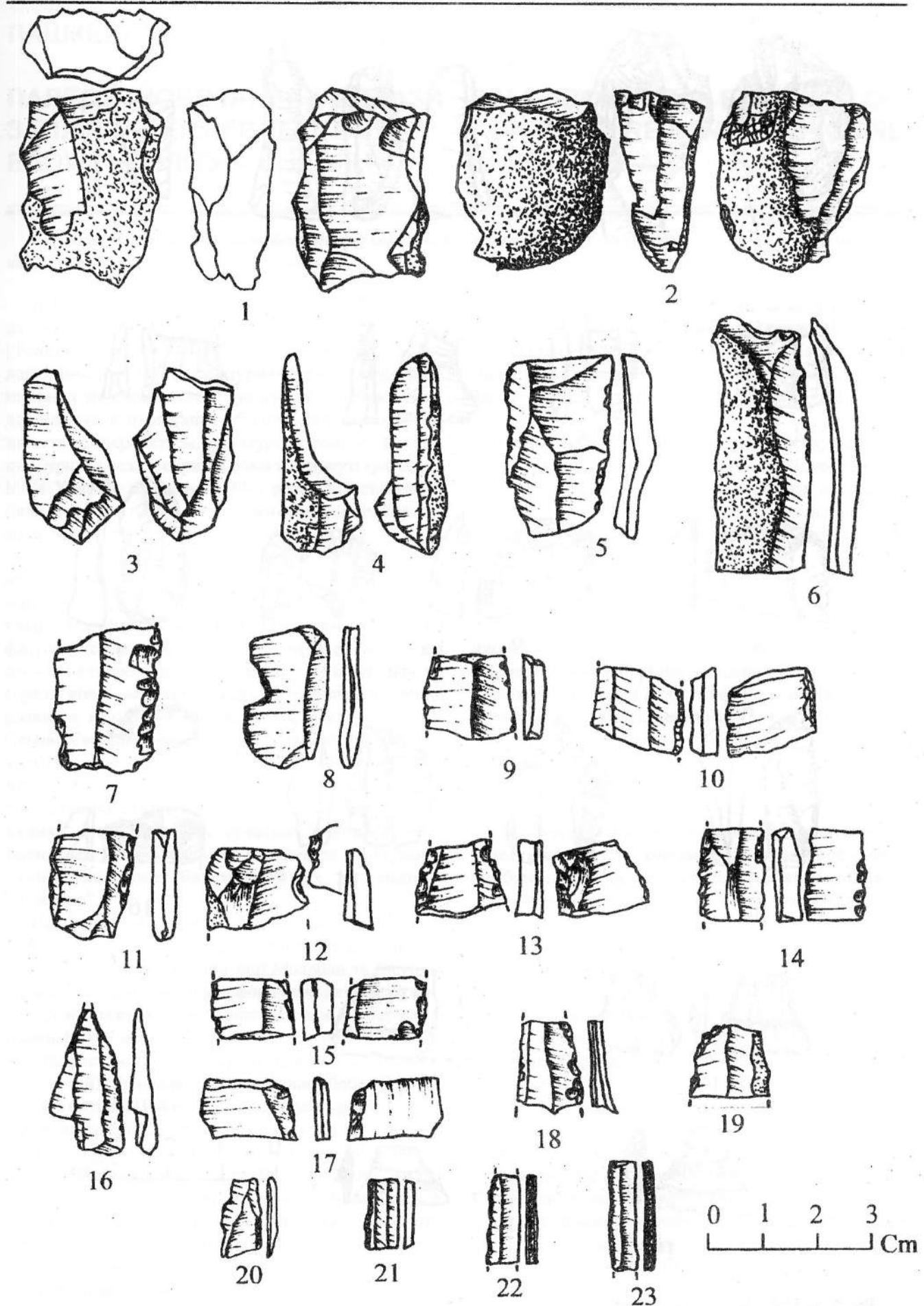

Рис.5. Туба-6. Вироби з кременю.

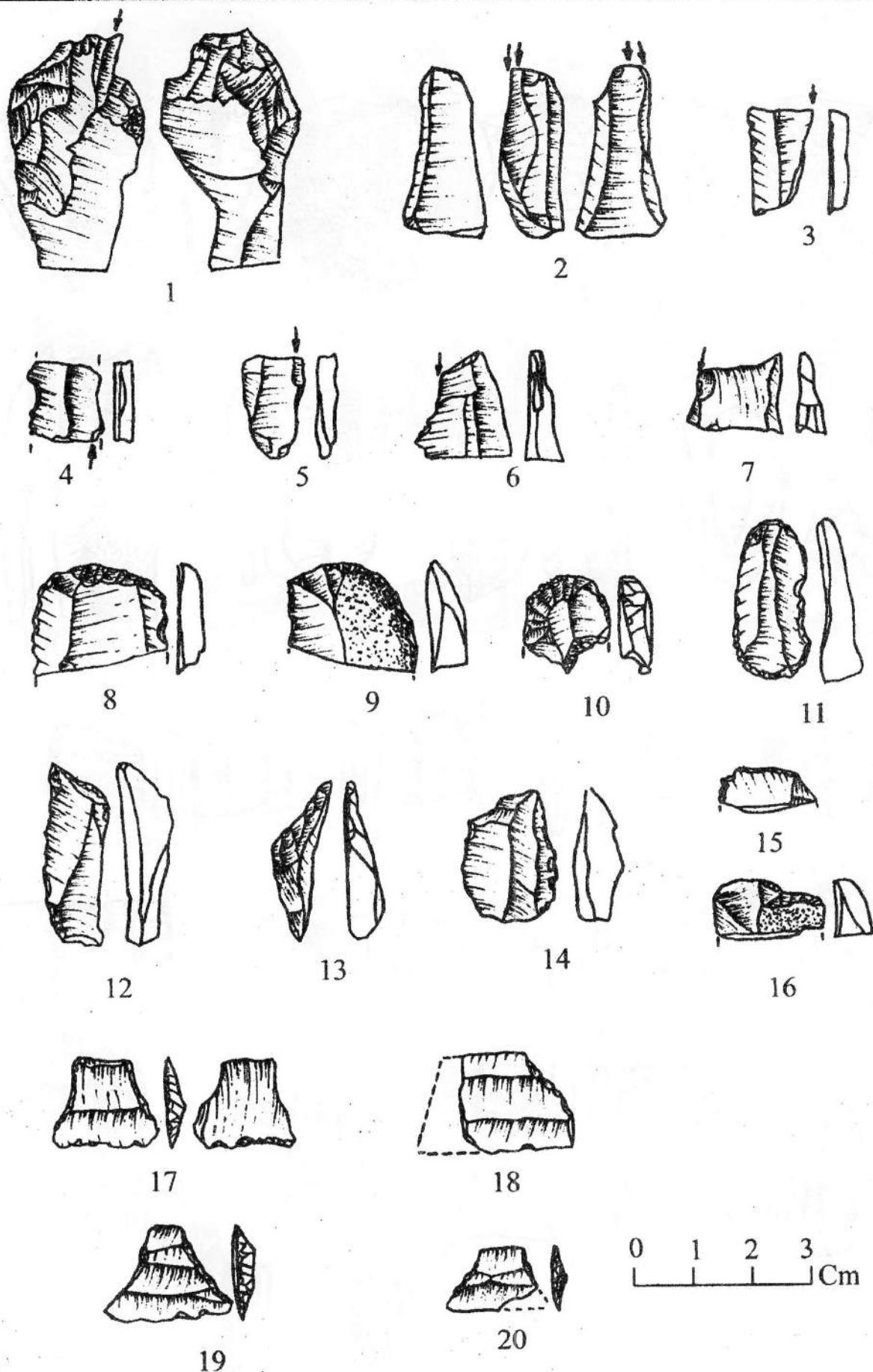

Рис.6. Туба-6. Вироби з кременю.

ПАШКЕВИЧ Г.О.

ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ ДОКАЗИ ЗАНЯТТЯ ЗЕМЛЕРОБСТВОМ В ЕПОХУ НЕОЛІТУ – ЕНЕОЛІТУ

Стаття містить опис палеоботанічних свідчень існування землеробства у неолітичного і енеолітичного населення України та сусідніх територій.

Д.Я. Телегін неодноразово у своїх роботах звертався до питання появи землеробства на території України [Телегін, 1968]. Виникнення тут землеробства дослідник пов'язує з культурою лінійно-стрічкової кераміки та трипільською культурою. Зацікавленість дослідника в отриманні об'єктивних даних щодо заняття землеробством, передусім викопних решток культурних рослин, сприялаяв появлі в Інституті археології НАН України з середини 70-х років ХХ ст. нового напрямку – палеоетноботанічних досліджень археологічних матеріалів.

На сьогодні досліджено палеоетноботанічні матеріали з більш ніж 500 пам'яток, розташованих на території України. Для висновків використовуються також матеріали сусідньої Молдови. Вивчення фактичного матеріалу з археологічних розкопок, які охоплювали великий відрізок часу – від неоліту по середні віки, – дало можливість відтворити історичний розвиток культурної флори на території Південно-Східної Європи, тобто в районі, через який просувалися у східному напрямку перші неолітичні землероби з Близького Сходу, через Балканський півострів. Застосування статистичної обробки великого обсягу даних з використанням сучасних інформаційних технологій дало можливість перейти до трактування отриманих даних без обережних “очевидно”, “можливо”.

На підставі палеоетноботанічних матеріалів можна стверджувати, що комплекс культурних рослин, які з'явилися в неоліті на території Молдови та України, був аналогічним тому, який сформувався в первинному центрі походження культурних рослин, на території Малої Азії. У ньому переважали плівчасті пшениці та ячмінь (останній спочатку голозерний, а згодом – плівчастий). До цих рослин додавались бобові – горох та вика ервілія. Цей набір перших культурних рослин, а саме плівчасті пшениці однозернянка та двозернянка, ячмінь голозерний та плівчастий, горох, вика ервілія та сочевиця, свій початок веде від 7 600–7000 р. до н.е. або, за каліброваними датами, $c=8600–8000$ р. до н.е. [Zohary, Hopf, 2000, p.241]. З первинного центру виникнення ці рослини потрапили до Європи, досить швидко поширилися там, і вже з 6-5-го тисячоліття до н.е. вирощувались на території Молдови та України.

Археологічні матеріали свідчать, що практично всі культурні рослини з першими ознаками одомашнення

PASHKEVICH G.O.

PALEOBOTANICAL EVIDENCE OF AGRICULTURE IN NEOLITHIC AND ENEOLITHIC AGE

виникли в тому ж самому ареалі, де їх дики предки ростуть і зараз у складі місцевої рослинності на сухих схилах степів та розріджених дубових лісів. Це – Сирія, Палестина, степи Курдистану, межигірські долини Загросу, східні плато Туреччини, алювіальні долини Дворіччя.

Генетичні дослідження довели, що їх окультурення відбулося лише один раз. З близькосхідного центру культурні рослини швидко поширилися на захід, у Європу, і на схід, до Центральної Азії та Індії, а також до долини Нілу. Ті ж самі одомашнені рослини, що виникли в первинному центрі Близького Сходу, були першими культурними рослинами великого району, що включав Європу, Центральну Азію, Індію.

Існують різні думки щодо появі землеробських племен на території України. Так, Л.Л. Залізняк вважає, що переселення перших землеробів на територію України відноситься до 6-го тис. до н.е. і пов'язано з культурами криш-кереш-старчево та буго-дністровською. В середині 5-го тис. до н.е. носії буго-дністровської культури переселилися на північ, до Полісся, що привело до формування дніпро-донецьких пам'яток [Залізняк, 1998, с.227-231].

Н.С. Котова виникнення землеробства на території України пов'язує зі східними районами. Вона вважає, що буго-дністровське населення отримало навички вирощування рослин від жителів степового Приазов'я близько 5 600 (6400) р. до н.е. Друга група, що включала сурську, нижньодонську, ракушечноярську та, можливо, азово-дніпровську культури, почала займатись землеробством у степовій зоні з 6000 (6800) р. до н.е. Дніпро-донецьке населення отримало знання про вирощування рослин від носіїв буго-дністровської культури не раніше 5000 (4850) р. до н.е. Згодом, починаючи від 4000–2500 рр. ($c=4850–3200$) р. до н.е., на розвиток землеробства у населення дніпро-донецької області та культури ямково-гребінцевої кераміки мали вплив трипільці [Котова, 2002, с. 51].

Найдавніші відтворюючі форми господарства в Європі зафіксовані у носіїв культури старчево-криш, що розселилися на значній частині Південно-Східної Європи і згодом поширилися на схід від Карпат, на територію сучасних Молдови та України. Вони принесли з собою не тільки культурні рослини, а й навички їх вирощування. На території Молдови найбільш вивченою пам'яткою цієї культури є

Сакарівка 1. На фрагментах кераміки знайдено відбитки зернівок пшениці двозернянки, пшениці спельти, ячменю плівчастого, ячменю голозерного, вівса (не визначеного до виду, але, вірогідно, дикорослого), а з бобових – гороху, сочевиці. Крім того, з обмазки було вилучено по одній обвугленій зернівці пшениці двозернянки та пшениці спельти разом з “вілочками” і ще дві половинки насінини гороху та обвуглене насіння таких бур’янових рослин, як мишій двох видів (*Setaria viridis*, *Setaria glauca*), дві насінини підмаренника, не визначеного до виду (*Galium sp.*), одна насініна гірчаку, не визначеного до виду (*Polygonum sp.*) і відбитки *Alliolum sp.*, кукілю *Agrostemma sp.*, мишію *Setaria sp.* Ці рослини могли зустрічатись у посівах як бур’яни та входити до складу місцевої рослинності [Кузьминова, Дергачев, Ларина, 1998, с. 176].

Враховуючи обмеженість палеоетноботанічних матеріалів епохи неоліту, на пропозицію та за сприяння Н.С. Котової, було досліджено близько 30 тис. фрагментів кераміки з 40 пам’яток буго-дністровської, сурської, азово-дніпровської, донецької, києво-черкаської культур та культури ямково-гребінцевої кераміки. Були повністю вивчені колекції всіх буго-дністровських та дніпро-донецьких пам’яток, які зберігаються у фондах Інституту археології НАН України та Східноукраїнського університету в м. Луганську.

Кількість відбитків рослинного походження на фрагментах кераміки майже всіх цих культур невелика. Це, очевидно, пов’язано з тим, що при її виготовленні використовувався річковий мул з великою кількістю різноманітних домішок [Васильєва, Бобринський, 1998, с.215], і додавання решток культурних рослин в глину мабуть не практикувалося.

Були досліджені колекції 18 поселень буго-дністровської культури: Базьків Острів, Гард 3, Глинське, Заньківці, Миколина Бряка, Митьків Острів, Печера, Пугач 1 і 2, Саврань, Самчинці 1 і 2, Сокільці 1, 2, 6, Шимановське, Щурівці, Шумилово-Чернятка. Відбитки рослинного походження зафіксовано на кераміці лише 8 пам’яток. Це відбитки зернівок плівчастого ячменю (5), плівчастих пшениць – пшениці однозернянки (1), пшениці спельти (1), зернівок (3) та колоска (1) пшениці двозернянки, проса посівного (1), а також два сумнівних відбитки насінин льону. Відбитки культурних рослин знайдено лише на кераміці поселень, розташованих на території сучасного лісостепу. Більш південні пам’ятки – Пугач та Гард, що знаходяться на півночі степової зони, не мають відбитків культурних рослин. Дослідники вважають, що основним заняттям населення тут було тваринництво [Журавлев, Котова, 1996, с.12].

У дніпро-донецького населення землеробство виникло, на думку В.М. Даниленка [1969, с.191], під впливом носіїв буго-дністровської культури. На це вказує порівняння складу знайдених відбитків культурних рослин. Найбільш численними серед вивчених поселень дніпро-донецької культурно-

історичної області є матеріали як київського, так і черкаського варіантів. Відбитки культурних рослин знайдено на кераміці трьох поселень черкаського варіанту – Бузьки, Успенка, Пищики та трьох поселень київського варіанту – Віта-Литовська, Грині, Кам’янка.

Результати досліджень показують, що в першій половині 6-го тис. до н.е. (блізько 5700-5150 р. до н.е.) населення першого періоду дніпро-донецької культурно-історичної області вирошуvalо плівчасті пшениці – однозернянку та двозернянку, а також ячмінь плівчастий. Більш різноманітний склад культурних рослин характерний для другого періоду. Він включає пшениці однозернянку та двозернянку, плівчастий ячмінь, просо, горох, вику ервіллю. Такий висновок став можливим внаслідок аналізу матеріалів наймолодшої пам’ятки – Пустинки, матеріали якої синхронні трипіллю С1 [Неприна, 1976, с.108]. На кераміці виявлено відбитки колоска пшениці двозернянки, зернівок пшениці однозернянки та ячменю плівчастого. У найбільш південній та найдавнішій пам’ятці другого періоду – Успенці, ще зафіксовані відбитки голозерного ячменю. На думку З.В. Янушевич, неолітичне населення сучасних Молдови та України віддавало перевагу саме ячменю голозерному, що, можливо, пов’язане з простішою обробкою зібраних врожаю [Янушевич, 1976, с.108]. Але поступово голозерний ячмінь був замінений плівчастим, як більш врожайним та стійкішим проти хвороб.

У другій половині 5-го (6-го) тисячоліття до н.е. неолітичні племена культури лінійно-стрічкової кераміки вирошуvalи культурні рослини на лесових ґрунтах великого ареалу Європи, включно з Україною на сході та північними районами Франції на заході.

Відомі для території України палеоетноботанічні матеріали походять з пам’яток Волині та Середнього Подністров’я – районів, які становили східну окраїню великого ареалу культури лінійно-стрічкової кераміки. Тут зосереджена значна кількість неолітичних поселень, з яких досліджено 40 памяток. Тут же є майже 100 пунктів пам’яток другої неолітичної культури (друга половина 5-го тис. до н.е.), що на пропозицію О. Титової та Г. Охріменка, отримала назву волинської [Охріменко, 1993, с.5]. Ця культура ще має назву гребінцево-накольчастої кераміки. На думку дослідника цієї культури Г. Охріменка, між її носіями та племенами культури лінійно-стрічкової кераміки були постійні контакти, які сприяли поширенню землеробського укладу [Охріменко, 1993, с.13]. Склад культурних рослин виявився таким же, як і в інших районах ареалу культури лінійно-стрічкової кераміки. Про це свідчать відбитки на фрагментах кераміки поселень Рівне, Гнидава, Гірка Полонка, Голишів, а також поселень волинської культури – Крушники, Розничі, Новосілки, Коник, М. Осниця [Пашкевич, Охріменко, 1990, с.5-15; Охріменко, 2001, с.88]. Встановлено, що асортимент складався з таких культурних рослин: пшениця однозернянка *Triticum monococcum*, пшениця двозернянка *Triticum dicoccum*, ячмінь плівчастий *Hordeum vulgare*, ячмінь голозерний *Hordeum vulgare*

var. coeleste, просо звичайне *Panicum miliaceum* ?, горох посівний *Pisum sativum* та вика ервілія *Vicia ervilia*. Вірогідно, що серед них дві зернові культури – пшениця двозернянка та ячмінь голозерний – були основними. Крім них, вирощувались ще пшениця однозернянка *Triticum monococcum*, ячмінь плівчастий *Hordeum vulgare* та, можливо, просо *Panicum miliaceum*. Відомі й бобові – горох та вика ервілія.

Відбитки цих же культурних рослин знайдено в матеріалах племен, що займали другий ареал поширення племен культури лінійно-стрічкової кераміки – район Середнього Дністра [Янушевич, 1986, с.4-14; Yanushovich, 1989, с. 610 – 611; Larina, Kuzminova, 1994, с.229]. Обвуглені зернівки відомі тут лише на поселенні Невисько на Дністрі. Це зернівки пшениці двозернянки та насіння гороху [Черныш, 1962, с.26].

Не можна погодитись з висновками О.В.Ларіної, яка, посилаючись на дослідження палеоетноботаніків З.В.Янушевич та Н.Н.Кузьмінової, вважає, що племена культури лінійно-стрічкової кераміки вирощували п'ять видів пшениць, а саме: плівчасті пшеници двозернянку, однозернянку й спельту та ще пшениці голозерні, які З.В.Янушевич подає під об'єднаною назвою *Triticum aestivo-compactum*. Мабуть саме ця об'єднана назва дала підставу О.В.Ларині говорити про дві різні пшениці, і, приєднавши їх до трьох плівчастих пшениць, отримати п'ять вирощуваних пшениць [Ларина, 1999, с.89]. Але ж З.В.Янушевич пише не про п'ять, а про три пшеници: “На памятниках культуры линейно-ленточной керамики... пшеницы представлены тремя генетически связанными видами – однозернянкой, двузернянкой и реже спельтой” [Янушевич, 1986, с.12], тобто мова іде про використання тільки трьох плівчастих пшениць – однозернянки, двузернянки та спельти. Серед цих пшениць найчастіше і в найбільшій кількості використовувалась одна з них – пшениця двозернянка. Відносно використання голозерних пшениць, які могли б збільшити число вживаних до п'яти, зазначимо, що завдяки великому об'єму дослідженого матеріалу з території Молдови та України, встановлено, що в неоліті, енеоліті та в бронзовому віці голозерна пшениця не входила до складу вирощуваних рослин. Наявність дуже незначної кількості її відбитків, і не на всіх пам'ятках, дає підставу вважати, що ця пшениця не була серед вирощуваних рослин, а зустрічалась у посівах плівчастих пшениць або ячменю швидше як засмічувач. При цьому слід додати, що згідно Е.Шиман, сполучення *Triticum aestivo-compactum* є синонімом пшениці карликової *Triticum compactum*, а проміжної форми *Triticum aestivo-compactum* просто не існує [Schiemann, 1948, с. 52]. Палеоетноботаніки Європи, підводячи підсумки двадцятирічним дослідженням, врахували труднощі, що виникають при ідентифікації викопного матеріалу, і вирішили об'єднати викопні зернівки голозерних пшениць під одною назвою *Triticum aestivum s. l.*(тобто *sensu lato* – “в широкому розумінні”), куди включаються зернівки таких видів,

як *Triticum vulgare* Vill., *T. compactum* Host, *T. vulgare antiquorum* Heer, *T. aestivum* grex *aestivo-compactum* Schiem [“Progress in Old World Palaeoethnobotany”, 1991, с.209].

Склад відбитків культурних рослин, встановлений для пам'яток південно-східної частини ареалу культури лінійно-стрічкової кераміки, дуже подібний до того, який був досліджений у матеріалах пам'яток цієї культури в Європі [Klichowska 1961; Hajnalov, 1975; Knorzer 1991; Wasylkowa et al., 1991]. Злаки, – плівчасті пшеници та ячмінь, разом з бобовими, горохом та викою ервілію, – утворювали асортимент. Знайдено і сліди голозерних пшениць, але кількість цих пшениць настільки незначна, що, як вже зазначалося вище, вони, скоріше за все, були лише засмічувачами в посівах плівчастих пшениць. Відомі на той час були також сочевиця та мак, залишки яких зафіксовано в неолітичних пам'ятках Німеччини [Knorzer, 1991, с.194].

Про відмінний від вказаного склад культурних рослин пише З.В.Янушевич для іншого центру розвиненого землеробства. За її даними, у Середній Азії та на Кавказі вирощували голозерні пшениці та особливу популяцію голозерного ячменю з округлими зернівками. На півдні Східноєвропейської рівнини значення голозерних пшениць у викопних матеріалах довгий період було таким незначним, що, їх слід вважати за засмічувач у посівах плівчастих пшениць та ячменю. В масовій кількості голозерні пшениці з'явилися в Північному Причорномор'ї лише в останніх століттях першого тисячоліття до н.е., а саме з приходом сюди греків-колоністів. Згодом ці пшениці з'являються вже в ранньому Середньовіччі – в матеріалах Давньої Русі. З цього часу їх стали вирощувати на всій території України.

Справжня колонізація землеробськими племенами території Правобережної України відбулася лише за часу поширення тут племен трипільської культури.

Значні, добре аргументовані дані відносно складу культурних рослин, відомих племенам трипільської культури, отримала З.В.Янушевич, вивчаючи матеріали трипільських поселень з території Молдови: Флорешти, Рогожани, Нові Русешти, Карбuna, Олександровка. Згодом до вивчення матеріалів трипільської культури долучилися Г.О.Пашкевич та Н.М.Кузьмінова, а кількість досліджених палеоетноботаніками пам'яток досягла сотні [Янушевич, 1976, с.11; 1980; 1986, с.18, 20; Янушевич, Кременецький, Пашкевич, 1993; Збенович, Пашкевич, 1988; Пашкевич, 1980, 1989, 1992; Кузьмінова, 1988; Kuzminova, 1989]. Вивчення їх продовжується по мірі появи нових археологічних матеріалів.

Як показали дослідження, асортимент вирощуваних рослин на трьох етапах трипільської культури був майже однаковим. Його складали плівчасті пшеници: двозернянка (переважала), однозернянка та спельта, голозерний багаторядний ячмінь та ячмінь плівчастий. Відмічені також голозерні пшениці, але їх рештки настільки нечисленні, що ці пшениці можна вважати

засмічувачами в посівах інших злаків. На поселеннях раннього трипілля (етап А) перевагу серед ячменів мали голозерні, а в наступні етапи вони були замінені плівчастими. Відбитки ще однієї злакової рослини – проса, знайдені не на всіх поселеннях і, до того ж, у дуже незначній кількості. Схоже, що просо почало вводитись в культуру в Прото-Дністровському межиріччі лише в період раннього трипілля і вирошуvalось ще не скрізь [Янушевич, 1980, с.230].

До списку культурних рослин, знаних трипільцями, ще слід додати бобові – горох та вика ервілю. Велику кількість обвугленого насіння гороху знайдено на поселенні Майданецьке (777 насінин) [Пашкевич, 1989, с.137-138]. На поселенні культури кукутені А Велень Пятра Нямец у Румунії знайдено близько 3 тисяч насінин гороху. Обвуглене насіння вики ервілії знайдено на поселенні Карбuna в Молдові [Янушевич, 1976, с.174]. Вірогідно, в північній та східній частинах ареалу поширення трипільської культури перевагу мав вологолюбний горох, а на півдні (сучасна Молдова) – більш посухостійка вика ервілії.

Значно зростає кількість обвугленого матеріалу в знахідках поселень пізнього етапу трипільської культури (етап С). Вони походять з великих поселень – гігантів Майданецьке, Тальянки, а також поселень Косенівка, Чечельник та ряду поселень з території Молдови. На поселенні Косенівка в горщику з обвугленим зерном переважали зернівки пшениці двозернянки – 139 зернівок. Переважали зернівки пшениці двозернянки (506) і серед обвугленої маси у горщику з поселення Чечельник. В обох випадках вони супроводжувалися зернівками пшениці однозернянки (77 та 29 зернівок відповідно) та поодинокими зернівками пшениці голозерної. Доповнюють список вирошуваних рослин відбитки на кераміці та в обмазці. До них ще додається пшениця спелта, ячмінь плівчастий та голозерний, просо.

Підсумовуючи палеоетноботанічні дослідження матеріалів трипільської культури, відзначимо, що трипільські племена протягом тривалого часу (блізько півтори тисячі років) вирошували такий асортимент культурних рослин: пшениця двозернянка (переважно), в меншій мірі – пшениця однозернянка і спелта, ячмінь плівчастий та голозерний, просо.

голозерний (на етапі А переважав) і ячмінь плівчастий, з бобових – горох та вика ервілія. Може бути, що на різних етапах відбувались деякі зміни у значенні цих рослин, але можливо це пов’язано і з нерівномірністю вивчення матеріалів.

Отже, на етапі раннього трипілля на території Молдови переважала пшениця однозернянка, а на території України – пшениця двозернянка. На етапах В та С пшениця двозернянка переважає у вивчених матеріалах по всьому ареалу трипільської культури. Загалом склад вирошуваних рослин однаковий, але спостерігаються й незначні відмінні. Так, дещо зростає значення проса посівного. Це зростання спостерігається в пам’ятках, що знаходяться на кордоні з племенами усатівської культури в степовій зоні. Безумовно, певний вплив на коливання асортименту справляли також зміни кліматичні. Третій етап існування трипільської культури (етап С) припадає на суббореальний період голоцену, коли клімат Євразії стає більш посушливим, що унеможливлювало заняття землеробством у степу.

Формуючись в стороні від головних центрів землеробства, в інших екологічних умовах, при великий ролі збиральництва та мисливства, землеробство трипільських племен мало свій, специфічний склад культурних рослин, добре пристосований до примітивного способу господарювання, а саме: обробки ґрунту за допомогою рогових та кам’яних мотик, що створювали пухкий неглибокий шар, достатній для засіву невимолоченими колосками, а не зернівками, збирання врожаю колосками за допомогою примітивних знарядь типу ножиць, довготривалого використання землі.

Низька врожайність, тривалість періоду природного поновлення родючості ґрунтів, застосування примітивних знарядь для обробки ґрунту та збирання врожаю, застосування невимогливих, “надійних” культурних рослин – ось основні особливості трипільського землеробства. Погіршення кліматичних умов в суббореальному періоді голоцену призвело до змін у господарчій діяльності. Землеробство поступово втрачає першочергове значення, поступаючись скотарству.

ЛІТЕРАТУРА

Бобринский А.А., Васильева И.Н. О некоторых особенностях пластического сырья в истории гончарства // Проблемы древней истории Северного Прикаспия. – Самара, 1998. – С.193-216.

Даниленко В.Н. Неолит Украины. – К.: Наукова думка, 1969. – 259 с.

Журавльов О.П., Котова Н.С. Тваринництво неолітичного населення України // Археологія. – 1996. – № 2. – С. 3-17.

Залізняк Л.Л. Передісторія України Х–V тис. до н.е. – К.: Бібліотека українця, 1998. – 306 с.

Збенович В.Г., Пашкевич Г.А. К характеристике земледелия трипольской культуры. (ранний этап) // *Studia praehistorica*. Sofia: 1988, – 9. – С.179-193.

Котова Н.С. Неолитизация Украины. – Луганск.: Шлях, 2002. – 268 с.

Кузьминова Н.Н. Находки обугленных остатков семян сорных растений на трипольских памятниках Молдавии // Ботанические исследования. Флора. Геоботаника и палеоэтноботаника. – Кишинев: Штиинца, 1988. – Вып.1. – С.3-12.

Кузьминова Н.Н., Дергачев В.А., Ларина О.В. Палеоботанические исследования на поселении

- Сакаровка 1 // Revista arheologica. – 1998. – Т.2. – С.166-182.
- Ларина О.В.** Культура линейно-ленточной керамики Пруто-Днестровского района // Stratum plus. – Санкт-Петербург – Кишинев – Одесса, 1999. – № 2. – С.10. – 140.
- Неприна В.И.** Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. – К.: Наукова думка, 1976. – 150 с.
- Охріменко Г.В.** Неоліт Волині. – Луцьк, 1993. – 126 с.
- Охріменко Г.В.** Волинська неолітична культура. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2001. – 154 с.
- Пашкевич Г.А.** Культурные растения трипольских поселений Поднепровья. – Первобытная археология. Поиски и находки. – К.: Наукова думка, 1980. – С.234-242.
- Пашкевич Г.А.** Палеоботанические исследования трипольских материалов между речью Днепра и Южного Буга // Первобытная археология. – К.: Наукова думка, 1989. – С.132-141.
- Пашкевич Г.О., Охріменко Г.В.** Матеріали до вивчення неоліту Волині. – К., 1990. – 46 с.
- Телегін Д.Я.** Дніпро-донецька культура: До історії населення епохи неоліту – раннього металу півдня Східної Європи. – К.: Наукова думка, 1968. – 258 с.
- Черныш Е.К.** К истории населения энеолитического времени в Среднем Полнестровье. По материалам многослойного поселения у села Незвисько // Материалы и исследования по археологии СССР, 1962. – № 103. – с.5-85.
- Янушевич З.В.** Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. – Кишинев: Штиинца, 1976. – 214 с.
- Янушевич З.В.** Земледелие в раннем Триполье. // Первобытная археология (поиски и находки). – К.: Наукова думка, 1980. – С.225-234.
- Янушевич З.В.** Культурные растения Северного Причерноморья. – Палеоэтноботанические исследования. – Кишинев: Штиинца, 1986. – 92 с.
- Янушевич З.В., Кременецький К.В., Пашкевич Г.О.** Палеоботанічні дослідження трипільської культури. // Археологія, 1993. – № 3. – С.43-152.
- Hajnalov E.** Archeologicкý nález kultúrnych rastlin a burin na Slovensku // Slovenské archeolygia, 1975. – 23. – P.227-254.
- Klichowska M.** Znaleziska zbożowa terenie ziem Polskich od neolitu do 12 w.n.e. // Kwart. Histor. Kultur. Materialnej. – 1961. – № 9. – S.675-701.
- Knorzer K-H.** Deutschland nördlich der Donau. // Progress in Old World.
- Palaeoethnobotany, eds. W.van Zeist et al. Balkema/Rotterdam/Brookfield, 1991. – P.189-206.
- Kuzminova, N.N.** Crops and weeds in the Trypolje sites in Moldavia // Acta Interdisciplinaria Archaeologica. – 1989. – № 7. – P.199-201.
- Larina O., Kuzminova N.** The late Neolithic farming on the territory of the Prut – Dnestr interfluvium // Prehistoire Européenne. – 1994. – № 7. – P.225-240.
- Pashkevich G.A.** Early evidence for food plants in Ukraine // Palaeoethnobotanical development in Europe and regions relevant to its palaeofloristic evolution. Proceeding of the Pan-European Palaeobotanical Conference, Vienna, 19-23 September, 1991. – 1992. – P.65-68.
- Progress in Old World Palaeoethnobotany. A retrospective view on occasion of 20 years of International Work Group for Palaeoethnobotany, eds. W. van Zeist, K. Schiemann, E. Wiezen, Roggen, Gerste. Systematic, Geschichte und Verwendung. Fischer. – Jena, 1948.
- Wasylkowa & K.-E. Behre. A.** Balkema/Rotterdam/Brookfield, 1991. – P.207-239.
- Wasylkowa, K., Сврциумару, М., Hajnalov, E., Hartyбуї, Р., Pashkevich, G., Yanushevich Z.** East – Central Europe // Progress in Old World Palaeoethnobotany. A retrospective view on occasion of 20 years of International Work Group for Palaeoethnobotany, eds. W. van Zeist, K. Wasylkowa & K.-E. Behre: A.Balkema/Rotterdam/Brookfield, 1991. – P.207-239.
- Yanushevich Z.V.** Early agriculture North of the Black Sea // Foraging and farming. Evolution of plant exploitation. – London: Unwin Hyman, 1989. – P.607-619.
- Zohary, D. and M. Hopf.** Domestication of Plants in the Old World. Oxford University Press. – 2000. – 316 p.

Pashkevich G.O.

PALEOBOTANICAL EVIDENCE OF AGRICULTURE IN NEOLITHIC AND ENEOLITHIC AGE

Paper deals with evaluation and interpretation of available paleobotanical data related to the problem of early agriculture, in particular on the territory of Ukraine and adjacent areas.

ЖУРАВЛЬОВ О.В.

**ТВАРИННИЦТВО ТА
МИСЛИВСТВО У
ТРИПІЛЬСЬКИХ ПЛЕМЕН НА
ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ**

У статті на основі визначень остеологічного матеріалу встановлюється наявність кількох типів тваринництва у трипільського населення. Аналізується динаміка змін у тваринництві та мисливстві на різних територіях – від раннього до пізнього трипілля.

Дослідження остеологічних матеріалів з поселень Трипільської культури почалося ще у 20-х роках ХХ ст. Московський палеонтолог В.І.Громова 1927 р. надрукувала статтю про результати досліджень кісток тварин з трипільських поселень Кринички, Коритне, Щербате, Любушка-Посад та Сушковка [Громова, 1927, с 83-121]. На жаль, через невеликі вибірки та недосконалість (і навіть відсутність) на той час відповідних методик, сьогодні ця публікація має лише історіографічне значення.

Десять років потому вийшла друком стаття І. Г. Підоплічка за результатами досліджень кісток тварин з трипільських поселень Халеп'я, Андріївка та Усатове [Підоплічка, 1937, с. 111-120]. Тут вибірки вже цілком придатні для певних визначень, але дослідник виявив серед фауни цих пам'яток кістки свійських віслюка та кота, перебування яких у часи трипілля на нашій території дуже й дуже сумнівне. У той же час зі звітів не зрозуміло, чи ці кістки знайдені у трипільському шарі, чи в шарах з більш пізніх перекопів. Слід пам'ятати, що археозоологи у питаннях датування остеологічних матеріалів цілковито залежать від археологів. І якщо останні передають палеозоологам фауністичні матеріали з об'єктів з порушену стратиграфією, то виникають курйози на кшталт згаданого.

На жаль, подібне спостерігаємо і в пізніших публікаціях І. Г. Підоплічка [Підоплічко, 1956]. Знову то тут, то там “пробігають” у трипіллі свійські коти. За тридцять років роботи з остеологічним матеріалом із трипільських поселень (а це вже понад сто тисяч переглянутих кісток) мені не трапилася жодна кістка свійського кота. Отож, або Івану Григоровичу надзвичайно щастило, або кістки кота потрапили до трипільських шарів з пізніших відкладів.

Нижче наводяться остеологічні дані тільки з тих трипільських поселень, датування яких не викликає сумнівів. Зазначу, що ці дані можуть відрізнятися від вже опублікованих по тому чи іншому поселенню раніше, оскільки розкопки тривають, і фауністичні колекції весь час поповнюються. Розрахунки проведено за показником “мінімальне число особин”. Фактичні дані наведено в таблиці 1.

ZHURAVLEV O.P.

**STOCK-BREEDING AND HUNTING
OF TRYPOLIAN TRIBES ON THE
TERRITORY OF UKRAINE**

На трипільських поселеннях Середнього Подністров'я в ранній час (період А) мали місце, на нашу думку, два типи тваринництва. На поселенні Лука-Врублівецька [Бибикова, 1953, с.412-413, табл.1] першість серед свійських тварин посідала свиня (табл.1). На поселенні Бернашівка переважало розведення великої рогатої худоби. Різниця у видовому співвідношенні свійських тварин настільки значна, що мова може йти, як вже зазначалося, тільки про два типи тваринництва в ранній період існування трипільського населення в цьому районі. Цікаво, що за археологічними даними локальні варіанти в трипільській культурі з'являються лише на етапі В2 [Відейко, 2002, с. 92].

Тут вважаю за доцільне звернути увагу на одне зауваження В.Г.Збеновича: “...Дехто з фахівців-палеозоологів включає коня часу раннього трипілля у список домашньої фауни. Однак відсутність даних про доместикацію коня раніше другої половини VI тис. до н.е. і нечисленність його в ранньому трипіллі (у середньому 3-4 особини на поселення) не дозволяють погодитись з такою точкою зору” [Збенович, 1980, с.141-143].

З цього приводу можу сказати наступне. Щодо визначень В. І. Бібікової Й. О. О. Коваленко у мене нема підстав для сумнівів, оскільки я теж брав у тому участь. Стосовно ж питання про час появи у нас свійського коня, нагадаю, що ще за десять років до монографії В.Г.Збеновича вийшла друком робота В.Й.Цалкіна, де появу у нас цього виду віднесено до доби неоліту [Цалкін, 1970, с.201]. Що це, незнання літератури, чи ігнорування фактів, які не влаштовували археолога?

Слід додати, що на сьогодні кістки свійського коня відомі також з поселень буго-дністровської неолітичної культури (до речі, у деяких місцях разом із кістками дикого коня тарпана), які датуються VI тис. до н.е. [Журавльов, Котова, 1996, с.9-10]. Але знову це не влаштовує декого з археологів [Ларина, 1999, с. 93].

У Побужжі на етапі А теж наявні два типи тваринництва. Так, поселення Сабатинівка-2 [Підоплічко, 1956, с.77-78] відрізнялося від поселення Гребенюків Яр [Журавлев, 1990, с.137] переважанням скотарства, а Майданецьке-II (розкопки М. М. Шмагля,

М. Ю. Відейка, В. А. Круца, С. М. Рижова) – розвитком конярства (табл.1).

У середньому Трипіллі (етап В) для Побужжя маємо дані для двох поселень етапу В1 (табл.1). Це Василівка (розкопки В. О. Шумової) і Березівське поселення, або Березівська ГЕС (розкопки О. В. Цвек). Там теж спостерігається подібне явище. А от схожості між поселеннями етапу А і етапу В1 немає.

Дуже цікавим є поселення Більшівці у Середньому Подністров'ї (розкопки Т. М. Ткачука та І. Т. Кочкіна). Культурний шар тут був порушений у пізніші часи, але вдалося виявити дві господарчі ями, де була лише трипільська кераміка етапу В1-В2 (табл.1). Тут знайдено дуже багато кісток коней, причому на деяких фаланах цих тварин (а також і великої рогатої худоби) помітні патологічні зміни, які зазвичай спостерігаються у тварин, які зазнавали дуже значних фізичних навантажень. Я це називаю “робочою патологією”. Отже, можливо, тут мав місце ще один тип тваринництва середнього трипілля. Але велика кількість кісток коней (їх більше, ніж на всіх інших трипільських поселеннях разом узятих) дещо насторожує. Є, щоправда, цьому й аналоги, хоча трохи далеченько. Це – племена середньостогівської культури на Дніпрі, у яких свійський кінь займав перше місце серед свійських тварин [Журавлев, Маркова, 2000, с.40-43]. Варто було б здійснити радіовуглецеве датування кісток коней з Більшівців, щоб упевнитися в їх належності саме до трипільського шару. Проте, на це, як завжди, немає коштів (це – до питання, чому українські археозоологи самі не датують остеологічні матеріали).

На поселенні Конівка в Середньому Подністров'ї, яке датується періодом В2 (розкопки М. М. Шмаглія та С. М. Рижова), переважало скотарство (табл.1) [Журавлев, 1990, с.137; 2000, с.45-46].

Як бачимо, і в середньому трипіллі у Середньому Подністров'ї мали місце два типи тваринництва. На етапі В1 при відносній перевазі скотарства більше уваги приділяли розведенню свиней, а на етапі В2 – дрібної рогатої худоби. Можна зробити припущення, що на етапі В2 відбулося зменшення площі лісів. Це могло статися або внаслідок аридизації клімату, або через діяльність людини (а швидше всього спрацювали обидва чинники). Тому тваринництво на етапі В зовсім не мало аналогій у попередній час.

При порівнянні поселення Коломийщина-2 етапу В2 у Середньому Подніпров'ї [Підоплічка, 1956, с.72-73] з Коновкою (табл.1) привертає увагу схожість їх тваринництва, чого не помічалося раніше. Отже, в середньому трипіллі різниця в тваринництві між різними районами практично зійшла нанівець.

Проміжним між середнім та пізнім трипіллям у Середньому Подністров'ї є поселення Велика Слобідка, урочище Хрестате (розкопки Т. Г. Мовші), яке датується етапами В2-С1. Тут, при незмінному у середньому трипіллі переважанні скотарства, майже однакову увагу приділяли розведенню дрібної рогатої худоби і свиней. І знову аналоги такому веденню

тваринництва в Середньому Подністров'ї для раннього і середнього етапів трипілля не відомі.

Для трипільських поселень Середнього Подністров'я останнього періоду існування цієї культури (етап С1-С2) маємо такі дані про тваринництво [Журавлев, 1990, с.137; 2000, с. 45-46] на поселеннях Жванець в урочищі Лиса Гора та урочищі Щовб (розкопки Т. Г. Мовші). І тут між двома дослідженями поселеннями спостерігаються відмінності у тваринництві (табл.1). Знову два типи ведення тваринництва? Цікаво, що Щовб має майже одинаковий з Хрестатим відсоток свині та дрібної рогатої худоби, але відсотки інших свійських тварин у них відмінні.

Підсумовуючи результати аналізу остеологічного матеріалу з трипільських поселень Середнього Подністров'я, відзначимо, що за характером ведення тваринництва між ними майже немає схожості. Отже, можна зробити висновок, що при веденні тваринництва основними чинниками, з якими доводилося рахуватися населенню, були природні умови, які весь час змінювалися (в тому числі і під впливом самих людей) і примушували трипільців вести своє господарство саме так, а не інакше.

На поселенні Майданецьке-І в Побужжі (розкопки М. М. Шмаглія, М. Ю. Відейка, В. А. Круца, С. М. Рижова) в етап С1 переважала велика рогата худоба, дали йшли свиня та дрібна рогата худоба [Журавлев, 1990, с.137]. На поселенні Коломийщина-1 (до війни – Халеп'я) у Середньому Подніпров'ї в етап С1, при об'єднанні всіх даних [Підоплічка, 1937, с.114, табл.1; 1956, с.71-72], друге місце, після великої рогатої худоби, посідала дрібна, за нею йшла свиня. На поселенні Ігнатенкова Гора в Подніпров'ї (розкопки М. Ю. Відейка) в етап С1 перевагу віддавали свинарству, як і на інших поселеннях цього часу в цьому районі (табл.1). Нарешті, на поселенні Сандраки в Побужжі [Короткевич, 1956, с.131, табл.1] в етап С2 переважало свинарство (табл.1).

Таким чином, у пізньому трипіллі, як і в ранньому, в лісостеповій зоні України знову спостерігається кілька типів тваринництва. У Подністров'ї переважало скотарство, друге місце займало свинарство, за ними йшло розведення дрібної рогатої худоби. У Подніпров'ї, при переважанні скотарства, друге місце відводили розведенню дрібної рогатої худоби. У Побужжі переважало свинарство. Цікавим видається цей розвиток свинарства у Сандраках, можливо, пов'язаний із зростанням площі лісів. А от чим викликане було це зростання: зменшенням „тиску” на природу з боку трипільців, кліматичними змінами, чи ще чимось – поки що сказати важко.

На етапі С2 з'являються трипільські поселення і в Північному Причорномор'ї. Тут досліджено поки що тільки два пізньотрипільські поселення – Маяки й Усатове, де переважала дрібна рогата худоба (це неважко передбачити, враховуючи степове розташування цих поселень), за нею йшли велика рогата худоба, кінь, свиня (знайдена тільки на

ТАБЛИЦЯ 1

Вид	Олександрія, середньостогівська культура		Середній Стіг-II, середньостогівська культура		Костянтинівка, середньостогівська культура		Прися, культура пивиха	
№№ п/п	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
1.								
2.	5	36	2	14	8	19	7	50
3.								
4.								
5.	3	21	8	58	17	40	1	7
6.			1	7	4	10		
7.	6	43	2	14	6	14	6	43
8.			1	7	7	17		
9.	14	100	14	100	42	100	14	100
10.								
11.					3	7		
12.								
13.								
14.								
15.	3	27	2	50	3	8		
16.					3	8		
17.					3	8		
18.								
19.								
20.					3	8		
21.								
22.								
23.								
24.								
25.								
26.					1	2		
27.			1	25	1	2		
28.								
29.								
30.								
31.								
32.								
33					3	8		
34.								
35.	5	46			7	18	2	50
36.	2	18	1	25	12	30		
37.	1	9						
38.								
39.								
40.							1	25
41.								
42.							1	25
43	11	100	4	100	39	100	4	100
44								
45	14	56	14	78	42	52	14	78
46	11	44	4	22	39	48	4	22
47.	25	100	18	100	81	100	18	100

ТАБЛИЦЯ 1 (ПРОДОВЖЕННЯ)

Вид	Зелена Діброва, етап С1 трипільської культури		Пекарі-2, етап С1 трипільської культури		Сандраки, етап С2 трипіль- ської культури		Маяки, етап С2 трипільської культури		Усатове, етап С2 трипільської культури		Молюхів Горб, Середньо- стогівська культура	
№№ п/п	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
1.												
2.	2	25	2	14	14	23	129	15	228	31	8	28
3.	2	25			1	2			322	44	2	7
4.	2	25							5	1		
5.	1	12,5	2	14	13	21	545	64	7	1	3	10
6.			7	50	16	26			19	3	4	14
7.	1	12,5	2	14	9	14	104	12	9	14	10	34
8.			1	8	9	14	73	9	12	2	2	7
9.	8	100	14	100	62	100	851	100	720	100	29	100
10.												
11.					2	4	20	15	2	3	1	2
12.												
13.												
14.												
15.					11	2			1	1	4	12
16.									3	4		
17.					3	5	15	12	18	27	1	2
18.					4	7	2	1				
19.											1	2
20.												
21.												
22.												
23.												
24.							1	1				
25.							4	3			1	2
26.					2	4	1	1	1	1	1	2
27.											1	2
28.							3	2			1	2
29.					1	2					1	2
30.							1	1				
31.					6	11						
32.												
33.							32	24				
34.									22	32		
35.			2	22	5	9			4	6	7	21
36.			3	34	11	20	41	31	12	18	3	10
37.			1	11	4	7			3	4	8	24
38.			1	11	3	4					3	10
39.												
40.			1	11	4	7	12	9			2	7
41.			1	11								
42.									3	4		
43.			9	100	55	100	132	100	67	100	35	100
44.												
45.	8	100	14	61	62	53	851	87	720	91	29	45
46.				9	39	55	47	132	13	67	9	35
47.				23	100	117	100	983	100	787	100	64

ТАБЛИЦЯ 1 (ЗАКІНЧЕННЯ)

Вид	Олександрія, середньостогівська культура		Середній Стіг-II, середньостогівська культура		Костянтинівка, середньостогівська культура		Прися, культура пивиха	
№ № п/п	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
1.								
2.	5	36	2	14	8	19	7	50
3.								
4.								
5.	3	21	8	58	17	40	1	7
6.			1	7	4	10		
7.	6	43	2	14	6	14	6	43
8.			1	7	7	17		
9.	14	100	14	100	42	100	14	100
10.								
11.					3	7		
12.								
13.								
14.								
15.	3	27	2	50	3	8		
16.					3	8		
17.					3	8		
18.								
19.								
20.					3	8		
21.								
22.								
23.								
24.								
25.								
26.					1	2		
27.			1	25	1	2		
28.								
29.								
30.								
31.								
32.								
33.					3	8		
34.								
35.	5	46			7	18	2	50
36.	2	18	1	25	12	30		
37.	1	9						
38.								
39.								
40.							1	25
41.								
42.							1	25
43.	11	100	4	100	39	100	4	100
44.								
45.	14	56	14	78	42	52	14	78
46.	11	44	4	22	39	48	4	22
47.	25	100	18	100	81	100	18	100

Усатовому, в Маяках відсутня) й собака [Збенович, 1974, с.112, табл.1; Секерская, 1989, с.131-133, табл.8]. Отже, їй тут основними чинниками, які визначали характер ведення тваринництва, були природні умови (табл.1).

Спробуємо проаналізувати її роль мисливства на окремих трипільських поселеннях.

У ранній період розвитку трипільської культури в Середньому Подністров'ї значення мисливства було досить істотним (табл.1)¹. У середньому трипіллі в шарах етапу В2 поселення Конівка диких тварин складали 13% [Журавлев, 1990, с.138], на поселенні Більшівці етапу В1-В2 – 42% (табл.1). Якщо орієнтуватися тільки на даний показник, можна зробити висновок, що на поселенні Конівка більш розвинутим було відтворювальне господарство, ніж привласнювальне, нарешті – навпаки. Звісно, це слід розглядати лише як одну із спроб визначити напрямки господарства у трипільських племен. Поселення Хрестате за цим показником не відрізняється від Конівки [Журавлев, 1990, с.138; 2000, с.45-46] (табл.1). У пізнньому трипіллі знову зростає значення мисливства (табл.1), зокрема на Лисій Горі та Щовб [Журавлев, 1991, с.138; 2000, с.45-46]. Цей показник знову не надто відрізняється від аналогічних показників з поселень раннього трипілля, а також поселень середнього трипілля (Василівка та Більшівці). Отже, і тут привласнювальне господарство відігравало значну роль.

У Побужжі на поселеннях Сабатинівка-2 [Підоплічко, 1956, с.77-78] і Гребенюків Яр [Журавлев, 1990, с.138] на етапі А відтворювальне господарство було розвинене набагато краще, ніж у Середньому

Подністров'ї (табл.1). Цікаво, що тут розвиток відтворювального господарства прийшовся на раннє і пізнє трипілля, а привласнювального – на середнє трипілля, що відрізняється від аналогічних даних по Середньому Подністров'ю (табл.1). І на етапі В2 різниця щодо частки диких тварин між поселеннями Середнього Подністров'я і Побужжя майже не істотна. Як і в тваринництві, на етапі В2 відбувається, можна сказати, своєрідна „уніфікація“ господарства. А в Середньому Подніпров'ї стабільно переважає відтворювальне господарство.

На етапі С1 і в Побужжі, і в Середньому Подніпров'ї домінують свійські тварини (табл.1). Отже, в Побужжі знову переважає відтворювальне господарство, а в Середньому Подніпров'ї воно й так ніколи не здавало своєї позиції. Але на поселенні Ігнатенкова Гора в Середньому Подніпров'ї диких тварин було аж 88%. Проте склад фауни і характер самого поселення вказує на те, що тут ми, скоріш за все, маємо справу зі спеціалізованим мисливським поселенням. Очевидно у трипільців були й такі.

На етапі С2 в Побужжі на поселенні Сандраки [Короткевич, 1956, с.131, табл.1] знову зростає роль привласнювального господарства (табл.1). Що вплинуло на це – пояснити поки що важко. Може збіднілі землі вже не дозволяли займатися землеробством в необхідних масштабах, а може сталося щось інше – тут можна лише гадати.

У Північному Причорномор'ї мисливство практичного значення у трипільського населення не мало (табл.1). Очевидно, можливості для його розвитку в цьому районі обмежувала відсутність лісових масивів.

ПРИМІТКИ

¹ Хоча коня з поселення Бернашівка я, на відміну від В. Г. Збеновича, все-таки відніс до свійських тварин.

ЛІТЕРАТУРА

Бибикова В. И. Фауна раннетрипольского поселения Лука-Брулевецкая // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 38. – 1953. – С.411-458.

Відейко М. Ю. Трипільські протоміста. Історія досліджень. – К., 2002. – 142 с.

Громова В. И. Материалы к познанию Трипольской культуры // Ежегодник Зоологического музея АН СССР. – Т.XXVIII. – Вып.1. – 1927. – С.206-246.

Журавлев О. П. О животноводстве и охоте племен Трипольской культуры Среднего Поднепровья и Побужья // I полевой семінар. Раннеземледельческие поселения-гиганты Трипольской культуры на Украине. Тезисы докладов. – Тальянки-Киев, 1990. – С.134-138.

Журавльов О. П., Котова Н. С. Тваринництво неолітичного населення України // Археологія. – № 2. – 1996. – С.3-17.

Журавльов О. П. Археозоологічні дослідження пам'яток України. // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. – К., 1997. – С.49-52.

Журавлев О. П., Маркова Е. В. Остеологические материалы из поселения Молюхов Бугор // Археологічні дослідження в Україні 1994-1996 років. – К., 2000. – С.40-43.

Журавлев О. П. Животноводство и охота у трипільского населения Среднего Поднестровья // Міжнародны сімпозіум: Ад неалітизацыі да пачатку эпохі бронзы. Культурныя змены у міжрэччі Одры і Дняпра паміж XІ і II тыс. да н. э. Брэст, Рэспубліка

Беларусь, 28-31 мая 2000 года. Abstracte Book. – Poznan-Minsk-Brzesc, 2000. – С. 45-46.

Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. – К., 1974. – 173 с.

Збенович В. Г. Поселение Бернашевка на Днестре (к происхождению Трипольской культуры). – К., 1980. – 177 с.

Короткевич О. Л. Фауна пізньотрипільського поселення Сандраки // Збірник праць Зоологічного музею. — № 27. – 1956. – С.130-143.

Ларина О. В. Культура Линейно-ленточной керамики Пруто-Днестровского региона. // Stratum plus. – № 2. – 1999. – С.92-97.

Підоплічка І. Г. До питання про свійські тварини трипільських поселень (Халеп'я, Андріївка, Усатове) /

/ Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. – Кн.2. – К., 1937. – С.111-120.

Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. – Вип.2. –К., 1956. – 234 с.

Секерская Е. П. Новые остеологические материалы поселения Маяки // Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю. Памятники Трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. – К.: Наукова думка, 1989. – Приложение 2. – С.131-133.

Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы // Материалы и исследования по археологии СССР. – №161. – 1970. – 178 с.

Zhuravlev O.P.

STOCK-BREEDING AND HUNTING OF TRYPOLIAN TRIBES ON THE TERRITORY OF UKRAINE

Paper contains new data concerning composition of fauna on Trypolian settlements of Ukraine. Generalization of these data provides grounds to distinguish several types of stock-breeding among Trypolian tribes of Eneolithic age.

ТЕСЛЕНКО Д.Л.

**НЕВІДОМІ МАТЕРІЛИ З
ПОСЕЛЕННЯ СТРІЛЬЧА СКЕЛЯ
(ДОСЛІДЖЕННЯ
О.В.БОДЯНСЬКОГО
У 1943 Р.)**

Стаття інформує про дослідження, проведені О.В.Бодянським у 1943 р. на Стрільчій Склі – острівному поселенні в порожистій частині Дніпра. Опрацьовані матеріали підтверджують попередні висновки дослідників, зокрема й Д.Я.Телегіна, про належність матеріалів пам'ятки до доби неоліту, енеоліту та ранньої бронзи.

Стрільча Скеля – невеликий острівець у порожистій частині Дніпра – відома у вітчизняній археологічній науці завдяки неодноразовим дослідженням розташованого на ньому багатошарового поселення. Матеріали цієї безперечно неординарної пам'ятки завжди перебували у сфері наукових інтересів Д.Я.Телегіна, перу якого (у співавторстві з Л.Ф.Константинеску) належить, мабуть, єдина спеціальна публікація, присвячена Стрільчій Склі [Телегін, Константинеску, 1992, с.13-25].

Незважаючи на те, що дане поселення відоме вже більш ніж сторіччя, більш-менш значні розкопки пам'ятки проводилися лише тричі. У 1946 р. під час робіт Дніпровської експедиції дослідження на острові здійснювали А.В.Добропольський та В.М.Даниленко. Через 40 років розкопки пам'ятки поновила експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом Д.Я.Телегіна. Нарешті, у 1989 р. на Стрільчій Склі працювали співробітники археологічної лабораторії Дніпропетровського університету І.В.Морковіна та А.В.Андрісов. Окрім того, за інформацією Д.Я.Телегіна, пам'ятку неодноразово відвідував О.В.Бодянський [Телегін, Константинеску, 1992, с.13]. На щастя, головні археологічні роботи на острові проводилися вже після війни, адже матеріали кількох довоєнних обстежень пам'ятки виявилися безповоротно втраченими.

Тим цікавішою є невелика колекція кераміки, отримана О.В.Бодянським під час досліджень на Стрільчій Склі у 1943 р., що разом з іншими матеріалами була передана до Запорізького обласного краєзнавчого музею (ЗОКМ) після смерті дослідника. Відомості про ці роботи відсутні у літературі. Завдяки люб'язності директора ЗОКМ Г.І.Шаповалова та допомозі запорізьких археологів З.Х.Попандопуло та А.Л.Антонова, мені пощастило ознайомитися з цими матеріалами. Зовнішній вигляд кераміки, кількісне співвідношення фрагментів посуду з різних шарів пам'ятки дозволяють припустити, що ці матеріали отримано не внаслідок зборів на поверхні, а, ймовірно, розкопками або ж, принаймні, шурфом.

TESLENKO D.L.

**THE UNKNOWN MATERIALS
FROM THE SETTLEMENT
OF STRILCHA SKELYA
(I.V. BODYANSKY'S RESEARCH
IN 1943)**

Технологічні та морфологічні ознаки кераміки дозволяють поділити усю сукупність фрагментів на три групи, що репрезентують, напевне, різні шари пам'ятки. Найдавнішими можна вважати уламки посудин сіро-жовтого та жовтого кольору з домішкою піску або жорстви у тісті. Кераміка відносно тонкостінна, зі слідами загладжування поверхні. Це – фрагменти вінець з комірцевим потовщенням із зовнішнього боку, уламки стінок та придонних частин посудин, а також невелике, ледь увігнуте дно. Усі вони орнаментовані, включно з нижньою поверхнею дна (рис. 1).

Головним елементом орнаменту, як уже неодноразово зазначали дослідники пам'ятки, є різні за глибиною відступаючі наколи підтрикутної форми, що іноді утворюють своєрідні ланцюжки. Також відмічені випадки нанесення відбитків гребінцевого штампу (рис. 1.6) та прокреслених ліній (рис. 1.5). Зазначені елементи декору утворюють різноманітні лінійні та геометричні композиції.

Подібна кераміка належить до старожитностей азово-дніпровської культури, згідно В.М.Даниленку [Даниленко, 1974, с.45, 47], або ж до надпорізької культури дніпро-донецької спільноти, за Д.Я.Телегіним [Телегін, 1968; 1991, с.23-25]. Численні аналогії розглянутій кераміці виявляють себе в синхронних побутових та поховальних пам'ятках Дніпровського Надпоріжжя, які відносяться до найпізнішого (ІІб) етапу надпорізької культури [Телегін, 1968, с.73-83; 1991, с.23; Телегін, Константинеску, 1992, с.19]. Однак найбільш цікавою є знахідка фрагмента вінець, прикрашених відбитками гребінцевого штампу та округлими ямками під комірцевим потовщенням (рис. 1.6). Ця знахідка дозволяє уточнити деякі спостереження Д.Я.Телегіна, який писав, що “лише на одній посудині сурської культури спостерігалися глибокі округлі ямки під зразом вінець, у той час як на інших посудинах стоянки такий тип орнаменту не зустрічається жодного разу” [Телегін, Константинеску, 1992, с.17].

Другу групу кераміки, що ми маємо у розпорядженні, складають фрагменти тонкостінних посудин переважно сірого кольору зі значною домішкою подрібненої черепашки в тісті. Їх поверхня, як зовнішня, так і внутрішня, часто вкрита розчосами. У колекції представлени уламки жолобчастих та прямих вінець, у тому числі й зі своєрідними напливами на зрізі, а також стінок посудин (рис. 2). Орнамент складається з ямок-наколів, насічок, відбитків крупного та дрібнозубчастої гребінки, що утворюють горизонтальні ряди, зигзаги, ялинки, заповнені геометричні фігури. Композиції розташовані на вінцях та верхній частині тулуба. Один фрагмент прикрашений насічками на зрізі вінець (рис. 2.4).

На думку Д.Я. Телегіна, матеріали енеолітичного шару Стрільчої Склі аналогічні знахідкам кераміки на поселенні Середній Стіг, Ігренському могильнику та інших місцезнаходженнях Нижнього Подніпров'я і відносяться до заключного етапу (Ів) дошнурового (волоського) періоду середньостогівської культури [Телегін, 1973, с.20]. Істотно відрізняється точка зору Ю.Я. Рассамакіна, який зазначає, що кераміка поселення Стрільча Скеля репрезентує самостійну традицію, відмінну від представлена на поселенні Середній Стіг. Услід за В.М. Даниленком, дослідник говорить про середньостогівський комплекс як відображення пізніх скелянських традицій [Rassamakin, 1999, р.75, 77].

Третя група кераміки морфологічно та технологічно відрізняється від перших двох. Вона репрезентована уламками посудин сірого, темно-сірого, зрідка сіро-жовтого кольору, практично без домішок. Черепок, на відміну від перших двох груп, має на зламі чорний колір; обпалення посуду слабке й нерівномірне. Внутрішня та зовнішня поверхня посудин укрита глибокими розчосами. Кераміка відносно товстоствінна.

Незважаючи на відсутність цілих форм, матеріали, які ми маємо, дозволяють припустити використання кількох типів посуду. Насамперед це горщики з прямыми циліндричними вінцями, серед яких, на підставі висоти вінець та профільованості плічок, можна виділити кілька різновидів. Також у колекції репрезентовані: фрагмент редькоподібної посудини з невисокими відігнутими вінцями та різким переходом до округлого корпусу (рис. 3.3); уламок горщика з прямыми потовщеніми вінцями, що плавно переходят

у похилі плічка (рис. 3.1); фрагменти двох чаш з дещо загнутим усередину краєм (рис. 3.2, 11). Певний інтерес становить уламок стінки посудини, якому, шляхом обробки по краях, було надано округлої форми (рис. 3.12).

Серед елементів орнаменту зустрічаються відбитки мотузки, "гусеничного", гребінцевого штампу, різноманітні наколи, насічки, прокреслені лінії. На кількох фрагментах спостерігаються трикутні у перетині наліпні пружки на переході від тулуба до вінець. Композиції представлени горизонтальними рядами, ялинками, навскісними лініями, що перетинаються.

Кераміка даної групи, напевне, походить з верхнього шару пам'ятки, який Д.Я. Телегін відносить до ямної культури, наводячи як аналогії матеріали середнього та верхнього шару Михайлівського поселення, а також інвентар поховальних пам'яток степового межиріччя Дніпра і Дону [Телегін, Константинеску, 1992, с.21]. В.М. Даниленко наполягав на ранньокатаомбній належності кераміки верхнього шару Стрільчої Склі [Даниленко, 1974, с.47].

У свою чергу відзначимо, що у розглянутій колекції немає фрагментів, які зіставлялися б з матеріалами середнього шару Михайлівки. З іншого боку, кераміка третьої групи знаходить найближчі аналогії серед посуду поселення Перун [Бондарь, 1990]. М.М. Бондарь, услід за О.Г. Шапошниковою та С.С. Березанською, припускає, що кераміка поселень типу Перун свідчить про синтез ямних та катакомбних традицій. Самі ж ці пам'ятки з'являються вже у пізньоямний час та передують КБК [Бондарь, 1990, с.48].

Таким чином, попри певну специфіку – відсутність матеріалів сурської та раннього етапу ямної культури, – репрезентована колекція кераміки з поселення Стрільча Скеля, з одного боку, відповідає існуючим на сьогодні інтерпретаціям пам'ятки, з іншого – дозволяє уточнити наші уявлення про неї. Очевидна своєрідність даного поселення обумовлена топографічними особливостями острова, умовами залягання культурного шару, специфікою некерамічних категорій інвентаря. Напевне, відповіді на ті численні питання, які виникають при вивчені пам'ятки, може дати лише публікація всіх матеріалів майже цілковито розкопаного поселення.

ЛІТЕРАТУРА

Бондарь Н.Н. Поселение эпохи ранней бронзы на Нижнем Днепре // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск: ДГУ, 1990. – С.38-50.

Даниленко В.Н. Энеолит Украины. – К.: Наукова думка, 1974. – 175 с.

Телегін Д.Я. Дніпро-Донецька культура. – К.: Наукова думка, 1968. – 258 с.

Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. – К.: Наукова думка, 1973. – 172 с.

Телегін Д.Я. Неолитические могильники мариупольского типа. – К.: Наукова думка, 1991. – 96с.

Телегін Д.Я., Константинеску Л.Ф. Многослойное поселение на Стрільчей Склі епохи неолита-энеолита в Днепровском Надпорожье // СА. – 1992. – №1. – С.13-25

Rassamakin Yu. The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500-2300 BC // Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe. – McDonalds institute monograph, 1999. – P.59-182.

Teslenko D.L.

THE UNKNOWN MATERIALS FROM THE SETTLEMENT OF STRILCHA SKELYA (A.V.
BODYANSKY'S RESEARCH IN 1943)

Strilcha Skelya – a small island in the cataracts part of the Dnieper – is famous by the multilayered settlement. It was excavated three times: in 1946, by A.Dobrovolsky and V.Danilenko; in 1986, excavations headed by D.Telgen; and in 1989, excavations continued by I.Morkovina and A.Androsov. Several times A.Bodyansky visited Strilcha Skelya and observed the site.

This paper provides preliminary information about A.Bodyansky's research on Strilcha skelya in 1943. Archaeological data represents three main horizons of the settlement: Neolithic, Eneolithic and Early Bronze Age.

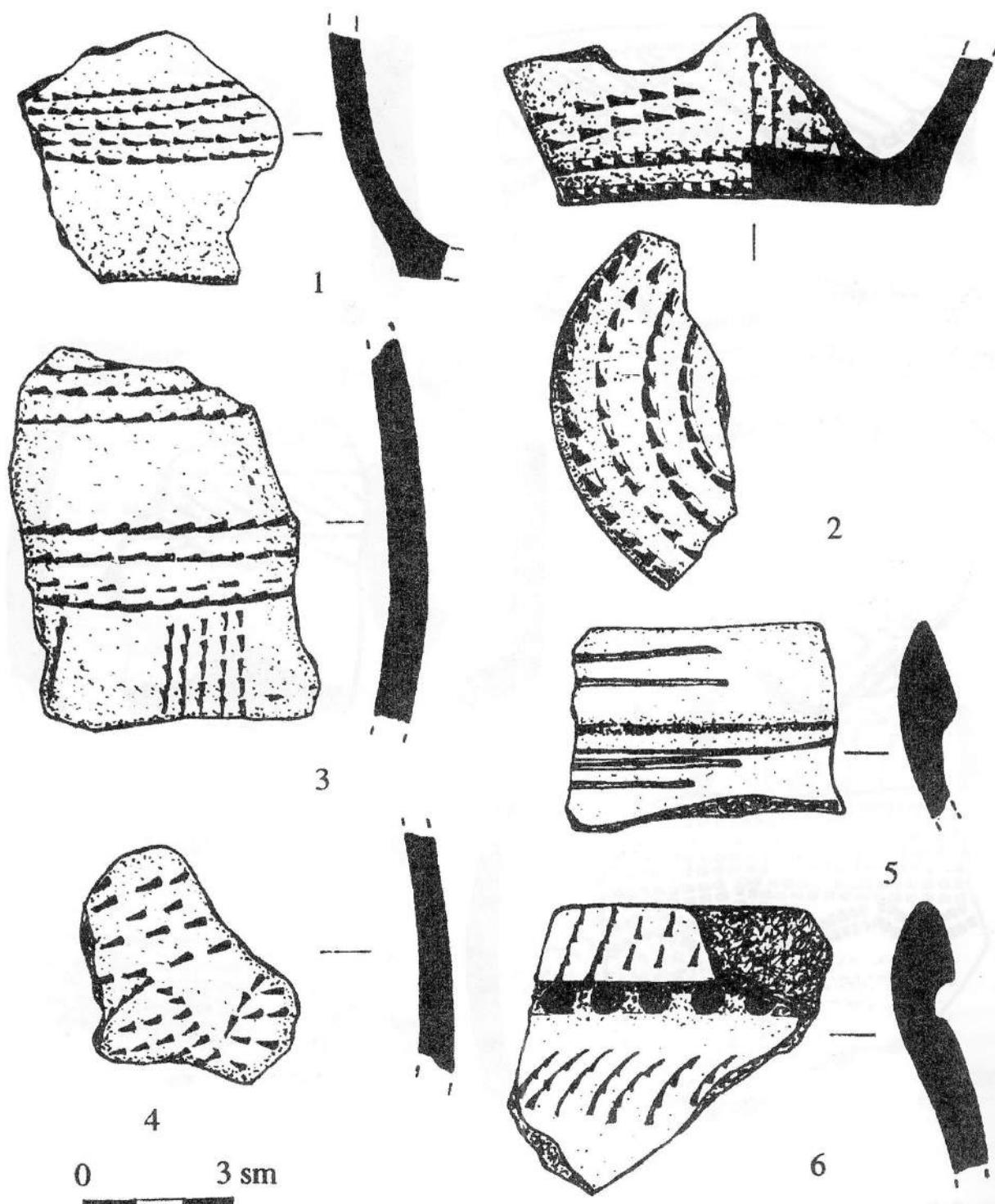

Рис. 1. Стрільча Скеля. Кераміка.

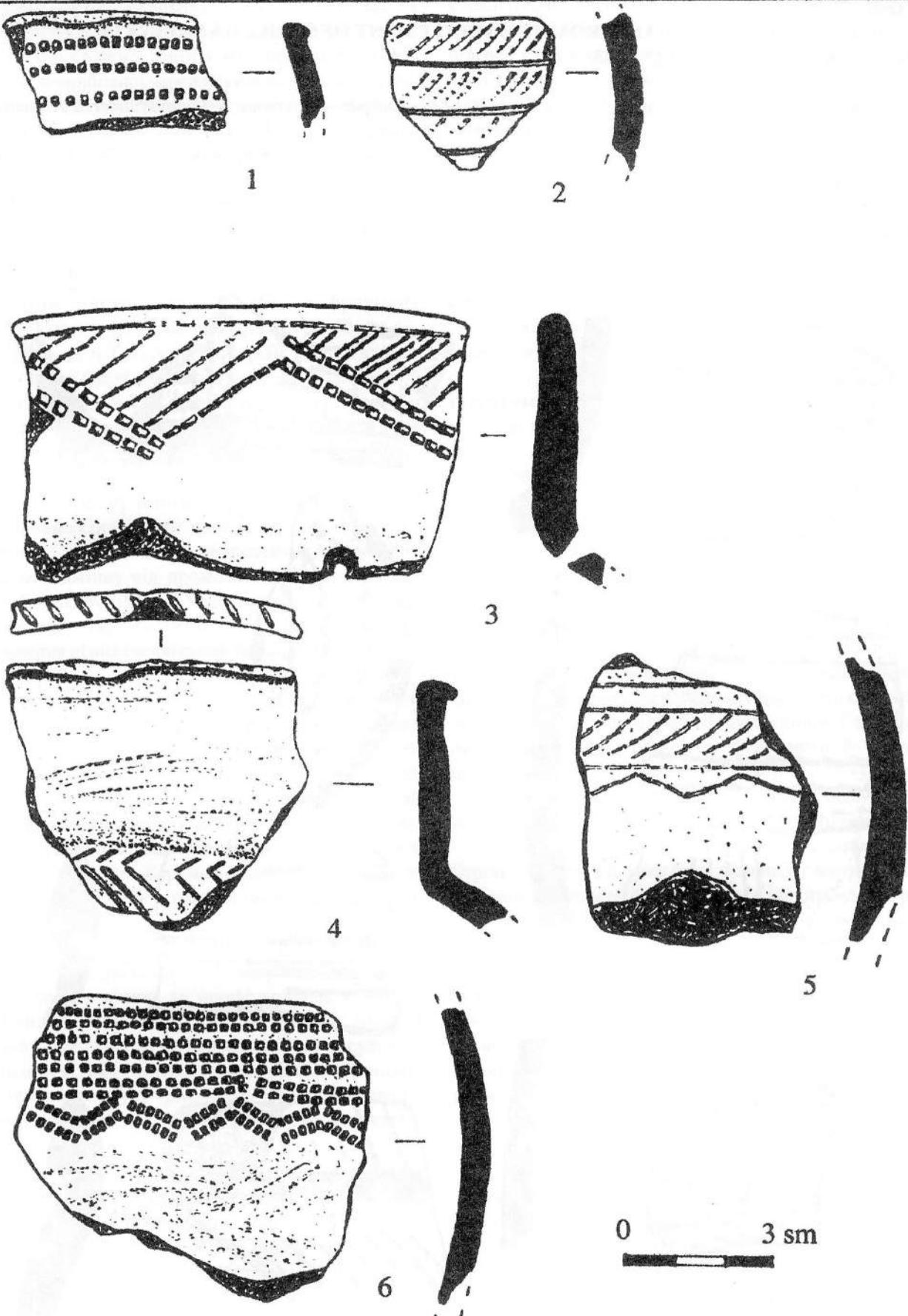

Рис. 2. Стрільча Скеля. Кераміка.

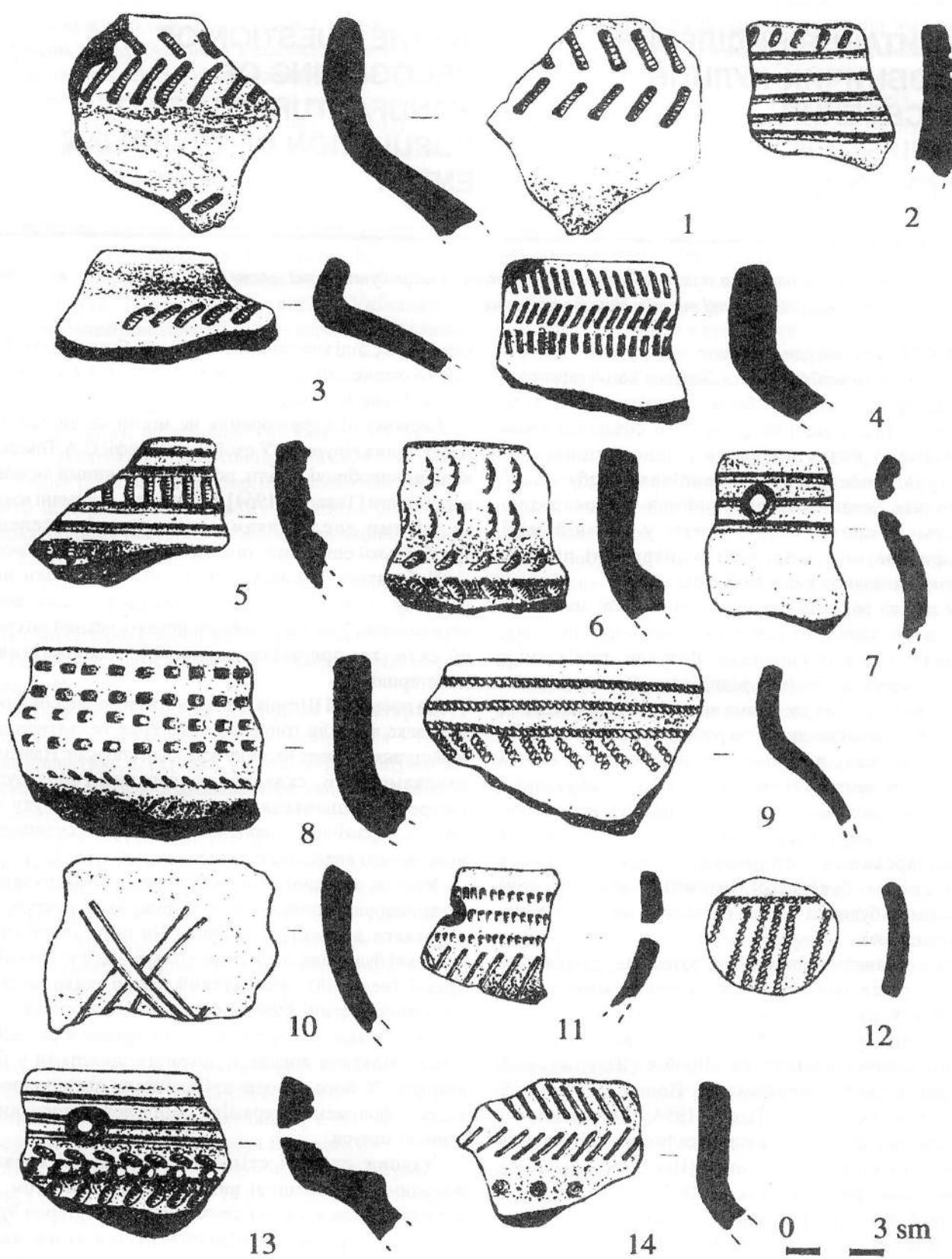

Рис. 3. Стрільна Скеля. Кераміка.

ЦВЕК О.В.

ДО ПИТАННЯ ВИДІЛЕННЯ ВИРОБНИЧИХ КУЛЬТІВ У НАСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ

В статті узагальнюються дані про ритуали та культову атрибутику, які могли бути пов'язані з окремими видами господарської діяльності трипільського населення.

Д.Я.Телегін завжди приділяв велику увагу історії племен трипільської спільноти. Завдяки його старанням значно просунулась проблема датування пам'яток Трипілля [Телегін, 1985]. За його сприяння було досліджено низку поселень східнотрипільської культури: Веселий Кут, Миропілля, Гарбузин. У розкопках останнього він приймав безпосередню участь. У пропонованій статті у значній мірі використовуються артефакти, отримані під час розкопок згаданих вище пам'яток.

У період розквіту племена трипільської спільноти досягають значного рівня економічного розквіту, ускладнюється їх світогляд. Ритуали, пов'язані з культом родючості та інші, відправляються в селищних святилищах та біля домашніх вівтарів. У цей період на сході поширяються значні за розміром поселення (150, 270 га і більше), які відіграють роль економічних та культурних центрів. Вони мали складне планування з вуличною системою та велику кількість населення. Поселення забудовуються садибами з житловими та господарськими спорудами. Ускладнюється архітектура будівель. Наземні, багатокамерні глинобитні будинки в інтер'єрі мали лежанки, вівтарі, купольні печі.

Зі зростанням економічного потенціалу суспільства виділяються в окремі галузі керамічне, каменеобробне та домобудівне виробництва, які досягали рівня общинного ремесла. Формується ряд центрів по виготовленню керамічних виробів (Шкарівський, Варварівський, Андріївський, Володимирівський, Кошиловецький та ін.) [Цвек, 1994]. Унікальними є комплекси з двоярусними горнами та спеціалізованими майстернями: Веселокутський [Цвек, 2004, с.38-41], Жванецький [Мовша, 1971, с.228-234].

Злет відчувається також і в каменеобробному виробництві. Відомі комплекси по видобутку та обробці кременю: Бодаки, Поливанів Яр, Пекарі II та ін. Іноді цілі поселення займались виготовленням та збутом виробів із кременю. Особливої уваги заслуговує комплекс Коробчино-Рубаний міст. Населення, що лишило цю пам'ятку, займалось шахтним видобуванням кременю з подальшою його обробкою в майстернях спеціалізованого селища. На сьогодні це

TSVEK O.V.

TO THE QUESTION OF RECOGNIZING OF MANUFACTURE CULTS OF POPULATION OF TRYPOLIAN ENTITY

В статті узагальнюються дані про ритуали та культову атрибутику, які могли бути пов'язані з окремими видами господарської діяльності трипільського населення.

єдиний на сході комплекс кременевидобувної індустрії такого характеру у племен трипільської спільноти [Цвек, Мовчан, 2004].

Економічні перетворення не могли не викликати появу нових вірувань. У своїй монографії С.А.Токарев виділяє виробничі культури, пов'язані з певними видами виробництв [Токарев, 1964]. Матеріали, отримані нами та іншими дослідниками при вивчені поселень трипільської спільноти, підтверджують цей висновок.

У багатьох народів виробництво кераміки від початку і до кінця освячувалося культовою обрядовістю. У зв'язку з цим становлять певний інтерес об'єкти та предмети, виявлені в керамічних майстернях.

На поселенні Шкарівка в один житлово-виробничий комплекс входили гончарна майстерня та святилище. Майстерня займала частину житлової споруди. Навколо однокамерного, складної конструкції горна були зосереджені знаряддя для виготовлення посуду та відходи керамічного виробництва. Поруч із будинком-майстернею виявлено культову споруду (рис.1, 3).

Уздовж західної стіни святилища розміщувався багатошаровий глинобитний подіум, який поступово опускався до центру будинку. На його залощеній поверхні було влаштовано два вівтарі, звернуті на схід. Третій (великий) прямокутний вівтар знаходився у південній частині будівлі біля підніжжя подіуму. У північно-західному куті святилища виявлене овальної форми відкрите вогнище, звернуте щелепами у бік вівтарів. У його заповненні виявлено кальциновані кістки, фрагменти кераміки, мініатюрні посудини, глиняні конуси.

Уздовж східної стіни на підвищенні стояли посудини, прикрашені вишуканим орнаментом. У південно-східному куті поруч із великим вівтарем було виявлене округле заглиблення, стінки якого мали глиняну загладжену та випалену обмазку. На її дні виявлені миска та кубок. Під ними була підсипка із кальцинованих кісток, можливо бика, за визначенням В.І.Бібікової.

Звернуті на схід два вівтарі з сакральними заглибленнями, священне вогнище, посудини з "живою" водою, кальциновані кістки бика, знахідка у

вогнищі конуса – найдавнішого символу Великої богині-матері дозволяють вважати, що у шкарівському святилищі здійснювалися релігійні церемоніали, присвячені вогню та воді [Цвек, 1993, с.74-87].

Вогонь та вода були обов'язковими складовими для виготовлення з глини гончарних виробів. Можливо, в описаному вище святилищі майстер-гончар здійснював свої ритуали перед початком робіт. Святилище та будинок гончара входили в одну садибу, що також є підтвердженням наших висновків.

У деяких майстернях під одним дахом знаходилися і робочі, й культові об'єкти. Під час розкопок гончарного комплексу у Веселому Куті також виділяється обряд, що мав відношення до керамічного виробництва [Цвек, 1993, с.82]. Унікальний веселокутський комплекс по випалу кераміки складався із двох майстерень. Перша з них мала сушильну камеру, робоче приміщення майстра та двоярусний горн для випалу кераміки. За 2,5 м на захід від неї знаходилась інша майстерня, де виявлено залишки двоярусного горна та робочу площинку гончара. На особливу увагу заслуговує глинобитний вівтар, що знаходився в центрі цього приміщення. На ньому знайдено розписну біноклеподібну посудину, заповнену кальцинованими залишками черепа бика (рис. 1, 2).

При спорудженні гончарних печей трипільське населення здійснювало певні сакральні дії, свідченням чого є мініатюрні гляняні конуси, розташовані в певній системі під фундаментами стін печі першої майстерні (рис. 1, 1).

Більш пізнім часом датується майстерня із Тростянчика, яка конструктивно складалася з трьох приміщень (рис. 1, 5) [Цвек, 1994, 2004]. У центральній частині цієї споруди знаходився горн-тандир, а у східній житловій камері розташувався робочий майданчик майстра та вівтар округлої форми з закругленим бортником та чашоподібним заглибленням по центру. Поруч із ним були виявлені зооморфні (рис. 1, 6) та невеликі розписні посудини. До цього культового комплексу відноситься пінтадер, виготовлений із глини та прикрашений досить своєрідним мальованим орнаментом (рис. 1, 4).

Певну роль в культі, пов'язаному з виробництвом кераміки, відігравало уявлення про двох богинь, яке було поширене у давньоземлеробському світі. Відображення дуалістичної ідеї спостерігається на двох вівтарях Шкарівського святилища, в біноклевидній посудині на вівтарі в майстерні Веселого Кута. У всіх культах, пов'язаних з виробництвом кераміки, присутній символ бика. В ритуалах, присвячених керамічному виробництву, використовувались також згадані нами вище гляняні конуси. Простежується змістовий ланцюжок між сакральним значенням священного вогню, вівтаря, домашнього вогнища та горну. Згадані приклади свідчать про появу в трипільському суспільстві певних вірувань, які мали відношення до керамічного виробництва [Цвек, 1978, с.39-40; 1991, с.11-12; 1993, с.74-90]. Наявність

культурової виробничої обрядності відзначають і інші дослідники.

В.М.Бікбаєв вважає, що існував ритуал почищення (захоронення) відпрацьованих печей, під час якого умисно розбивалися посудини та руйнувались горни [Бікбаєв, 1990, с.85]. На подібне явище для Вінниччини вказує С.Гусєв [Гусєв, 1995, с.85]. Розташування окремих горнів або спеціалізованих майстерень за межами поселень (Жванець, Кошилівці) було пов'язане з їх пожежонебезпечною, необхідністю розташування ближче до води, а також – стабільним напрямком потоків вітру в низинах балок. Не виключено, що винесення горнів та майстерень в окремі місця мало також і сакральне значення.

Етнографічні матеріали дозволяють оцінити вагомість становища в суспільстві людей, відзначених божеством (причетних до виняткових ремесел), які користувалися повагою своїх одноплемінників. Забобонна свідомість людини повивала таємницею цих людей, їм приписувались таємні знання, магічна сила, чудотворні якості [Токарев, 1964, с. 297]. В обшинах з'являються професіонали, які здійснюють магічні обряди та зберігають традиції. Мабуть, гончар, котрий виготовляв вироби з глини та води, керував вогнем при випалі посуду міг бути також виконавцем ритуалів, пов'язаних із культом вогню та води. Сам процес ліплення предметів із глини, на думку С.М.Рижова, міг сприйматися, як акт творення світу [Рижов, 2002, с.5-6].

Майстри у формі та декорі виробів передавали своє бачення всесвіту. Особливо в цьому відношенні цікаві антропоморфні грушоподібні вази та зерновики з покришками. Їх форма та декор розглядаються як єдине ціле [Маркевич, 1989]. На ранніх поселеннях східного регіону в орнаментах такого типу часто поєднуються зображення змія-дракона (чоловіче верховне божество) [Тодорова, 1979, рис. 49, 49в; Николов, 1974, рис. 41, 45, 75; Збенович, 1991, с. 216-280] та лунниці – знак Великої богині-матері (рис. 2, 1-2). Символи цих божеств використовувалися в ритуалах і в більш пізній час, про що свідчать наведені у статті дані.

Орнамент однієї з подібних посудин із Березівського поселення відбивав сонячно-місячний цикл (рис. 2, 1). Від ліній землі, облямовуючи рельєфно жіночі груди, здіймаються вгору, ніби посередники між небом та землею, чотири змії. Різний розмір знаків місяця і певна кількість крапок біля кожного з них дозволяють вважати, що тут зображені місячні фази, зміна котрих лежала в основі місяцечислення. Річний рух землі навколо сонця передає чотиричастність середньої частини композиції [Цвек, 1993, с.86; 2004, с. 102-105].

Антропоморфні посудини з астрально-космогонічною символікою в орнаментальних композиціях притаманні всім періодам існування племен трипільської спільноти. Можна вважати, що візерунок, нанесений майстром на посудину та покришку, мав магічний зміст, підпорядкований культу родючості і, мабуть, відігравав роль оберега, тобто повинен був захищати його від псування.

У цьому відношенні особливо цікава у племен східнотрипільської культури нова форма посуду – “зерновик” та характерне йому орнаментальне оформлення спіральною стрічкою жолобчастого заглиблених орнаменту, який символізує небо з хмарами, сонцем та зорями (Шкарівка, Веселий Кут, Миропілля та ін.). Інколи їх декор мав і більш реальні змістові композиції. Фриз на зерновику, який походить із поселення Гребені (рис.2, 8) спіральною стрічкою передавав небо, падаючий дощ. Між його країлями розташовані антропоморфні постаті й символи снопів. Динамізм фігур та аналогії їм дають можливість вбачати в композиції відтворення ритуального танцю врожаю [Цвек, 1969, с.76-82; 2004, с.103].

Те, що ці орнаменти слугували оберегом та передавали бачення навколоишнього світу майстрами-професіоналами, стверджує й композиція на піфосі з Гребенів. Під спіральною стрічкою-небом гончар зобразив символ будинку – його фронтон із зооморфними деталями (рис.2, 11, 13). На посудинах з Коломийщини I [Пассек, 1949, рис. 77, 4], Верем’я (рис.2, 9), Жуківців (рис.2, 12) та інших пам’яток Подніпров’я (рис. 2, 10) зображені стилізовані рослинні елементи (дерево). В орнаментальних схемах із семантичними знаками на посудині та культових предметах, в яких були закодовані міфологічні сюжети, майстер відтворював сприйняття світу своїми одноплемінниками і передавав інформацію майбутнім поколінням. Нерегулярність деяких елементів орнаменту може свідчити про зародження у населення трипільської спільноти піктографічної знакової системи, наділеної сакральним змістом, на що звертають увагу дослідники як трипільського [Ткачук, 1993, с.91-100; 2000], так і інших суспільств первісності [Куштан, 2004, с.109-111].

Однією з провідних галузей виробничої діяльності населення трипільської спільноти було домобудівництво. Про його високий рівень свідчить архітектура трипільських селищ, забудованих садибами з одно та двохповерховими багатокамерними спорудами та господарськими об’єктами. Зведення будинку було колективною роботою, але традиції та конструктивні деталі, що зберігались давнім населенням протягом століть, свідчать про наявність в суспільстві майстрів-професіоналів, котрі керували цим процесом. Досить багатогранним був і набір знарядь, який використовувався при будівництві. Досконалими були також деталі інтер’єру: вогнища, купольні печі, вітари, лежанки, розписи стін. Будинок вважався священним місцем перебування сім’ї, його завжди шанували, а при спорудженні здійснювали певні ритуали.

Розираючи залишки жител, археологи виявляють так звані “будівельні пожертви” [Формозов, 1984, с.239]. Цей звичай існує й досі. Роль жертви виконують посудини, статуетки, частина або ціла тварина, покладені під підлогу (кут) майбутньої будівлі.

На думку ряду вчених, фізико-географічне середовище впливало на особливості побуту та

господарства давнього населення, що в свою чергу відображалось у специфічних рисах його духовної культури [Бромлей, 1983, с.26; Попова, 2003, с.213]. Цей процес можна простежити і в ритуалах, пов’язаних зі спорудженням будинку.

Для ранніх пам’яток трипілля під житлами частіше зустрічається поховання решток бика. Так при спорудженні житла № 1 у Поливановому Яру III, фіксується культова церемонія у вигляді жертвопринесення бика [Попова, 2003, с.212].

Пересування населення в інші кліматичні зони, зміна умов господарювання, де домінує мисливство (як це було на поселенні Березівка), вимагало зміни характеру “пожертви”. Тут вона виступає у вигляді якоїсь звірини. При будівництві жител на згаданому поселенні обряд супроводжувався похованням залишків дикої фауни. Частіше всього це були роги, поміщені в кути житлового об’єкту. В одній із землянок поселення у спеціальному заглибленні були виявлені роги тура.

Дещо пізніше, зі зміною напрямку в господарюванні, – коли у стаді починає переважати дрібна рогата худоба, іншою стає й “будівельна жертва”. Під підлогою одного із жител Веселого Кута виявлено поховання ягняти. На поселенні Гребені в Подніпров’ї під порогом житла № 2 виявлено поховання собаки. У цьому ж регіоні в Коломійщині I під підлогою жител № 24 та 25 знайдено посудини, заповнені кістками тварин. Аналогічна картина спостерігається на поселеннях Шкарівка, Веселий Кут, Гарбузин [Цвек, 1993, с.82].

На середньому етапі трипілля виявлено різновид цього ритуалу. Під підлогу будинку закладали глиняну фігурку, що зображувала бика, вівцю, кабана, оленя, рибу та ін. (рис.2, 6-7). Це явище відмічене при розбиранні багатьох споруд пам’яток типу Веселого Кута: Богачівка, Копіювата, Веселий Кут, Верем’я [Цвек, 1993, с.83]. Аналізуючи ритуали, пов’язані з будівництвом жител, Т.О.Попова також відзначає для Поливанового Яру III обряд закладки під підлогу глиняних фігурок [Попова, 2003, с.210-214]. Аналогічний ритуал зафіксовано для пам’яток культури кукутені на території Румунії [Dumitrescu, 1954, с.245].

За свідченням В.М. Массона, подібний обряд існував у давньоземлеробського населення Південної Туркменії. На Алтин-депе у фундаментах будинків знайдені статуетки [Массон, 1981].

Звичай закладати під підлогу будинків ритуальні атрибути має кілька значень. Це згадані “будівельні жертви” – обереги сім’ї та її добробуту; пов’язаний цей обряд також і з сімейним культом предків [Цвек, 1993, с.82-83].

Спорудження вогнищ-печей – головного атрибуту житла, мабуть, також супроводжувалось магічним церемоніалом. Спостерігається ритуальне поховання черепа бика біля вогнища в житлі № 5 в Луці-Врублевецькій [Бибиков, 1953, с.59, рис.34]. Роги бика були виявлені під вогнищем в Ленківцях [Черниш, 1959]. У напівземлянці № 5 Поливанового Яру III₂ на

дні житла поблизу вогнища зафіксовано сліди ритуальної трапези [Попова, 2003, с.212].

Про сакральність споруджуваних печей свідчить і ретельне декоративне їх оформлення магічними деталями. В житлах № 8 і 11 Коломийщини I спостерігалось пофарбування зовнішньої частини склепіння печі червоною вохристою фарбою [Пассек, 1949, с.123, рис.38]. Вікентій Хвойка, описуючи досліджені ним печі на поселенні біля с.Халеп'я, відзначає рельєфні карнизи та пофарбованість їх деталей у білий та червоний кольори. Особливо слід відзначити фігурне оформлення печей та пофарбованість їх щелеп в будинках поселень Кліців [Заець, Рыжов, 1992, с.26, 40, 60] та Володимирівка [Пассек, 1949, с.138]. Пофарбованість печі червоною фарбою спостерігалась на поселенні Незаможник [Овчинников, 2002, с.260-274]. Про оформлення печей магічними деталями свідчать залишки вогнища з Тимкова (рис.2, 3) та модель печі з Березівки (рис.2, 4). І вогнище, і модель декоровані звернутими до неба чашами. Близькі за формую вироби з Поливанового Яру опубліковані Т.О.Поповою, яка трактує їх як деталі віттарів [Попова, 2003, с.212, 31-32]. Аналогічні деталі має й віттар із Трушешт. Форма описаних вище чаш перегукується з округлими загиблennями віттарів (Шкарівка, Тростянчик та ін.), що зайвий раз підкреслює їх сакральність. З домобудівництвом пов'язаний значний асортимент знарядь праці: сокири, долота, тесла, різчики та ін. Характер їх робочого краю свідчить, що вони тривалий час були в ужитку [Коробкова, 1987; Цвек, 2003, с.165-168; Попова, 2003, с.176].

Досить цікавими є знахідки мініатюрних сланцевих сокирок на низці пам'яток: Лука-Врублівецька [Бибиков, 1953, с.96], Поливанів Яр III, [Попова, 2003, с.212], Березівка, Миропілля. Відомі вони і в кукутенських пам'ятках Румунії (Хебешешти [Dumitrescu, p.462, fig.46]). Такі моделі сокир, як зазначає Т.О.Попова, дослідники вважають амулетами; їм приписувалися цілющі властивості, що підтверджується етнографічними матеріалами [Попова, 2003, с.212].

Подібні вироби були досить широко розповсюджені в епоху енеоліту. М.Я.Мерперт пов'язує їх з культом сокири-тесла [Мерперт, 1975, с.163-172]. Поява сланцевих сокирок на пам'ятках трипільської спільноти дозволяє вважати, що використовувались вони тут в ритуалах, пов'язаних з домобудівництвом.

Культ бика, як один із головних елементів світогляду трипільського населення, знаходить відображення в оформленні споруджуваних будинків – у вигляді сакральних зооморфних деталей. Фронтон будинку прикрашався стилізованими рогами, вірогідніше всього – бика. Це відтворено в декорі одного із зерновиків. У розгорнутому орнаменті гребенівської посудини зображені фронтони будівель, увінчані стилізованими рогами (рис.2, 11, 13).

Але найреальніше передають деталі будівель їх моделі. Т.С.Пассек інтерпретує ці вироби як

відтворення багатогранності форм домобудівництва. До її думки приєднується більшість дослідників. Як культові предмети розглядав моделі жител Б.О.Рибаков, пов'язуючи екземпляри без інтер'єру з обрядами будівництва нового будинку [Рибаков, 1981, с.178]. Оформленню модельок жител давні майстри приділяли велику увагу. Багатьом із них надавали зооморфної форми, споряджали сакральними деталями [Гусев, 1995; рис. 7, 2] та орнаментом – оберегом (рис. 2, 5). Археологічні артефакти свідчать, що розпис моделей передавав реальний декор будівлі та носив магічний характер [Цвек, 2003, с.159-176].

На жаль, ми не завжди маємо відомості про умови знахідок цих унікальних предметів. Поза житлом була знайдена модель з Ворошилівки, а модель з Розсоховатки була виявлена в ямі під час будівництва льоху. Досить часто їх знаходять розбитими [Гусев, 1995, с.226].

Ретельне оформлення цієї категорії знахідок, їх зооморфізм, магічний орнамент та умови знаходження дозволяють вважати, що моделі виготовлялись для певних ритуалів, пов'язаних із житлобудівництвом. Можливо, перед зведенням значущих споруд на поселенні виготовлялись їх моделі, потім їх розбивали і хоронили, щоб у майбутніх будинках було благополуччя [Гусев, 1995, с.226]. Не суперечить цій думці й пояснення призначення моделей, що належить С.М.Бібікову. Він пов'язує моделі з культом предків, з турботами про померлих, котрі повинні були забезпечити благополуччя та родючість в суспільстві живих [Бібиков, 1953, с.202-204].

Кременеобробна галузь була однією з найдавніших у первісному виробництві. У трипільської спільноти найбільш розвинуту крем'яну індустрію мало населення Подністров'я. Уже на ранньому етапі розвитку трипілля тут зустрічаються різного роду розробки по добуванню та обробці кременю. Саме на Дністрі з'являються майстерні по виготовленню крем'яних знарядь. Пізніше виникають спеціалізовані селища, населення яких займалось добуванням, обробкою та обміном виробів із кременю. Дані про цей вид виробництва ми знаходимо у дослідженнях С.М.Бібікова, К.К.Черниш, Н.М.Сакун та ін. У своєму недавньому дослідженні Т.О.Попова на матеріалах Поливанового Яру переконливо показала еволюцію кремнеобробної індустрії та існування у населення, що лишило цю пам'ятку, спеціалізованого общинного ремесла [Попова, 2003, с.170-175]. Аналогічні процеси мали місце і на багатьох інших поселеннях Подністров'я [Черниш, 1969, с.61]. За сировину правив місцевий кремінь [Попова, 2003, с.170].

Дещо інша ситуація спостерігається у східному регіоні трипільсько-кукутенської спільноти. Тут майстри по обробці кременю працювали переважно на привізному матеріалі. Централізація виробництва не простежується. Лише на початку пізнього трипілля в цьому регіоні з'являються майстерні та спеціалізовані селища, населення яких займалось добуванням та обробкою кременю (Коробчино – Рубаний Міст [Цвек,

Мовчан, 1990, с.83-84; 1997, с.142-144; 2004] Пекарі II [Шидловський, Пічкур, 2003, с.121-128]). Навички цього виду виробництва, напевно, запозичені з заходу – населенням, яке прийшло з верхів'їв Дністра.

Вироби з кременю, які становили більшість знарядь праці в господарстві трипільських племен, не могли не залишити слідів їх використання в обрядовій практиці. Але про культути, пов’язані з цим видом виробництва, є досить мало свідчень.

Досліджуючи поселення середнього трипілля на Дністрі біля с.Жури та описуючи комплекс житла № 3, С.М.Бібіков звертає увагу на декоровану заглибленим орнаментом біноклеподібну посудину. Вона знаходилася на підлозі житла поблизу печі. В одному з розтрубів бінокля, заповненому перепаленими відщепами та дрібними крем’яними лусочками, знаходився також дволезовий наконечник стріли. Автор розкопок вказує на обрядове використання кременю в магічному церемоніалі, спрямованому на попередження небезпеки, яка загрожувала населенню селища [Бібиков, 1954, с.108].

Під час розкопок поселення східнотрипільської культури біля с.Миропілля (кінець середнього трипілля) в одному з жител поблизу віттаря також було виявлено посудину, заповнену перепаленими крем’яними відщепами та невеликими лусочками. Інші археологічні матеріали, виявлені в цьому житлі, не мали слідів вогню. Близькість ритуалу в Журах та Миропіллі, що виражається у заповненні посудин залишками крем’яного виробництва, наявність вогню, розташування посудин поблизу сакральних місць у житлі дає нам підстави гадати, що тут могли здійснюватись магічні обряди, пов’язані з кременеобробкою.

Досліджуючи майстерні по виготовленню знарядь із кременю Н.М.Скакун також звертає увагу на ритуальні обряди, пов’язані з цим видом діяльності. Публікуючи спеціалізовану кременеобробну майстерню з Поливанового Яру II, Т.О.Попова відзначає одну цікаву деталь – скучення грубо оброблених крем’яних жовен, втиснутих у глину і розташованих на певній відстані від майстерні. Жовна супроводжувалися

масивними відщепами, нуклеусами та відбійниками. Автор дослідження вбачає у цьому факті певний технологічний прийом. Не виключено, що скучення основних складових первинної обробки кременю, зібраних разом в одному місці, відображає магічний ритуал, пов’язаний з кременеобробним виробництвом.

Автори розкопок недавно відкритої в Пекарях II майстерні по виробництву знарядь із кременю, в публікації її матеріалів висловили припущення, що там теж проводились певні ритуали [Овчинников, Пічкур, 2003, с.210].

За спостереженнями дослідників, поселення досить рідко знаходилися поруч із місцями видобутку кременю. Можливо існувала певна заборона на заселення ділянок, що прилягали до розробок сировини. Розташування спеціалізованого поселення по обробці кременю (Рубаний Міст) на певній відстані від шахт по його видобуванню (Коробчина), що знаходилися на протилежному березі ріки Велика Вись, мабуть, свідчить про сакральність останнього. Поселення біля с.Бодаки з майстернями по виготовленню виробів з кременю також знаходилось опріч джерел сировини, на протилежному березі яру. Це явище спостерігалось і в інших місцях, де розвивалася крем’яна індустрія.

Цікавим є ще один аспект – використання кременю в ритуалах, пов’язаних із похованальними обрядами. В могильниках етапів СІ-СІІІ трипілля зустрічаються поховання, які супроводжувалися якісними виробами з кременю, що свідчить про певну їх участь в обряді. Не виключено, що застосовуючи сучасні методи аналізу для вивчення матеріалів похованальних комплексів, ми зможемо в майбутньому виокремити в трипільських могильниках поховання майстрів-професіоналів по виготовленню знарядь із кременю.

Пропонуючи це коротке узагальнення даних щодо ритуалів, які могли мати відношення до окремих видів виробничої діяльності трипільського населення, автор, жодним чином не претендуючи на остаточне вирішення проблеми, закликає до подальшої розробки питань, пов’язаних з культовою атрибутикою, що супроводжувала господарську діяльність трипільського населення.

ЛІТЕРАТУРА

Бібиков С.Н. Раннетрипольськое поселение Лука-Врублевецкая // МИА. – № 38. – 1953.

Бібиков С.Н. Археологические раскопки у селений Попенки и Журы на Днестре в 1952 г. // КСИИМК. – Вып. 56. – 1954.

Бикбаев В.М. Данные к ритуалу, связанному с оставлением кукутено-трипольских гончарных печей // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тезисы докл. – Тальянки – Веселый Кут – Майданецкое, 1990. – С.146-152.

Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. М., 1983.

Бібіков С.М., Шмаглій М.М. Трипільське поселення біля с.Гребені // Археологія. – XVI. – К., 1964. – С.132.

Бурдо Н.Б. Давні поселення України. К., 2000.

Гусев С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV-III тис. н.е. – Вінниця, 1995. – 298 с.

Засец И.И., Рыжов С.Н. Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге. К., 1992.

Збенович В.Г. Дракон в изобразительной традиции культуры Кукутени-Триполье // Духовная культура древних обществ на территории Украины. К., 1991. – С.216-280

Коробкова Г.Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР. – Л., 1987.

Куштан Д.П. Углубленный орнамент на сосудах культуры многоваликовой керамики конца средней – начала поздней бронзы среднего Поднепровья //

- Изобразительные памятники. Стиль, эпоха, композиции. Спб., 2004. – С.105-112.
- Маркевич В.И.** Антропоморфизм в художественной керамике культуры Триполье-кукутень // Памятники древнего искусства на территории Молдавии. – Кишинев, 1989.
- Массон В.М.** Алтын-Депе. Л., 1981.
- Мерперт** Ритуальные модели топоров на Эзеро// Памятники древнейшей истории Евразии. – М., 1975.
- Николов Б.** Градешница. София, 1974. – Рис. 41, 45, 75.
- Овчинников Э.В.** Производственно-хозяйственный комплекс трипольского поселения у хутора Незаможник // Stratum, № 2, 2001-2002. Спб., Кишинев, Одесса, Бухарест. – С.260-274.
- Пічкур Є.В., Овчинников Е.В.** Дослідження на трипільському поселенні Пекарі II // АВУ 2001-2002. – К., 2003. – С.207-211
- Пічкур Є.В., Шидловський П.С.** Комплекс кременеобробки поселення Пекарі II // Трипільські поселення-гіганти. К., 2003.
- Пасек Т.С.** Периодизация трипольских поселений // МИА. – № 10. – М-Л., 1949.
- Попова Т.А.** Поливанов Яр. СПб., 2003.
- Рыбаков Б.А.** Язычество древних славян М., 1981.
- Рижов С.М.** Гончарство племен трипольской культуры // Давня кераміка України. К., 2001.
- Телегін Д.Я.** Радіокарбонне і археомагнітне датування трипільської культури // Археологія. № 52. – 1985.
- Ткачук Т.М.** Знакова система Трипольської культури // Археологія. – № 3. К., 1993. С.91-100
- Ткачук Т.М.** Семіотичний аналіз трипільсько-кукутєнських знакових систем (мальованій посуд). – Івано-Франківськ, 2000.
- Тодорова Х.** Энеолит Болгарии. – София, 1979. – Рис. 43, 49в
- Токарев С.А.** Ранние формы религии и их развитие. – М., 1964.
- Формозов А.А.** Строительные жертвы на поселениях и в жилищах эпохи позднего металла // СА – № 4. 1984. С.239
- Цвек О.В.** Трипольська посудина з антропоморфними зображеннями // Археологія. – Т.XVI. – 1964. – С.76-82.
- Цвек Е.В.** О времени обособления гончарного ремесла в трипольском обществе // Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг. Тез. докл. – Ужгород, 1978. – С.39-40.
- Цвек О.В., Мовчан І.І.** Охоронні дослідження пам'яток культури Трипілля-Кукутені // Охоронні дослідження пам'яток археології на Україні. – Тези конференції. – Вінниця, 1990. – С.83-84.
- Цвек О.В.** Про культову обрядність гончарства Трипілля // Х Вінницька обласна історико-краєзнавча конф. – Вінниця, 1991.
- Цвек О.В.** Релігійні уявлення населення трипілля // Археологія – 1993. – №3 – С.74-90
- Цвек Е.В.** Гончарное производство племен трипольской культуры // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. – К., 1994.
- Цвек Е.В., Мовчан И.И.** Новый производственный комплекс трипольской культуры по добывче и обработке кремня // Развитие культуры в каменном веке. – СПб., 1997.
- Цвек Е.В.** Некоторые аспекты мировоззрения племен восточнотрипольской культуры // Святилища Археология ритуала и вопросы семантики. – СПб., 2000.
- Цвек Е.В.** Некоторые аспекты домостроительства у племен восточнотрипольской культуры // Петербургская трассологическая школа в изучении древних культур Евразии. – СПб., 2003. – С.159-176.
- Цвек Е.В.** Некоторые орнаментальные композиции на керамике восточнотрипольской культуры // Изобразительные памятники, стиль, эпоха композиции. – СПб., 2004. – С.102-105.
- Цвек Е.В., Мовчан И.И.** Энеолитический производственный комплекс по добывче и обработке кремня на реке Большая Высь. (в печати).
- Черниш К.К.** Ранньотрипольське поселення Ленківці на Середньому Дністрі. – К., 1959.
- Черныш Е.К.** Трипольские мастерские по обработке кремня // КСИА. – Вып.111. – 1967.
- Чохаджиев.** Археологически данни за календар в началото на каменномедната епоха // Археология. – Т.XXVI. – Вып.2-3. – София, 1984.
- Dumitrescu V., Dumitrescu H., Petrescu-Dimbovita M, Yostar N. Habasesti.** Monografie arheologica. – Bucuresti, 1954.

Tsvek O.V.

TO THE QUESTION OF RECOGNIZING OF MANUFACTURE CULTS OF POPULATION OF TRYPOLIAN ENTITY

Author investigates the problem of manufacture cults, i.e. practice concerned to rituals bound with distinct kind of production. Accumulation of new data and further elaboration of given problem will allow to shed additional light on attributes of cult accompanying the economic activities of the population of Tripolian entity.

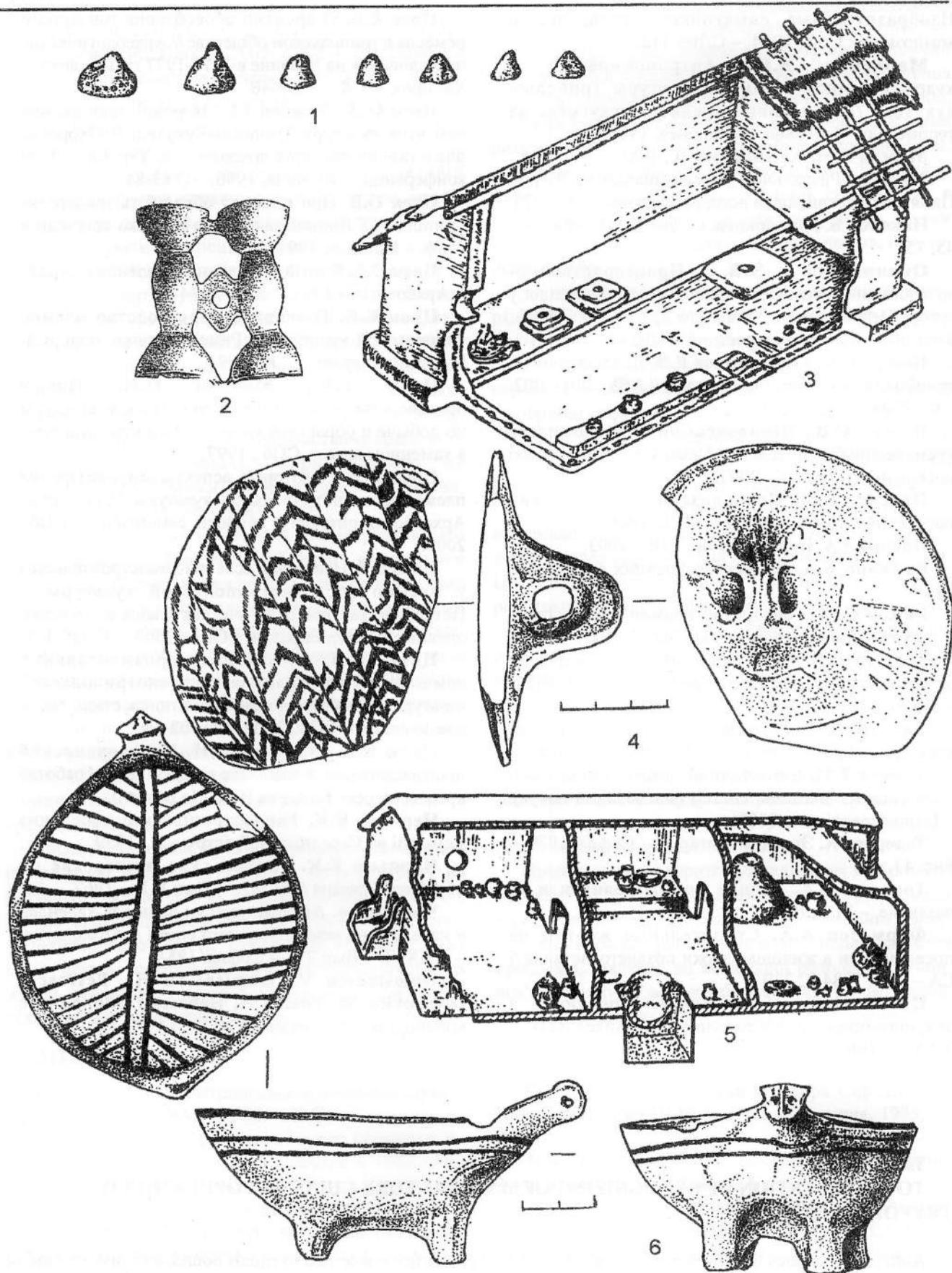

Рис. 1. 1 – мініатюрні конуси (Веселий Кут); 2 – біноклеподібна посудина (Веселий Кут); 3 – Шкарівське святилище (реконструкція); 4 – пінгадер (Тростянчик); 5 – гончарна майстерня (Тростянчик, реконструкція); 6 – зооморфна посудина (Тростянчик).

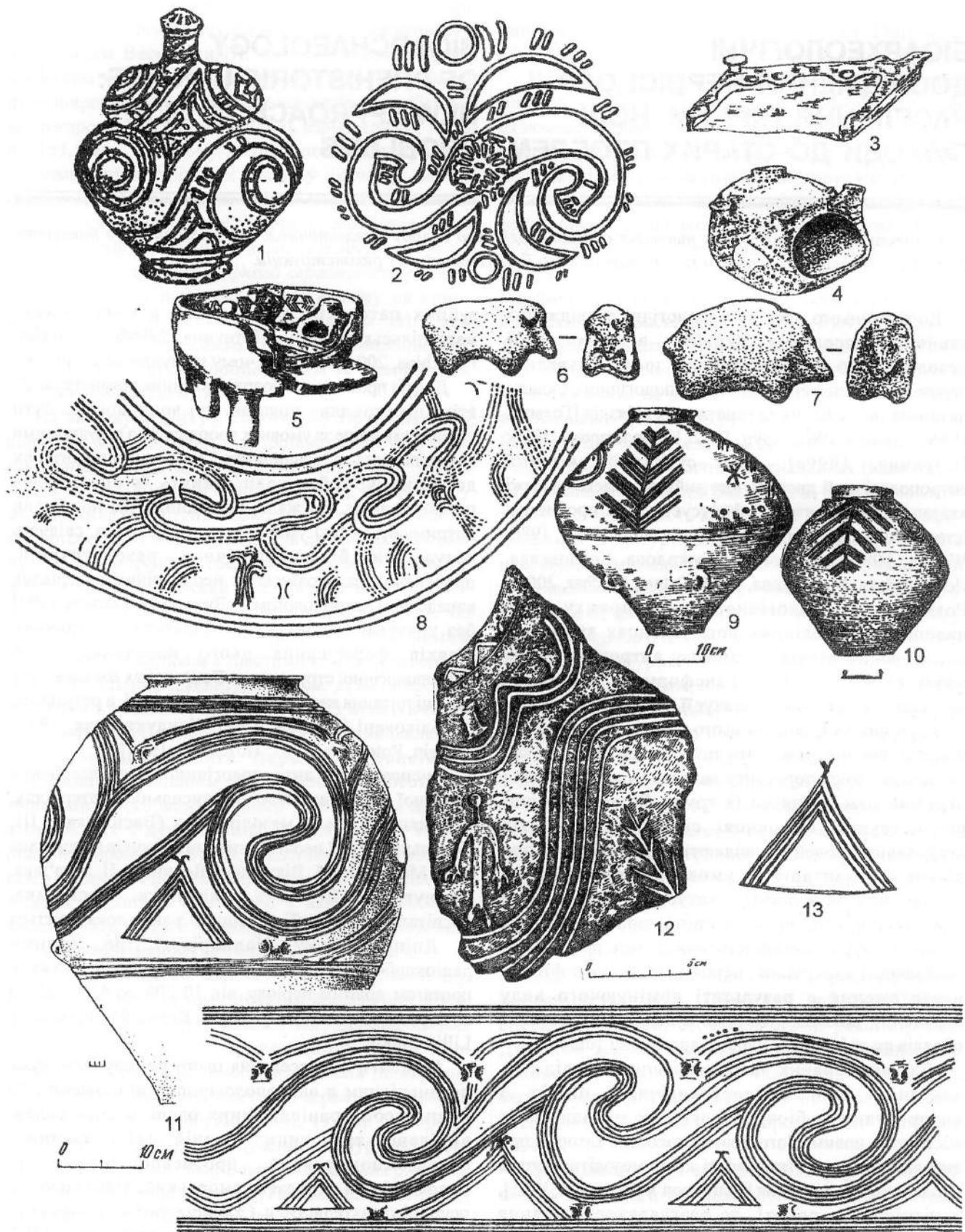

Рис. 2. 1 – антропоморфна посудина з покришкою (Березівка); 2 – розгорнутий орнамент покришки (Березівка); 3 – реконструкція вогнища (Тимково, за Н.Бурдо); 4 – модель печі (Березівка); 5 – модель житла (Попудня); 6–7 – зооморфна пластика (Веселий Кут); 8 – розгорнутий орнамент зерновика (Гребені); 9 – посудина з рослинним орнаментом (Верем’я); 10 – посудина з рослинним орнаментом (Київщина, за В.В. Хвойкою); 11 – піфос та його розгорнутий орнамент (Гребені); 12 – фрагмент зерновика (Жуківці); 13 – елемент орнаменту на піфосі (Гребені).

ПОТЕХІНА І.Д.

БІОАРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРВІСНОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: НОВІ ПІДХОДИ ДО СТАРИХ ПРОБЛЕМ

Стаття присвячена стану вивчення антропологічного складу мезолітичного та неолітичного населення території України та першим результатам його біоархеологічних реконструкцій.

До останнього часу антропологічні дослідження давнього населення України, в тому числі мезолітичного та неолітичного, зосереджувалися переважно на вивченні його антропологічного складу, питаннях походження та генетичних зв'язків [Гохман, 1966; Зиневич, 1967; Круц, 1972; Кондукторова, 1973; Потехина, 1999а]. Втім сучасний світовий антропологічний дискурс вже вийшов далеко за межі вказаного кола питань і фокусується на проблемах історичної екології стародавніх популяцій [Price, 1986; Walker, 1989; Liden, 1995; Бужилова, Козловская, Лебединская, Медникова, 1998; Ortner, Putchar, 2003]. Розвиток екологічного напрямку у палеоантропологічних дослідженнях зумовлює комплексний підхід до аналізу антропологічних матеріалів, значно трансформує структуру антропологічної науки, збагачує її новими методиками.

Реальним результатом цього наукового напрямку є біоархеологічні реконструкції, що являють собою комплексну характеристику населення, яке залишило окремий пам'ятник чи їх групу. Біоархеологічні реконструкції на основі скелетних залишків стародавніх людей дозволяють отримати дані про рівень їх адаптації до умов середовища через визначення загального статусу їх здоров'я та демографічні показники, що істотно варіювали у носіїв різних культур впродовж історичних епох; простежити особливості харчування; встановити основні фізичні навантаження в результаті домінуючого виду діяльності; виявити такі риси культурних традицій і обрядів як деформації черепа, трепанациї тощо.

Для вітчизняних антропологічних досліджень кам'яної доби палеоекологічний підхід з використанням біоархеологічних методик не є абсолютно новим. Його було застосовано автором при вивченні середньої тривалості життя мезолітичного та неолітичного населення Подніпров'я [Потехіна, 1981], а пізніше – в роботі, де розглядалося питання залежності масивності кісток черепа від екологічних та інших факторів в неолітичних популяціях Подніпров'я та енеолітичних групах Північно-Західного Причорномор'я [Потехіна, 1992]. Були проведені також перші визначення особливостей палеодіети на основі аналізу стабільних ізотопів та

POTEKHINA I.D.

BIOARCHAEOLOGY OF PREHISTORIC UKRAINE: NEW APPROACH TO OLD PROBLEMS

зубних патологій у похованих в могильниках маріупільського типу [Потехіна, 1999б; HaueSSLer, Potekhina, 2001, 2002], на чому ми зупинимось нижче.

Досвід проведення біоархеологічних реконструкцій, втім, переконливо показав, що вони можуть бути успішними лише за умови їх координації з результатами археологічних та “традиційних” палеоантропологічних досліджень, тобто коли стануть їх органічним продовженням. На жаль, дослідники ще не завжди дотримуються цієї умови, про що, зокрема, свідчать результати біоархеологічних реконструкцій, проведених на українських неолітичних матеріалах канадським антропологом К. Джекобсом [Jacobs, 1994] без урахування конкретних культурно-історичних шляхів формування цього населення, його антропологічної структури та її складових компонентів, хоча ці питання вже досить добре вивчені, а результати опубліковані [Гохман, 1966; Кондукторова, 1973; Telegin, Potekhina, 1987; Потехіна, 1999].

Висновки про антропологічний склад населення кам'яної доби базуються на чисельних матеріалах, отриманих з трьох мезолітичних (Василівка I, III, Волоський) та 12 неолітичних могильників (Василівка II, V, Микільський, Вільнянка, Вовніги I, II, Мар'ївка, Ясинуватка, Дереївка, Капулівка, Йосипівка, Госпітальний Пагорб), більшість з яких локалізується у Дніпровському Надпоріжжі. За даними радіокарбонного датування, ці некрополі існували протягом довгого періоду, від 10 000 до 4500 BC за каліброваними датами [Telegin, Kovaliukh, Potekhina, Lillie, 2000].

Мезолітичне населення цього регіону було дуже неоднорідним в антропологічному відношенні. За комплексом краніологічних ознак в його складі виділено три типи: давній (або східний) середземноморський,protoевропеїдний та мезоморфний середземноморський. Нагадаємо їх основні характеристики. Східний середземноморський тип відрізняється дуже вузьким (ширина вилиць 129,2 mm) та високим, ніби вертикально видовженим, дуже профільованим у горизонтальному плані обличчям з високими орбітами та вузьким носом, різко доліхокранним та високим черепом, грацильним (тонким) посткраниальним скелетом. Цей тип

виявлений у людей, що залишили Волоський некрополь.

Другий, *протоєвропеїдний тип*, був притаманний похованням у могильнику Василівка I та «скорченим» похованням Василівки III. Це були високі люди з масивним кістяком, порівняно великим черепом та дуже широким лицем. У різних варіантів надпорізьких протоєвропеїдів ширина вилиць варіювала від 142,5 до 151,8 мм. В цілому, окрім спеціальних расово значимих краніологічних ознак, у вивченіх серіях представники протоєвропеїдного типу відрізняються від «середземноморців» значною масивністю та товщиною кісток черепа та всього скелету.

І нарешті, до *мезоморфного середземноморського типу* належали поховані у витягнутому на спині положенні в могильнику Василівка III. Цей морфологічний тип можна вважати проміжним між гіpermorfним протоєвропеїдним та грацильним середземноморським типами.

На початку *неоліту* у Північному Причорномор'ї відбулися корінні зміни в антропологічній структурі населення: середземноморський тип, схоже, зовсім зникає з цього ареалу [Potekhina, 1998a]. Принаймні у могильниках маріупільського типу не знайдено жодного кістяка, який би належав до грацильних або, навіть, мезоморфних середземноморців. Їх повністю замістили представники так званого надпорізко-приазовського варіанту протоєвропеїдного типу, які відзначалися високим зростом, масивним гіpermorfним кістяком з товстими кістками черепа та посткраниального скелету, а також дуже широким обличчям з низькими орбітами. Серед *неолітичного* населення дніпро-донецького кола культур виділено два краніологічних варіанти. Перший був генетично пов'язаний зі згаданим вище портоєвропеїдним типом місцевого мезолітичного населення, а другий асоціюється з дуже давнім гіpermorfним типом північно-європеїдної раси, представники якого відомі нам з краніологічних серій мезолітичних могильників Ведбек у Данії та Скатехолм у Швеції. Особливо виразно риси другого варіанту простежені у похованнях в ранньонеолітичному могильнику Василівка II.

Причини згаданих змін антропологічного складу, які відбулися на самому початку неолітичної доби, дослідники вбачають у кількох міграційних хвилях населення північноєвропеїдного типу до Подніпров'я з більш північних ареалів поширення культур з гребінцево-накольчатою керамікою [Гохман, 1966; Potekhina, 1998b; Потехина, 1999a]. Імміграція вплинула на матеріальну та духовну культуру місцевого населення, зокрема появу нових поховань ритуалів, споруд та знарядь нового типу. Проникнення північних європеїдів до південносхідної Європи призвело не лише до антропологічних, але й етнокультурних змін [Телегін, 1991].

Таким чином, помітне збільшення масивності скелетів у неолітичного населення Північного Причорномор'я порівняно з мезолітичним, на думку більшості дослідників, пов'язане з проникненням сюди

гіпермасивних північних європеїдів і асиміляція ними вже грацилізованих «середземноморців», що повністю узгоджується з археологічними та антропологічними даними [Гохман, 1966; Денисова, 1975; Потехина, 1999].

Не вдаючись до врахування таких історичних деталей, К. Джекобс знайшов інше пояснення цьому феномену. На його думку, збільшення масивності кісток кінцівок похованіх у ранньонеолітичному могильнику Василівка II має відбивати фізичний стрес від скелетно-мускульних навантажень при переході цих людей від полювання та збиральництва до землеробства [Jacobs, 1993]. Дослідник також посилається на дані про зміну вмісту ізотопів вуглецю у кістках ранньонеолітичної Василівки II (від -19,5 до -20,4) порівняно з мезолітичною Василівкою III (від -21,4 до -22,4), а також збільшенням рівня барію у Василівці II (230) порівняно до Василівки III (136), що, на його погляд, може вказувати на зменшення долі тваринного білку та збільшення долі злаків у раціоні неолітичних людей. На основі цих спостережень, а також аналізу стану зубів у похованнях в мезолітичних могильниках Василівка I, III та ранньонеолітичній Василівці II, було висловлено думку про можливість існування у населення дніпродонецької культури інтенсивного землеробства з вирощуванням злаків [Jacobs, 1994]. Припущення про споживання зернових культур людьми, що поховані у Василівці II, зробила і М.В. Козловська (1996). Втім у іншій своїй роботі ця дослідниця наводить результати рентгеноструктурного аналізу, який показав погану збереженість прижиттевого мінерального статусу зразку кісткової тканини з могильника Василівка II (Козловська, 1997), що значно обмежує його цінність при палеодієтологічних реконструкціях та ставить під сумнів одержані на кістках Василівки II результати.

Згідно з радіокарбонними визначеннями Оксфордської лабораторії поховання Василівки II датуються початком VII тис. до н.е. Беручи до уваги таку ранню дату, а також той факт, що перші культурні злаки були принесені сюди носіями культур буго-дністровської та лінійно-стрічкової кераміки не раніше VI-V тис. до н.е., наведені висновки про перехід ранньонеолітичного населення Василівки до землеробства слід, очевидно, вважати слабо аргументованими. Біоархеологічні реконструкції Джекобса зазнали критики і з боку американського археолога Д. Ентоні як такі, що «суперечать загальноприйнятим уявленням про час та місце поширення землеробства в Старому Світі» [Anthony, 1994].

Дискусія з цього приводу привернула увагу до питань палеодієти та палеопатології зубної системи як критеріїв домінуючого типу харчування та господарства, й стала стимулом для вивчення важливих аспектів екології неолітичного населення України. З метою вивчення раціону неолітичних людей Подніпров'я автором разом з Дж. Меллорі та К. Вебстер на обладнанні палеоекологічної лабораторії Королівського університету м. Белфаст було проведено

аналіз рівня стабільних ізотопів вуглецю та азоту кісток з поховань могильника Ясинуватка дніпро-донецької культури. Для отримання порівняльних даних по території України ми залучили до аналізу зразки кісткової тканини з поховань культур більш пізнього часу: середньостогівської епохи раннього енеоліту (могильник Ігрень), усатівської культури мідного віку (могильник Маяки), скіфської (Новомиколаївка) та ногайської (Залізний Порт та ін.). Спочатку всі матеріали були піддані повному амінокислотному аналізу, щоб в подальшому виключити дані по зразкам з низьким вмістом білків. Для перевірки результатів на тих самих зразках проводилося паралельне дослідження в лабораторії університету Манчестера.

Проведений аналіз зразків кісткової тканини похованих у могильнику Ясинуватка виявив низькі значення ізотопу ^{13}C вуглецю (в середньому -23,6) та високі значення ізотопу ^{15}N азоту (в середньому 14,5). Ці значення відповідають дієті, основаній на харчуванні м'яском травоїдних тварин, прісноводною рибою та рослинами групи C3 [Shoenerger, Moore, 1992]. Для порівняння зазначимо, що енеолітичне скотарсько-землеробське населення Північно-Західного Причорномор'я, скіфи та групи степових кочовиків за вмістом стабільних ізотопів вуглецю та натрію у кістках, за нашими даними, дуже відрізняються від популяції неолітичної Ясинуватки. Про деякі відмінності у раціоні чоловіків та жінок, а також про значну долю річкової риби в раціоні людей, похованих у могильниках дніпро-донецької культури Дерейвка, Микільський, Василівка V та Ясинуватка, свідчать і результати дослідження стабільних ізотопів вуглецю та натрію, проведених у радіокарбонній лабораторії Оксфорда [Lillie, 1998].

Реконструкції палеодієти за антропологічними матеріалами, таким чином, повністю узгоджуються з археологічними та палеозоологічними даними, згідно з якими у раціоні неолітичних жителів Надпіріжжя переважали риба (короп, вирізуб), м'ясо диких тварин (тур, благородний олень) та птахів. Продуктами харчування служили також дикі рослини та молюски. І лише на пізньому етапі розвитку дніпро-донецької культури (5500-4000 тис. до н.е., калібр.) раціон почав поповнюватися продуктами тваринництва (бик, вівця, коза, свиня) та першими культурними злаками (ячмінь, просо).

Іншим істотним джерелом біоархеологічних реконструкцій, зокрема палеодієти неолітичного населення, можуть стати такі патології як каріес та відкладення зубного каменю. Дослідження К. Майклджона та М. Цвелеблі загального статусу здоров'я у населення Європи при переході від мезоліту до неоліту показало, що в західносередземноморських популяціях під час цього переходу значно зростає частота захворювань карієсом, що пов'язано з ростом вживання багатої вуглеводами їжі. В той же час, у

південнобалтійському регіоні та в районі Залізних Воріт (могильник Власац) виявилася високою частота відкладення зубного каменю, що вказує на переважання білкової їжі в раціоні [Meiklejohn, Zvelebil, 1991]. З цими даними узгоджуються і палеодієтологічні реконструкції носіїв льяловської та волосовської культур за матеріалами могильника Сахтиш-II-а [Козловская, 1996].

Спостереження за станом зубної системи на українських матеріалах дало дуже цікаві результати. За даними вивчення зубних патологій на краніологічних серіях мезолітичних та неолітичних могильників України, тільки один (!) випадок каріесу був знайдений на цьому чисельному матеріалі [Haussler, 1998, с. 59; Haussler, Potekhina, 2002]. Аналогічне дослідження, проведене М.Ліллі на 309 черепах цього ж періоду (3050 зубів), показало повну відсутність каріесу, який є показником вживання карбогідратів. Разом з тим, дослідник відзначив дуже високу частоту відкладення зубного каменю у неолітичного населення (87,5%), яка виявилася навіть більшою за частоту цих випадків у людей мезолітичного часу (66,6%). На цій підставі дослідники роблять висновок про домінування білкової їжі у раціоні неолітичного населення України, а саме таких продуктів як риба, м'ясо та горіхи.

Таким чином, аналіз стабільних ізотопів вуглецю та азоту, а також вивчення зубних патологій носіїв дніпро-донецької та близьких до неї культур, що залишили могильники маріупільського типу, свідчать про те, що в раціон входили традиційні продукти полювання, рибальства та збиральництва, але не дають підстав для висновків про перехід цього населення до землеробства.

Звичайно, реконструкція системи харчування неолітичних людей перебуває ще у стані розробки, і її результати носять досить загальний характер. В перспективі хімічний аналіз на більш широкому матеріалі дастє можливість встановити традиції розподілу їжі між членами групи, відмінності в раціоні харчування між чоловіками та жінками, представниками різних вікових груп, або на різних етапах розвитку культури. Планується також провести повне палеопатологічне дослідження скелетних залишків для виявлення можливих слідів авітамінозів та анемій, особливо у дітей та підлітків в періоди їх росту. Вивчення таких маркерів фізіологічного стресу як емалева гіпоплазія та лінії Гарріса на зубах, поротичний гіперостоз та сіріга orbitalia дозволить дізнатися про періоди голоду, недоїдання або нерегулярного харчування. Нещодавно з метою реконструкції загального статусу здоров'я цього населення розпочато програму обстеження неолітичних кістяків в ході співробітництва у міжнародному палеоекологічному проекті “Глобальна історія здоров'я та харчування від пізнього палеоліту до сучасності”.

ЛІТЕРАТУРА

- Бужилова А.П., Козловская М.В., Лебединская Г.В., Медникова М.Б.** Историческая экология человека. М.: И-нт археологии РАН, 1998. – 243 с.
- Гохман И.И.** Население Украины в эпоху мезолита и неолита. М.: Наука, 1966. – 189 с.
- Денисова Р.Я.** Антропология древних балтов. Рига: 1975. – 403с.
- Зиневич Г.П.** Очерки палеоантропологии Украины. К.: Наукова думка, 1967. – 222 с.
- Козловская М.В.** Экология древних племен лесной полосы Восточной Европы. – М. – 1996 – 243 с.
- Кондукторова Т.С.** Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы. – М.: Наука, 1973. – 126 с.
- Круц С.И.** Население территории Украины эпохи меди-бронзы. К.: Наукова думка. – 1972. – 190 с.
- Потехина И.Д.** К вопросу о продолжительности жизни человека каменного века на Украине // Древности Среднего Поднепровья. – К.: Наукова думка, 1981. – С.21-30.
- Потехина И.Д.** К изучению толщины костей свода черепа в неолитических и энеолитических популяциях юга Восточной Европы в связи с экологическими факторами // Экологические аспекты палеоантропологических и археологических реконструкций. – М.: И-нт археологии, 1992. – С.104-126.
- Потехина И.Д.** Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным. К.: И-нт археологии, 1999а. – 216 с.
- Потехина И.Д.** О реконструкции диеты неолитического населения Поднепровья // Тезисы III конгресса этнографов и антропологов России. – М., 1996.
- Телегин Д.Я.** Неолитические могильники марийпольского типа. – К.: Наукова думка, 1991. – 95 с.
- Anthony D.W.** On subsistence change at the Mesolithic-Neolithic Transition // Current Anthropology. – 1994. – V. 35. — P. 49-50.
- Haeussler A.** Ukraine Mesolithic Cemeteries: Dental Morphological Analysis // Dental Morphology 1998. – Oulu University Press. – P. 56-62.
- Haeussler A., Potekhina I.** North Pontic Populations in the Mesolithic-Neolithic: Osteological, Dental, Subsistence, and Cultural Factors // American Journal of Physical Anthropology: Annual Meeting Issue. — 2001.
- Haeussler A., Potekhina I.** The Ancient Neolithic People of Ukraine: Osteological and Dental Considerations // American Journal of Physical Anthropology: Annual Meeting Issue. — 2002.
- Jacobs K.** Human postcranial variation in the Ukrainian Mesolithic-Neolithic // Current Anthropology. — 1993 — V. 34. — P. 314-324.
- Jacobs K.** Reply // Current Anthropology. – 1994 — V. 35. – P. 52-58.
- Larsen C.S.** Post-Pleistocene Human Evolution: Bioarcheology of the Agricultural Evolution // Ungar P.S., Teaford M.F. Human Diet: Its Origin and Evolution. – Greenwood Publishing, Westport, Connecticut, 2002 – Pp.19-35
- Liden K.** Prehistoric diet transition. – Stockholm, 1995.
- Ortner D.J., Putchar. W.** Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. — Washington: Smithsonian International Press, 2003.
- Potekhina I.** South Eastern Influences on the Formation of the Mesolithic to Early Eneolithic Populations of the North Pontic Region: the Evidence from Anthropology // Beyond Balkanization. Baltic-Pontic Studies. — Vol.5. — Poznan: 1998a. – P. 226-231.
- Potekhina I.** Ancient North Europeans in the Mesolithic-Neolithic Transition of Southeast Europe // Harvesting the Sea, Farming the Forest. The Emergence of Neolithic Societies in the Baltic Region. Edited by M.Zvelebil, R.Dennel, L.Domanska. — Sheffield: Academic Press, 1998b – P. 65 - 69.
- Potekhina I., Haeussler A.** Dental Pathology in the Mesolithic-Neolithic of Ukraine // Preliminary Listing of Abstracts. – Tempe: Arizona State University. – 2003.
- Price D.T.** The reconstruction of Mesolithic diets // Mesolithic in Europe, III-rd international congress, Ed. by Bonsall C. – 1986.
- Shoenerger M.J., Moore K.M.** Bone stable isotope studies in archaeology // Journal of World Prehistory. — № 6/2. – 1992. – P. 295 – 509.
- Telegin D., Kovaliukh M., Potekhina I., Lillie M.** The Chronology of Mariupol Type Cemeteries and Division of Neolithic-Copper Age Cultures into Periods in Ukraine // Radiocarbon and Archaeology, №1. — St. Petersburg. — 2000.
- Telegin D.Ya., Potekhina I.D.** Neolithic cemeteries and populations in the Dnieper Basin. – Oxford: British Archaeological Reports International Series. – 1987 –V. 383 – 224 p.
- Telegin D., Potekhina I.** On the Dating of the Ukrainian Mesolithic-Neolithic Transition // Current Anthropology. – 1995 — V. 36. – P. 823-826.
- Walker P.** Cranial injuries as evidence of violence in prehistoric Southern California // American Journal of Physical Anthropology. – 1989. – V.80, pp. 313-323.

I.D. Potekhina

**BIOARCHAEOLOGY OF PREHISTORIC UKRAINE: NEW APPROACH
TO OLD PROBLEMS**

The current research has focused both on anthropological and bioarchaeological reconstruction (based on stable isotope values and dental pathologies) of the North Pontic populations. The Mesolithic population of the North Pontic region was represented by the Proto-European, mesomorphic Mediterranean and the Ancient Mediterranean types. In general the Mediterranean type differs from the Proto-European one by more gracile bones, pronounced dolichocranialy, more narrow and high face.

People with the Mediterranean features completely disappeared from the North Pontic region in the Neolithic, when this territory was inhabited by the bearers of the Dnieper-Donets culture. These populations exhibit a unique complex of features (thick cranial vault bones, massive and fairly large skulls, and postcranial robusticity) and are generally classified as hypermorphic Proto-Europeans. One part of them should be associated with the most ancient hypermorphic north-European race, which includes the Mesolithic series from Denmark and Sweden. Therefore the considerable increase in the robusticity of the North Pontic Neolithic populations as compared with the Mesolithic people could be explained as a result of the penetration of the representatives of hypermorphic north-Europeans into the Dnieper Valley.

Caries is completely absent from the entire dental sample studied. On the contrary, dental calculus is consistently recorded on the dentition from all of the Neolithic cemeteries, even more than in Mesolithic populations. The combined evidence from the dental pathological and stable isotope analysis contradicts the suggestion about the shift from food extraction to food production in the VII-th millennium BC in the territory of Ukraine.

НЕЧИТАЙЛО А.Л.

ТРАДИЦІЇ ТРЕПАНАЦІЇ У НЕОЛІТІ – ЕНЕОЛІТІ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

В статті аналізуються факти здійснення операцій на черепі людини в первісну епоху на території Південно-Східної Європи. Відмічається, що витоки трепанациї простежуються в мезоліті - неоліті Надпоріжжя та Приазов'я. Наголошується, що практика трепанациї пов'язана як з лікувальною метою, так і з складними релігійними уявленнями, тобто духовним життям населення півдня Європи.

Вивчення операцій на склепінні черепів людей, що жили в первісну епоху, має тривалу, більш ніж столітню історію. Про те, що проблема трепанациї черепів і досі актуальна, свідчить недавня фундаментальна робота М.Б.Медникової [2001]. Існують найрізноманітніші точки зору на цей культурний феномен, і питання продовжує викликати дискусії. Вважаємо, що заличення нових археологічних знахідок, а саме поховань із трепанованими черепами неоліту й енеоліту, їхня систематизація, сприятимуть розширенню інформації з даної проблеми, виявленню джерел цього феномену, визначеню локалізації і дисипації його в європейських степах, а також продовженню обговорення цієї теми.

На сьогодні випадки трепанациї в епоху енеоліту зафіковані по всьому європейському степу – від Угорської пущи до Північного Кавказу й Заволжя [Нечитайло, 2004, с.61-64]. Відзначимо, що сліди трепанациї виявлені у похованнях в скорченому положенні на спині, головним чином із східною орієнтацією, з великою кількістю вохри. В супроводжуючому інвентарі, як правило, наявна крем'яна ножеподібна пластина. Ці поховання належать людям різних культурних груп європейської спільноти степового енеоліту. Вони датуються кінцем трипілля А – В1 [Нечитайло, 2002, с.9-20].

Аналіз знахідок почнемо з західних територій. Так у підкурганному похованні Чонград у Східній Угорщині доліхокранний череп чоловіка мав округлий трепанаційний отвір у потиличній частині [Gimbutas, 1977, с.313].

На півночі Румунії, в могильнику Дечія Мурешулуй зафікований похований із трепанациєю (п.3). Операцію (отвір неправильно-овальної форми) було зроблено в лобовій частині черепа. Слідів загоєння на ньому не виявлено [Kovacs, 1944, с.5-7, 21]. Перфорували, скоріш за все, крем'яною скребачкою, на конус.

В Україні біля с.Виноградне Запорізької області (курган № 3, поховання 15 новоданиловського типу [Пустовалов 1999, с.112-113]) антропологом Л.В.Литвиновою був виявлений овальний трепанаційний отвір у тім'яній частині черепа дорослого чоловіка. Череп дуже зруйнований. (Дякую

NECHITAILO A.L.

TRADITION OF TREPANATION IN NEOLITHIC AND ENEOLITHIC OF SOUTH-EASTERN EUROPE

В статті аналізуються факти здійснення операцій на черепі людини в первісну епоху на території Південно-Східної Європи. Відмічається, що витоки трепанациї простежуються в мезоліті - неоліті Надпоріжжя та Приазов'я. Наголошується, що практика трепанациї пов'язана як з лікувальною метою, так і з складними релігійними уявленнями, тобто духовним життям населення півдня Європи.

Л.В.Литвиновій за люб'язно надане визначення і консультації з проблеми).

Найбільшу концентрацію трепанаций зафіковано на Дону. У могилі 12 кургану № 1 на “Вертолітному Полі” (південно-західна частина м.Ростов-на-Дону) сліди трепанациї відмічені у 5-и похованих. Трепанаційні отвори різної форми (причому, зі слідами загоєння, тобто виконані вони були за життя індивідуумів) виявлені на двох чоловічих і трьох жіночих черепах. На тім'яних кістках шостого черепа наявний дефект кістяної пластинки, що Є.Ф.Батиєва [2001, с.116-121] інтерпретує як символічну трепанацию. У цій могилі були останки 7 осіб зі слідами посмертного розчленування в процесі перепоховання [Житников, 2000, с.89-90].

Перфорованим виявився череп “служительки культів” – у ранньоенеолітичній катакомбі, в кургані 5/9 біля м.Аксай Ростовської області. На потиличній частині її черепа Є.Ф.Батиєва [2001, с.122] зафіксувала трепанаційний отвір діаметром 60 мм. Поза та орієнтація “жриці” ідентичні новоданиловським похованням [Нечитайло, 2004а, с.44-45].

Протертий круглий отвір відмічений Є.Ф.Батиєвою [2001, с.122] і на черепі похованої жінки (зруйнована могила) з кургану 9/32 біля хут.Тузлукі Ростовської області [Нечитайло, 2004а, с.53-54].

Важливі спостереження були зроблені при вивченні черепа з підкурганного поховання в м.Енгельс (Покровськ) на лівому березі Волги. У потиличній частині черепа чоловіка віком 45-50 років зафіковано отвір округлої форми із гладкими краями на конус, діаметром 25 мм. На думку А.В.Шевченка, отвір на черепі похованого був результатом штучної трепанациї – протертий чи вишкрябаний, скоріше за все, крем'яною скребачкою. Разом з тим, сліди заростання перфорованої ділянки незначні – за висновком нейрохірурга Л.Я.Лівшиця, “краї отвору почали заростати, тобто оперований міг прожити після процедури кілька місяців” [Дремов, Юдин, 1992, с.19]. Реквізит поховання і маніпуляції з черепом свідчать про те, що цей чоловік, імовірно, мав якийсь статус у ритуальній сфері.

У степах Північного Кавказу нам відомо два випадки трепанації. Один – на Тереку, у Північній Осетії, в енеолітичному похованні 7/9 біля с.Комарово, за повідомленням А.О. Наглера. Інший – з наших розкопок на Ставропіллі, поблизу станиці Суворовської. За обрядом це підкурганне поховання 1/4 з крем'яним ножем в інвентарі не відрізняється від новоданиловських. На тім'яній частині масивного черепа людини середнього віку був зроблений довгастий отвір розміром 56,42x11,26 мм. Результати експертизи показали, що на черепі здійснена прижиттєва трепанация, яка виявилась передсмертною. Здійснена вона шляхом протирання (вишкрябування) кісткової стінки черепа з загладжуванням країв. Мікроаналіз шліфів кістки з різних місць черепа, використання скануючої електронної мікроскопії можуть роз'яснити причину розкриття мозкової коробки людини [Нечитайлло, 1972, с.83-86].

Існують різні точки зору на маніпуляції з черепом. Так М.Б.Медникова [2001, с.257] вбачає в цьому дійстві прояви шаманства та інших видів соціальної діяльності, пов'язаних зі свідомістю людини. Інші дослідники [Рохлін, 1965, с.18; Lisowski, 1967, с.560] пояснюють мотиви трепанациї терапевтичними цілями (наприклад, при травмах голови) або ж намаганням врятувати людину від злих духів, які спричинили захворювання. Не заперечується й використання таких операцій під час магічних ритуалів, а також – для виготовлення амулетів з кісткової пластинки, що мали захищати їх носія від усіляких небезпек тощо.

В усіх наведених випадках це було прижиттєве або передсмертне хірургічне втручання, що свідчить про досить високий рівень медичних та анатомічних знань в енеоліті.

Трепанация констатується як у “звичайних” похованнях, так і в похованнях з ознаками своєрідних ритуалів. До останніх належить і посмертне розчленування в процесі перепоховання (“Вертолітне Поле” – Ростов-Дон), і поховання молодої “жриці” (Аксай), і ритуальний комплекс із жертвопринесенням (Комарове). Ці особливості похоронного обряду в сполученні з трепанациєю ще необхідно пояснити.

Чітко встановити цілі трепанациї в кожному окремому випадку важко. Вони, природно, були різними. Та якою б не була мета – лікувальною чи суто символічною – обрядово-ритуальний аспект, імовірно, був значним. Звичайно, трепанация виконувалася тільки фахівцями, що володіли методикою вишкрябування, протирання, вирізання, висвердлювання кісткової тканини. Давні хірурги розуміли, як важко й небезпечно робити отвір на черепі крем'яним інструментом, але (як свідчать наведені вище приклади, зафіковані не тільки в енеолітичних, але й у неолітичних похованнях) уміли забезпечити успішний результат хірургічного втручання.

Найбільш давньою знахідкою на території Південно-Східної Європи вважається трепанований череп з мезолітичного могильника Василівка III (Дніпропетровська область), розкопаного в 1955 р.

Д.Я.Телегіним [1957, с.9]. Тут у могилі виявився трепанований чоловік (п.31), що лежав у випростаному положенні на спині, головою на південний захід. Це поховання, за Д.Я.Телегіним [1982, с.212], належить до пізніших поховань могильника. На думку вченого, це час переходу від мезоліту до неоліту або, беручи до уваги особливості похоронного обряду, самий початок неоліту. На жаль, дати по C-14 для цього поховання немає.

На тім'яній кістці похованого був виявлений круглий отвір, край якого мав рівний косий зріз. І.І.Гохман [1966, с.25] припускає, що людина продовжувала жити після операції, в якій виникла потреба у зв'язку з черепно-мозковою травмою. За висновком В.А.Гойхмана [1966, с.111-118], операція здійснювалася висвердлюванням крем'яним наконечником, закріпленим у руків'ї, або ж кістяною паличкою.

Слід згадати й поховання 33 з могильника Василівка III – молодого чоловіка, випростаного на спині, зі “шпанським” трикутним крем'яним вістрям між ребрами. Радіокарбонна некалібрівона дата цього поховання 8110 ± 105 р. до н. е. [Потехіна, Телегін, 1997, с.115].

Крім того, у ранньонеолітичному могильнику Василівка II (за 600 м від Василівки III) також виявилася трепанована людина (п.10). Круглий отвір на її лобовій кістці був “зроблений за життя, і ця операція не призвела до смерті” [Гохман, 1966, с.98-99]. Для цього могильника є калібрівоні дати: 6886 ± 144 , 6430 ± 76 та ін. [Телегін та ін., 2001, с.126].

У неолітичному Ясинуватському могильнику (Запорізька область), в “червоній усипальниці” пізнього періоду неоліту трепанованими були чоловік і жінка. У першого (п.18) отвір був вирізаний з ритуальною метою – зберігся амулет з кістки черепа (BC cal кістяка – 5175 ± 90) [Телегін та ін., 2001, с.126]. На жіночому черепі (п.46) за даними І.Д.Потехіної [1999, с.35-36], отвір був видовбаний. Ці індивіди після операції не жили.

У пізньонеолітичному могильнику Вовниги II (Дніпропетровська область) на одному з черепів (п.54) отвір був видовблений крем'яною скребачкою або напівкруглим кістяним наконечником (рис.1, а). Людина жила після цієї операції не менше двох років [Гохман, 1966, с.141].

Показово, що антропологічний тип енеолітичного населення з трепанованими індивідами найбільш близький до населення, що залишило названі неолітичні могильники. Так, антрополог С.Ф.Батиєва вказує на подібність черепів із “Вертолітного Поля” у Ростові-на-Дону (рис.1, б) до доліхокранних черепів з поховань, виявлених у неолітичних шарах Ракушечного Яру, а також у Надпорізько-Приазовських неолітичних могильниках (Василівка, Вовниги I і II, Микільське).

За спостереженнями І.Д.Потехіної, яка спеціально вивчала череп зі станиці Суворовської на Ставропіллі, найбільш близькими до нього за будовою є черепи з неолітичних могильників маріупільського типу

(доліхокранний варіант), а також черепи з поховань новоданилівської культури (Луганськ).

Серед давнішого населення Східної Європи, за даними І.Д.Потехіної, найбільш близький до новоданилівських комплекс ознак мають племена неолітичної епохи Надпоріжжя – Приазов'я. Це чітко простежується при зіставленні черепів з Ворошиловграда та черепів з Вовниг, Василівки II, Вільнянки – тобто тих, які Є.Ф.Батиєва порівнює з донськими матеріалами.

І.Д.Потехіна [1999, с.157-158] вважає безсумнівною генетичну спадковість носіїв новоданилівської культури з неолітичним населенням Надпоріжжя – Приазов'я. Нижній Дон також може бути включений до цього ареалу, де переважали представники протоєвропеїдного типу, генетично пов'язані з більш раннім населенням даної території, оскільки спостерігається краніологічна подібність нижньодонських енеолітичних черепів до названих неолітичних. У зв'язку з цим, як зазначає К.В.Зіньковський [1974, с.87], можна припустити “антропологічну подібність племен, що жили на Нижньому Доні і в областях Надпоріжжя – Приазов'я у цей час”. Про те ж пише Б.В.Фірштейн [1974, с.114].

Отже, хоч вибірка й не надто велика, але можна відзначити наявність у ній групи антропологічного однорідного європеїдного населення, що залишило поховання на Нижньому Доні, у Передкавказзі

(Ставропілля) і на півдні України. Саме у цього населення, як видно з наведених прикладів, уже широко практикувалися трепанациї. Таким чином, витоки цього обряду виявляють себе вже в мезоліті-неоліті Надпоріжжя – Приазов'я. Тепер можна чітко простежити, як ці традиції зберігаються й розвиваються в енеоліті, і саме у племен європейської степової спільноти, а потім – вже за доби бронзи – у ямній і катакомбній культурно-історичних спільнотах.

Експерименти, проведені С.І.Даниловою при вивченні черепа з катакомбного поховання, відкритого В.М.Корпусовою в Криму [Данилова, Корпусова, 1981, с.20], показали, що в епоху середньої бронзи для операцій на черепі також використовували крем'яні скребачки. Скрабкова техніка крем'яними або обсидіановими інструментами застосовувалася і в енеоліті, судячи зі слідів протирання кістки. І дотепер крем'яні ножі, пилки, скребачки для шкрябання кістки черепа використовують цілителі кенійського племені Кизії в Африці [Медникова, 2001, с.65-66, 116].

Географія поширення знахідок перфорованих черепів, практика і техніка трепанациї, пов'язані як з лікувальними цілями, так і з складними релігійними обрядами, свідчать не тільки про глибокі медичні знання людини неоліту-енеоліту, але й відкривають нові сторони соціального та духовного життя степових спільнот Південно-Східної Європи.

ЛІТЕРАТУРА

- Батиєва Е.Ф.** Нові матеріали по антропології Нижнього Подон'я // Вестник антропології. – № 7. – 2001.
- Гойхман В.А.** О трепанации черепа в епоху мезолита // Вопросы антропологии. – № 23. – 1966.
- Гохман И.И.** Население Украины в епоху мезолита и неолита. – М. – 1966.
- Данилова Е.И., Корпусова В.Н.** Катакомбное погребение с трепанированным черепом в Крыму // СА – 1981. – № 1.
- Дремов И.И., Юдин А.И.** Древнейшие подкурганные захоронения степного Заволжья // РА. – 1992. – №4.
- Житников В.Г.** Раскопки курганов могильника “Вертолетное поле” в Ростове-на-Дону // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1998 г. – Вып.16. – Азов, 2000..
- Зіньковський К.В.** Население низовий Дона в епоху неолита и бронзы // Проблемы этнической антропологии и морфологии человека. – М.: Наука, 1974.
- Медникова М.Б.** Трепанации у древних народов Евразии // Научный мир. – М., 2001.
- Нечитайло А.Л.** Найдавніші поховання з трепанованим черепом на Ставропіллі // Археологія. – 1972. – № 6.
- Нечитайло А.Л.** Основы общности культур степного энеолита // Северное Причерноморье от энеолита до античности. – Тирасполь, 2002.
- Нечитайло А.Л.** Энеолитические погребения с перфорированными черепами в степях Евразии // Проблемы археологии Нижнего Поволжья. – Волгоград, 2004..
- Нечитайло А.Л.** Нижнедонские энеолитические комплексы в системе европейской степной общности / / Матеріали та дослідження з археології Східної України. – № 2 – Луганськ, 2004а. .
- Потехіна І.Д.** Население Украины эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным. – К., 1999.
- Потехіна І.Д., Телегін Д.Я.** Деякі спірні питання з історії населення Південного Подніпров'я IX-IV тис. до н.е. // Археологія. – 1997. – № 2.
- Пустовалов С.Ж.** Молочанське святилище // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 1999.
- Рохлин Д.Г.** Болезни древних людей. – М.: Наука, 1065.
- Телегін Д.Я.** Третий Васильевский могильник // КСІА АН УССР. – 1957, №7.
- Телегін Д.Я.** Мезолітичні пам’ятки України. – К.: Наукова думка, 1982. .

Телегин Д.Я., Нечитайлло А.Л., Потехина И.Д.,
Панченко Ю.В. Среднестоговская и новоданиловская
культуры энеолита Азово-Черноморского региона. –
Луганск: Шлях, 2001.

Фирштейн Б.В. Материалы к антропологии
населения эпохи бронзы Нижнего Подонья //
Проблемы этнической антропологии и морфологии
человека. – Л.: Наука, 1974.

Kovacs Ist. A Marosdecsei Rezkori Temeto //
Kozlemenyek. IV. 1-2. – Minerva R.- T. – Kolozsvár,
1944.

Lisowski F.P. Prehistoric and Early Historik
Trepanation // Diseases in Antiquity. – Eds. D.R. Brothwell
and A.T.Sardison / Thomes Illinois, 1967.

Gimbutas M. The First Wave of Eurasian Steppe
Pastoralists into Copper Age Europe // Indo-European
Studies. – V.5. – № 4. – 1977.

Nechitailo A.L.

TRADITION OF TREPANATION IN NEOLITHIC AND ENEOLITHIC OF SOUTH-EASTERN EUROPE

Paper deals with data concerning tradition of trepanation among population of Neolithic and Eneolithic Age on the territory of Southeastern Europe.

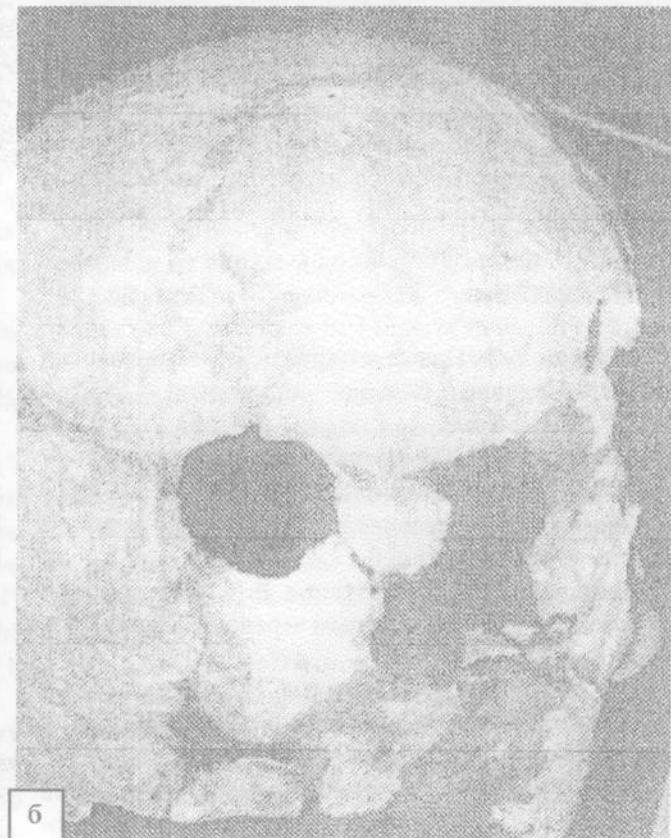
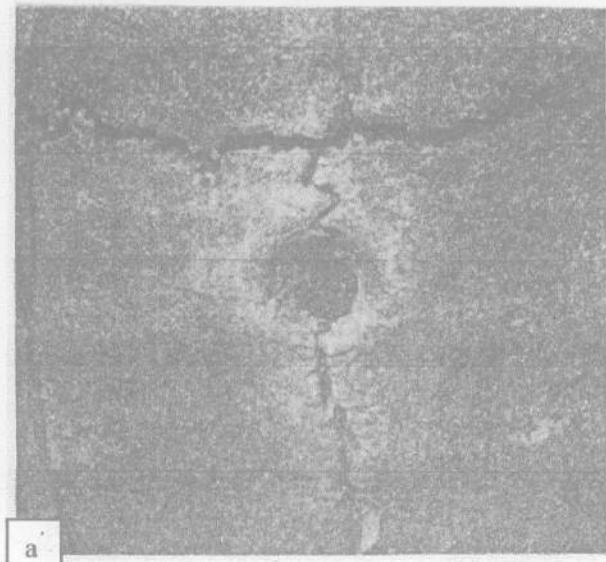

Рис.1. Черепи с трепанаційними отворами: а – могильник Вовниги II, п. 54 (за І.І. Гохманом); б – могильник “Вертолітне Поле” (Ростов-Дон), курган № 1, п.12 (за Є.Ф.Батискою).

БУРДО Н.Б.

ТРИПІЛЬСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ І ОТОЧУЮЧІ ПЛЕМЕНА. МОДЕЛІ ВЗАЄМОДІЇ

Д.Я. Телегін – класик вітчизняної археологічної науки, всесвітньо відомий фахівець у галузі первісної археології. Ученій майже півстоліття вивчає проблеми нео-енеолітичної доби, с пionером у розробці багатьох ключових питань, таких як формулювання і наповнення змістом поняття нео-енеоліт; виділення культурно-історичних зон; розробка абсолютної хронології культур, їх періодизації та синхронізації та культурно-історичних зв'язків; соціально-економічна інтерпретація археологічних джерел, багато з яких отримані плідними багаторічними польовими роботами Д.Я. Телегіна. Завдяки цій багатогранній діяльності стали можливими й розробка проблеми культурно-історичних контактів населення доби нео-енеоліту та створення нових моделей взаємодії різних суспільств, запропонованих у даній статті.

Основні концепції, таксономія та джерелознавча база.

Проблема культурно-історичних контактів трипілля¹ стала для фахівців важливою вже від початку відкриття трипільських старожитностей. У другій половині ХХ ст. значний обсяг накопичених джерел дозволив розглядати не тільки генетичні зв'язки трипільської культури (далі – ТК), але й різноманітні міжкультурні контакти. Напрямки контактів умовно можна розділити на „західний” та „східний”. Серед авторів, які займалися дослідженням першої проблеми, слід згадати Т.С. Пасек, К.К. Черниш, В.Г. Збеновича, Т.Г. Мовшу, В.Я. Сорокіна, О.В. Цвек, М.Ю. Відейка [The Western Borderarea of the Tripolye Culture, 2000].

Проблема відносин трипілля зі „Степом”² привернула увагу значно більшого числа фахівців – як в Україні, так і далеко за її межами, і має чималу історіографію [Baltic-Pontic Studies, 1994]. У найбільш відомих працях М.Гімбутас проблема була сформульована як опозиція землеробського та скотарського світів, яка розпочалася в енеоліті і завершилася у РБВ „степовою інвазією”, що спричинила руйнацію давніх землеробських суспільств. Живі дискусії в руслі цієї концепції точаться і сьогодні³. Велика увага до „степових” культур доби енеоліту пояснюється пошуками серед них генетичних витоків ямної культури, бо вважається, що саме ці утруповання були чинниками індоєвропеїзації Європи і обумовили „поворотний момент” у давній історії.

Суттєву різницю між матеріальною культурою „землеробів” та „скотарів” демонструють перш за все характер поселень та жителів і керамічні комплекси, притаманні населенню різних культурно-господарських типів (КГТ). Для досліджуваних нами землеробських культур, які генетично пов'язані з Балкано-Карпатським регіоном, типові стаціонарні довготривалі поселення – досить великі за площею, з розвиненою архітектурою, та різноманітна за

BURDO N.B.

TRYPOLIAN POPULATION AND SURROUNDING TRIBES: THE MODELS OF INTERACTIONS.

морфологічними і стилістичними ознаками кераміка, яку поділяють на „столову” та „кухонну”.

Натомість населення, що відноситься до КГТ скотарів, практикувало напівосілій спосіб життя, засвідчений залишками недовготривалих стоянок з тимчасовими легкими спорудами та „літівок” і „зимників”, на яких простежено сліди стаціонарних будівель, а керамічний комплекс зазвичай характеризується досить монотонними морфологічними та стилістичними ознаками.

Перша складова опозиції „землероби – скотарі”, ТК⁴, є певною системою, що відповідає спорідненим археологічним культурам, які утворюють культурно-історичну спільність трипілля-кукутень (аріушд). Власне трипільська частина спільноти розглядається в сучасній історіографії як синкретичне багатокомпонентне утворення на теренах прайторичної Південно-Східної Європи, що понад дві тисячі років – від другої половини VI до середини III тис. до н.е. – визначала історичний розвиток у Карпато-Дніпровському регіоні. На різних етапах розвитку в орбіті трипільських інтересів знаходилися різноманітні археологічні культури, носії яких були близькими або дещо віддаленими сусідами та партнерами трипільців.

Починаючи з неолітичної доби (VII тис. до н.е.) Карпато-Подніпров'я належало до передових теренів Європи – поряд з Балканами, Подунав'ям та Середземномор'ям. Складні культурні та етнічні процеси цього регіону знайшли відображення у розвитку трипілля. Воно генетично пов'язане з культурами Карпато-Балканського регіону: лінійно-стрічкової кераміки, криш, боян, дудешть, вінча. Натомість вважається, що деякі культурні угруповання – Болград-Алдень, Хаманджія IV, Чернавода I, типи Пустинки V (дніпро-донецької культури), нижнього шару Михайлівки, хаджидерський і животилівський – зазнали відчутного трипільського впливу.

Протягом всього тривалого часу існування ТК в її матеріалах чітко простежуються певні риси, що виникли в результаті контактів з населенням

Центральної, Південно-Східної та Східної Європи. Дослідники виділяють серед трипільських старожитностей окремі культури, в яких трипільські традиції доповнюються певними елементами інших культурних груп, але більшість фахівців схильні вважати трипілля єдиною археологічною культурою. На нашу думку, слушною є пропозиція про відокремлення усатівської культури. Віднесення певних пам'яток з матеріалами ТК (як поселень, так і могильників) до зазначених угруповань, як і їх статус, є питанням вельми дискусійним⁵. В даній статті ми використовуємо розподіл ТК на хронологічні періоди, етапу С II на окремі типи (групи) пам'яток та усатівську культуру, а також терміни хаджидерський тип⁶ (за В.Г.Петренко), животилівський⁷ тип, постмаріупільський⁸ тип (за І.Ф.Ковальовою), новоданиївський тип⁹, тип нижнього шару Михайлівки¹⁰, а для середньостогівської культури¹¹ – пам'ятки скелянського, стогівського та дерейського типу¹². Ми не послугуємося сучасним культурно-хронологічним визначенням енеолітичних до-ямних пам'яток, тому що воно поки що не є загальновизнаним, а існуючі схеми, на нашу думку, ще потребують детального обґрунтування.

Джерелознавча база для вивчення енеоліту та РБВ в Україні на початок ХХІ століття є досить значною. Відомо понад 2040 пам'яток ТК [ЕТЦ, 2004, с.564-700], сотні усатівських поховань, десятки поховань хаджидерського, животилівського, постмаріупільського типу, тисячі поховань ямної культури. Каталогізовано 41 пункт старожитностей новоданиївського типу та 144 – середньостогівської культури [Телегин, Нечтайло, Потехина, Панченко, 2001].

Вивчення проблеми відносин ТК зі „степовими племенами мідного віку” фактично започаткувала й досліджувала майже півстоліття Т.Г.Мовша¹³. Серед сучасних фахівців особливо велику увагу синхронізації культур приділяють Н.С.Котова [Kotova, Videiko, 2004], Ю.Я.Рассамакін [Рассамакін, 2004]. Дослідники всебічно аналізують взаємні стосунки „світу скотарів” та „світу землеробів”. Ми взяли ці поняття у лапки, оскільки ґрутовного дослідження економічних, соціальних або ідеологічних зasad цієї багаторазово задекларованої опозиції поки що немає. Натомість у

більшості досліджень з проблеми взаємозв'язків зосереджено увагу на таких темах: вплив Степу на трипілля або навпаки, просування „степовиків” у землеробські регіони, яке, на думку деяких дослідників, навіть мало характер вторгнення.

Висловлювались також думки про певні зв'язки суспільств трипілля та “Степу” з відповідними культурами Передкавказзя домайкопського та майкопського часу. І.Ф.Ковальова відстоює концепцію формування пам'яток животилівського типу під впливом трипільського та передкавказького населення, що просувалося назустріч одне одному [Ковалева, 1991], а Ю.Я.Рассамакін надає впливам землеробських суспільств на степові вирішальну роль у період переходу від енеоліту до РБВ [Рассамакін, 2004, с.6].

Аналіз матеріалів поховальних пам'яток періоду енеоліту – РБВ та поглядів дослідників на їх систематизацію дозволяє зробити висновок про відсутність чітко встановлених критеріїв для віднесення поховальних комплексів до певних культур, що й викликає суперечливі думки щодо їх культурного визначення. Тому ми користуємося поняттям „культурно-хронологічна група (тип)” пам'яток, яке, на нашу думку, відповідає реальним фактам.

Проблеми періодизації та синхронізації.

Сучасні схеми періодизації енеоліту та РБВ в Україні та синхронізація культурних типів та культур базуються на хронології та періодизації трипілля.

ТК об'єднує досить значну кількість різноманітних культурно-хронологічних угруповань, які структуровані у відповідності з етапами розвитку культури, локальними варіантами, групами та типами пам'яток, „лініями розвитку”, і, навіть окремими культурами в системі культурно-історичної спільноти або області. В цілому залишається актуальною періодизація трипільських поселень, запропонована Т.С.Пасsecек більш ніж півстоліття потому. Згодом були спроби модернізації цієї періодизації. Наразі вона відображує тільки тенденцію послідовного існування різних типів пам'яток.

Можна запропонувати схему, відповідно до якої ТК пройшла у своєму розвитку три періоди, що певним чином відповідають періодизації енеоліту – РБВ. Вона

Періодизація поселень за Т.С. Пасsecек	Періодизація Трипілля	Археологічна періодизація
Раннє Трипілля (A)	Ранній етап: Трипілля А Трипілля В I	Ранній енеоліт
Середнє Трипілля (B I, B II)	Середній етап: Трипілля В I-BII Трипілля В II Трипілля С I	Середній енеоліт
		Пізній енеоліт
Пізнє Трипілля (C I, C II)	Пізній етап: Трипілля С II	Ранній бронзовий вік

використовується для групування матеріалу і лише попередньо, в найзагальніших рисах відбиває складні культурно-історичні процеси¹⁴.

У добу **раннього енеоліту**, до якої відносяться етапи трипілля А та трипілля В I, безпосередніми сусідами племен прекукутень-трипілля А були на заході носії культури Вінча, на південному заході – культурного типу Болград-Алдень (варіант гумельниці), на північному заході – культури галиця, на північному сході – києво-черкаської культури ДДС, на південному сході та півдні – культурні типи скелянський та новоданиловський. До, так би мовити, “далекого зарубіжжя” трипілля на південному заході відносяться культури, виділені Х. Тодоровою в область фракійського енеоліту; на заході – петрешть, лендель, тиса. Слід зауважити, що трипільська культура була спорідненою в генетичному відношенні з сусідніми культурами, що оточували її із заходу та південного заходу. Можливо, саме ця спорідненість обумовила подальші інтенсивні культурно-історичні контакти саме з спільнотами цього району, які виявляли себе не тільки в обміні предметами, засвідченому так званими імпортами, але і впливами різних культурних традицій, що стали можливими завдяки пересуванню племен в межах великої території поміж Карпатами та Дніпром. Синхронізація всіх цих культур базується не тільки на даних абсолютної хронології, а, перед усім, на археологічних матеріалах, переважно імпортах та впливах. У період раннього енеоліту дослідники відмічають в матеріалах трипілля А та В I, особливо в південно-західному районі, свідчення переплетіння традицій та імпорти Болград-Алдені. В матеріалах північно-західних поселень у цей час помітні впливи культур тиса та малиця.

Генезис культур, що були сусідами трипілля на сході (азово-дніпровська культура), за даними їх дослідників, пов’язаний з населенням, що мешкало на цих теренах ще за неолітичної доби, а різноманітні риси матеріальної культури та традиції відтворюючого господарства свідчать про тісні контакти з передовими осередками Передкавказзя та Азійського континенту. Н. С. Котова розрізняє певні впливи трипілля у скелянському посуді. Не викликає сумніву, що трипільські племена підтримували стосунки з сусідами на сході починаючи з етапу В I, про що свідчать як окремі трипільські імпорти у новоданиловських та скелянських пам’ятках, так і поодинокі фрагменти посуду скелянського типу (або, можливо, виконані під впливом скелянських традицій), знайдені у трипільських колекціях. Найбільш виразні зразки представлені на поселеннях фіналу трипілля В I: Василівка, Друци, Жури, Красноставка [Цвек, 2003, с. 175-182] та кукутень А 4: Дрегушень, Берешть, Скінтея [Манту, 1998, с. 303].

До раннього енеоліту відносяться поховання новоданиловського типу, відомі від Сирету [Петренко, 1993, с. 17] до Калмикії [Телегин и др., 2001 с. 57-108]. Не надто презентабельні за кількістю (менше 50-и пунктів) але досить яскраві за інвентарем поховання –

переважно в ґрутових, іноді підкурганних могильниках – супроводжуються зазвичай престижними ритуальними предметами з міді і навіть золота: прикрасами, символами влади, посудом, типовим для різних балкано-карпатських культур. І. Д. Потехіна на основі аналізу антропологічних даних стверджує про генетичний зв’язок людей з новоданиловськими поховань з населенням Надпорізько-Приазовського регіону раннього етапу ДДО, а також вказує на певні риси у похованні з Джуржулешть, що демонструє можливі впливи з боку носіїв культур варна та гумельниця [Телегин и др., 2001 с. 115-118].

Отже, маємо безпосередні докази контактів трипільських, гумельницьких, варненських племен та новоданиловців, причому, можна стверджувати, що саме ці контакти були визначальними для новоданиловського населення. Н. В. Риндіна вважає, що новоданиловський осередок металообробки склався під впливом традицій культур трипілля, а особливо гумельниця та варна, а імпорт сировини та мідних виробів пов’язаний переважно з культурою варна [Риндіна, 1998, с. 170].

Таким чином, маємо підстави констатувати, що починаючи з періоду раннього енеоліту трипільська культура демонструє багатовекторний напрямок культурно-історичних контактів. Втім, їх переважна більшість стосується західного та південно-західного регіонів. Вирішальним чинником у формуванні напрямків зв’язків, окрім генетичного, була орієнтація на металургійні осередки, які розквітають в енеолітичну добу у населення фракійського енеоліту. На думку О. В. Цвек, можна говорити про певну інфільтрацію у середовище східно-трипільської культури степового населення [Цвек, 2004, с. 178], але фактів на підтвердження цієї думки поки що замало.

Трипілля ВІ-ВІІ можна розглядати як період трансформації культури при переході від раннього енеоліту до пізнього, або віднести до **середнього енеоліту**. Матеріали трипілля ВІ-ВІІ свідчать про впливи традицій західних культур лендель, люблінсько-волинської, малицької, тиса-полгар, що встановлено О. В. Цвек, особливо для поселень східнотрипільської культури. Відбувається переорієнтація трипільської металургії на трансильванські осередки металообробки [Риндіна, 2004, с. 238].

На пам’ятках початку трипілля ВІ-ВІІ зафіковані досить рідкісні імпорти кераміки скелянського та стогівського типу, найбільш яскраві – у Солонченах II [Мовша, 2001, с. 35-36].

На етапі трипілля ВІ-ВІІ/2 – кукутень А-В 2 відомі лише поодинокі фрагменти з гусеничкою, що може бути свідоцтвом впливів стогівських традицій. Подібні поодинокі знахідки відомі у західному регіоні [Манту, 1998, с. 309]. В цілому у керамічних комплексах трипілля ВІ-ВІІ категорія кераміки з домішкою черепашки, що вважається свідоцтвом впливів Степу, становить від 2,6% до 14% в керамічних комплексах заліщицької групи [Попова, 2003, с. 89] та 5-6% у солонченських. Така статистика здається

парадоксальною, тому що солонченська група розташована південніше за заліщицьку, тобто більше до середньостогівського населення. На поселенні Кліщів на Південному Бузі категорія кераміки, що може розглядатися як така, що буцімто зазнала впливу степових традицій складає 26,45% керамічного комплексу.

Але слід мати на увазі, що цей посуд виготовлений за технологічними, морфологічними, стилістичними традиціями досить далекими від таких, що властиві автентичним керамічним традиціям Степу. Так, крім черепашки як спіснювач використовувалися пісок, дрісва, карбонатні породи, шамот. Доречно для таких виробів користуватися румунським терміном „кераміка типу кукутень С”. У посуді цього типу з'являється така нова характерна ознака, як перлини. На поселеннях Шкарівка та Веселий Кут, розташованих у межиріччі Південного Бугу та Дніпра, посуд із домішкою черепашки складає відповідно 15,9% та 14,1%. У Цвіжині (2) та Шкарівці (1) зафіксовано фрагменти кераміки, оздобленої відбитками гусенички [Цвек, 1980, рис.5, 21].

Слід відзначити, що наявність „степових впливів” у керамічних комплексах не обумовлена розташуванням пам’яток по лінії схід-захід, чи південь-північ, або наближенням до Степу. Втім, на думку О.В.Цвек, на етапі VI-VII під впливом степових та лісостепових сусідів відбувається певна трансформація господарства східно-трипільської культури, хоча в керамічних комплексах і не спостерігаються імпорти степового посуду [Цвек, 2003, с.180]. На думку Н.С.Котової, фрагмент розписної посудини трипілля VI-VII може бути віднесений до стогівського шару Стрільчої Склі, а деякі посудини у Веселому Куті мають типові стогівські елементи. Фрагмент зі шнуром орнаментом, вірогідно імпортний стогівський, зафіксовано на поселенні Старі Радуляни, яке віднесене В.І.Маркевичем до перехідного періоду від трипілля VI-VII до VII [Marckevici, 1994, fig. 9, 4].

Таким чином, можна стверджувати, що пам’ятки із скелянськими та новоданилівськими традиціями існують на початку середнього енеоліту. Достовірних даних про синхронізацію новоданилівського типу з трипілля А та трипілля VI-VII поки немає. Але полгарський посуд у похованальному інвентарі могил на Тисі у Дечі Мурешулуй [Телегін і др., 2001, с.80] може свідчити про синхронізацію фінальних новоданилівських пам’яток з етапом трипілля VI-VII та певну переорієнтацію зв’язків новоданилівського населення з варни та гумельниці на фінальному етапі середнього енеоліту. Згадані керамічні матеріали трипілля VI-VII вказують на можливість співіснування пам’яток VI-VII/2 зі стогівськими.

До розвиненого (пізнього) енеоліту відносяться етапи трипілля VII та C I. На захід від трипілля перехід від раннього до пізнього енеоліту ознаменувався зникненням культур фракійського енеоліту – південнозахідних сусідів трипільців, трансформацією гумельниці в культуру чернавода I, появою культур

певець (Хотниця-Водоспад), селкуца IV. Відбулася культурна трансформація на Середньому Дунаї, у Центральній Європі. Тепер сусідами трипільців стали носії культур люблінсько-волинської кераміки, бодрогкерегстур, лійчастого посуду. Дослідники фіксують дуже інтенсивні і досить різноманітні культурно-історичні контакти між трипіллям та західними культурами.

На південному заході, у Причорномор’ї, починаючи з етапу трипілля В II розвивається культура чернавода I. В ній відомі поховання скорчені на спині. Для керамічного комплексу типовий посуд різноманітних форм, з різними домішками, в тому числі черепашки, оздоблений лощінням, прокресленням та шнуром орнаментом, перлинами [Манзура, 2001-2002, с.458-485], антропоморфна пластика. Контакти між культурою Чернавода I зафіксовані для культури кукутень знахідкою фрагменту антропоморфної фігурки в Тирпештах, можливо також посудиною аскоподібного типу, в якій знаходився скарб з Браду.

Особливістю пізнього енеоліту можна вважати поширення трипільської культури в “Степ” [Мовша, 1984, с.60-83], щоправда, досить обмежене. Наведемо факти. Матеріали небелівської групи у Новорозанівці, Ташлику, представлені насамперед столовою мальованою та нечисленною кухонною керамікою, на нашу думку, є слідами тимчасових таборів пастушів. Можливо, місцевонаходження зі знахідками поодиноких фрагментів трипільської кераміки по південному краю лісостепу або у Степу фіксують короткотривалі пастуші стоянки. Це аж ніяк не може свідчити про економічну кризу, а дозволяє лише припускати відгінно-стойлову форму скотарства. Здається також, що немає наразі жодних підстав вважати належними до трипілля нечисленні степові поховання з розписним посудом етапів VII та C I.

На сході у період розвиненого енеоліту трипільська культура етапів В II та C I межувала зі стогівськими, дереївськими, постмаріупільськими, нижньомихайлівськими (на етапі В II), рогачицькими (на етапі C I)[Спіцина, 2002, с.11-12] та типу Хаджидер пам’ятками. Імпорти кераміки типу Середній Стіг 2 зафіксовано у Миропіллі [Цвек, Рассамакін, 2001-2002, с.234]. Два фрагменти кераміки зі шнуром знайдено на поселенні початку етапу VII Немирівське [Відейко, 1994, с.19, 25]. Кераміка кукутень С на поселеннях трипілля В II становить у Невиську близько 9 %, Бодаках – 15-17%, Миропіллі – 16,3%, Чапаївці (з черепашкою) – 6%, тут є і шнур – 16,5%. Фрагменти кераміки з відбитками шнура є в Гребенях¹⁵ та Гарбузині [Цвек, 2003, с.177]. Відома кераміка типу кукутень С на поселеннях культури кукутень В [Mantu, 1998, с. 309].

Слід зауважити, що певні елементи такого посуду знаходять аналогії у керамічному комплексі культури чернавода I, що може свідчити про чернаводську традицію деяких морфологічних та стилістичних особливостей посуду типу кукутень С, а не про впливи Степу. Наявні дані дозволяють стверджувати, що

шнурний орнамент, зафікований у трипільському керамічному комплексі з фіналу етапу ВІ-ВІІ – початку етапу В ІІ, представлений поодинокими знахідками.

Вважаємо, що як морфологічні особливості керамічного комплексу нижньомихайлівського типу, так і такі стилістичні риси, як лощіння поверхні, вертикальні розчоси, шнурний, канельований орнамент, перлини, валики та інші можуть бути не лише свідченням впливу традиції культури чернавода I, а й генетичних зв'язків з цією культурою пам'яток нижньомихайлівського типу¹⁶. Походження нижньомихайлівської культури свого часу вже пов'язували з впливами трипілля, майкопської культури [Котова, 1996, с.180-181]. Додамо, що серед енеолітичних землеробських культур чернавода I розташована в екологічних умовах, наблизених до степових. Можливо тому саме її традиції могли стати підґрунтям для деяких культурних інновацій у населення Степу.

Зв'язки дерейвського населення з трипіллям засвідчують імпорти трипільської кераміки [Телегин и др., 2001, с.7]. Фрагмент антропоморфної статуетки з Дерейви [Телегин и др., 2001, рис.14, 1] знаходить близькі аналогії серед пластики культури Чернавода I [Hartuche, 1980, fig.20, 12-13] і може вважатися імпортом саме звідти.

Чернаводські елементи у керамічному комплексі нижнього шару Михайлівки та окремі знахідки в Дерейві вказують на продовження традиції культурно-історичних контактів степового населення безпосередньо з регіоном Балкан, започатковане ще у добу раннього енеоліту новоданиловцями.

На думку О.В.Цвек, на фіналі етапу трипілля В ІІ посилюються контакти населення східнотрипільської культури, яке просунулося у пограничні райони лісостепу та степу, з степовими племенами [Цвек, 2003, с.180].

Степові курганні поховання від Дунаю до Подніпров'я свідчать про контакти степового населення з трипіллям. Пам'ятки хаджидерського типу¹⁷ супроводжуються посудом трипілля В ІІ – С І [Петренко, Ковалюх, 2003. с.102-110].

Наведемо також думку І.В.Манзури, який вважає, що хаджидерський тип являється бессарабським локальним варіантом культури чернавода I [Manzura, 1993, с.28-30]. Натомість Ю.Я.Рассамакін відносить поховання хаджидерського типу до раннього етапу нижньомихайлівської культури [Рассамакін, 2004, рис.2]. Існує також і думка про належність цих поховань власне трипільцям. Усі точки зору потребують додаткової аргументації, однак енеолітичні степові поховання, які відносяться до постноводаніловських, але доусатівських, безумовно, свідчать про контакти з трипіллям степового населення, яке залишило найдавніші кургани в Дунай-Дністровському межиріччі.

Інвентар поховань постмаріупільського типу дозволяє впевнено фіксувати зв'язки постмаріупільського та трипільського населення,

починаючи з етапу С ІІ [(Ковальова, 2004, с.550-551)]. Але існування їх раніше, на етапі СІ підтверджується дослідженнями Н.В.Риндіної, яка доводить, що вже ранній горизонт постмаріупільських поховань демонструє самостійний осередок металообробки, який забезпечувався сировиною і виник під впливом трипілля етапів В ІІ – С ІІ¹⁸. Натомість пізній горизонт постмаріупільських пам'яток синхронізують із трипіллям С ІІ і пов'язують з циркумпонтійською металургійною провінцією бронзового віку [Риндіна, 1998, с.170-179].

До періоду раннього бронзового віку дослідники відносять етап трипілля С ІІ. Для трипільської культури настало епоха, яка характеризується найбільшою площею, яку вона займала, а також глибокою культурною диференціацією, аж до відокремлення усатівської культури.

Можна констатувати, що витоки культурогенезу різних груп пізнього трипілля знаходилися у різних центрах Європи: Південно-Східних Центральних та Північних Балканах, Карпатському басейні, Північно-Західному Причорномор'ї. У комплексах певних груп трипілля С ІІ простежуються традиції, наслідування та впливи культури баден, кулястих амфор, шнурової кераміки, чернавода I та III. Вірогідно, що саме контакти з цими культурами були визначальними для формування особливостей певних локальних груп. В усатівських матеріалах простежено також елементи культур езеро, коцофені.

У різних регіонах трипільської ойкумені з'являються ґрунтові та під курганні поховання з посудом етапу С ІІ, типовим для пам'яток бринзенського, гординештського, городського, троянівського типів ТК [Дергачев, Манзура, 1991]. Їх належність саме до ТК у повному обсязі являється дискусійною, тому що частина їх розглядається як квітянські, нижньомихайлівські, животилівсько-вовчанські [Rassamakin, 1994, с.29-70].

„Степовими” сусідами трипільців на етапі С ІІ були племена усатівської, животилівської, постмаріупільської, репінської та ямної культур. На синхронізації фіналу трипільської та ямної культур наполягає ряд дослідників. Як приклад наведемо висновки В.А.Дергачова [Дергачев, 1986, рис.54] та результати порівняння даних абсолютної хронології [Klochko, Kosko, Szmyt, 1999, с.266].

Відповідно до належності цих культур до скотарського КГТ, вони представлені переважно похованальними пам'ятками, передусім підкурганими. Натомість у ТК могильники типові тільки для окремих локальних типів етапу С ІІ. Ці обставини ускладнюють співставлення трипільських та синхронних їм матеріалів. Трипільська культура залишається одним з важливих чинників культурогенезу сусідніх племен.

Вважається, що у формуванні усатівської культури вирішальну роль відіграли культури трипілля та тернавода I, а її виникнення є результатом адаптації населення до умов господарювання у степовій зоні (скотарство) [Патокова и др., 1989, с.81-124].

Животилівські пам'ятки, на думку І.Ф.Ковальової, сформувалися під впливом трипілля. Дослідниця також підкреслює наявність серед животилівського інвентаря матеріалів майкопського походження. Наприклад, посудина майкопського типу походить із поховання 15 кургану Дубова Могила [Ковальова, 2004, с.248]. Серед кераміки животилівського типу з досліджень І.Ф.Ковальової можна виділити окрім посудини [Ковальова, 2004, с.524], що знаходять аналогії в культурах езера, чернавода І. Дослідниця підкреслює значення трипільсько-постмаріупільських контактів.

Натомість ямна культура синхронізується з трипільською на основі стратиграфічних спостережень та датування C-14. Пізнє трипілля та ямна культура відносяться до ЦМП. Звертає увагу наявність у Придніпровському осередку ямної культури балканської міді, близької до металу культури езера, подібність прийомів металообробки ямних та усатівських виробів та використання холодного кування металу [Рындина, Дегтярева, 2002, с.107-109], а також наявність виробів із карпатської міді в похованнях Молдови. Ці дані свідчать про безпосередні контакти степового населення РБВ з балканськими племенами, що було започатковано ще новоданилівцями.

Моделі взаємодії

Очевидно, що протягом енеоліту – РБВ культурно-історичні контакти між різними локально-хронологічними групами трипілля та сусідами мали різний зміст і неоднаковий характер, в залежності, умовно кажучи, від їх спрямованості на захід чи на схід. Тому можна запропонувати певні попередні моделі взаємодії населення лісостепової та степової зони. Наведені дані про міжкультурні контакти можуть свідчити як про генетичні, так і про культурні зв'язки між різними групами населення.

Невеликі за обсягом дані антропології також можуть бути залучені для вивчення характеру контактів різних племен, засвідчених археологічними джерелами. Вважається, що в цілому трипільці відносяться до середземноморського антропологічного типу (СТ). Проте поодинокі черепи (Незвісько) демонструють характерні рисиprotoєвропеїдного типу (ПТ). Серед жіночої серії черепів Вихватинського могильника присутній дещо пом'якшений protoєвропеїдний компонент. СТ та ПТ присутні у краніологічних серіях з могильників усатівської культури. За даними І.Д.Потехіної, ПТ характерний для населення східного ареалу новоданилівського типу, постмаріупільської культури, найбільш давніх підкурганних поховань Надпоріжжя та Приазов'я, превалює у середньостогівській культурі, зустрічається в похованнях Північно-Західного Причорномор'я. Дещо змінений СТ зафікований для західного регіону новоданилівської культури (джуржулешть), причому, антропологічні риси знаходять аналогії серед краніологічних серій Варненського некрополя, гумельницького могильника в Добруджі, а також серед чоловічої серії могильника Ігрень. Подібний тип

характерний для чоловічих серій інших стогівських і дереївських могильників, підкурганних енеолітичних поховань Північно-Західного Причорномор'я та людей хвалинської культури. І.Д.Потехіна [Телегин и др., 2001, с.111-123] припускає, що генетично населення ПТ пов'язане з неолітичним населенням Надпоріжжя та Приазов'я, представленого в могильниках маріупільського типу, а середземноморський компонент можна пояснити впливом сусідського населення. Для ямної культури типовим є регіональний розподіл різних антропологічних типів: ПТ на Кіровоградщині, СТ – у Буджацькому степу. Поза небіжчика у похованні (випростані, скорчені на спині або на боці), яка виступає важливим чинником для виділення культурно-хронологічних типів, не пов'язана з певним антропологічним типом.

Отже, спробуємо зробити висновки з цих даних та порівняти їх з висновками, які ґрунтуються на археологічних джерелах. Антропологічно тотожними та генетично пов'язаними з неолітичним населенням є носії постмаріупільської культури, що підтверджує влучність саме такої назви для зазначених поховань.

Інші культурні типи демонструють змішане в антропологічному відношенні населення, що зафіковано також археологічними джерелами. Привертає увагу різний антропологічний тип новоданилівського та хвалинського населення.

Антропологічні дані узгоджуються з археологічними і свідчать не тільки про культурні зв'язки, але й про безпосереднє змішування населення. Але останній фактор навряд чи був вирішальним у культурогенезі.

На початку раннього енеоліту для трипілля А та болград-алдені, які генетично споріднені через культуру боян, зафіковані дуже тісні культурно-історичні стосунки. Н.С.Котова та Т.Г.Мовша вважають, що вже в цей час починаються контакти між ТК та скелянським населенням. Починаючи з етапу трипілля В I, здійснюються багатовекторні контакти. Підкреслимо, що саме традиції культур західного регіону найпомітніше впливають на культурогенез трипільських локально-хронологічних груп.

Натомість на східному напрямку наявні дані про вплив та імпорти культур гумельниці, варни, трипілля В I у матеріалах новоданилівського типу з одного боку, та поодинокі імпорти посуду скелянського та стогівського типів на поселеннях етапу трипілля ВІ-ВІІ і один фрагмент кераміки з розписом типу трипілля ВІ-ВІІ серед стогівських західок, з другого. Такий розподіл імпортів узгоджується з висновками Н.В.Риндіної про те, що в період раннього та середнього енеоліту металургійний осередок на сході працював завдяки контактам новоданилівського населення з племенами гумельниці, варни та ТК. Щодо імпортного посуду або проявів наслідуванням певних категорій кераміки, то пояснення їх наявності в трипіллі завдяки шлюбам чи торгівлі донецьким кременем або стогівською худобою не підтверджені фактами.

На етапі пізнього енеоліту категорія посуду ТК (тип кукутень С), що її можливо б було пов'язувати з впливом скелянсько-стогівських традицій, набуває дедалі самобутніх технологічних, морфологічних, стилістичних рис і вже не має нічого спільногого з посудом сусідніх східних культур. Тривалий час вважалося, що домішка черепашки та шнурковий орнамент, перлини на вінцях, які в більшій чи менший мірі типові для певної категорії посуду ТК, свідчать про впливи степових традицій, а також участь степового елементу у культурогенезі окремих локально-хронологічних груп. Однак фактів, які підтверджують таку думку, немає. Натомість певні технологічні, морфологічні та стилістичні риси кераміки типу кукутень С знаходять відповідності у культурі чернавода I, яка через генетичний зв'язок з гумельницею входить до одного культурного кола з трипіллям.

Ті елементи, які в кераміці культурних типів фінального трипілля, що відносяться до РБВ, не мали витоків у трипільських керамічних комплексах, тривалий час теж вважалися впливом "Степу". Але вони не знаходять там аналогій, бо знов-таки пов'язані з традиціями культур із заходу – шнурової кераміки, кулястих амфор, баден, чернавода I та III. Отже всі локально-хронологічні типи ТК – від початку і до фіналу – генетично пов'язані з південно-західним джерелом культурогенезу.

Т.Г.Мовша, І.Ф.Ковальова та інші дослідники неодноразово висловлювали думку про участь у формуванні пам'яток степових культурних типів ТК, або розглядали їх як результат переходу населення землеробської ТК до скотарського господарства. Ю.Я.Рассамакін [Рассамакін, 2004, с.6] сформульоване положення про „вихідні землеробські, а не степові традиції” пам'яток животилівського типу¹⁹.

Взагалі-то висловлена думка про трансформацію господарства в умовах переходу із лісостепу до степу видається слушною, оскільки етнографи вважають, що скотарські КГТ виникають на базі землеробських шляхом поступового зниження питомої ваги

землеробства і підвищення ролі скотарства у комплексному землеробсько-скотарському господарстві. Але ми вважаємо, що така модель для енеоліту – РБВ в Україні потребує ретельного та всебічного дослідження відповідних матеріалів і не може бути підтверджена або спростована тільки при аналізі поховань традицій або керамічних комплексів.

Найбільш імовірним, на нашу думку, сьогодні виглядає припущення про можливість подібної трансформації КГТ для пам'яток нижньомихайлівського типу. У будь-якому випадку культурний вплив землеробських суспільств, особливо трипілля, на мешканців Степу доби пізнього енеоліту – РБВ не викликає сумніву. Можна вважати, що найважливішим чинником для розвитку степових культур була трансляція трипільцями досягнень передових суспільств Давньої Європи, серед яких найбільш помітними були зрушенні в металообробці.

У той же час майкопські впливи, на нашу думку, хоч, без сумніву, й мали місце, але не були визначальними. Слід зазначити, що придніпровський металургійний осередок ямної культури, навпаки, на думку фахівців, виник під впливом одночасних імпульсів як з Балкан, так і з Північного Кавказу – це демонструє східний напрямок зв'язків ямників, відзначений і для животилівського типу.

Можна зробити висновок, що контакти трипільських племен, спрямовані у східному напрямку в період раннього та середнього енеоліту знайшли яскраве відображення, але залишилися не тривалим епізодом для "Степу". Вони суттєво не вплинули на соціально-економічний розвиток населення, яке виявило прогресивну тенденцію пристосування до екологічних умов відповідно властивим йому КГТ. Але дійсно поворотним моментом у прадавній історії України стало формування й розвиток землеробської трипільської культури, яка заклали основи цивілізації на цій землі та транслювала передові досягнення сусіднім племенам на сході.

ПРИМІТКИ

¹ Термін "трипілля" в даній праці рівнозначний поняттям трипільська культура (ТК), культура кукутень-трипілля, трипільсько-кукутенська спільність.

² Термін „Степ” умовний; у даному контексті мається на увазі населення різноманітних культурних типів на схід від ТК (на південь від Дніпра, у межиріччі Дунаю – Дону), що мешкало в лісостеповій та степовій зонах.

³ З останніх досліджень, як приклад, наведемо видання Stratum plus [2000. - № 2] та матеріали конференції: Nomadyzm a pastoralizm w miezdzyrzeczu Wisly i Dniepru (neolit, eneolit, epoka braku). – Miedzynarodowa konferencja. – Obrzysko [2003].

⁴ Слід наголосити, що поняття ТК, з точки зору визначення археологічної культури та таксономії артефактів, є хоча й загальноприйнятим та традиційним, але водночас абсолютно умовним. Тому вважаємо за необхідне співставлення конкретних хронологічно-культурних

підрозділів ТК з культурно-хронологічними типами „степовиків”.

⁵ Історіографія з цієї проблеми досить значна, вона викладена у працях, на які ми будимо далі посилатися. Зазначимо тільки, що є всі підстави вважати угруповання, які дослідники відносять до окремих культур або типів (часто усупереч одному одному), насправді відображають певні культурні типи давнього суспільства, ранг яких не має суттєвого значення для з'ясування процесів взаємодії між ними. На нашу думку, введення нових назв для типів пам'яток приводить до плутанини і тому часто недоречне. Це стосується як історіографії по трипіллю, так і „степових” культур.

⁶ Ю.Я.Рассамакін відносить поховання хаджидерського типу до нижньомихайлівської культури.

⁷ Живолілівсько-вовчанський, за Ю.Я.Рассамакін.

⁸ Квітянський, за Ю.Я.Рассамакін.

⁹ Новоданиловська культура, за А.Л.Нечитайло, селянський тип, за Н.С.Котовою та Ю.Я.Рассамакіним.

¹⁰ Н.С.Котова вважає, що впевнено до цього типу можна відносити тільки відповідний шар поселення Михайлівка та окремі поховання.

¹¹ За Д.Я. Телегіним.

¹² Н.С.Котова об'єднує скелянські, новоданиловські та стогівські пам'ятки у середньостогівську культуру, а також виділяє дереївську культуру.

¹³ Доробок дослідниці з цієї проблематики простежений у праці Д.Л.Тесленка "Т.Г.Мовша и изучение взаимосвязей населения степи и лесостепи в энеолите-раннем бронзовом веке" [2003, с.160-170].

¹⁴ Треба підкреслити, що в історіографії з археології та давньої історії Європи не напрацьовано узгодженої або більш-менш загальноприйнятої таксономії не тільки культурних типів пам'яток, а навіть критеріїв для їх віднесення до епох неоліту, енеоліту, РБВ. Як приклад можна

навести видання: Давня історія України. – К.:Наукова думка, 1997. – Т. 1.

¹⁵ В колекції виявлено 2 фрагменти від однієї посудини.

¹⁶ Зауважимо, що свого часу Н.С.Котова висловлювала припущення про формування пам'яток типу нижнього шару Михайлівни під впливом варіantu культури гумельниця Болград-Аденъ. Оскільки вважається, що чернавода I склалася на основі гумельниці, то дослідниця була досить близька від істини.

¹⁷ В.Г.Петренко припускає, що пам'ятки хаджидерського типу є генетичною підосновою усатівської культури.

¹⁸ Ця обставина дає всі підстави для синхронізації частини постмаріупольських пам'яток з трипілем С.І.

¹⁹ Вислів не дуже вдалий, бо йдеться про те, що населення степу, яке відноситься до скотарського КГТ, демонструє у похованальному інвентарі матеріали, що пов'язуються з трипільською або майкопською культурою, тобто мова йде не про землеробські традиції, а про традиції населення землеробського КГТ.

ЛІТЕРАТУРА

Археологічні пам'ятки трипільської культури на території України. Реєстр – Енциклопедія трипільської цивілізації. – К.: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т.1., кн.1. – С.564-700.

Видейко М.Ю. Исследование поселений среднего этапа трипольской культуры на р.Кодыме // Древнее Причерноморье – Одесса, 1994.

Дергачев В.А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы. Кишинев:Штиинца, 1986.

Дергачев В.А., Манзура И.В. Погребальные комплексы позднего Триполья . – Кишинев: Штиинца, 1991.

Ковалева И.Ф. Погребения с майкопским инвентарем на Левобережье Днепра (к выделению животиловского культурного типа) // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1991. – 69-88.

Ковальова И.Ф. Трипольско-постмариупольські зв'язки // Енциклопедія трипільської цивілізації. – Т. II. – К.:Укрполіграфмедіа, 2004.

Ковальова И.Ф. Курган Дубова могила // Енциклопедія трипільської цивілізації – Т. II. – К.: Укрполіграфмедіа, 2004.

Котова Н.С. Нижньомихайлівська культура // Словник-довідник з археології. – К.:Наукова думка, 1996.

Манзура И.В. Проблема формирования культуры раннего бронзового века на Северо-Восточных Балканах // Stratum plus. – № 2. – 2001-2002.

Мовша Т.Г. Хронология Триполья-Кукутени и степные культуры эпохи раннего металла в ее системе // Проблемы археологии Поднепровья. – Д., 1984.

Мовша Т.Г. К проблеме взаимодействия древних земледельцев трипольско-кукутенской общности с носителями культур Понтийских степей // Проблемы археологии Подніпров'я. – Днепропетровск, 2000.

Патокова Э.Ф., Петренко В.Г. Бурдо Н.Б., Полищук Л.Ю. Памятники трипольской культуры в

Северо-Западном Причерноморье. – К.: Наукова думка, 1989.

Петренко В.П. Относительно места в степном энеолите ряда памятников Днестро-Дунайского региона // Древнее Причерноморье. – Одесса, 1993.

Петренко В.Г., Ковалюх Н.Н. Новые данные по радиоуглеродной хронологии энеолита Северо-Западного Причерноморья // Трипольські поселення-гіганди. Матеріали міжнародної конференції. – К.: Корвин—прес, 2003.

Рассамакін Ю.Я. Степи Причорномор'я в контексті розвитку перших землеробських суспільств // Археологія, 2004. № 2 с.3-26

Рындина Н.В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. – М.: Эдиториал УРСС, 1998.

Риндіна Н.В. Металообробне виробництво трипільської культури // Енциклопедія трипільської цивілізації. – Т. I, кн. 1. – К.:Укрполіграфмедіа, 2004. – С. 238.

Рындина Н.В., Дегтярева А.Д. Энеолит и бронзовый век. – М., 2002.

Спіцина Л.А. Археологічні культури пізнього енеоліту-ранньої бронзи Дніпро-Донського межиріччя. – Автореф. Канд. дис. – К., 2002.

Телегин Д.Я. Нечитайло А.Л., Потехина И.Д., Панченко Ю.В. Средностоговская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона. – Луганск: Шлях, 2001.

Цвек Е.В. Трипольские поселения буго-днепровского междуречья (к вопросу о восточном ареале культуры Кукутень-Триполье) // Первобытная археология: поиски и находки. – К.: Наукова думка, 1980.

Цвек Е.В. Некоторые аспекты взаимодействия энеолитических обществ Триполья и Степи // Трипольські поселення-гіганди. Матеріали міжнародної конференції. – К.: Корвин—прес, 2003. -С. 175-182.

Baltic-Pontic Studies. – 2000. – Vol. 9

- Gimbutas M.** The Prehistory of Europe // Buletin the American School of Prehistoric Research. – V.20. – Harvard University. – 1956.
- Hartuche N.** Complexul Cernavoda I de la Rimnicelu // Buletinul Muzeului Brailei. – Braila, 1980.
- Klochko V., Kosko A., Szmith M.** A comparative chronology of the prehistory of area between the Vistula and Dnieper: 3150-1850 BC // Baltic-Pontic Studies. – 1999. – Vol. 7.
- Kotova N.S. Videiko M.Yu.** The absolute chronology of Ukraine in Eneolithic // Zwischen Karpaten und Aegaeis. Neolithikum und ältere Bronzezeit. Gedenkschrift für Viera Nemejcova-Pavukova. Internationale Archäologie. – Ed. B. Haensel/E. Studenikova (Hrsg.). – Studia honoraria 21. – Rahden/Westfalen, 2004.
- Mantu C.M.** Cultura Cucuteni. Evolutie, cronologie, legaturi. – Piatra-Neamt, 1998.
- Marchevici V.** Asezarea culturii Cucuteni-Tripolie de la Radulenii Vechi (II) // Memoria Antiquitatis. – XIX. – 1994.
- Manzura I.V.** The East-West interaction in the mirror of the eneolithic and bronze cultures in the Northwest Pontic // Revista Arheologica. – 1993. – № 3.
- Nomadism and pastoralism in the circle of Baltic-Pontic early agrarian cultures // Baltic-Pontic Studies. – 1994. – Vol. 2.
- The Western Borderarea of the Tripolye Culture // Baltic-Pontic Studies. – 2000. – Vol. 9.
- Rassamakin Y.** The main directions of the development of early pastoral societies of Northern Pontic zone: 4500-2450 BC (pre-ymnaya cultures and emnaya cultures) // Baltic-Pontic Studies. – 1994. – Vol. 2.

Burdo N.B.

TRYPOLIAN POPULATION AND SURROUNDING TRIBES: THE MODELS OF INTERACTIONS.

D.Ya. Telegin is famous personality of home archaeological science, world-wide known specialist in field of archaeology of prehistory. Almost half-century scholar's studies on problems of Neo-Eneolithic Age were in many ways innovative, he is a pioneer in investigation of many key problems, such as formulation of the term of Neo-Eneolithic; distinguishing of cultural-historical zones; elaboration of absolute chronology of cultures, their periodization, synchronization and cultural-historical interrelations; socio-economic interpretation of archaeological sources, many of which were recovered in course of fruitful D.Ya. Telegin's field works. Proposed in given paper further studying of the problem of cultural-historical contacts of population and elaboration of new interaction models of different societies became possible due to multiaspectual activity of D.Ya. Telegin.

ВІДЕЙКО М.Ю.

ТРИПІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ ІГНАТЕНКОВА ГОРА БІЛЯ С.ГРИГОРІВКА

Дослідженнями останніх років виявлено існування в Подніпров'ї нового локально-хронологічного варіанту (групи) пам'яток трипільської культури – григорівського. Поселення Ігнатенкова гора є ключовою пам'яткою, матеріали якої публікуються в даній статті.

Поселення трипільської культури в урочищі Ігнатенкова Гора біля с.Григорівка Канівського району Черкаської області було відкрите під час археологічної розвідки 1960 р. та досліджувалося М.М.Шмаглем у 1961 р. Результати досліджень опубліковано 1970 р. Поселення увійшло до літератури під назвою Григорівка [Шмаглій, 1970, с.119-122]. У 1993 р. проведено розкопки експедицією "Дніпро" під керівництвом автора [Бурдо, Відейко, 1997, с.23-26; Відейко, 1998, с.12-15]. Оскільки в районі с.Григорівка на даний час виявлено сліди трьох поселень трипільської культури, вважаємо за доцільне надалі позначати їх за назвами урочищ, де вони розташовані. З цих міркувань нами було замінено назву пункту Григорівка на найменування Ігнатенкова Гора.

Крім значних за обсягом археологічних досліджень вивчалася мінеральна сировина (В.Ф.Петрунь) та фауна (О.П.Журавльов) [Журавльов, 2004, с.167]. У 2002-2004 рр. в Київській лабораторії було отримано 11 ізотопних дат [Videiko, 2003, р.113-120], у тому числі 5 зразків відібрано з числа знайденої під час розкопок кераміки [Ковалюх, Скрипкин, Відейко, 2004, с.31-32]. Таким чином, поселення в ур.Ігнатенкова Гора нині є однією з найбільш вивчених трипільських пам'яток у цьому районі Середнього Подніпров'я, отже публікація основних результатів її дослідження становить певний інтерес.

Поселення розташоване на високому пагорбі над Канівським водосховищем, за 400 м від північно-західної околиці села. З південного заходу пагорб обмежений глибоким яром, на півночі – молодим яром (рис.1, А). Поверхня в цьому місці має ухил в бік водосховища. У бік Дніпра Ігнатенкова Гора нині закінчується урвищем і поступово руйнується, сповзаючи вниз. Висота пагорба над рівнем водосховища становить наразі близько 12 метрів. У минулі роки поверхня розорювалася, внаслідок чого було змито більшу частину родючого ґрунту. В останні роки поверхня задернована і використовується під пасовисько.

На архівних фотознімках 60-х років видно, що до затоплення біля підніжжя гори починалася широка (до 150-250 м) надзаплавна тераса висотою близько 1,5-2,0 м над рівнем Дніпра, вкрита трав'янистою рослинністю та поодинокими скученнями дерев і

VIDEJKO M.YU.

TRYPOLIAN SETTLEMENT OF IGNATENKOVA GORA NEARBY GRYGORIVKA VILLAGE

кущів. Ця територія використовувалася в той час мешканцями сучасного с.Григорівка, як пасовище. Цілком можливо, що ці заплавні луки існували і в часи трипільської культури.

Розкопки 1961 р. проводилися за 50 м від тваринницької ферми, розвалини якої нині збереглись з напільній сторони пагорба. Розкопки 1993 р. велися за 100 м на південний схід від цих розвалин, більше до краю пагорба, на схилі, де за підйомним матеріалом (скучення стулок черепашок, фрагментів кераміки) було виявлено сліди трипільського поселення. Крім того, на поселенні проводилася біолокаційна та магнітна зйомки, які не виявили культурних решток через зруйнованість та фрагментарність залишків трипільського поселення, частина якого, вірогідно, була зруйнована під час бойових дій 1943 р. на Букринському плацдармі.

Пошукові траншеї та розкопи, закладені за даними зйомки, не виявили трипільських матеріалів, окрім невеликих фрагментів. Відмічені аномалії пов'язані з вирвами та фортифікаційними спорудами часів війни. На місці, де були виявлені культурні рештки, заклали два розкопи, які потім були об'єднані в один, загальною площею 1266 кв. м. Польові досліджені трипільського поселення в урочищі Ігнатенкова Гора засвідчили, що збереженість культурного шару пам'ятки дуже погана, внаслідок його близькості до сучасної поверхні. Частину пам'ятки знищено через зсуви країв пагорба до яру та в Дніпро. У розкопах виявлено схожі між собою об'єкти-ями, заповнені побутовим сміттям.

Розкопна сітка – 2x2 м, розкоп орієнтовано за виходами на поверхню підйомного матеріалу. Культурний шар трипільського часу залягав на глибині 0,2 м від сучасної поверхні, безпосередньо під орним шаром. У верхній частині він зруйнований глибокою оранкою. Після зняття ґрунту на 0,2 м та зачистки було виявлено сліди заглибин, заповнених темним ґрунтом, з включенням значної кількості стулок черепашок, кісток риб і тварин та фрагментів посуду. Знайдено також знаряддя праці, фрагменти пластики. Ці об'єкти умовно названі ямами, незалежно від їх форми та розмірів. Всього у двох розкопах було досліджено 16 ям (рис.1, Б). Нижче подаємо їх короткий опис.

ЯМА 1. (Розкоп 1). Округлої форми, діаметр 1 м, глибина 0,3 м від рівня зачистки. Вирита в жовтому

суглинку, мала темне заповнення з невеликою кількістю фрагментів трипільського посуду (рис.1, 1) та кісток тварин.

ЯМА 2. (Розкоп 2). Довжина – 3,5 м, ширина до 4,0 м. Найбільш інтенсивно було заповнено центральну частину ями, де в чорному ґрунті зустрінуто велику кількість черепашок, фрагментів посуду, кісток тварин, декілька крем'яних відщепів та знарядь. У верхній частині заповнення знайдено ніжку антропоморфної статуетки. На дні ями розчищено великі фрагменти рогів оленя. До країв ями інтенсивність заповнення була меншою. У центральній частині глибина ями досягає 1 м, зменшуючись до 0,2 м біля країв.

ЯМА 3. Невелика, діаметром 1 м, глибиною до 0,3 м. Заповнення темне, з невеликою кількістю фрагментів посуду, кісток риб та тварин.

ЯМА 4. Мала вигляд аморфної плями, розміри 2,5x4,0 м, глибина в центральній частині до 0,6 м. Заповнення темне, дуже насичене знахідками – фрагментами посуду, кістками тварин. Є відщепи кременю. Знайдено частину рогового просвердленого знаряддя, панцирі черепахи, риб'ячу луску.

ЯМА 5. Велика яма овальної форми, розмірами 3,5x1,5 м, найбільша глибина – 0,5 м, стінки похилі до центру. У заповненні ями простежено насичені попелом прошарки. Яма 5 практично впритул підходить по довгій вісі до ями 4. Серед заповнення ями знайдено фрагменти кераміки, кістки тварин, уламок рогового знаряддя.

ЯМА 6. Після зняття верхнього шару ґрунту виявлено пляму обпаленого суглинку діаметром 0,8 м, товщиною 0,1 м – можливо, слід від вогнища, яке частково перекривало яму 6. Яма округла в плані, розширяється донизу: верхній діаметр – 1,0 м, нижній – 1,3 м, при глибині 0,5 м від рівня зачистки. Заповнення попелясте, з вуглинками. Досить насичена фрагментами кераміки, кістками тварин та риб. Знайдено також верхню частину антропоморфної статуетки.

ЯМА 7. Зафіксована після зняття верхнього шару ґрунту товщиною 0,2 м. Цей шар був насичений стулками черепашок, які перекривали ями 7, 8, 9, утворюючи єдину купу. Яма округлої форми, діаметром 1,0 м та глибиною 0,2 м, заповнена стулками черепашок, серед яких траплялися поодинокі фрагменти кераміки.

ЯМА 8. Виявлено поруч із ямою 7, також перекрита купою черепашок. Діаметр – 1,0 м, глибина – 0,2 м. Заповнена стулками черепашок, є фрагменти посуду та кістки тварин.

ЯМА 9. Знаходилася у одному ряду з ямами 7, 8. Зверху перекрита купою черепашок. Діаметр – 1,0 м, глибина 0,2 м. У заповненні ями виявлено стулки черепашок, у невеликій кількості – кістки тварин та фрагменти кераміки.

ЯМА 10. Знайдена неподалік від ями 6. Виявлено на глибині 0,2 м від сучасної поверхні, як темна пляма на тлі жовтого суглинку. Діаметр ями у верхній частині – 1,0 м, близче до дна, на глибині 0,6 м, становив 1,3

м – тобто, яма була грушоподібною у перетині. Заповнення дуже насичене попелом, вуглинками. Серед цих прошарків знайдено фрагменти посуду та кістки тварин.

ЯМА 11. Виявлена між ямами 4 та 13. Яма овальної форми, 2,5 м на 1,1 м, глибиною 0,6 м. У темному заповненні були золисті включення та вуглинки. Знайдено також фрагменти посуду та кістки тварин, стулки черепашок. Сама яма була частково перекрита купою черепашок.

ЯМА 12. Аморфне заглиблення розміром 4x5 м, глибиною до 0,4 м від рівня зачистки. Стінки похилі, нерівні. Поруч розкопано ями 7, 8, 9. Частково яма 12 була перекрита купою черепашок, разом із переліченими ямами. Заповнення темного кольору, дуже насичене фрагментами посуду та кісток тварин. З інших знахідок слід згадати фрагмент антропоморфної статуетки.

ЯМА 13. Велика, овальна в плані яма. Розміри – 5x2 м, при глибині до 0,8 м від рівня зачистки. Схили нерівні, похилі до центральної частини ями. У темному заповненні ями виявлені скupчення стулок черепашок, фрагменти кераміки, кістки тварин, у досить великий кількості. Знайдено аморфні грудки обпаленої глини. Серед інших знахідок – фрагменти двох зооморфних мисочок, антропоморфної статуетки, кремені.

ЯМА 14. Яма округлої форми, діаметром 1,0 м та глибиною 0,5 м від рівня зачистки. Щільно заповнена стулками черепашок. Серед них траплялися окремі фрагменти посудин.

ЯМА 15. Виявлено після зачистки, на глибині 0,2 м від сучасної поверхні. Яма аморфна у плані, довжиною до 9,5 м, найбільша ширина – до 5,0 м. Найглибша частина досягає 1,0 м від рівня зачистки. Насиченість знахідками нерівномірна. У заповненні трапляються скupчення черепашок, ділянки, насичені фрагментами посуду або кістками тварин. Траплялися великі фрагменти кераміки – ймовірно, частини розвалів, але жодну посудину не вдалось зібрати навіть наполовину. Є плями попелу з включенням вуглинок, що знайдені у товщі заповнення.

ЯМА 16. Поруч із ямою 15 виявлено яму 16, так само аморфну в плані, розмірами 6x5 м, найбільша глибина – близько 0,5 м до рівня зачистки. Стінки похилі до середини ями. Насиченість заповнення знахідками нерівномірна. В ньому – фрагменти посуду, кістки тварин, відщепи кременю. Знайдені також численні стулки черепашок.

На поселенні Ігнатенкова Гора знайдено досить багато виробів із кременю – як знарядь, так і відходів кременеобробки (рис.2). За визначенням В.Ф.Петруня, використовувалися як місцеві породи, так і якісний, імпортний кремінь. Із знарядь виявлені скребачки (переважно на відщепах або зламаних пластинах), ножі, розгортки. Знайдено також вістря стріли трикутної форми, висотою 31 мм, з виїмкою в основі (рис.2, 18), оброблене ретушшю з обох сторін.

В ямах знайдено чимало виробів із рогу оленя (рис.3). Серед них – уламки мотик зі свердлиною для

руків'я, заполірованою при роботі робочою частиною (рис.3, 10, 11). Тонкі відростки рогів могли використовуватися, як ретушери при виготовленні знарядь та при роботі з кременем (рис.3, 3, 5, 7, 8).

Кераміка є найбільш численною категорією знахідок (рис.4-8). Представлені всі основні групи посуду, типові для трипільських пам'яток Середнього Подніпров'я. Посуд поділяється на дві групи – кухонний і столовий.

Кухонний посуд двох типів – з домішкою черепашки в глиняній масі та з домішкою черепашки й піску. Перший – легкий, другий – важкий. Випал посередньої якості, колір черепка від цегляного до темно-коричневого. Основна форма – горщики різних розмірів, з відігнутими назовні високими вінцями (рис.4-5). Поверхня вкрита “смугастим згладжуванням”. Популярними були різноманітні насічки, защепи, відбитки штампу та шнуря (рис.4, 2-7). Трапляються наліпи, вушка. На деяких фрагментах розчоси утворюють якість орнаментальні композиції.

Столовий посуд трьох типів (рис.6-8). Перший тип прикрашено заглибленим орнаментом (рис.7, 9-17). Знайдено фрагменти кратерів, можливо – великих посудин для зберігання припасів. Посуду цього типу в групі столового найменше – всього декілька десятків фрагментів. Вироби такого типу знаходять аналогії на поселеннях типу Коломийщина I [Пасsec, 1949, рис.77, 76, 3].

Найбільше посуду другого типу – без орнаменту, з підложену поверхнею. Колір – коричневий або чорний. Це конічні миски, миски з хвилястими вінцями, кубки, кубки з ручками, біконічні посудинки (рис. 6, 7, 1-8).

Другу за чисельністю групу складав мальованій посуд, поверхня якого вкрита жовтогарячого кольору ангобом, по якому нанесений темно-коричневою фарбою розпис (рис.8). Знайдено фрагменти конічних та напівсферичних мисок, зооморфної миски, кубків, біконічних посудин різних розмірів.

Попередньо серед мальованого посуду можна виділити два підтипи за технологією виготовлення та розписом, пов'язані з різними групами трипільських пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя – канівською та томашівською. З першою пов'язані фрагменти з червонуватою, підложену поверхнею, округлими формами; черепок у зламі рожевий або червонуватий. Інші – томашівські імпорти – виготовлені з білої глини, вкритої червонуватим ангобом, в масі більше домішок піску, форми біконічні, фарба розпису світліша, поверхня не лощилася.

В ямах знайдено фрагменти антропоморфної пластики, переважно ніжок від статуеток [Бурдо, Відейко, 1997, рис.1, 1-5; рис.3]. Це фрагменти схематичних статуеток у повний зріст. Більшу частину їх виготовлено за технологією та з такої ж глини, як і нерозписний столовий посуд. Виняток становить фрагмент верхньої частини статуетки з ями 11, зроблений з відмуленої глини, близький до розписного посуду. З ями 13 походить нижня частина жіночої

статуетки (до пояса) ноги якої модельовано разом, а в коліні зроблено поперечний наскрізний отвір. Наскільки нам відомо, це перша знахідка статуетки такого типу; можливо, це місцевий тип антропоморфної пластики. Привертають увагу мисочки з зооморфними наліпами. Одна з них, прикрашена стилізованою голівкою бичка, виготовлена з відмуленої глини, ангоб та розпис втрачені [Бурдо, Відейко, 1997, рис.2, 1]. Друга виготовлена за технологією столового посуду з заглибленим орнаментом; зооморфний наліп розміщено на рівні вінець, які прикрашено карбованими рисками [там само, рис.2, 2]. До числа культових виробів можна віднести, крім пластики, мініатюрні посудинки, знайдені в ямах – на ніжках, біконічну посудинку з вушком [там само, рис.1, 6, 7].

Найближчі поселення з подібним керамічним комплексом та антропоморфною пластикою було досліджено 1994-2004 рр. в районі м.Ржищів Київської обл. Це поселення в ур. Хомине, Ріпниця 6 та Ріпниця 1 [Відейко 2001, рис.9-11; Відейко, 2001, рис.2; Videiko, 2003, fig.6-7; Рижов 2001, рис.14; Рижов, Магомедов, Шумова, Трачук, 2004, рис.7-9; 15-22]

Керамічний комплекс поселення в ур.Ігнатенкова Гора має низку особливостей, які відрізняють його від пам'яток коломийщинської групи. Це кількісне переважання неорнаментованого столового посуду, незначна кількість столової кераміки з заглибленою орнаментацією, чимала кількість мальованої кераміки, імпортованої переважно з пам'яток канівської групи. За цими особливостями пам'ятка схожа на згадані вище комплекси поселень біля м.Ржищів – ур. Хомине, Ріпниця 1 та Ріпниця 6 і разом із ними складає, на нашу думку, особливу локальну групу трипільських поселень. Ця локально-хронологічна група, вірогідно, генетично пов'язана з пам'ятками типу Коломийщини II (кераміка із заглибленим орнаментом та неорнаментована) та склалася під впливами чи за умови інтенсивних контактів із канівською групою(столова мальована кераміка).

Свого часу С.М. Рижов відніс поселення Ріпниця 1 до коломийщинської групи, виділивши його при цьому у ржищівський тип [Рижов, 2002, с.27]. Однак, враховуючи те, що в межах коломийщинської групи зазначені вище пам'ятки фактично є синхронними комплексами типу Коломийщина I та Лукаші (які послідовно змінюють один одного), на нашу думку більш логічним у даному випадку було б виділення окремої локально-хронологічної групи трипільських пам'яток. Таку групу 2002 р. запропоновано назвати григорівською – за місцем перших досліджень, які провів М.М.Шмаглій у 1961 р. [Відейко, 2002, с.61].

Межі локалізації групи наразі можна намітити досить приблизно – від с.Гребені на півночі до околиць с.Григорівка – на півдні. На цьому відтинку узбережжя Дніпра нині відомо 24 місцезнаходження з трипільськими матеріалами, найдавніші з яких датовано етапом VI-II, найпізніші – етапом CI. Більшість із цих пунктів були виявлені в музеї шириною близько 2 км від берега Дніпра. Однак досвід розвідок

в балці Ріпнича під Ржищевом вказує на можливість існування й більш віддалених від узбережжя поселень.

Для поселення Ігнатенкова Гора було отримано 11 визначень С-14, які дають змогу в загальних рисах встановити абсолютне датування пам'ятки (рис.9). Отримано дві дати для культурного шару в розкопі 1, три дати для ями 15 та шість дат для ями 16. В якості

зразків було відібрано фрагменти кісток великої рогатої худоби (по три із ям 15 та 16) фрагменти кухонного посуду (два з розкопу 1 та три з ями 16). Результати показано в таблиці 1.

Таблиця 1. Ізотопне датування зразків із поселення Ігнатенкова Гора.

№	Об'єкт	Матеріал	Лаб.індекс	ВР	ВС
1.	яма 15	кістка	Ki - 9613	4520±80	1σ 3360-3090 2σ 3400-2900
2.	яма 15	кістка	Ki - 9614	4590±80	1σ 3240-3100 2σ 3650-3000
3.	яма 15	кістка	Ki - 9615	4570±80	1σ 3240-3100 2σ 3550-3000
4.	Розкоп 1, кв. 3, зр.1, гл. 0,56 м	кераміка	Ki-10856	4490±80	1σ 3345-3093 2σ 3367-2921
5.	Розкоп 1, кв. 3, зр.2, гл. 0,56 м	кераміка	Ki-10857	4515±90	1σ 3359-3093 2σ 3377-2921
6.	яма 16	кістка	Ki-9616	4650±90	1σ 3540-3340 2σ 3650-3100
7.	яма 16	кістка	Ki-9617	4530±80	1σ 3370-3090 2σ 3550-2900
8.	яма 16	кістка	Ki-9618	4500±80	1σ 3350-3090 2σ 3400-2900
9.	яма 16	кераміка	Ki-1467	4430±90	1σ 3343-3203 2σ 3371-2915
10.	яма 16	кераміка	Ki-11468	4630±90	1σ 3523-3333 2σ 3543-3255
11.	яма 16	кераміка	Ki-11469	4520±90	1σ 3363-3093 2σ 3377-2921

Порівняння дат, отриманих за зразками з кісток та фрагментів посуду, показало, що вони значною мірою співпадають у ямі 16 (рис.9, В). Найбільш імовірний час існування поселення може бути визначене в широких межах, приблизно між 3400-3100 BC. Цікаво, що два зразки з різних матеріалів із ями 16 (Ki-9616 та Ki-11468) дали більш ранню дату, ніж решта 4. Це, так само і як молодша дата зразка Ki-11467, може свідчити про відносну тривалість існування стоянки або про певну періодичність її відвідування.

Імпорти мальованого посуду дозволяють віднести пам'ятку до етапу С-І, синхронізувати Григорівку (ур. Ігнатенкова Гора) з другою-третією фазами томашівської групи та канівською групою. На жаль, фрагментарність знахідок не дозволяє зробити більш детальних висновків. Разом з тим, слід зауважити, що з огляду на отримані ізотопні дати, Ігнатенкова Гора є пізнішою за пам'ятки томашівської групи, якщо враховувати відповідні дати для поселення Тальянки.

У межах григорівської локально-хронологічної групи на підставі археологічних матеріалів та С-14 датування [Videiko, 2003; Відейко, 2005] можна виділити дві фази розвитку. До першої фази належать

такі поселення, як Ігнатенкова Гора, Ріпниця 1, Ріпниця 6. Друга фаза представлена поселенням Хомине.

Стратиграфія об'єктів та датування за С-14 вказують на тривалий час проживання трипільської людності на Ігнатенковій Горі. Більшість дат вказує на її заселення впродовж першої фази розвитку григорівської групи, і лише дата Ki-4430 відповідає другій фазі. Основні заняття мешканців селища – полювання та рибальство. Серед культурних решток неможливо виявити залишки жителів. Можливо, останні мали легку конструкцію, без звичної для трипільських поселень глиняної обмазки каркасів дерев'яних стін. Залишки цих жителів, які мали стояти остроронь куп сміття, могли бути знищені під час глибокої оранки.

Характер культурного шару Ігнатенкової Гори нагадує трипільське поселення Чапаївка, досліджене свого часу В.О.Круком [Крук, 1977, с.13-28], низку поселень, виявлених В.Хвойкою на Кирилівських висотах, селище Вишеньки на лівому березі Дніпра (дослідження Д.Я.Телегіна) та ін. Пам'ятки такого типу зазвичай розглядаються як сезонні, тимчасові стійбища трипільських мисливців та рибалок. Таку думку свого часу було висловлено М.М.Шмаглієм після розкопок у Григорівці в 1961 р.[Шмаглій, 1970, с.122].

Склад фауни за знахідками із досліджень 1993 р. ям Ігнатенкової Гори визначався О.П.Журавльовим. Результати цього аналізу показали, що споживали на стоянці переважно здобич, отриману на полюванні (до 92% кісток), хоча в раціоні представлений практично всі домашні тварини – бик, свиня, кінь, вівця й коза [Журавльов, 2004, с.167]. Якщо ж вести підрахунок за живою вагою тварин, то виходить, що мешканці Ігнатенкової Гори споживали переважно продукти тваринництва, хоча великою мірою використовували ресурси річкової долини Дніпра. Знахідка значної кількості луски (місцями в ямах товщина шару луски сягала кількох сантиметрів!) та кісток риб свідчить про важливу роль рибальства. Чергування прошарків з луски риб та черепашок із нашаруваннями, що містять кістки тварин, може свідчити про певну сезонність, періодичність у використанні харчових ресурсів.

На нашу думку значний відсоток дикої фауни та тимчасовий характер стоянки на Ігнатенковій Горі не можуть однозначно вважатися свідченням переходу трипільців у цьому районі до скотарсько-мисливської економіки, як це визначає для поселення Чапаївка В.О.Круц [Круц, 1977, с.140-142]. Скоріше за все, йдеться про існування певної системи використання ресурсів, коли паралельно зі стаціонарними поселеннями, від яких залишилися рештки “площадок”, існували сезонні стоянки поблизу берега Дніпра.

Яскравим втіленням такої системи є існування у одному мікрорайоні стаціонарних поселень Хомине, Ріпниця 1, Ріпниця 6 паралельно зі стоянками, представленими черепашковими купами та ямами на березі Дніпра в ур.Гард (Балики) та Ржищів (розкопки В.Хвойки). Цей приклад розташування тимчасових та стаціонарних селищ у районі м.Ржищів, де вони віддалені одне від іншого на 3-4 км, вказує на вірогідність існування стаціонарного поселення, синхронного Ігнатенковій Горі на плато, поза традиційними межами проведення археологічних розвідок.

Питання про те, чи входило у нашому випадку до системи стаціонарне поселення (і якщо так, то де саме воно знаходилося) – наразі лишається відкритим. Єдине відоме в цьому районі трипільське поселення з рештками стаціонарних будівель знаходить за 2,5 км, на мису плато в ур. Хатище. Воно датується більш

раннім часом і належить до іншої локальної групи (канівської).

Виявлення в районі Григорівки трьох поселень трипільської культури дозволяє встановити послідовність освоєння цієї території трипільським населенням. Першими сюди проникли групи поселенців із канівської групи, наприкінці етапу ВІІ чи на початку етапу СІ, які мешкали в стаціонарному поселенні на плато, в ур. Хатище. Для керамічного комплексу цього поселення характерним є переважання (до 85%) столового посуду при невеликій кількості кухонного. До іншої локальної групи – григорівської, етапу СІ, відносяться селища в ур.Ігнатенкова Гора та ур.Дякове поле [Петрашенко, Козюба, 1999, с.117, рис.40].

Отже поселення етапу СІ біля с.Григорівка можуть вказувати не лише на межу між територіями григорівської та канівської груп, але й розглядатися як свідчення витіснення з цього району останньої. Найближчі пункти з матеріалами трипільської культури розташовані в районі с.Бучак (гори Бабина та Віха), Селище (ур. Бугайово) та Бобриця (гирло р.Бобриця) [Петрашенко, Козюба, 1999, с. 139-176]. Лише останнє можна з певністю відносити до канівської групи і датувати етапом СІ. Отже, “кордон” міг проходити між селами Григорівка та Бобриця Канівського р-ну Черкаської обл. і має бути уточнений після розкопок поселень на проміжній території.

Район Середнього Подніпров'я, де розташоване поселення Ігнатенкова Гора, є унікальним місцем зіткнення одразу трьох локальних груп трипільської культури – канівської, лукашівської та григорівської, що певною мірою знайшло відображення у керамічних комплексах та антропоморфній пластіці цих груп. Пам'ятки лукашівської групи в останнє десятиліття успішно досліджують Г.М. Бузян [Бузян, 1994, с.70-73; 1998, с.4-7; 2000, с.7-8; Бузян, Якубенко, 1998, с.59-60], канівської – Е.В. Овчинников [Овчинников, 1997, с.117-118; 2003, с.298-299; Овчинников, Пічкур, 2003, с.202-212; Овчинников, Черновол, 2001, с.177-178; Овчинников, Черновол, Гуриненко, 2001, с.174-177]. Про дослідження григорівської групи йшлося вище.

Отже, даний район є надзвичайно цікавим для проведення мікрорегіонального дослідження, яке дозволило б поставити на практичну основу питання співіснування та взаємодії різних груп трипільського населення.

Бузян Г.М. Група пізньотрипільських поселень на лівобережжі середнього Дніпра // Трипільський світ і його сусіди: Тез. доп. Міжнар. наук.-практ. конф. – Збараж, 2000. – С. 7-8.

Бузян Г.М. Якубенко О.О. Дослідження трипільського поселення Крутуха-Жолоб поблизу Переяслава-Хмельницького // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. – К., 1998. – С. 59-60.

Бурдо Н.Б., Відейко М.Ю. Розкопки трипільського поселення Ігнатенкова Гора біля с. Григорівка на Дніпрі

ЛІТЕРАТУРА

Бузян Г.Н. Новые позднетрипольские памятники на Левобережье Днепра // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. – V в. н. э. – Тирасполь, 1994. – С. 70-73.

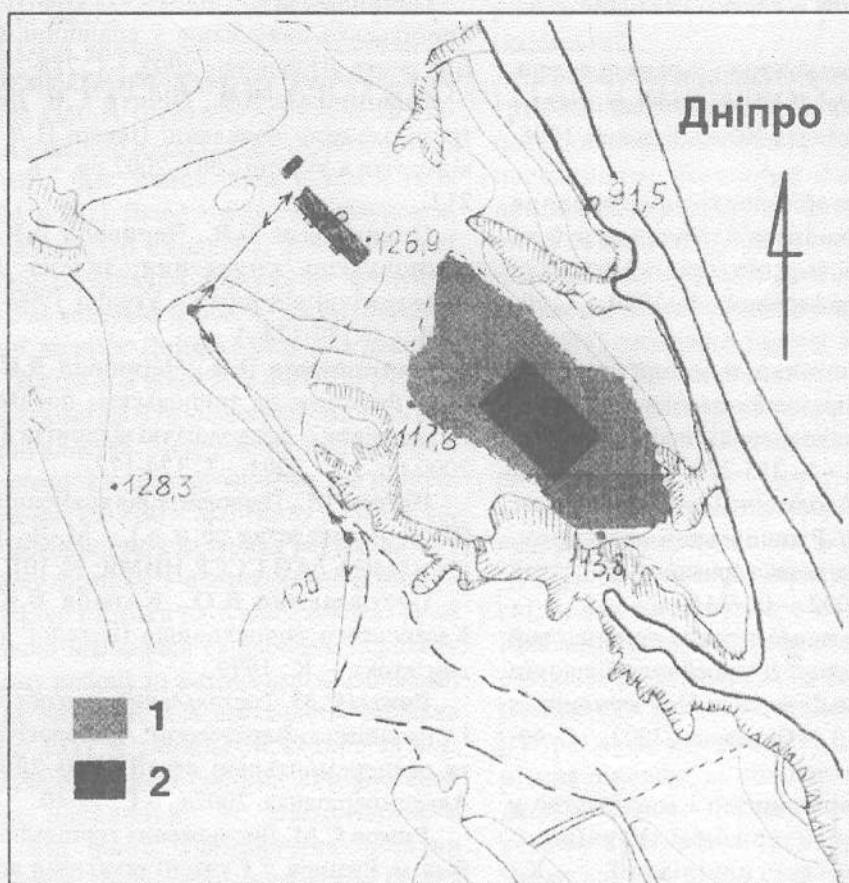
Бузян Г.М. Дослідження пізньотрипільського поселення Крутуха-Жолоб поблизу Переяслава // Переяславська земля і світ людини. – К.; Переяслав-Хмельницький, 1998. – С. 4-7.

- // Археологічні дослідження в Україні 1993 році. – К., 1997. – С. 23-26.
- Відейко М.Ю.** Дослідження трипільських поселень біля с.Григорівка на Дніпрі // Переяславська земля і світ людини. – Київ – Переяслав-Хмельницький, 1998. – С.12-15.
- Відейко М.Ю.** Особливості формування трипільської культури в Подніпров'ї// Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи. – Матеріали ювілейної міжнародної конференції – К.,1999. – С.50-51.
- Відейко М.Ю.** Триполье и неолитические общества на Среднем Днепре: вопросы взаимодействия // Od neolityzacji do poczatkow epoki braku. – Poznan: Wyd-wo Poznanskie, 2001. – S. 215-229: ил.
- Відейко М.Ю.** Археологічні розвідки біля с.Уляники у 2000 році // Ржищівський археодром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000 – 2001 років. – К., 2002. – С. 6-15.
- Відейко М. Ю.** Локальные группы трипольской культуры на Среднем Днепре // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. – V век н. э.). – Тирасполь, 2002. – С. 60-62.
- Журавльов О.П.** Тваринництво і мисливство у трипільській племен на території України // Енциклопедія трипільської цивілізації. – К.: Укрполіграфмедіа, 2004. – С.151-182.
- Круц В.А.** Позднетрипольськие племена Среднего Поднепровья. – К.: Наук. думка, 1977.
- Ковалюх Н.Н., Скрипкин В.В., Відейко М.Ю.** Особенности радиоуглеродного датирования древней археологической керамики // Перший всесвітній конгрес Трипільська Цивілізація. Тези доповідей. Київ, 7 – 11 жовтня 2004 року. – К., 2004. – С.31-32.
- Овчинников Э.В.** Поселение трипольской культуры Вильшана на Черкащине // V Міжнар. археологічна конф. студентів та молодих вчених: Наук. матеріали. – К., 1997. – С. 117-118.
- Овчинников Е. Трипільська культура Канівщини// Трипільська цивілізація у спадщині України. – К.: Вид.центр «Просвіта», 2003. – С.288-299**
- Овчинников Е.В., Пічкур Е.В.** Дослідження на трипільському поселенні Пекарі II // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. – К., 2003. – С.207-212.
- Овчинников Э.В., Черновол Д.К.** Раскопки на трипольском поселении Зелена Диброва // Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр. – К., 2001. – С.177-178.
- Овчинников Э.В., Черновол Д.К., Гуриненко И.П.** Раскопки на трипольском поселении у хутора Незаможник // Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр. – К., 2001. – С.174-177.
- Пассек Т.С.** Периодизация трипольских поселений (III-II тысячелетия до н. э.). – М.-Л., 1949. – 248 с.: ил. – (МИА / АН СССР. ИИМК; № 10).
- Петрашенко В.О., Козюба В.К.** Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток). – К., 1999.
- Рижов С.М.** Трипільський шар поселення Ріпниця I // Ржищівський археодром: Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000–2001 років. – К.: Академперіодика, 2002а . – С. 19-40.
- Рижов С.М.** Дослідження тирпільського поселення біля м. Ржищів // Сучасні проблеми археології. – К., 2002б. – С. 193-195.
- Рижов С.М., Магомедов Б.В., Шумова В.О., Трачук О.В.** Археологічні розкопки двошарового поселення Ріпниця-1 біля м. Ржищева // Ржищівський археодром-2. – К.: Коло-Ра, 2004.- С.54-92.
- Шмаглій М.М.** Трипільське поселення біля с. Григорівка на Дніпрі // Археологія. – К.: Вид-во АН УРСР, 1970. – Т. 24. – С. 119-122.
- Videiko M.Yu.** Radiocarbon chronology of the complexes of the Eneolithic-Early Bronze Age in the Northern Pontic Region, a preliminary report.// Baltic-Pontic Studies. – 2003. – Vol. 12.- P. 113-120.

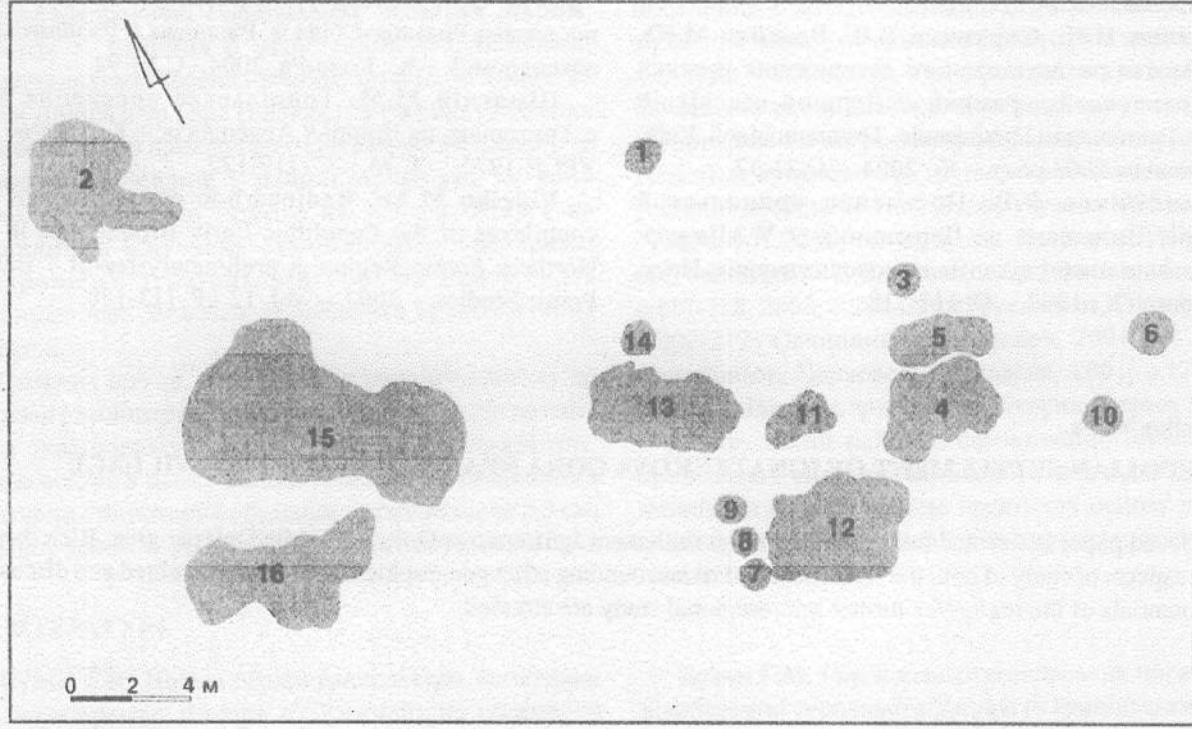
Videiko M.Yu.

TRYPOLIAN SETTLEMENT OF IGNATENKOVA GORA NEARBY GRYGORIVKA VILLAGE

Proposed paper is devoted to known Trypolian settlement Ignatenkova Gora in Middle Dnieper area. Rich data on various aspects of study of both the settlement and its surrounding strict geographical area are represented and discussed. High potentials of the region for further microregional study are stressed.

A

Б

Рис.1. А – схема розташування поселення трипільської культури в ур. Ігнатенкова Гора: 1 – площа, на якій виявлено підйомний матеріал; 2 – розкоп; Б – план розкопу 1: 1 – ями, цифрами позначені нумерацію ям 1 – 16.

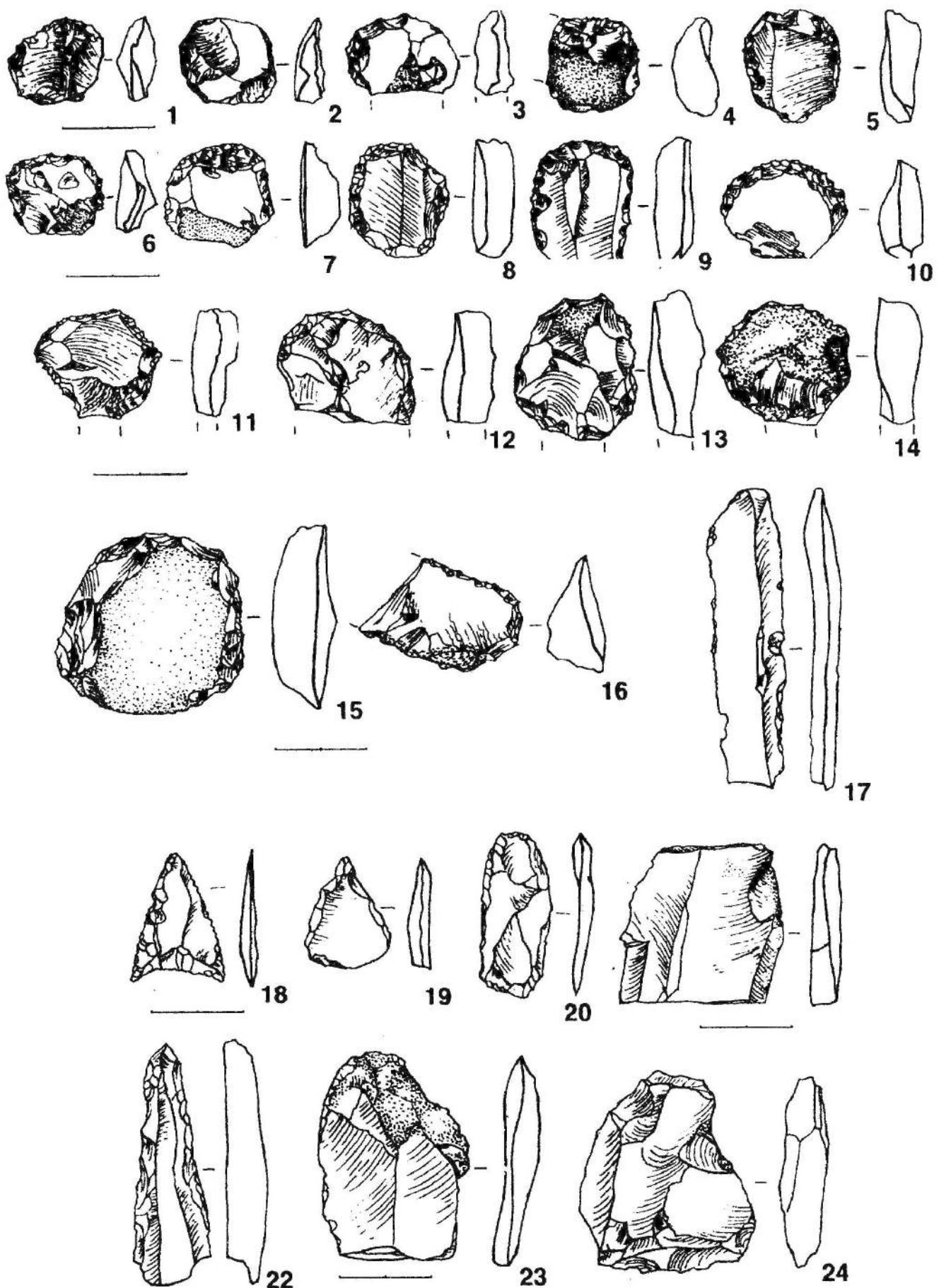

Рис.2. Поселення трипільської культури в ур. Ігнатенкова Гора. Вироби з кременю.

Рис.3. Поселення трипільської культури в ур. Ігнатенкова Гора. Вироби з кістки й рогу.

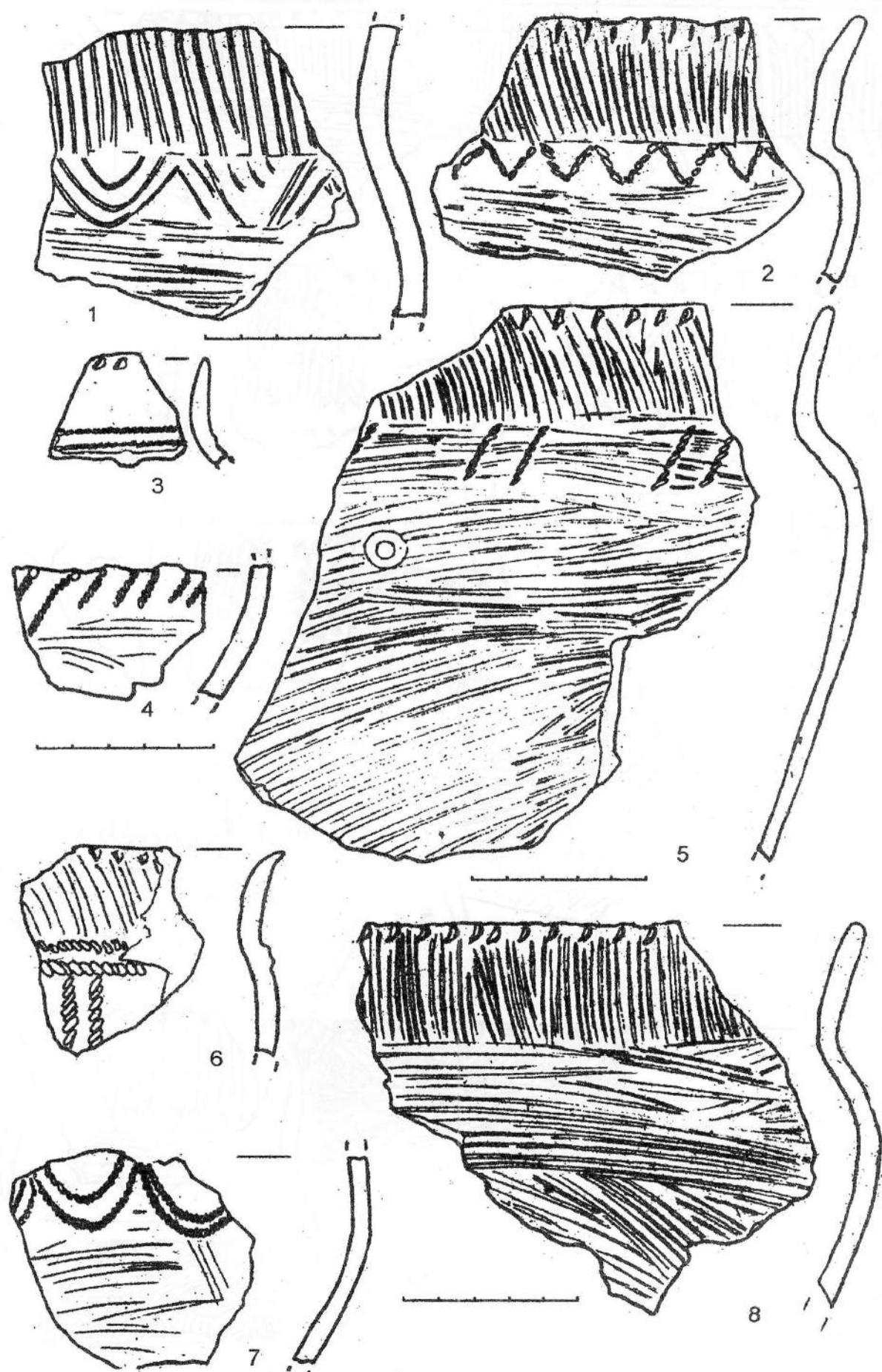

Рис.4. Поселення трипільської культури в ур. Ігнатенкова Гора. Кухонний посуд.

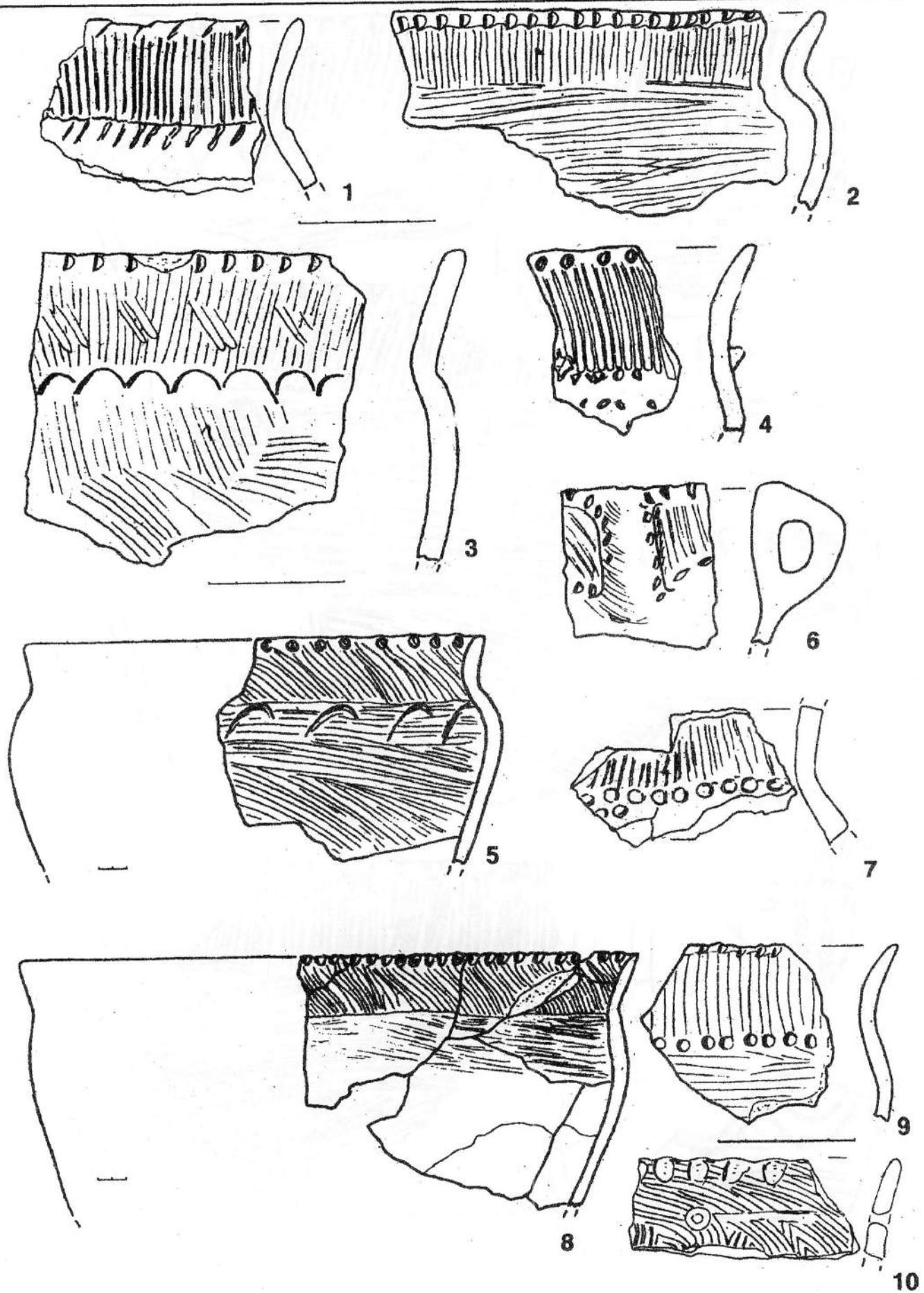

Рис.5. Поселення трипільської культури в ур. Ігнатенкова Гора. Кухонний посуд.

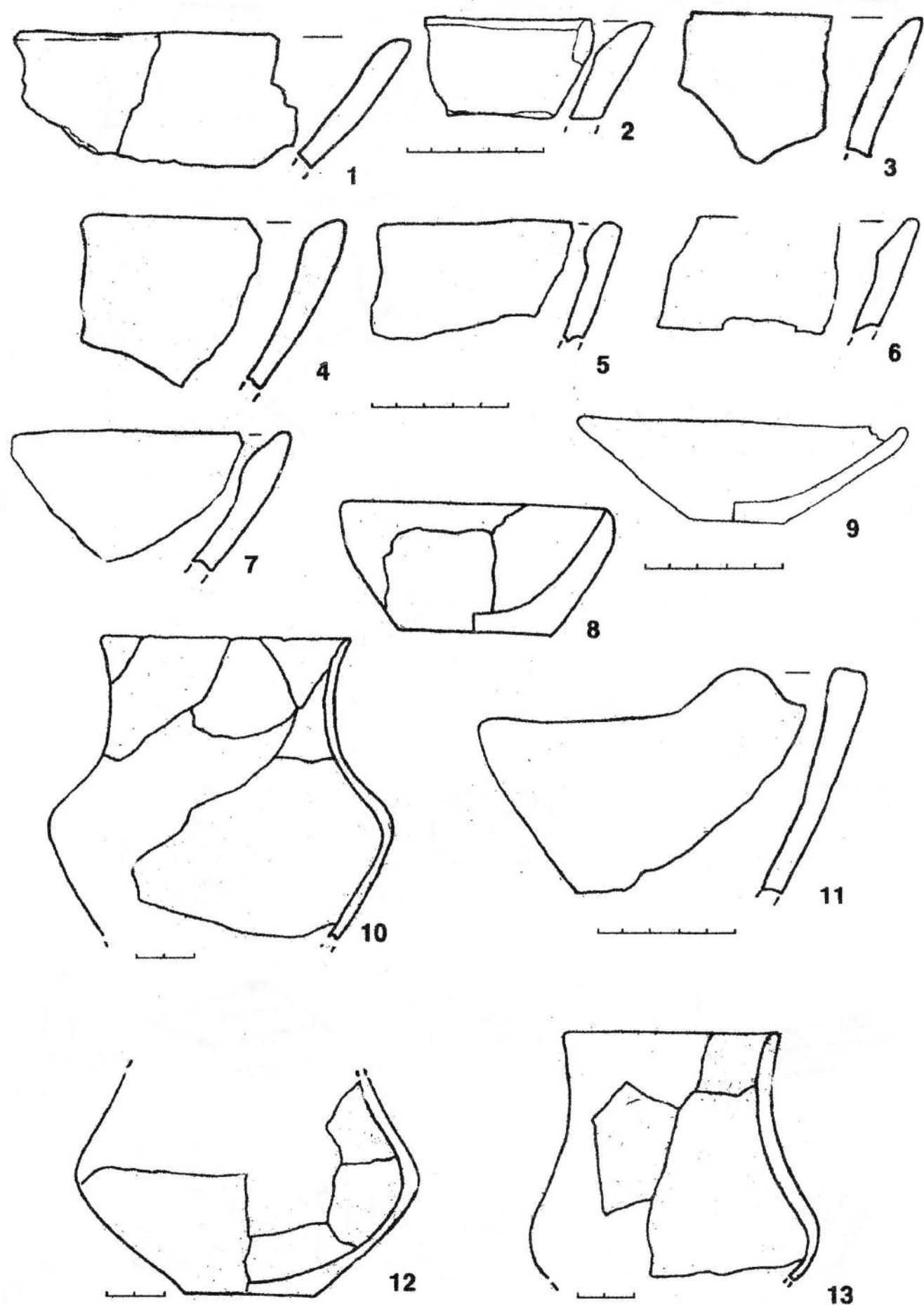

Рис.6. Поселення трипільської культури в ур. Ігнатенкова Гора. Столовий посуд без орнаменту.

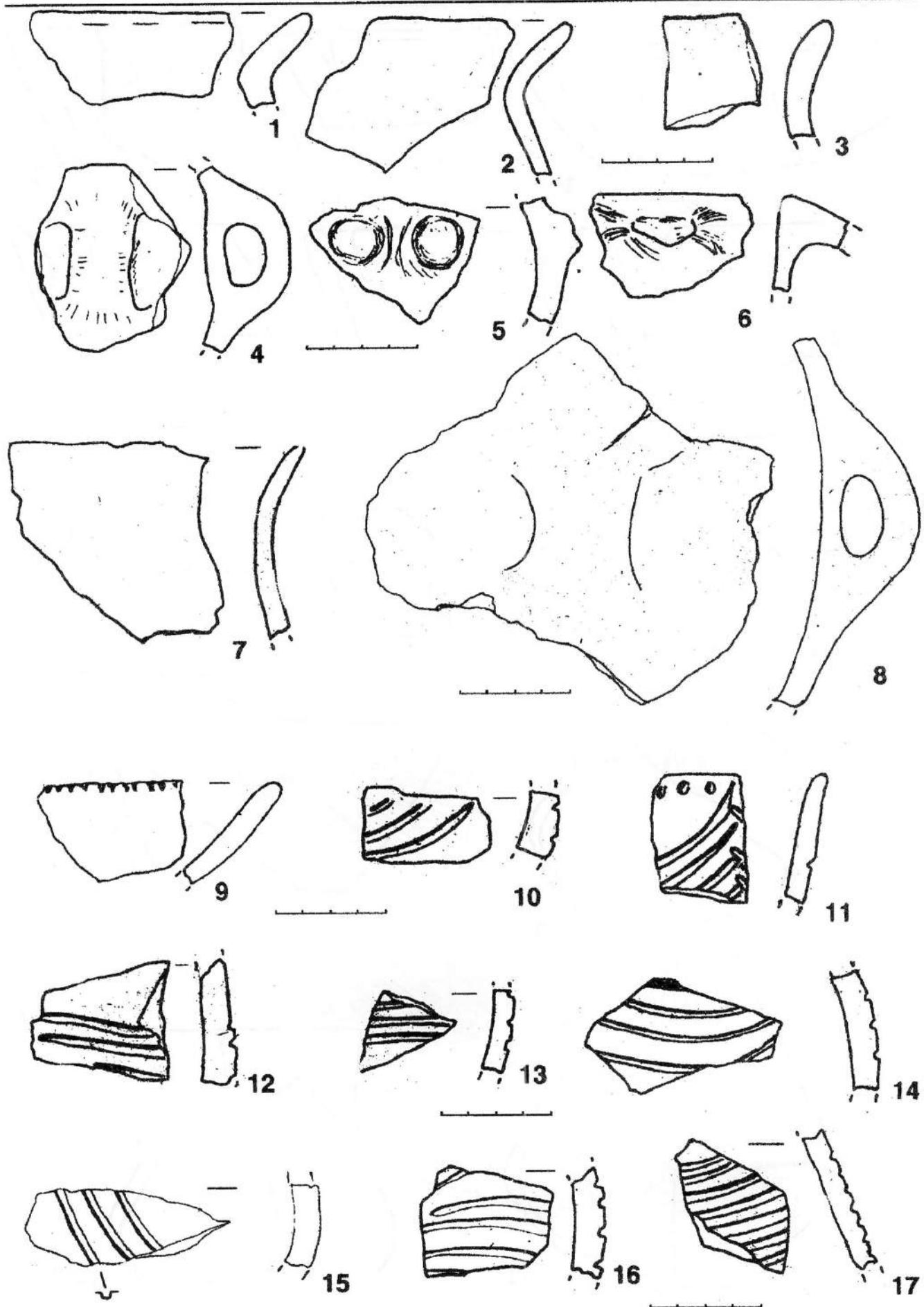

Рис.7. Поселення трипільської культури в ур. Ігнатенкова Гора. 1-8 – столовий посуд без орнаменту; 9-17 – столовий посуд із заглибленим орнаментом.

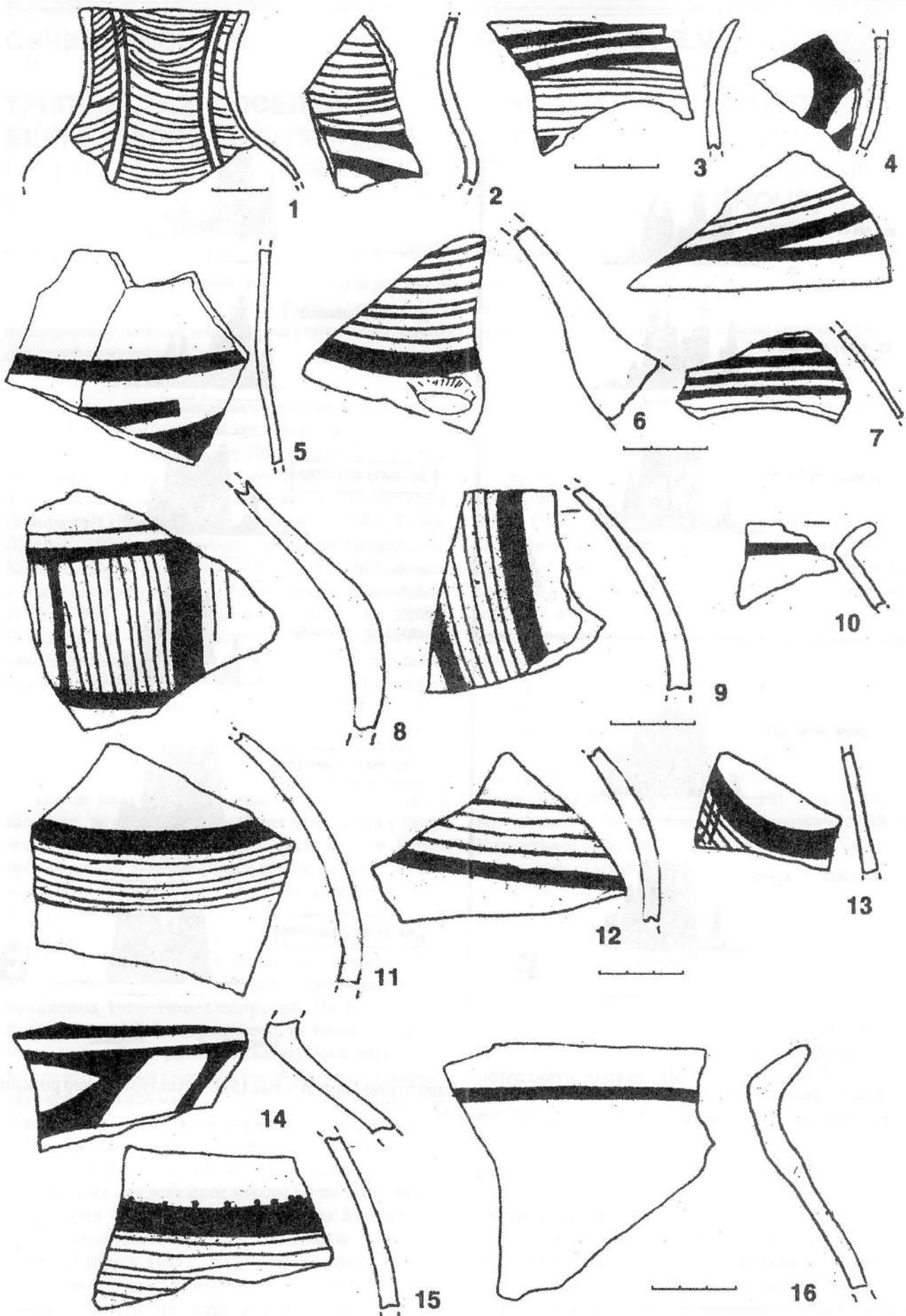

Рис.8. Поселення трипільської культури в ур. Ігнатенкова Гора. Столовий посуд з мальованим орнаментом.

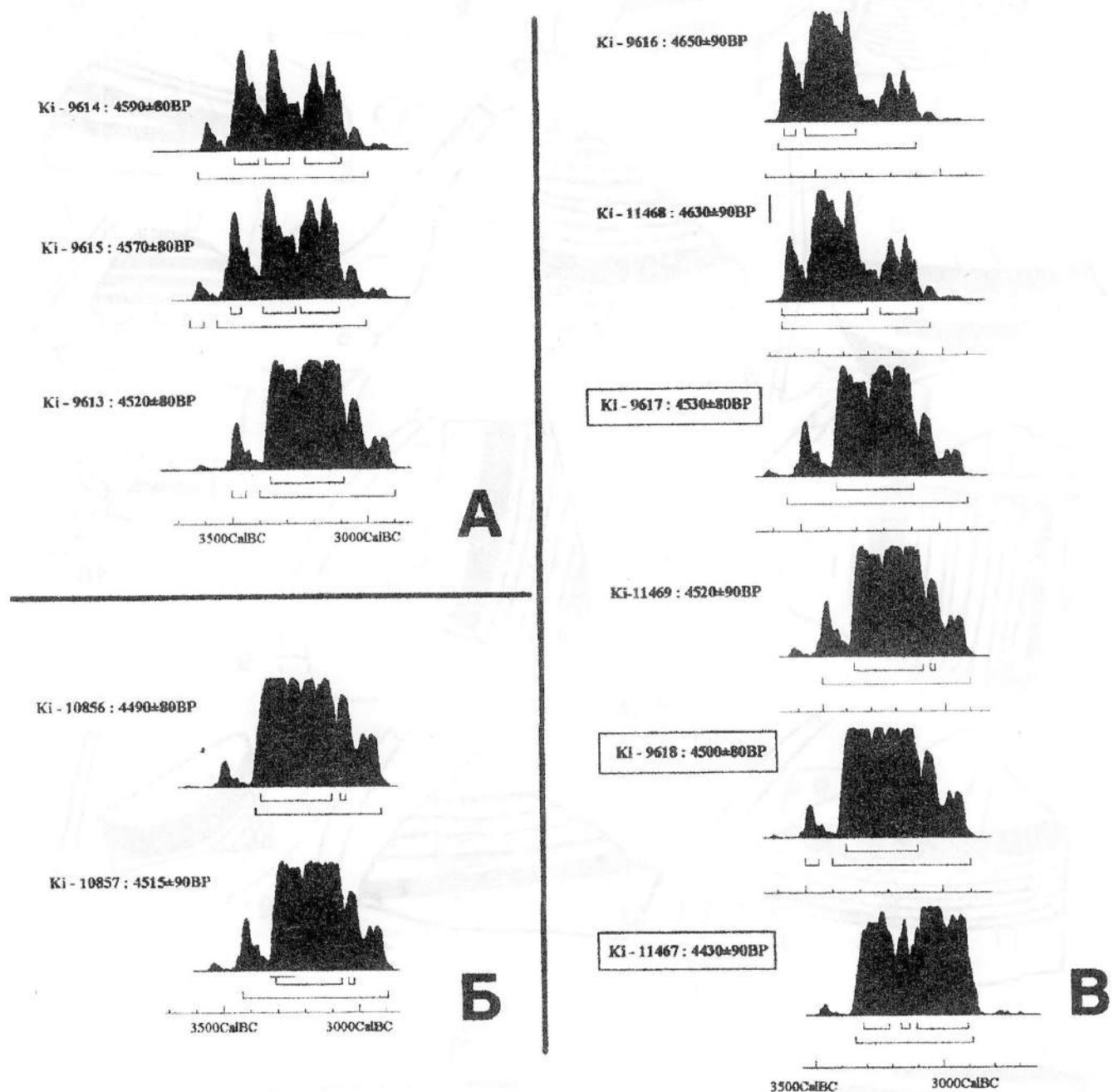

Рис.9. Абсолютне датування комплексів з поселення Ігнатенкова Гора: А – яма 15; Б – культурний шар розкопу 1; В – яма 16. В рамки взято дати, отримані за керамікою.

ОВЧИННИКОВ Е.В.**ТРИПІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ
БІЛЯ С. ВАЛЯВА (ДО ПИТАННЯ
ПРО ПОХОДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК
КАНІВСЬКОЇ ЛОКАЛЬНОЇ ГРУПИ)**

Трипільське поселення Валява є найбільш ранньою пам'яткою канівської локальної групи і датується часом існування пам'яток типу Володимирівки (етап В II). Аналіз керамічних матеріалів дає підстави говорити про паралельний розвиток канівської групи в рамках ареалу пам'яток з мальованою монохромною керамікою в Буго-Дніпровському межиріччі.

В останні роки дослідники трипілля пильну увагу приділяють пам'яткам з мальованою керамікою, розташованим у Середньому Подніпров'ї. Багаторічні розвідки розкопки велися протягом 1990-2000-х рр. М.Ю. Відейком – у Київському та Канівському Подніпров'ї [Відейко, 1992, 1993, 1997, 2002; Бурдо, Відейко, 1997], Г.М. Бузян – в районі Переяслава-Хмельницького [Бузян 1994, 2001, 2003], С.М. Рижовим – під Ржищевом [Рижов, 2002; Рижов, Магомедов, 2002; 2003, Рижов, Магомедов, Шумова, 2004]. М.Ю. Відейко, підводячи підсумки дослідженням 1990-х років, виділяє нові типи пам'яток, уточнюює датування вже відомих поселень [Відейко 2002]. Таким чином, вносяться доповнення і корективи в систему поглядів на розвиток трипільських племен у Середньому Подніпров'ї, запропоновану в 1970-х рр. В.О.Круцом [Круц, 1977].

Тим не менше, питання про появу та походження пам'яток, де основою керамічних комплексів є посуд із монохромним розписом, стойте досить гостро. Версія про існування окремої локальної групи – канівської, яку висунула свого часу Т.Г. Мовша [Мовша, 1971, 1972] і допрацьовував М.Ю. Відейко [Відейко 1989], була піддана критиці з боку С.М. Рижова. Останній розглядає ці пам'ятки в рамках виокремленої їм небелівської групи, генетичним підґрунтам якої є поселення типу Володимирівки. На думку С.М. Рижова, на рубежі середнього та пізнього етапів трипілля в Буго-Дніпровському межиріччі йде розселення племен з мальованою керамікою у північно-східному напрямку, впритул до Канівського Подніпров'я. Ці пам'ятки існують тут протягом другої фази небелівської групи, а потім зникають з даної території [Рижов, 1993]. При такому підході залишається нез'ясованим масова поява мальованого посуду (від 10 до 35%) на поселеннях лукашівської групи, що розповсюджуються в Подніпров'ї наприкінці етапу СІ [Круц, 1997]. Таким чином, накреслюється значна часова лакуна протяжністю, як мінімум, двісті років – тобто на період існування поселень томашівсько-сушківської групи.

OVCHINNIKOV E.V.**TRYPOLIAN SETTLEMENT
NEARBY VILLAGE VALIAVA
(TO THE QUESTION OF ORIGIN
OF KANEV LOCAL GROUP)**

Розкопки і серія розвідок на трипільських пам'ятках Канівщини, що ведуться з початку 2000-х рр., та результати обробки колекцій з фондів музеїв м. Канева та Черкаської обласної археологічної інспекції [Овчинников, Пічкур, 2003; Овчинников, Скиба та ін., 2003; Овчинников, Шидловський та ін. (у друці); Овчинников, Шостик (у друці)], дали змогу з цілковитою певністю говорити про існування племен з мальованим посудом у цьому регіоні упродовж всього етапу СІ, а також про збереження рис, які притаманні лише цій групі пам'яток. Виокремлюється як мінімум три фази, які відбиваються на матеріалах цих поселень [Овчинников, 2003], що в загальних рисах збігається з розробками М.Ю. Відейка [Відейко, 1989, 2002]. Картографування відомих і нещодавно відкритих пунктів з трипільськими матеріалами вказує на високу щільність заселення цієї території на етапі СІ. На сьогодні відомо вже близько 100 пам'яток, які розташовані в межах трьох адміністративних районів Черкаської області – Канівського, Корсунь-Шевченківського та Городищенського. Отже, за кількістю поселень регіон розповсюдження канівської локальної групи не поступається зоні розселення сусідніх небелівських, а потім і томашівсько-сушківських племен кукутені-трипільської спільноти.

Якщо питання про існування та шляхи подальшого розселення племен із монохромною керамікою на Канівщині уявляється в загальних рисах розв'язаним, то проблему походження канівської групи можна розглядати двояко. Це або подальший розвиток небелівських пам'яток, який на досить віддалених теренах протікав повільно, зі збереженням архаїчних рис (т. зв. "північний варіант" небелівської групи, за С.М. Рижовим), або паралельна лінія розвитку, яка бере свій початок наприкінці етапу В II в пам'ятках, синхронних Володимирівці.

Деякою мірою проливає світло на цю проблему вивчення пунктів, що розташовані в басейні р. Вільшанка на проміжній території між Канівським Подніпров'ям і ареалом розповсюдження небелівських та томашівських поселень. Як засвідчують матеріали з декількох пунктів, отриманих із фондів Черкаської

обласної археологічної інспекції, найбільш раннім на цій території є поселення біля с. Валява Городищенського району Черкаської області.

Поселення відоме з 1960-х рр., коли місцевим вчителем історії О.О. Скартовчуком тут було знайдено чоловічу статуетку з реалістичними рисами [Телегин, 1968, с.72-73]. На початку 1970-х рр., під час роботи Республіканських курсів підвищення кваліфікації археологів України, пам'ятку обстежено групою археологів на чолі з Д.Я. Телегіним.

Повторно поселення відкрите у 2002 р. співробітником Черкаської обласної археологічної інспекції О.В. Назаровим за більш прикрих обставин. Останнім часом Черкаська археологічна інспекція проводить періодичні огляди території археологічних пам'яток з метою виявлення та затримки осіб, що проводять грабіжницькі розкопки, зокрема в Городищенському та Корсунь-Шевченківському районах Черкаської області. Переважно фіксуються незначні за розмірами грабіжницькі шурфи, однак ряд поселень, як виявилося, постраждали досить суттєво. До таких належить і трипільське поселення біля с. Валява.

Пам'ятка знаходиться на пологому схилі плато правого берега безіменного струмка, лівої притоки р. Вільшанка, на східній околиці села Валява – хут. Чубівка, в його південно-східній частині, частково під садибами хутору, частково на полях СТОВ “Хлібороб” (рис. 1). Приблизна площа пам'ятки складає 100 га. Поселення перерізане з північного заходу на південний схід автотрасою Київ – Луганськ – Ізварине та залізницею Київ – Дніпропетровськ. У південно-східній частині поселення, біля його краю проходить лісосмуга, яка є межею між землями м. Городище і с. Валява. Використовуючи значну густину насаджень, грабіжники останні два роки систематично здійснювали несанкціоновані розкопки з частковою вибіркою археологічних матеріалів¹. Об'єкти, що були частково чи повністю зруйновані, являли собою, мабуть, залишки спалених наземних будівель та господарчі ями, про що свідчать глибина грабіжницьких шурфів, а також велика кількість решток будівельних конструкцій (обпаленої глини) у відвахах. Житла-“площадки” виявлялися досить легко, оскільки через лісосмугу проходить глибокий яр, у стінках якого фіксувалась “обмазка”. В шурфах та біля них лишилась велика кількість фрагментів кераміки та інших речових знахідок, які були зібрані співробітниками інспекції та передані для обробки та публікації до Інституту археології НАН України.

Невелика колекція знарядь праці складається з виробів з оленячого рогу та кременю.

З поселення походять 11 виробів з кременю, з яких 2 екз. являють собою відходи виробництва, 9 екз. – знаряддя праці². До перших відносяться вторинний відщеп зі слідами перебування вогню та уламок платівки, сліди вторинної обробки та використання відсутні. Знаряддя праці представлені боковим різцем на платівці, ножеподібною платівкою, уламками

ножеподібних платівок (6 екз.) та уламком серпа на платівці. Сировина, з якої виготовлені вироби, в усіх випадках не місцева, і має, вірогідно, волинське або дністровське походження. Такий кремінь становив у цьому регіоні неабияку цінність. Це підтверджується сильною спрацьованістю виробів, неодноразовими їх підправками, а також випадками реутилізації виробів, в тому числі більш давніх, що неодноразово зафіксовано, зокрема, для пам'яток канівської групи. Знаряддям з привізної сировини притаманна платівчаста техніка первинної обробки. Техніка вторинної обробки характеризується використанням крутого та пригострюючого ретушування по обох краях виробу. Поодинокими є вироби з двобічним ретушуванням [Овчинников, Шидловський, Шостик, Пічкур (у друці)].

Найбільш численна категорія знахідок – кераміка. Керамічний посуд, який нараховує близько 1200 фрагментів, традиційно розподіляється на “кухонний” і “столовий”. Назви умовні, але в загальних рисах відображають техніко-типологічні якості виробів.

“Кухонні” посудини представлені масово (рис. 2), але висновки про кількісне співвідношення різних категорій робити важко, зважаючи на умови отримання матеріалів. Цілком вірогідно, що грабіжники відбирали – для подальшого продажу – в першу чергу більш яскравий “столовий” посуд, а “менш цінний” “кухонний” полищали на місці. Тип тільки один: горщики, виготовлені з керамічної маси, основу якої складають – рябі глини з великим вмістом сполук заліза. Домішками завжди слугують подрібнені черепашки річкових молюсків. Розміри шматочків залежать від розмірів посудин: дрібно потовчені – для невеликих горщиків, більші за розміром – для товстостінних, з діаметром вінця понад 40 см. Пісок у якості домішки зустрічається дуже рідко. Обпалені посудини у відновлювальному режимі, на зламі колір черепка сірий – від світлого до темносірого, за рахунок насичення невипаленим вуглецем. Кераміка щільна, доброї якості, може витримувати перепади температур.

Орнаментовані “кухонні” посудини дуже розмаїто, що характерно для володимирських і ранніх небелівських поселень. Вони, як правило, повністю старанно вкриті “розчосами”. По вінчику “розчоси” йдуть вертикально чи трохи навскіс, по тулубу – вертикально, горизонтально, або косо. В окремих випадках ретельно виконані глибокі “розчоси” є єдиним, але досить виразним прийомом орнаментації. Іноді горизонтальні “розчоси” наносяться й на внутрішню сторону вінчика. Декоруються кухонні горщики по краю вінця (насічки, наколи, відбитки мотузки, намотаної на паличку, відбитки пальця з нігтем, зашипи), під шийкою вінця і по плічках (шнурний орнамент у сполученні з пальцевими вдавленнями утворюють шеврон, відбитки шнура у сполученні з “гусеничкою”, наколи гострою й тупою паличкою, а також трубочкою, візерунки у вигляді фестонів у сполученні з пальцевими вдавленнями, прокреслені трикутники із заповненням ямками,

відбитками шнура у вигляді трикутника, зверненою вершиною донизу, відбитки багатозубчастого штампу). На окремих горщиках зустрічаються петельчасті ручки, а також псевдоручки. Відмітимо, що подібне розмайття типове для пам'яток типу Володимирівки і найбільш ранніх небелівських пам'яток.

"Столовий" посуд представлений чотирма різними підгрупами. Найбільш масова перша – з монохромним розписом (рис. 3; 4; 5 1,3-8). Близько 80% мальованої кераміки виготовлено з рябої глини з великим вмістом сполук заліза, яка після випалу набуває кольору від палевого до яскраво-цегляного. Домішкою слугує дуже незначна кількість дрібного піску, вкраплення шамоту з каоліністої глини, та поодинокі зерна кровавику. Такий склад керамічної маси в подальшому стане типовим для поселень канівської локальної групи і буде складати більш як 90% від загальної кількості "столового" посуду протягом всього періоду існування групи. На відміну від білих каоліністичних глин, ряби глини, менш пластичні і більш тугоплавкі, потребують особливих навичок при обробці та випалюванні, що на останній фазі канівської групи, при втраті традицій у керамічному виробництві, призводить до появи великої кількості погано випаленого посуду, який, по суті, є браком. Це явище відмічено для ряду найбільш пізніх пам'яток Канівщини.

Керамічна маса, яка притаманна близько 15% "столового" посуду, виготовлена з "білої" каоліністої глини. Остання більш жирна, пластична, масна на дотик і має після випалу на зламі білий, жовтувато-сірий або світлосірий колір. Для її випалу не потрібна висока температура, однак здатною до формовки та вдалого випалу, без зідання та розтріскування, вона стає тільки після додавання спіснювача, яким, як правило, виступає пісок, часто крупнозернистий. Саме таким є склад керамічної маси у значного відсотку посуду небелівських і томашівських поселень. Деякі посудини виготовлені із суміші двох глин, причому, іноді прошарки "білої" та "рябої" глин видно неозброєним оком.

За формою серед посудин цієї підгрупи виділяються:

- миски напівсферичні, конічні і зооморфні, орнаментовані вісімкоподібною схемою з доповненням у вигляді змієподібних візерунків, або "кометами" з навершям у вигляді півмісяця чи чорного кола;
- низькі горщики, орнаментовані волютними схемами і спрощеними схемами у вигляді горизонтальних і косих ліній;
- кубки різних розмірів, орнаментовані метопними схемами, чи горизонтальними лініями, іноді у сполученні з листоподібним візерунком;
- амфори, прикрашені метопним орнаментом;
- сфероконічні і біконічні посудини, деякі з них орнаментовані листоподібними схемами;
- біноклеподібні посудини, одна з яких розписана листоподібним орнаментом;
- посудина грушоподібної форми;

- мініатюрні посудинки кратероподібної, кубкоподібної та сфероконічної форми;
- ніжка антропоморфної посудини.

За цією ж технологією виконано фрагмент масивного керамічного виробу з зооморфним наліпом і прикрашеного дугоподібним візерунком з тонких смуг, який є, ймовірно, деталлю інтер'єру житла (рис. 5, 2) та більшість предметів пластики (рис. 6). До останніх належать конусик-пінтадер, керамічна кулька (деталь брязкальця?), дископодібні вироби (моделі колеса?).

Інші підгрупи столового посуду представлені поодинокими фрагментами кераміки.

До другої підгрупи належить уламок маленького кратера з загибленим орнаментом, випалений у відновлювальному режимі (рис. 5, 9).

До третьої підгрупи належить уламок напівсферичної миски (рис. 5, 11). Цей підтип "столової" кераміки надалі поширюється в Середньому Подніпров'ї на пізніх канівських пам'ятках і в лукашівській групі. Керамічна маса складається з рябої глини з домішкою піску та поодиноких вкраплень шамоту (вапняку?). Випал відновлювальний, колір на зламі чорний, зовнішня поверхня цегляного кольору, підлощена.

Четверта підгрупа представлена верхньою частиною грушоподібної посудини, в якій поєднані риси, притаманні кераміці різних ареалів кукутені-трипіля (рис. 5, 10). У керамічну масу, основу якої складає біла каолініста глина, додано пісок, зерна кварцу та кровавику. Заміс грубий, поверхня вкрита світло-жовтим ангобом. Орнамент у вигляді смуг, утворених паралельними загибленими лініями, доповнений фоновим фарбуванням цегляного кольору і, ймовірно, монохромним розписом, який не зберігся. Подібне поєднання різних стилів орнаментації відмічено у Володимирівці, Андріївці та серед кераміки нещодавно відкритої пам'ятки біля с. Босівка Лисянського району, саме для цієї форми – грушоподібної.

Знахідка такого посуду з синкретичними рисами дає можливість з упевненістю датувати поселення Валява часом Володимирівки. Але для цієї пам'ятки характерні свої особливості (виготовлення посуду з "рябих" глин), які згодом стануть специфічними рисами канівської локальної групи упродовж всього терміну її існування. Про це свідчать і численні знахідки пластики, що походять звідси. Риси більшості статуеток знаходять аналогії у Володимирівці і зберігаються протягом всього існування канівської локальної групи.

Отже, на наш погляд, є всі підстави вважати трипільське поселення біля с. Валява найдавнішою пам'яткою в регіоні розповсюдження канівської локальної групи, і говорити про паралельний розвиток останньої, поряд з небелівсько-томашівським угрупуванням, в рамках західного ареалу кукутені-трипільської спільноти (томашівська культура, за Т.Г. Мовшею?, "західнотрипільська культура"?).

Картографування найбільш ранніх пам'яток з мальованим посудом в Буго-Дніпровському межиріччі

дає наочну картину заселення регіону, коли наприкінці етапу В II “західнотрипільські” племена з уже освоєного району середньої течії Південного Бугу (Володимирівка, Перегонівка, Полонисте, Михайлівка на Синюсі) досить швидко просуваються вгору його притоками (Босівка на Гнилому та Гордашівка на Гірському Тічах, Андріївка, Маслове на Великій Висі), та потрапляють у Поросся (Валива), де вступають

у безпосередній контакт із племенами “східнотрипільської культури” (Гарбузин). Стоючи своєрідними “форпостами” на зайнятих територіях, ці, поки що поодинокі пам’ятки, дають поштовх для подальшого розвитку нових локальних угруповань, остаточно витісняючи східнотрипільські племена в Середнє Подніпров’я.

ПРИМІТКИ

¹ Зусилля співробітників охоронних органів не були марними, одного з грабіжників затримано. Докладніше про це див. статтю Е.В. Овчинникова, О.В. Назарова. Розвідки на трипільських пам’ятках в Черкаській області // АВУ 2003-2004 pp.– К., 2005 (у друщі).

² Визначення крем’яного комплексу проведено Є.В. Пічкуром.

ЛІТЕРАТУРА

Бузян Г. Пізньотрипільське поселення Кругуха-Жолоб на лівобережжі Дніпра // Трипільська цивілізація у спадщині України. – К., 2003. – С.288-298.

Бузян Г.М. Нова група пам’яток трипільської культури на Лівобережжі Дніпра // Трипільський світ і його сусіди / Тези доповідей. – Збараж, 2001. – С.7-8.

Бузян Г.Н. Новые позднетрипольские памятники на Левобережье Днепра // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. – V в. н.э. – Тирасполь, 1994. – С.70-73.

Бурдо Н.Б., Відейко М.Ю. Розкопки трипільського поселення Ігнатенкова Гора біля с. Григорівка на Дніпрі // АДУ 1993 року. – К., 1997. – С.23-26.

Відейко М.Ю. Каневская группа трипольских поселений // Современные историко-археологические исследования. – К., 1987. – С. 61-66. – Деп. в ИНИОН АН СССР 2.02.1989, № 36853.

Відейко М.Ю. Локальные группы трипольской культуры на Среднем Днепре // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. – V век н. э.). – Тирасполь, 2002. – С. 60-62.

Відейко М.Ю. Археологічні розвідки біля с. Уляники у 2000 році // Ржищівський археодром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000-2001 років. – К., 2002. – С.6-15.

Відейко М.Ю. Звіт про роботу комплексної трипільської експедиції в 1992 році // НА ІА НАНУ. – Ф.е. №1992/26.

Відейко М.Ю. Розвідки Кагарлицької експедиції / / Археологічні дослідження в Україні 1991 року. – Луцьк, 1993. – С.19.

Відейко М.Ю. Трипільське поселення в урочищі Хатище біля с.Григорівка // АДУ 1993 року. К., 1997. – С.26-29.

Круц В.А. Позднетрипольські памятники Среднего Поднепровья. – К., 1977.

Мовша Т.Г. Періодизація та хронологія середнього та пізнього Трипілля // Археологія. – К., 1972. – вип. 5.

Мовша Т.Г. Середній етап трипільської культури / / Археологія УРСР. – К., 1971. – т.1.

Овчинников Е. Трипільська культура Канівщини// Трипільська цивілізація у спадщині України. – К.:Вид.центр “Просвіта”, 2003. – С.288–299.

Овчинников Е.В., Пічкур Є.В. Дослідження на трипільському поселенні Пекарі II // АВУ 2001-2002 pp. – К., 2003. – С.207-212.

Овчинников Е.В., Скиба А.В., Дяченко О.В. Розвідки на археологічних пам’ятках Канівщини // АВУ 2001-2002 pp. – К., 2003. – с. 212-217.

Овчинников Е.В., Шидловський П.С., Шостик О.І., Пічкур Є.В. Дослідження трипільських пам’яток на Канівщині. // АВУ 2003-2004 pp. – К., 2005. (У друщі).

Овчинников Е.В., Шостик О.І. Трипільські пам’ятки на території міста Канева // АВУ 2003-2004 pp. – К., 2005. (Здано до друку).

Овчинников Е.В., Пічкур Є.В. Археологічні пам’ятки трипільської культури на території України. Реєстр. (Черкаська обл.) // Енциклопедія трипільської цивілізації. – К., 2004. – Т.І. – С.563-700.

Рижов С.М. Небілівська група пам’яток трипільської культури // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 101–114.

Рижов С.М. Трипільський шар поселення Ріпниця – 1 // Ржищівський археодром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000-2001 років. – К., 2002. – С.19-40.

Рижов С.М., Магомедов Б.В. Двошарове трипільське та черняхівське селище під Ржищевим // Археологічні відкриття в Україні 2000-2001 pp. – К., 2002. – С.230-233.

Рижов С.М., Магомедов Б.В. Розкопки двошарового поселення Ріпниця 1 біля міста Ржищева // Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 pp. – К., 2003. – С.242-245.

Рижков С.М., Магомедов Б.В., Шумова В.О.
Дослідження двошарового (трипільського та
черняхівського) поселення Ржищів-Ріпниця 1 у 2003
р. // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 pp. –
К., 2004. – С.282-285.

Телегін Д. Нові знахідки найдавніших
скulptурних зображень на території України //
Народна творчість та етнографія. К., 1968. – С.72-75.

Ovchinnikov E.V.

**TRYPOLIAN SETTLEMENT NEARBY VILLAGE VALIAVA (TO THE QUESTION OF ORIGIN OF
KANEV LOCAL GROUP)**

Trypolian settlement of Valiava is the earliest settlement-site of Kanev local group and is dated to the time of existence of settlements of Vladimirovka type (stage B II). The analysis of ceramic assemblage allows to suppose parallel development of Kanev group within the framework of area of settlements with painted monochrome pottery in Bug-Dniester interfluvium.

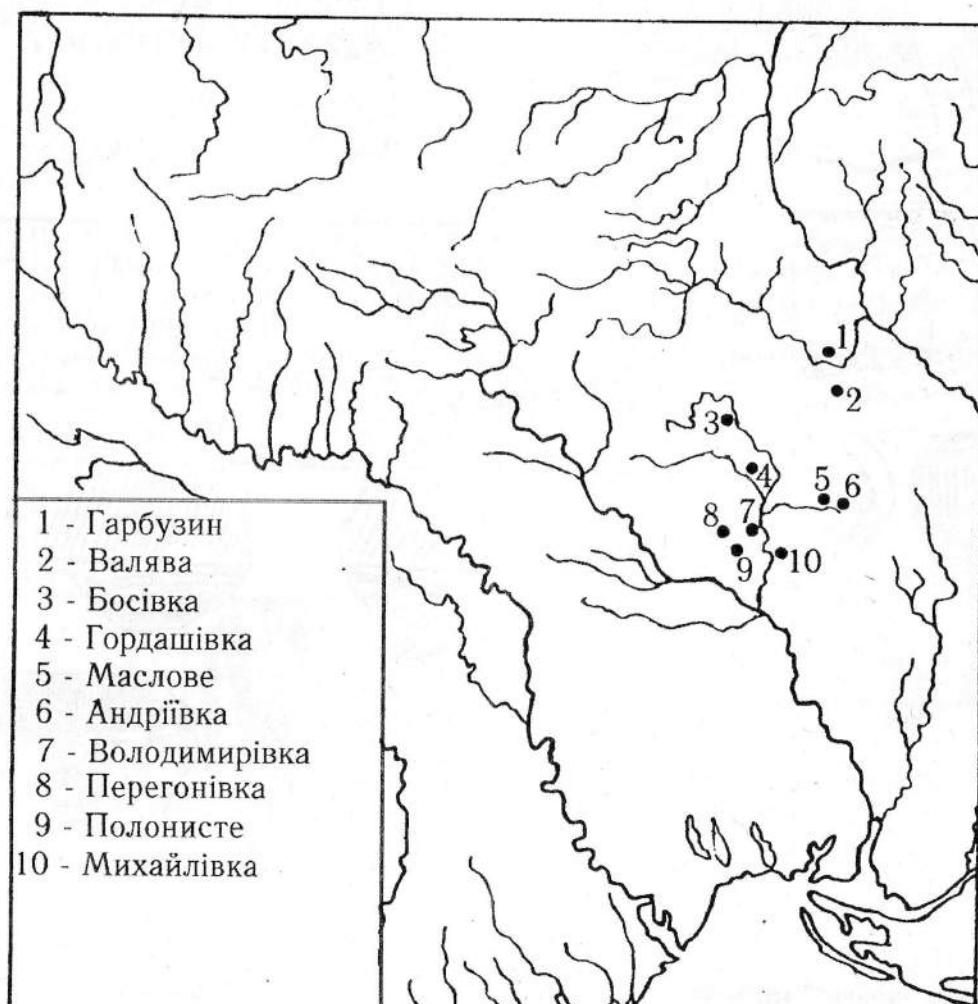

Рис. 1. Карта-схема трипільських пам'яток в Буго-Дніпровському межиріччі (друга половина етапу В II).

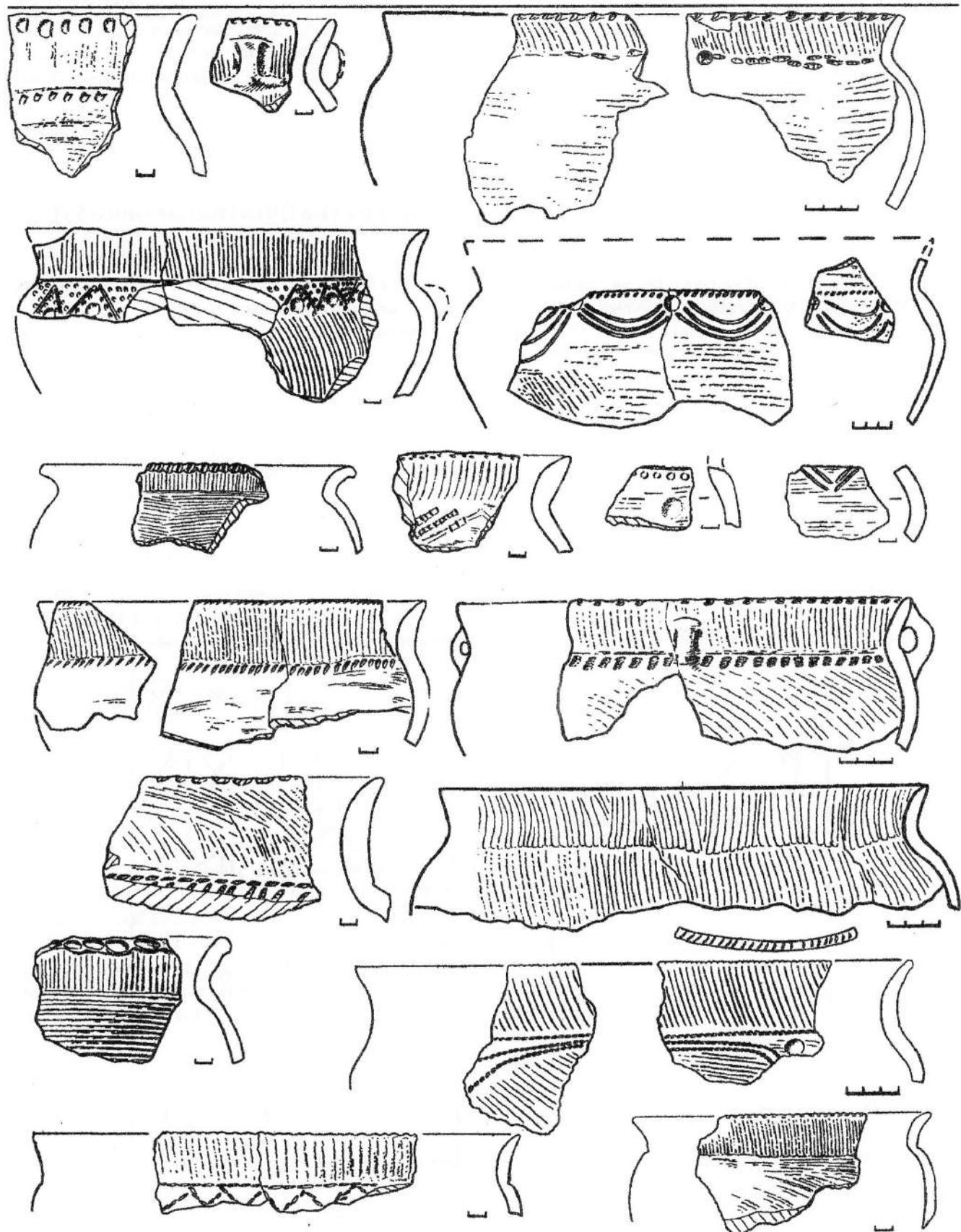

Рис. 2. Ваява, “кухонна” кераміка.

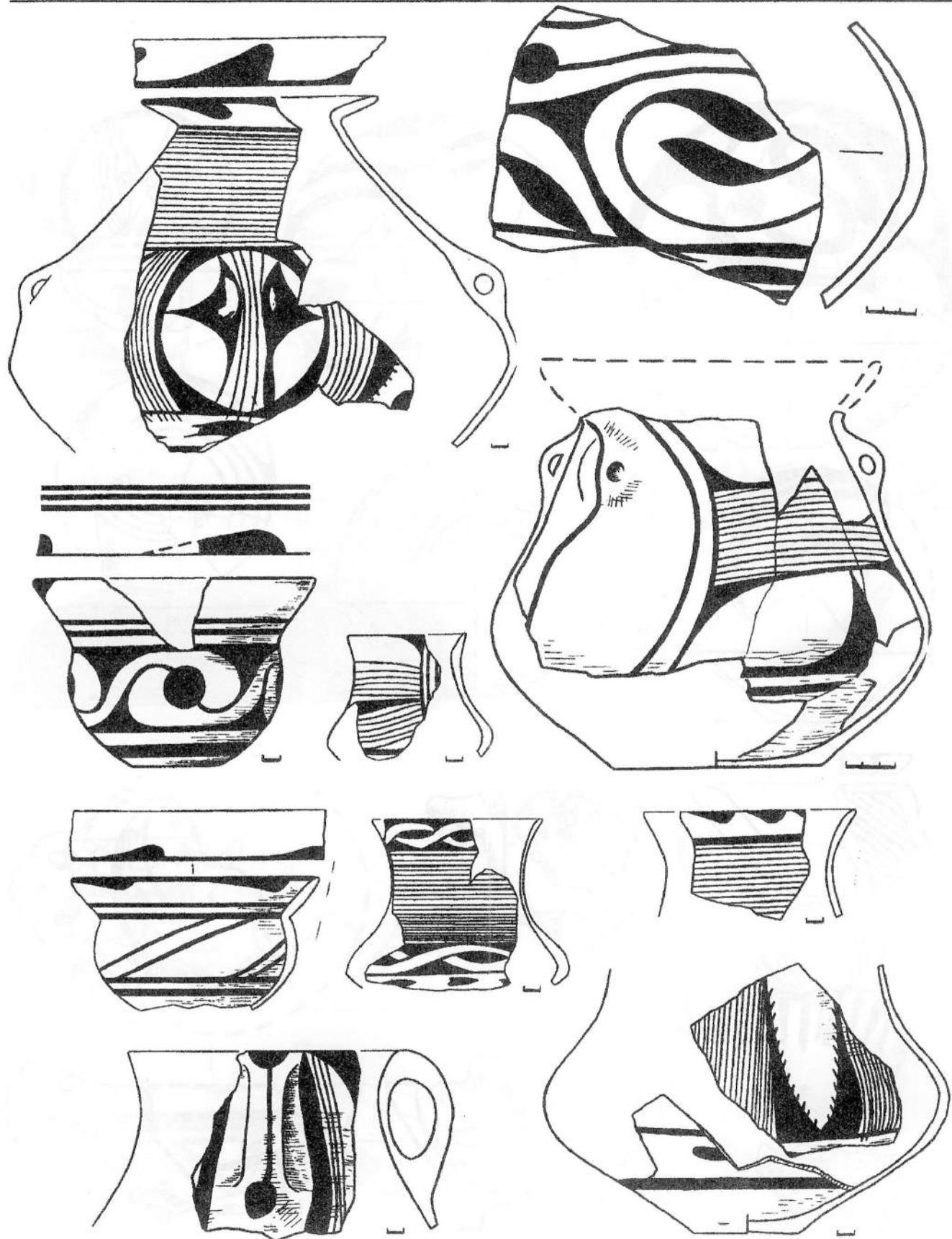

Рис. 3. Валява, "столова" кераміка.

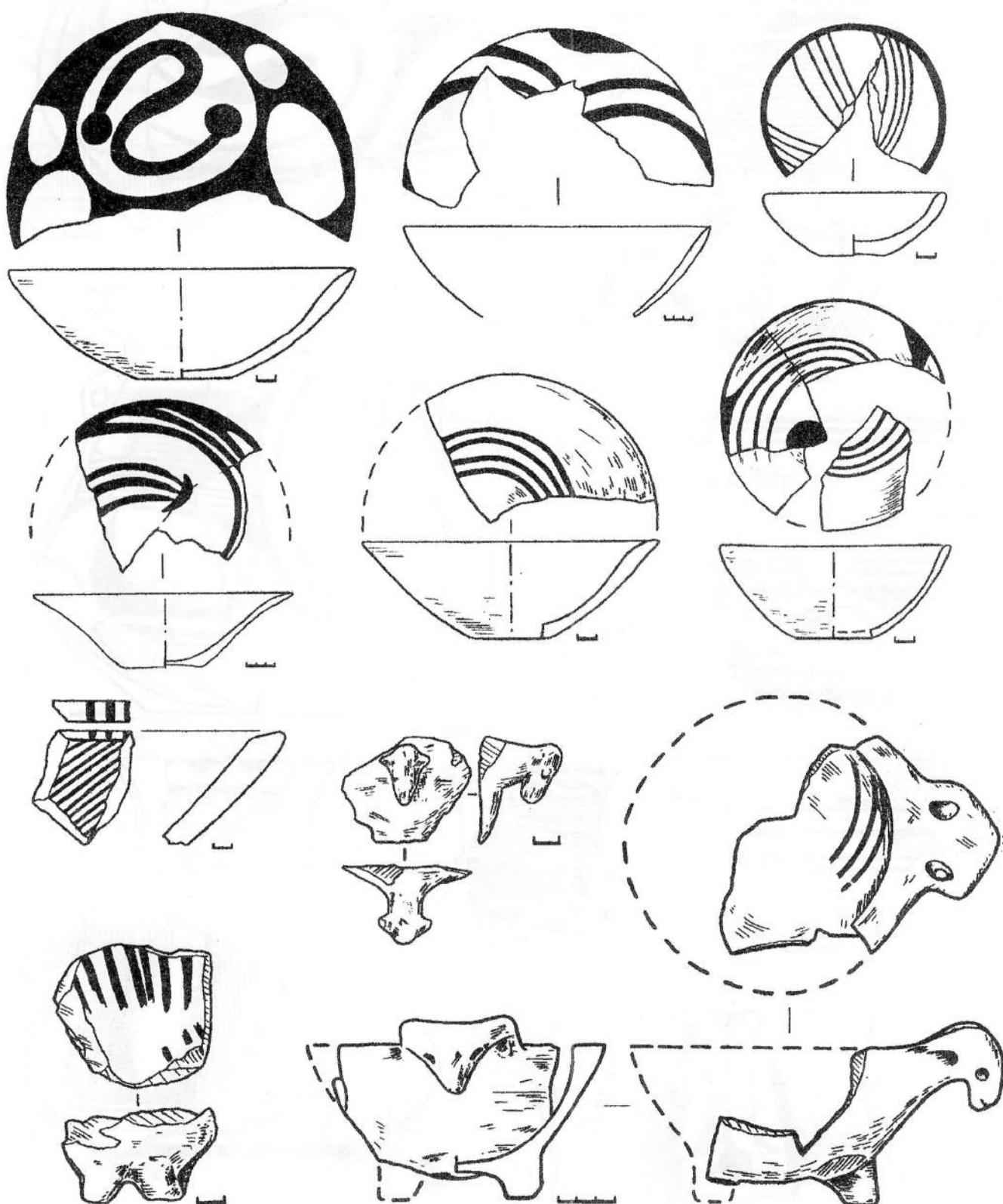

Рис. 4. Валява, "столова" кераміка.

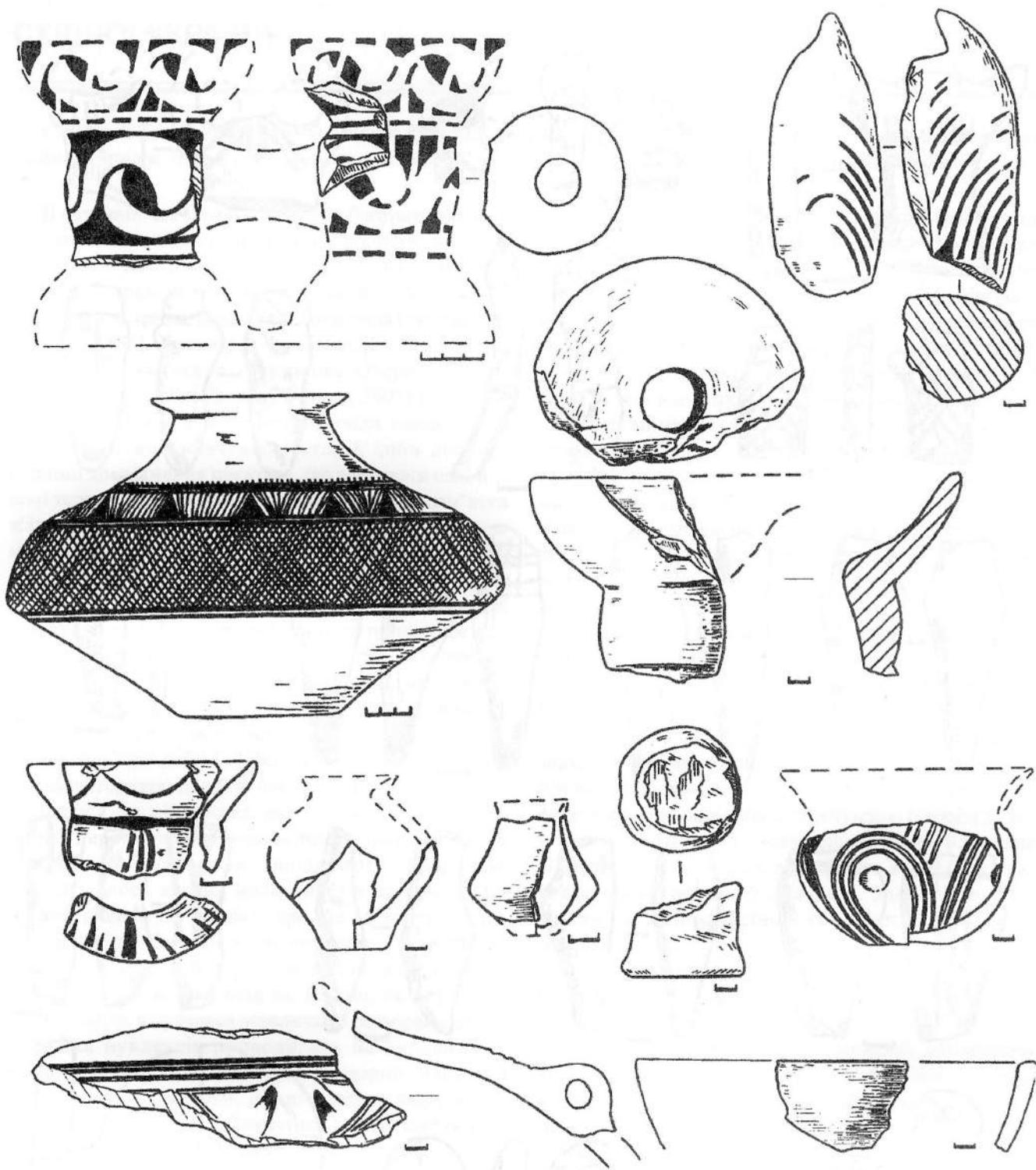

Рис. 5. Валява, “столова” кераміка.

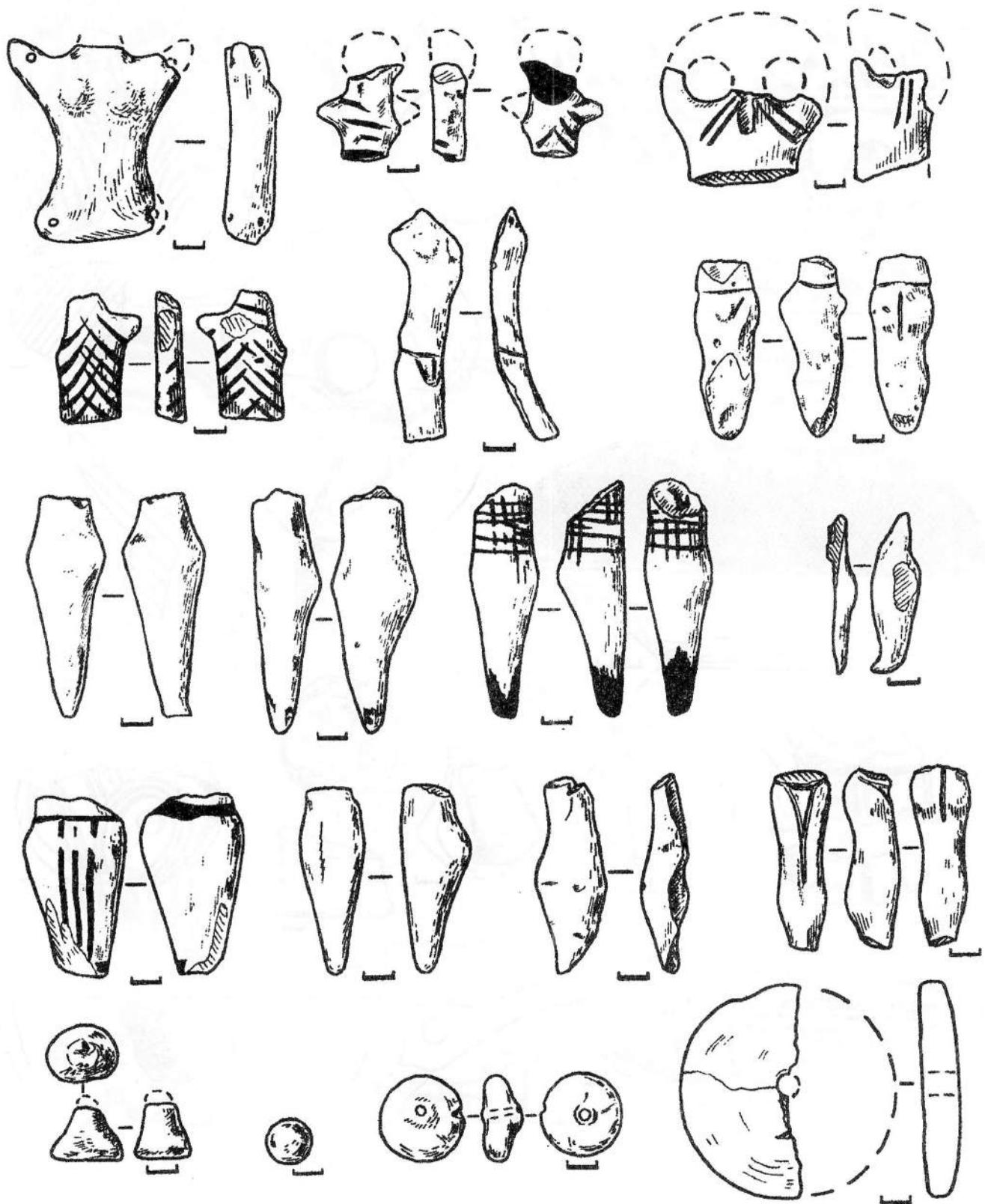

Рис. 6. Валлява, "столова" кераміка.

БРИТЮК О.О.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ЕНЕОЛІТУ СХІДНОЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена аналізу крем'яних колекцій, що походять з пізньонеолітичних та енеолітичних стоянок Східної України. Піддається сумніву можливість генези енеолітичних культур з місцевих неолітичних.

В останній час завдяки зусиллям багатьох фахівців ми маємо можливість оперувати значним масивом побутових пам'яток енеолітичної доби. Значною кількістю представлені вони в басейні Сіверського Дніця. Тут, зокрема, досліджені поселення Олександрія [Телегін, 1973], Зливки [Дегерменджи, Кияшко, Котова, 1994], Серебрянське, Чернікове Озеро-1, -2, -3 [Санжаров, Бритюк, Котова, Черних, 2002] та інші. У той же час Подінців'я характеризується також доволі високим рівнем вивченості стацій доби неоліту. Останні дослідження показали, що займаючи одні й ті самі терени, енеолітичні та пізньонеолітичні пам'ятки збігаються також і в часі. Н.С.Котова [2003, с. 60] веде мову про „тісні контакти” носіїв цих культур.

В ході цієї роботи ми намагалися прослідкувати, наскільки неолітичні культури дніпро-донецької етнокультурної спільноти могли бути підґрунтами для формування енеолітичних культур. Причому, дослідження проводилось базуючись на аналізі крем'яних індустрій, котрі на мій погляд, відбивають специфіку господарчої діяльності давніх колективів фіналу кам'яної доби Східної України.

Характеризуючи крем'яні індустрії доби неоліту Подінців'я, на мій погляд, важливо відзначити, що у якості сировини тут використовувались гальки та жовна. Вибраування первинного матеріалу здійснювалось або на місці виходів кременю, або безпосередньо на стаціях, про що свідчать велика кількість відходів з жовновою чи гальковою кіркою та уламків сировини на території досліджених стоянок (Вільхова-5, пам'ятки біля оз. Клешні та ін.). Дуже часто використовувалися невеличкі за розміром гальки. Обробка нуклеусів проводилася на видовжених конкреціях, шляхом формування ударної площини поперечними ударами, одного ребра жорсткості зустрічними ударами; наступним його зняттям та регулярним сколюванням платівок по периметру ударної площини. Нуклеуси при цьому набували вигляду підпризматичних чи підконічних виробів. Важливо відмітити, що серед знахідок на стоянках зустрінути всі типи заготівок, нуклеусів, ударних знарядь, відходів, уламків, тощо.

Виправлення дефектів на нуклеусах проводилося таким чином: заломи ліквідувалися несильними ударами в місцях їх формування або сильними ударами

BRITUK O.O.

TO THE PROBLEM OF EASTERN UCRAINIAN ENEOLITHIC ORIGIN

вздовж вісі нуклеуса, кут ударної площини змінювався поперечними ударами, при яких з нуклеуса знімалася так звана „таблетка”. Довжина платівок зазвичай становила 5-10 см, ширина – 0,5-1,5 см, в профілі вони були тонкі й вигнуті. Першочерговим призначенням платівок в неолітических культурах Подінців'я було їх використання для виробництва вістер та мікролітів. З цією метою в них видаллялася проксимальна частина; робилися віймки та використовувалася мікрорізцева та псевдомікрорізцева техніка, ретушування місця зламу. Можна говорити про те, що саме з метою членування на частини і видобувалися ці неширокі і недовгі пластини. Найбільш пізні пам'ятки демонструють нам технології використання доволі товстих зламів пластин в якості площин для формування ретуші „струганої спинки”.

Наслідком всіх цих технологічних процесів на неолітических стаціях є численні знахідки відокремлених проксимальних частин з ретушшю, мікрорізців, платівок з притупленим ретушшю краєм.

Доволі численні також на неолітических стаціях знахідки так званих різців-стругів. Морфологічно вони представляють собою спрацьовані нуклеуси з фасетками різцевих сколів та ретушшю (скоріш за все – це псевдо-ретуш підтески площини). О.Ф.Горелик відмітив, що такі знаряддя, скоріш за все, й були саме нуклеусами [Горелик, Удовиченко, Удовиченко, 2003], в той час як використання їх у якості різців-стругів викликає сумнів.

З інших знарядь, заготівками для яких ставали платівки та їх частини, варто відмітити різці, кінцеві скребачки, пилки, перфоратори.

Спеціальних нуклеусів для відщепів, вірогідніше за все, не виготовляли. Велика кількість відходів виробництва давала змогу підбирати відщепи-заготівки, необхідні для виготовлення знарядь. Це були скребачки, скobelі, відщепи з ретушшю.

Іншим напрямом у виготовленні знарядь була двобічна обробка невеликих гальок у техніці „збереження основи” з метою виготовлення макролітических знарядь для обробки дерева – тесел та сокир. Форма таких знарядь була овальна чи видовжена.

Таким чином, ми бачимо дві технологічні лінії, одна з яких була направлена на створення мікролітических

знарядь та можливо різців-стругів. Друга лінія давала на виході тесла та сокири. Дуже цікаво, що ці дві лінії, які зародилися ще на початку неоліту, з невеликими варіаціями збереглися до його пізнього етапу.

Зовсім іншу ситуацію ми спостерігаємо на стаціях енеолітичних культур Подінців'я. За свідченням фахівця з мінералогії М.І.Удовиченка, добуті на них колекції крем'яних виробів розподіляються за складом використаної сировини. Частина знарядь та відходів походить з кременю, знайденої неподалік від поселення. Це зазвичай сировина невисокої якості, використання якої давало змогу виготовляти відщепові заготівки та знаряддя на них. Типові знахідки підциркулярних скребачок та скobelів на таких відщепах.

Обробка такого кременю провадилася безпосередньо на площі стоянок, про що свідчить наявність фрагментів гальок, технологічних сколів та відбійників. У той же час, на кожній енеолітичній стації ми маємо в колекціях невелику кількість знарядь, які були виготовлені з високоякісного кременю та в зовсім інших технічних традиціях. Це зазвичай чорний або коричневий туронський кремінь, з якого посиленім відтиском добувалися довгі масивні платівки та великі платівчасті відщепи. На такі знаряддя наносилась пласка та струменева ретуш, яка іноді сходилася на вістрі, або висока ретуш – у кінцевих бокових скребачок. Про спосіб виготовлення таких платівок, крім того, що вони відділялися від нуклеуса посиленім відтиском, щось інше сказати важко. Не можна навіть назвати вихідні форми нуклеусів, засоби їх використання, регулярність чи її відсутність.

Подібні платівки могли членувати й задля виробництва вкладів. Але в жодному разі при цьому не використовувалась ані мікрорізцева, ані псевдомікрорізцева техніка. На добутих частинах не виготовлялися мікролітичні знаряддя. Ця риса є особливою відзнакою саме степового енеоліту.

ПРИМІТКИ

¹ Доповідь О.В. Колесника на конференції “Крок молоді в ХХІ століття” (Донецьк, 2004 р.)

ЛІТЕРАТУРА

Горелик А.Ф., Удовиченко Н.И., Удовиченко А.Н. Группа мезо-неолитических памятников в районе пгт. Георгиевка (Луганская обл.) // Материалы и исследования по археологии Восточной Украины. – Вып. 1. – Луганск, 2003.

Дегерменджи С.М., Кияшко В.Я., Котова Н.С. Неолитические и знеолитические материалы поселения Зливки // Неолитические памятники степной Украины. – К., 1992.

Натомість мікроліти були звичайними у неолітичних культур, а також у сусідів енеолітичного населення степової України. Так, на Північному Кавказі мікроліти знаходять навіть на пам'ятках доби ранньої бронзи. Західні від степу терени, заселені трипільським населенням, також демонструють нам використання мікролітичної техніки.

Важливо відмітити, що описана ситуація, коли вироби з якісного кременю знаходять на відстані від можливих родовищ сировини, узгоджується з концепцією О.В.Колесника, про існування за доби енеоліту в Донбасі спеціалізованих виробничих центрів та дисперсної зони розповсюдження їх продукції¹.

Двобічно-оброблені знаряддя з енеолітичних пам'яток також відмінні від типово неолітичних, сокири й тесла в енеоліті стали набирати підтрикутних та трапецієподібних форм, для їх обробки використовували шліфування, за сировину стали правити інші, окрім кременю, породи каменю.

Вістря металної зброї виготовлялися на великих пласких відщепах, шляхом нанесення пласкої та струменевої ретуші. Н.М.Скаун та С.Н.Братченко незалежно один від одного дійшли висновку про використання в якості ретушерів енеолітичних вістер металевих стрижнів.

Таким чином, на сьогодні можна констатувати той факт, що ніякі особливі технологічні риси, притаманні неолітичним культурам дніпро-донецької спільноти, що існували на теренах Східної України, не перейшли до енеолітичного населення цих теренів. Відмінність простежується за всіма ключовими параметрами, а саме:

1. Якість та диференціація висхідної сировини.
2. Спеціалізація первинної обробки.
3. Ключові технологічні ланцюги (різні цілі, різні заготівки, різні кінцеві результати).
4. Типологічний склад колекцій.
5. Техніка вторинної обробки.

Котова Н.С. Бассейн Северского Донца в эпоху энеолита // Материалы та дослідження з археології Східної України. – Вип. 3. – Луганськ, 2004. – С.5-29.

Санжаров С.Н., Бритюк А.А., Котова Н.С., Черных Е.А. Памятники неолита-ранній бронзи Северского Донца. – Луганск, 2000.

Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. – К., 1973.

Brituk O.O.

TO THE PROBLEM OF EASTERN UKRAINIAN ENEOLITHIC ORIGIN

The article is devoted to analysis of problem of correlation between the Late Neolithic and Early Eneolithic cultures of Eastern Ukraine.

БУНЯТЯН К.О., ЯКУБЕНКО О.О.

ПОСУД
СЕРЕДНЬОДНІПРОВСЬКОЇ
КУЛЬТУРИ З ФОНДІВ
НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті характеризується посуд середньодніпровської (СДК) та порубіжних з нею культур, який зберігається в фондах Національного музею історії України (НМІУ). У колекції представлені як класичні для СДК зразки посуду, так і нові форми.

Дмитро Якович Телегін належить до тих археологів-енциклопедистів, наукові інтереси яких не обмежуються якимсь одним періодом. Не залишилася поза його увагою й середньодніпровська культура (СДК), декілька пам'яток якої він дослідив особисто. З приводу походження та етнографічної належності носіїв цієї культури ученим були висловлені власні міркування.

Середньодніпровська культура, назву якій В.О. Городцов [1916] дав саме за оригінальними знахідками в Середній Наддніпрянщині, представлена тут нечисленними комплексами. Okрім відомого Яцьковицького могильника [Bydlowski, 1905], то є поодинокі поховання переважно в Київській та Черкаській обл. (проблеми поселень ми не торкаємося), впущені в ямні кургани або здійснені під власними насипами. Це можна пояснити тим, що основна територія поширення СДК знаходилася північніше – у Верхній Наддніпрянщині. Проте не викликає сумніву, що і в лісостеповій смузі поховань має бути більше, на що вказують випадкові знахідки посуду та кам'яних і крем'яних сокир. До цього слід додати й безінвентарні поховання, які важко культурно ідентифікувати через відсутність детального їхнього опису в публікаціях XIX – поч. XX ст.

За такої ситуації певної цінності набувають матеріали, які зберігаються в Національному музеї історії України (НМІУ), хоча обставини їх знахідок зазвичай невідомі. Деякі з них зовсім були обійті увагою дослідників, інші ж представлені не зовсім точно. Мова піде про посуд.

1. Курган 1 біля с.Стрітівка на Київщині. Його комплекс став підґрунтам для виділення Т.С.Пассек старшої групи пам'яток СДК – стрітівської [Пассек, 1947, с.35-36, 51]. Курган розкопано В.Хвойкою 1897 р. і опубліковано Хв.Вовком [Вовк, 1900], за надісланою йому інформацією. Вона дуже обмежена. У центрі насипу кургану висотою 1,78 м, на глибині 0,45 м знайдено крем'яну шліфовану сокиру, а на рівні поля (давнього горизонту? – К.Б., О.Я.) – трохи попелу та обгорілих кісток, серед яких по колу стояло сім невеликих горщиків, в одному з яких було кілька

BUNYATYAN K.O., YAKUBENKO O.I.

POTTERY OF
SEREDNIODNIPROVS'KA
CULTURE FROM THE STOCK OF
NATIONAL MUSEUM OF HISTORY
OF UKRAINE

обгорілих кісток, а в іншому – крем'яна пластина, що могла правити за ножа. Поміж кожними двома горщиками лежало по одному крем'яному або кам'яному знаряддю (разом – дві крем'яні сокири, три кам'яні й одне крем'яне вістря стріли).

Найменше уваги в публікації приділено посуду. Okрім вказівки на число, подано не дуже вдалі рисунки трьох кубків. Це, певно, й спричинило плутанину. В публікації А. Европеуса подано рисунки шести посудин [Аегараа, 1933, Abb.132], дві з яких явно не мають відношення до СДК (гостродонний горщик ямної культури та неприродно видовжений – плоскодонний). Третій (ребристий) горщик, оздоблений лінійним штампом, як встановив І.І.Артеменко [1967, с.83, рис.48], не має відношення до Стрітівки. В публікації Т.С. Пассек наведено чотири посудини з Стрітівки, три з яких за описом і малюнками збігаються з поданими Хв.Вовком [Пассек, 1947, рис.10, 4, 6, 7]. Однак з четвертою сталася якась плутанина: згідно з описом, ця посудина оздоблена рядочками неглибоких навскісних заглиблень, але на рисунку подано посудинку з ялинковим візерунком [там само, с.37, рис.10, 5]. Дивує, що І.І.Артеменко, який опрашував наявні в фондах НМІУ матеріали, не помітив цієї неузгодженості і продублював її [Артеменко, 1967, с.86, рис.32, 1-4]. Судячи з того, що в його публікації лише для цієї посудини не вказані розміри, він й, скоріш за все, не бачив.

Відтак у фондах НМІУ маємо чотири посудини із Стрітівки: два високогорлих кубки, оздоблені шнуровими лініями (інв. № а107/171) та нарізним паркетним візерунком (№ а107/175), і дещо нижчий, з ялинковим орнаментом (№ а107/172) (рис.1, 1-3). Але четверта посудина виявилася зовсім інакшою, ніж представлена в публікаціях Т.С.Пассек та І.І.Артеменка. У дійсності це – невеличкий кубок (№ а107/174) заввишки 9 см з видовженим, близьким до циліндричної форми тулубом, найбільше розширення якого припадає на придонну частину, та нижчо – на тлі інших – горловиною (рис.1, 4). Оздоблений він, доволі недбало, рядочками навскісних насічок на горловині, облямованими знизу двома рядочками

маленьких вертикальних вдавлень. Трохи вище перегину шийки прокреслено лінію. Усі чотири посудини тонкостінні (товщина стінок у верхній частині 0,3 см) і дуже легенікі.

Зауважимо, що Стрітівський комплекс усі дослідники, окрім І.І.Артеменка, вважають одним із найдавніших в Україні високогорлих кубків – часу загальноєвропейського горизонту культур шнурової кераміки (далі КШК), або дещо молодшим. Але останній кубок порушує таку оцінку, оскільки демонструє зовсім іншу форму, яка тяжіє до пізнього періоду. За незрозумілої ситуації в кургані ту обставину цілком можна пояснити різночасовістю поховань, на що вказує й вістря стріли з черешком (воно значиться в описі В.Хвойки, але знайти його не вдалося), а також різні типи кам'яних сокир.

Що ж до кубочка, представленого у вказаних публікаціях, то єдиний зі схожою орнаментацією з фондів НМІУ походить з Ємчихи (див. нижче).

2. Уточнення вимагає й ще один комплекс – кургану 6 (Вовча могила) біля с.Гатне під Києвом. Його матеріли та ще кургану 5 стали епонімними для позначення Т.С.Пассек молодшого – гатнинського – періоду СДК [Пассек, 1947, с.38-44]. Проте, й вона, і І.І.Артеменко, згадавши про кубки з них, обійшли увагою посудину поруч з колективним похованням (п.6/3, скелети 5-7) у випростаній позиції, хоча, слід гадати, саме вона стала підґрунтям для вилучення І.І.Артеменком цього поховання з числа ранніх і віднесення його до середнього етапу (порівн.: [Артеменко, 1967, с.62; 1985, с.39]). М.М. Бондар [1991, с.59] згадав її, орієнтуючись на публікацію В.Б.Антоновича. Там вказано, що та посудина являла собою великий кухоль червоної глини з вушком, повністю вкритий візерунком у вигляді трикутників [Антонович, 1878, с.LXXXIV], уламок якого – шматок шийки з вушком – відображеній і в ілюстраціях.

У фондах НМІУ зберігаються уламки двох доволі оригінальних і схожих посудин. Частина з них (№ а107/308, з поміткою “Гатне, к.6”), зокрема й наведений В.Б.Антоновичем уламок, належить великому вузькогорловому глеку червоної на зламі глини з сіруватою поверхнею та широкою стрічковою ручкою. Тісто не дуже щільне, з домішкою піску й подрібнених мушлі та каменю. Потовщені відігнуті вінця оздоблено навскінними відбитками шнура, а шийку – паркетним візерунком, нанесеним поміж двома горизонтальними лініями. На ручці зображені звернені вершинами до центру заштриховані трикутники, які – через вільні поля поміж ними – нагадують зображення малтійського хреста.

Попри значну кількість уламків тулуба, його профіль та орнаментальна композиція чітко не реконструюються. Та зрозуміло, що композиція є близькою до паркетної, оскільки основу її складають трикутники. Від класичного паркетного візерунку вона різниється виокремленням трикутників, розділених лініями чи чистими смужками, наявністю заштрихованих і незаштрихованих трикутників, а також

різною штриховкою – навскінними (спрямованими в різні боки) й горизонтальними лініями. Знизу композицію облямовує рядочок овальних вдавлень (рис.2, 1). Діаметр вінець 9,0 см, тулуба – близько 23,0 см; ширина ручки 6,0 см, висота глека не менше 20 см.

Інші уламки (№ а107/335, з поміткою “Гатне”) походять від схожого глека червоної глини, але з більш високою шийкою, і дозволяють графічно чіткіше реконструювати його верхню орнаментовану частину. Орнамент виконано в тій же манері, але нюанси різняться. На потовщених вінцях – рядочок вдавлень відступаючою “лопаточкою”. Шнуреву композицію на шийці складають два ряди заштрихованих трикутників, звернених вершинами до середини так, що між ними залишається вільна зигзагоподібна смужка. На ручці – смуга щільно заштрихованого орнаменту, центр якої складає ромб. Саме він та обмеженість простору визначає логіку усієї композиції – у вигляді трикутників над ромбом та під ним. Оздоблення тулуба реконструюється як суцільна смуга паркетного візерунку. Знизу її облямовано глибокими вдавленнями від нігтя. Діаметр вінець 9,0 см, тулуба – приблизно 22,0 см; ширина ручки 5,5 см, висота глека понад 20,0 см (рис.2, 2).

Якщо перша посудина чітко ідентифікується з п.6/3, то походження другої навряд чи вдасться з’ясувати. На к.4 може вказувати натяк В.Б.Антоновича, що там були уламки посуду схожі за орнаментацією на знайдені в к.6. Але в останньому були поховання не лише СДК, а й скіфського часу. Вузькогорлий кухоль з вушком фігурує й серед матеріалів к.3, але він був неорнаментованим.

Глеки оригінальні, прямих аналогій їм ми не знаємо. Проте стиль орнаментації, безумовно, засвідчує їхню належність до світу КШК. Найбільш він притаманний кераміці середньонімецьких груп КШК, де трапляється на амфорах та кубках. Цьому можна навести багато прикладів з каталогів В.Маттіаса. Поховання з таким щільно оздобленим посудом М.Бухвалдек відносить до III (пізньої) групи. Йї же притаманні й різної форми кухлі та глеки з вушком [Buchvaldek, 1986, obr. 33; 34].

Характеристику іншого посуду розпочнемо з рідкісної для СДК амфори.

Дуже оригінальною є посудина на зразок амфори, але без вушок. Місце знахідки невідоме (№ а211/397). Це невелика, дуже приземкувата, біконічної (можна сказати, дископодібної) форми посудина на невеличкому, дещо вдавленому дні. Отвір “вписано” в форму без натяку на вінця. Його оточено двома колами ямок, а далі – чотирима колами прокреслених ліній. Від них променями відходить п’ять пасм з вертикальних ліній, облямованих з боків вдавленнями, які спускаються трохи нижче найбільшого розширення тулуба. Тісто щільне, міцне, жовтуватого кольору, поверхня підлощена. Висота амфори 10 см, діаметр тулуба 19,5 см, отвору й дна – по 5 см (рис.2, 3).

Подібної форми амфори, зокрема й безшийні – з вушками чи без них – були вельми популярними в баланівській культурі. Трапляються там екземпляри,

майже тотожні нашій “амфорі” [Бадер, Халиков, 1976, табл.27, 2; 29, 5]. Зрідка такі посудини, але з вушками, зустрічаються й у Середній Європі (див., напр.: [Matthias, 1968, taf.2, 6]).

Найбільше в колекції НМГУ маємо кубків.

1. Три уламки вінець високогорлого кубка, оздобленого ялинкою. Місце знахідки невідоме (№ a211/2359). Тоненькими стінками й червоним кольором нагадує посуд із Стрітівки (рис.3, 4).

2. Кубок СДК знайдено В.Хвойкою при розкопках курганів біля с.Черняхів (№ a107/185). Жодних відомостей щодо кургану й поховання ми не знайшли. Цей невеличкий (висота 9,5 см) кубок класичного зразка – з перехватом посередині – поповнє серію знахідок зі своєрідною орнаментацією тулуба: пасмами з вертикальних ліній, облямованих з боків ямками (рис.3, 6). Я.Махнік вважає кубки, орнаментовані таким чином, прикметою раннього часу, близького до загальноєвропейського горизонту КШК [Machnik, Pilch, 1997, s.164, гус.8, 18, 30]. Нагадаємо, що подібний кубок виявлено М.Ю. Бранденбургом у п.296/4 біля с.Зеленівки [Качалова, 1974, с.15, табл.2, 6] біля скорченого поховання. Інші знахідки – з сіл Медвин, Дібровка, Янковичі, – як і черняхівська, погано документовані [Пассек, 1947, с.41-44, рис.11, 2; 13, 1-3]. Такий самий елемент використано в оздобленні кубка з п.1/1 біля с.Кочубеївка [Бідзіля, Бунятян, Ніколова, 2004], але за іншими рисами він різиться від вказаних.

3. Така ж схема оздоблення представлена на тулубі ще однієї посудини – фрагментованого кубка з присадкуватим тулубом і високою надламаною горловиною. Місце знахідки невідоме (№ a211/378). Виконаний недбало, мабуть, спеціально для поховання. Стінки тоненькі, денце товсте й важке. Шийку орнаментовано вертикальними прокресленими лініями, облямованими знизу й зверху рядочками ямок. Діаметр горловини й dna по 7 см (рис.3, 1).

4. Великий кубок видовженої форми (№ a211/69). Місце знахідки невідоме. Тонкостінний, червонуватого кольору. Дно чітко не виділене, але воно достатньо стійке. Орнаментований недбало прокресленими лініями, що утворюють горизонтальну ялинку на горловині й вертикальні пасма на тулубі. Під краєм вінець рядочек ямок. Висота 15,5 см (рис.3, 5).

5. Аналогічний черняхівському кубок, але менший (висота 6,3 см), походить з розкопок П.Ревякіна 1878 р. біля с.Красне колишнього Васильківського повіту (№ a107/184). Їх споріднє і ялинкова орнаментація на шийці. Але в цьому кубку не лише бракує вказаної орнаментації на тулубі, він відрізняється від черняхівського й тоненькими стінками, через що дуже легкий (рис.3, 3).

6. З розкопок В.Хвойки 1896-1900 рр. біля с.Трипілля походять уламки посуду СДК, а також цілий малесенський круглодонний кубочок висотою 6,5 см (№ a232/25). Традиційний для СДК орнамент – паркетний на шийці та у вигляді смуги з вертикальних рисок на

плічках – глибоко прокреслено гострим інструментом (рис.3, 2).

Деякий посуд можна класифікувати як чаши.

1. Невеличка чаша (висота 7,5 см) з с.Ємчиха (№ a190/287). Поверхня нерівна, горбкувата, підлощена. Попри тонкі стінки (товщина краю вінець 0,3 см), вона важка за рахунок потовщеного денця. Орнаментована недбало, двома рядочками прокресленої ялинки (рис.4, 3). Можливо, походить з розкопок М.Ю.Бранденбурга 1895-1896 рр., котрий розкопав там 17 курганів. Але жодних згадок у його звіті про таку посудинку немає [ЖРБ, 1908, с.90-96].

2. Округлодонна чаша висотою 6,7 см. Місце знахідки невідоме (№ a211/71). Дно округле, потовщене, що надає йому ваги (рис.4, 2). Такого зразка чаши виявляли поруч з випростаними найпізнішими похованнями СДК: Кобринове п.1/2 [Ричков, 1995, рис.5, 2], Зеленівки п.309/2 [Качалова, 1974, табл.2, 7].

3. Маленька чаша (висота 5,8 см) майже циліндричної форми з відгинутими назовні вінцями. Місце знахідки невідоме (№ a211/272). Стінки тоненькі (0,4 см), але чаша важка через потовщене денце. Виконана недбало, в середині грубі сліди формовки. Поверхня сірувата. Орнаментована навскісними вдавленими рисками, які утворюють на шийці ялинку (рис.4, 1).

4. Чаша кулястої форми на плоскому dnі, висота 8 см. Місце знахідки невідоме (№ a211/369). Стінки тонкі (0,3 см), важка за рахунок потовщеного dna. Тісто добре відмулене, черепок дзвінкий. Майже вся вкрита ялинковим візерунком з неглибоких довгастих відбитків. На вінцях насічки (рис.4, 4). Схожа чаша зберігається в Krakівському музеї [Sulimirski, 1968, fig. 3].

Розглянемо елементи декору СДК на посуді інших культур.

1. Нижня частина глибокої миски (чи макітри) з частково вцілілими вінцями (№ a211/966). Місце знахідки невідоме. Поверхня рожева. На тулубі розкоси. Тісто місне, чорне на зламі, з домішкою піску. Оздоблена зверху шнуровим паркетним візерунком, під яким – поміж двома горизонтальними лініями шнура – нанесено смужку з вертикальних відбитків прямоутного, з зазубрінками штампа. Висота 14,4 см (рис.5, 2).

2. В колекції В.Хвойки значиться ребриста миска рожево-сірого кольору з добре загладженою поверхнею (№ a110/1136). Оздоблена у верхній частині шнуровою ялинкою, вписаною поміж смужками з відбитків прямоутного штампу. На косо зрізаних вінцях – навскісні відбитки шнура. Висота близько 10 см, діаметр вінець 14 см (рис.5, 1).

Такі форми посуду не притаманні СДК і є типовими для бережнівсько-майвської зрубної культури [Отрошенко, 2001, рис.31]. Але в їхньому оздобленні задіяні відбитки прямоутного штампа, популярного в СДК. Як бачимо, ця традиція, що дісталася у спадок від носіїв культури кулястих амфор, доживає в Подніпров'ї до зрубного часу.

Принагідно вкажемо й на посуд стжижовської культури, яка не сягала Київщини і є синхронною найпізнішим пам'яткам СДК. Посуд представлений такими типовими зразки, що не вимагає коментарів.

1. Великий уламок амфори (№ a102/1) походить з розкопок В.Хвойки на давньоруському місті Білгородці, де виявлено й матеріали трипільської культури. Контекст знахідки не з'ясовано (рис.6, 3).

2. Ціла чудової збереженості амфора (№ a211/377) невідомого походження. Весь тулуб вкрито глибокими ритмічними горизонтальними рівчаками. Висота 23,0 см (рис.6, 2).

3. Маленький кухлик (висота 10,2 см) з масивною ручкою (№ a211/380). Місце знахідки невідоме. Весь оздоблений відбитками крупного шнуря (рис.6, 1).

Прямі факти, в одних випадках, і опосередковані (вцілість) – в інших вказують, що посуд походить із поховань. Він поповнює колекцію класичними зразками та новими формами, а карту пам'яток – новими пунктами. Що стосується амфор, то вони представляють, безумовно, імпортні зразки, оскільки СДК такий різновид посуду не притаманий. На жаль, важко сказати, були вони імпортовані в давні часи, чи вже в нові – колекціонерами.

ЛІТЕРАТУРА

Антонович В.Б. (без назви) // Труды ШАС. – Т.1. – К.: Тип-я императорского ун-та св.Владимира, 1878. – С.LXXX-LXXXV.

Артеменко И.И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. – М.: Наука, 1967. – 137 с. (МИА, №148).

Артеменко И.И. Культуры раннего бронзового века южной полосы лесов Европейской части СССР // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. – М.: Наука, 1987. – С.35-51.

Бадер О.Н., Халиков А.Х. Памятники балановской культуры. – М.: Наука, 1967. – 107 с. и прилож.

Бондар М.М. Про пам'ятки раннього етапу середньодніпровської культури // Поховальний обряд давнього населення України. – К., 1991. – С.56-65.

Бідзія В.І., Бунятян К.П., Ніколова А.В. Курган біля с.Кочубеївка на Уманщині // На пошану С.С. Березанської. – К.: ІА НАНУ, 2004. – С.147-162.

Buchvaldek M. Kultura se snurovou keramikou ve stredni Evropě. – Praha: Univerzita Karlova, 1986. – 159 s. (Praehistoria, XII).

Вовк Хв. Знахідки у могилах між Верем'єм і Стретівкою і біля Трипілля // Матеріали до українсько-руської етнольгії. – Львів, 1900. – Т.Ш. – С.1-11.

Городцов В.А. Культуры бронзовой эпохи в средней России. – М.: Синодальная типография, 1916. – 106 с.

Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга. – СПб., 1908. – 220 с.

Качалова Н.К. Эрмитажная коллекция Н.Е. Бранденбурга. Эпоха бронзы. – М.: Наука, 1974. – 54 с. (САИ, вып. В4-12).

Отрошенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). – К.: ІА НАНУ, 2001. – 287 с.

Пассек Т.С. К вопросу о среднеднепровской культуре // КСИИМК. – 1947. – Вып.XVI. – С.34-51.

Ричков М.О. Нові поховання раннього етапу середньодніпровської культури // Археологія. – 1995. – №3. – С.147-151.

Aerapaa A. Über die Streitaxtkulturen in Russland. – ESA. – Y111. – Helsinki, 1933.

Bydlowski A. Mogily w Jackowicy w pow. Lipowieckim // Swiatowit. – 1905. – YI. – S.8-30.

Machnik J., Pilch A. Zaskakujace odkrycie zabutkow kultury srodkowodnieprzanskiej w Młodowie-Zakaciu kolo Lubaczowa, w woj. Przemyskim // Sprawozdania archeologiczne. – XLIX. – 1997. – S.143-170.

Matthias W. Kataloge zur mitteldeutschen Schnurkeramik. – Teil III // Feröffentlicheungen des Landesmuseums fur Vorgeschichte im Halle. – 1968. – Band 23. – 102 s. und Tafeln.

Sulimirski T. Corded ware and globular amphorae north-east of the Carpathians. – London: The Athlone Press, 1968. – 227 p.

Bunyatyan K.O., Yakubenko O.O.

POTTERY OF SEREDNIODNIPROVS'KA CULTURE FROM THE STOCK OF NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF UKRAINE

Paper deals with pottery of Serednidiprovs'ka (SDC) and adjacent cultures, deposited in the stock of National museum of history of Ukraine (NMHU). Assemblage includes both standard SDC items and new forms.

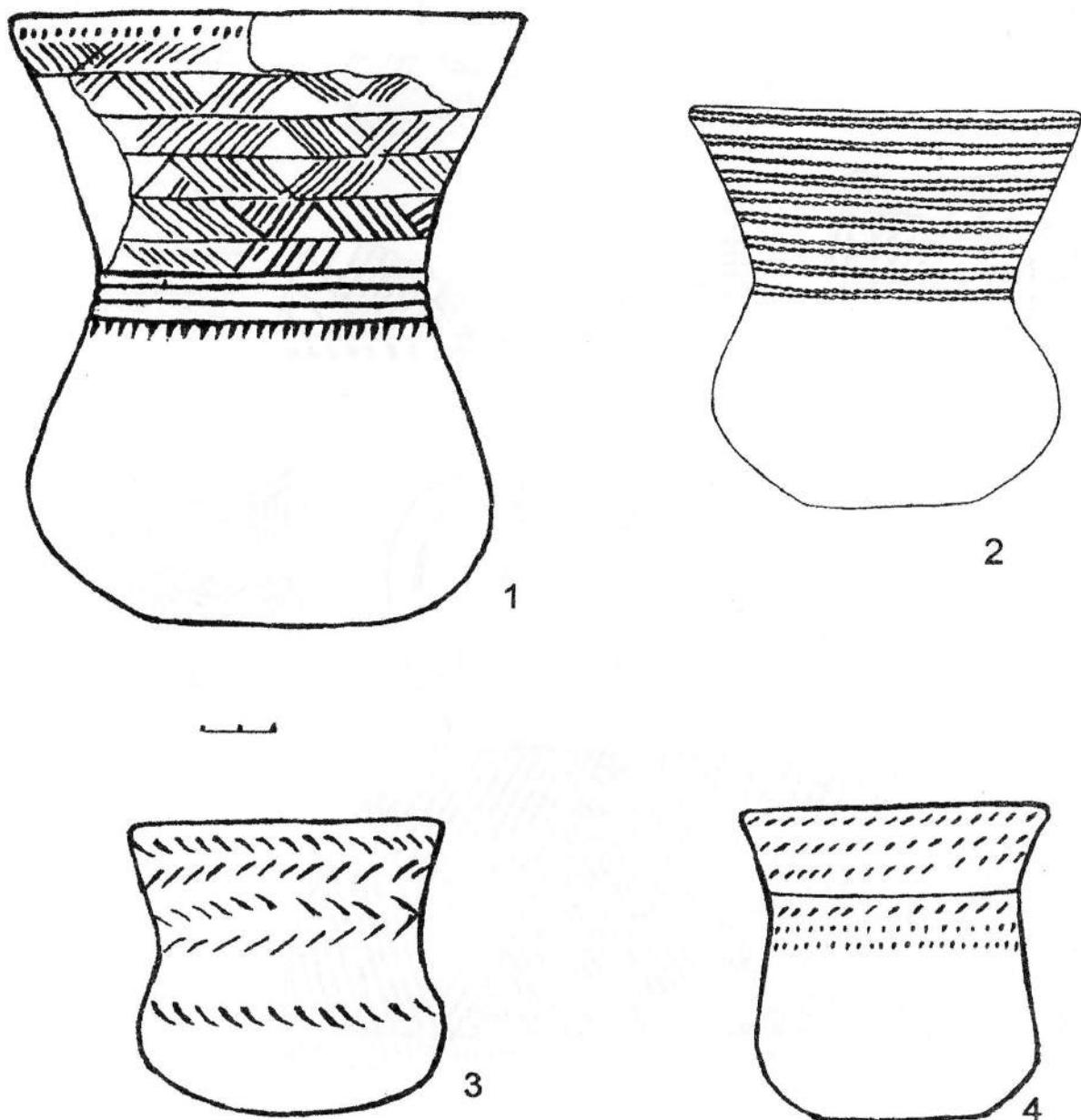

Рис.1. Посуд із кургану біля с.Стрітівка.

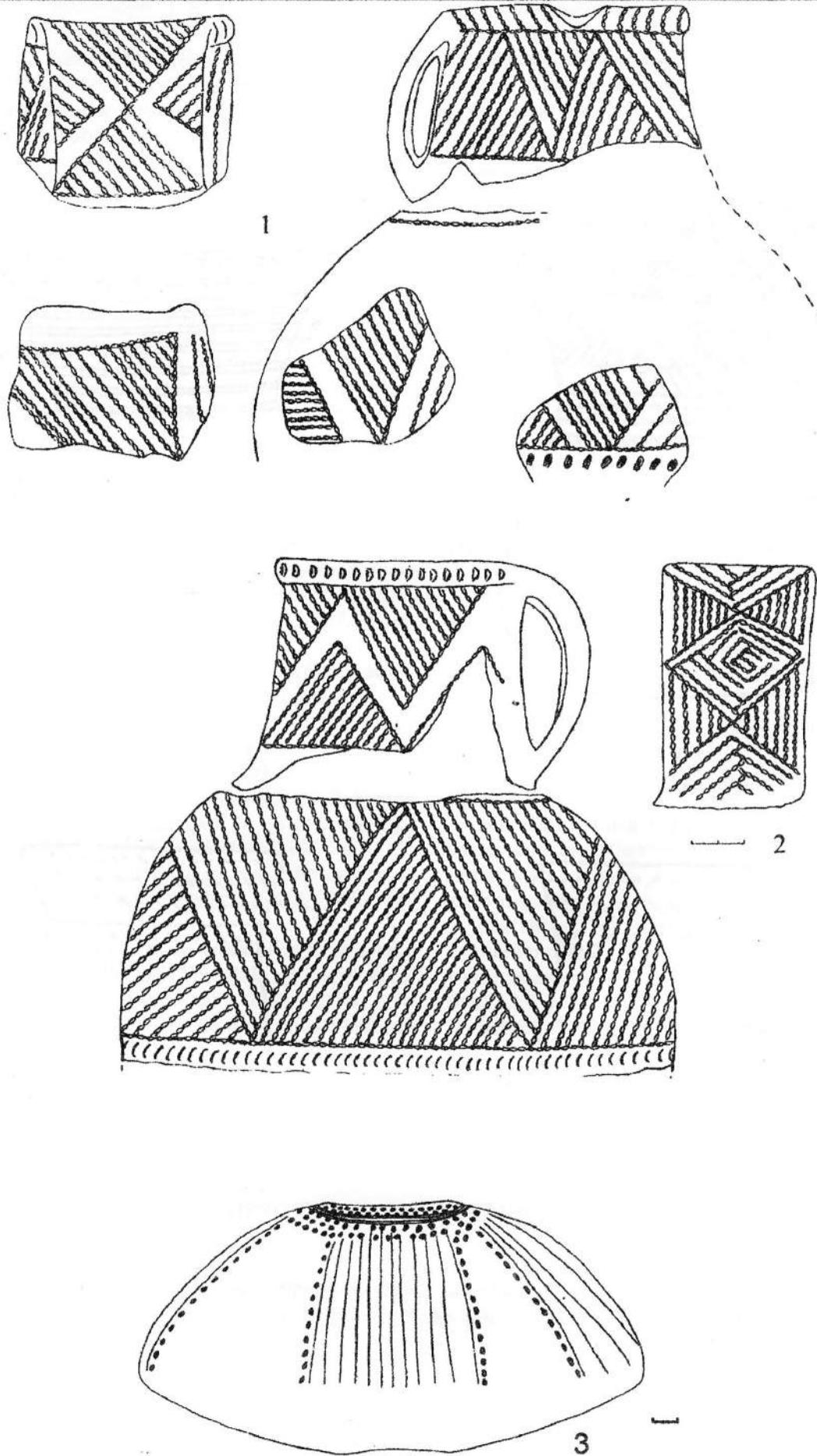

Рис.2. Глеки з курганів біля с.Гатне: 1 – к.6; 2 – курган не встановлено; 3 – невідомого походження.

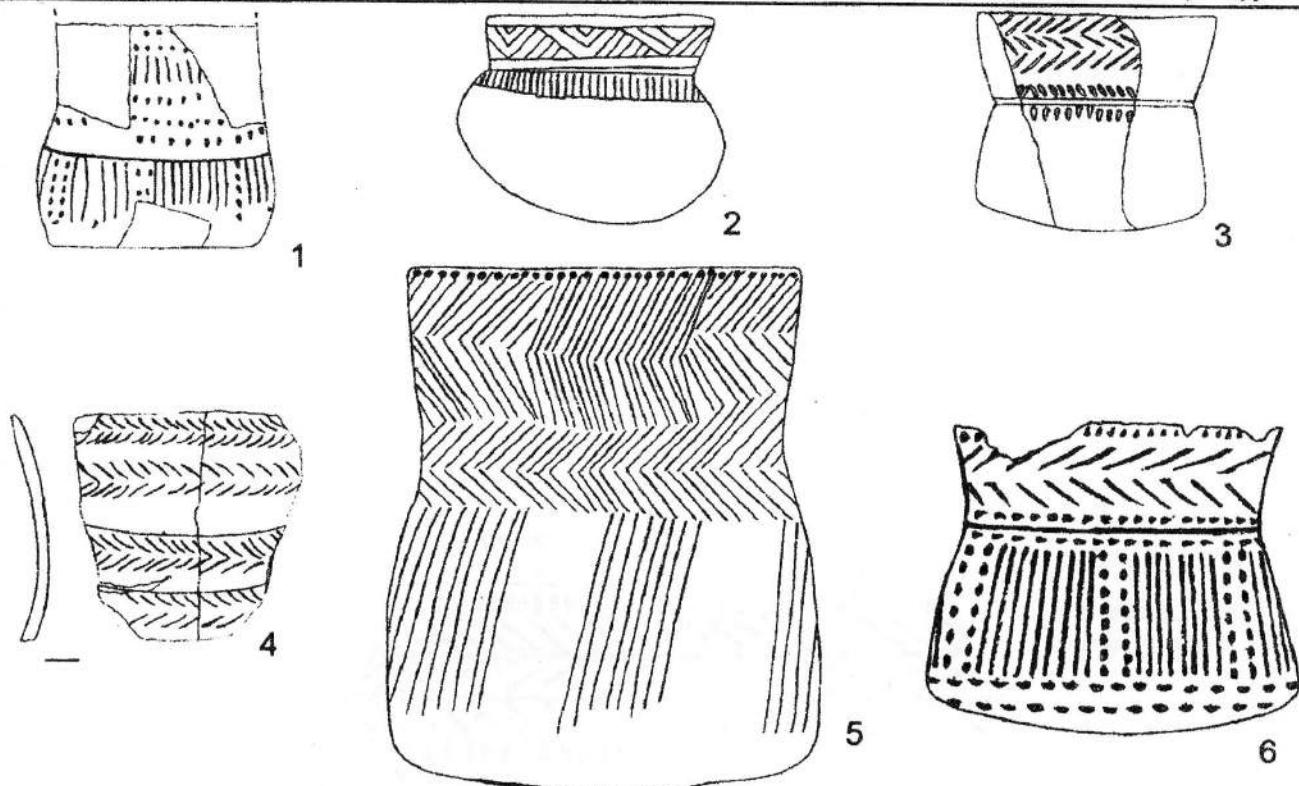

Рис.3. Кубки: 1, 4-5 – невідомого походження; 2 – с.Трипілля; 3 – с.Красне; 6 – с.Черняхів.

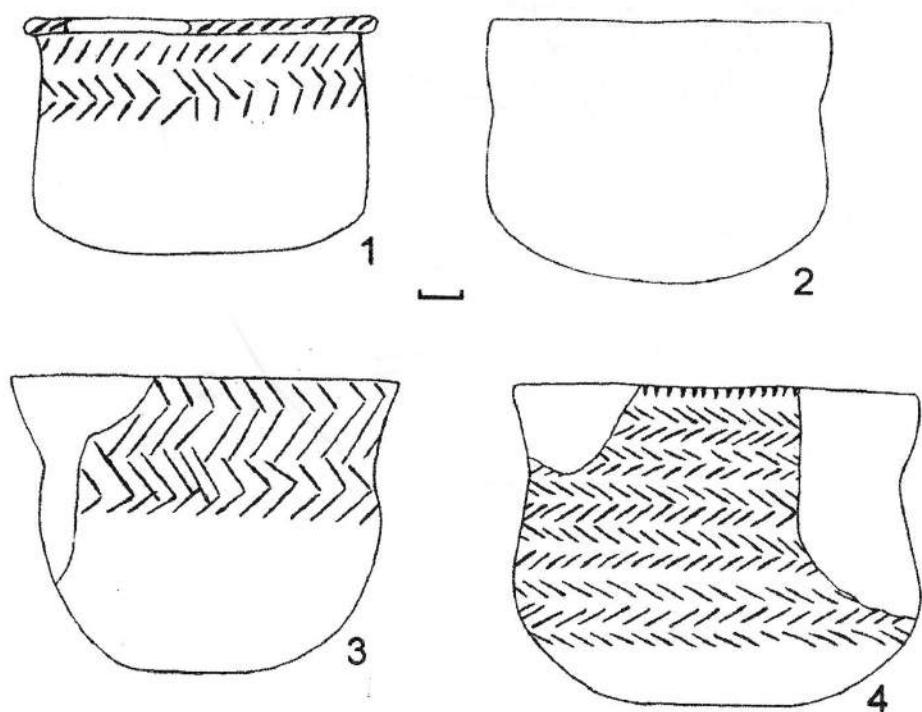

Рис.4. Чаші: 1-2, 4 – невідомого походження; 3 – с.Ємчиха.

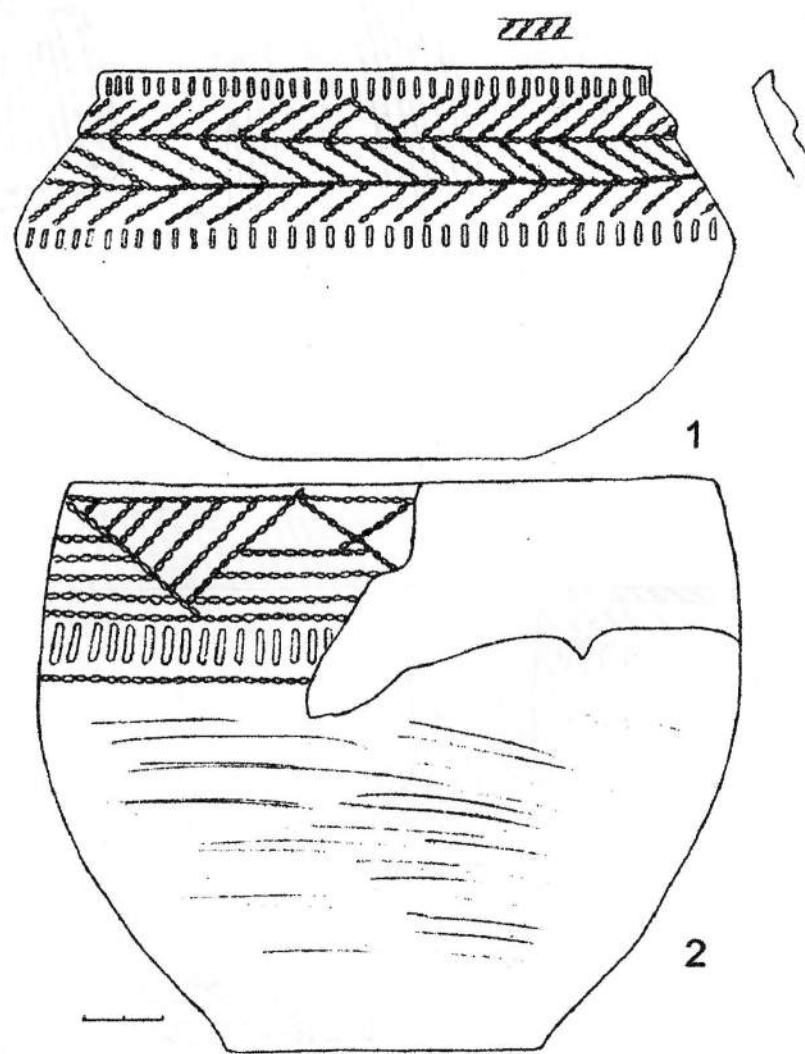

Рис.5. Посуд інших культур з елементами декору СДК: 1 – невідомого походження; 2 – з колекції В. Хвойки.

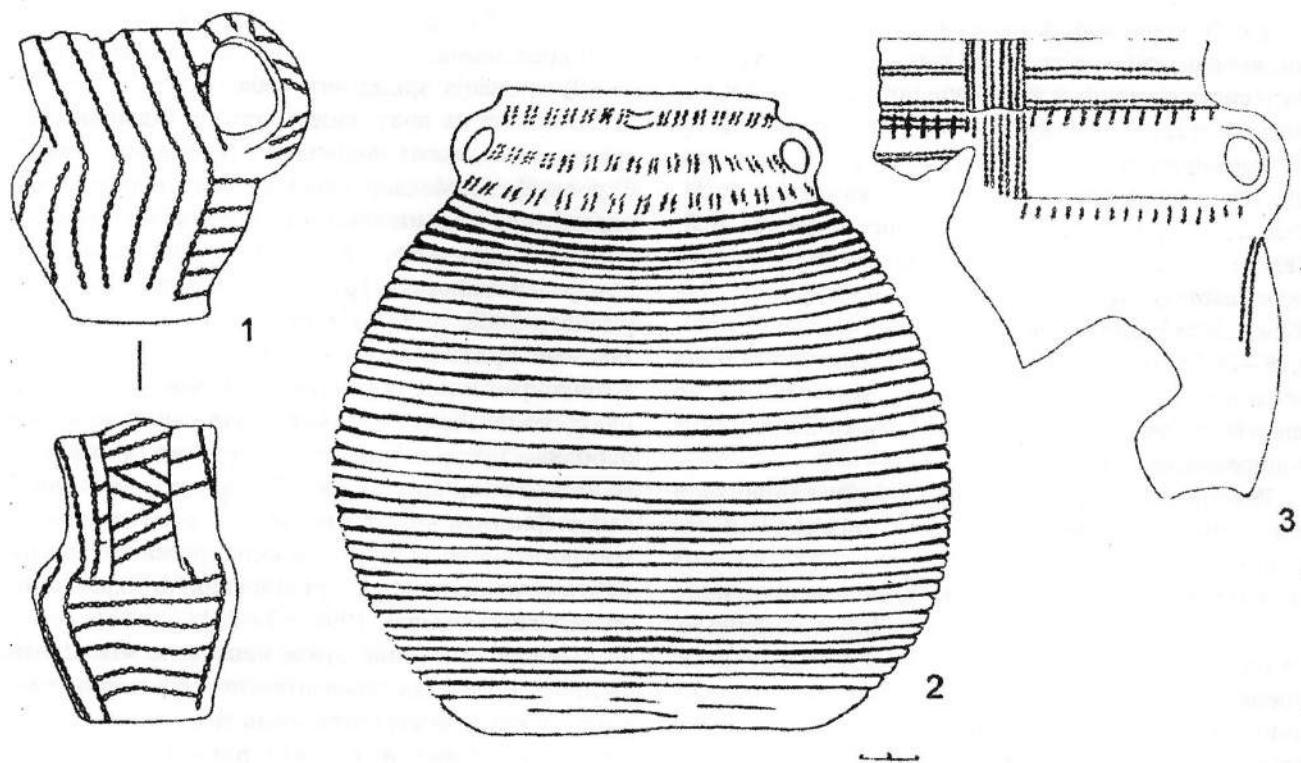

Рис.6. Посуд стжижовської культури: 1-2 – невідомого походження; 3 – с.Білгородка.

ОТРОЩЕНКО В.В.

ДО ПРОБЛЕМИ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ЗРУБНОЇ ТА АНДРОНІВСЬКОЇ СПІЛЬНОТ

Стаття сполучає аналіз концепції походження іndoіранських племен, викладеної нещодавно Дж.П. Меллорі, з розглядом питань етнічної належності населення окремих культур зрубної та андронівської спільнот – носіїв діалектів іndoіранських (арійських) мов.

Д.Я. Телегіна можна вважати пionером системної постановки етнічних проблем давньої історії України. Його спостереження й висновки, попри дискусійність окремих засад, спровокували увагу ряду дослідників у бік ешелонованих етногенетичних побудов. Серед них слід виокремити роботи британського археолога Дж.П. Меллорі – друга й постійного кореспондента Д.Я. Телегіна. Особливої уваги заслуговує стаття „Археологічні моделі та азійські іndoєвропейці” у збірці „Іndoіранські мови та народи” [Mallory, 2002, р.19-42]. Зазначимо, що польові відкриття останніх десятиліть надають вагомі матеріали до конструктивного розв’язання проблеми походження іndoіранських племен.

Робота Дж.П. Меллорі має форму ланцюгової концепції з чіткими логічними переходами від попередньої ланки до наступної. Дослідження починається зі спростування гіпотез щодо автохтонного походження арійської мови в долині Інду та мідійської на теренах Іранського нагір’я. В обох випадках появі іndoіранців (аріїв) передував крах місцевих міських цивілізацій. Тільки в Індії це відбулося за доби середньої, а в Ірані – пізньої бронзи. Пошуки однієї всеохоплюючої археологічної культури „Х”, матеріали якої могли б пролити світло на проблему походження іndoіранців виявилися безрезультатними. Тому доводиться залучати до пошуку низку гармонічно послідовних археологічних культур в ареалі поширення іndoіранців від Дністра до Гангу, що фіксуються на середину I тис. до н. е. За допомогою таких археологічних культур вибудовується „загальна лінгвістична траєкторія”. Дослідник конструює культурну модель іndoіранців прабатьківщини, хоч і не вживає прямо такого слова. Ця модель нараховує 10 позицій [Mallory, 2002, р. 22]:

- 1) укріплені поселення;
- 2) великі будинки з колод (не цегляні);
- 3) пастуше господарство з елементами землеробства;
- 4) кераміка ручного гатунку;
- 5) візки та доместикований кінь;
- 6) культ вогню;
- 7) культ коня;

OTROSHCHENKO V.V.

ON THE PROBLEM OF IDENTIFICATION OF POPULATION OF SRUBNA AND ANDRONOVO ENTITIES

- 8) культ Сонця;
- 9) сома/хаома;
- 10) кремація, зрідка інгумація.

Зважаючи на протяжність теренів іndoіранського ареалу, який можна порівняти з розмірами сучасної Європи, Дж.П. Меллорі пропонує розподілити його на окремі, але велими просторі географічні зони: 1) Дніпро-Уральську; 2) Урало-Єнісейську; 3) Центральноазійську; 4) регіони Великого Ірану та Індії [Mallory, 2002, р. 23]. Перелічені зони розділені так званими критичними рубежами, задля того, щоб позиціонувати носіїв ранніх іndoіранських мов щодо цих рубежів. „Критичні рубежі” виступають регіонами особливо інтенсивних міжкультурних, а значить і міжетнічних, контактів. Зазначимо, що для їх характеристики вже запропоновано змістовніший, на наш погляд, термін „осередок культурогенезу”, що вже набув поширення серед російських та українських археологів [Бочкарев, 1991, с.24-27].

Перший критичний рубіж проведено між Дунаєм та Дніпром, де фіксуються інтенсивні відносини поміж неолітичними та енеолітичними племенами Степу – Лісостепу. Саме для цього регіону В.І. Клочко припускає функціонування Карпато-Дніпровського осередку культурогенезу [Клочко, 1996, с.54-56]. У Дніпро-Уральській зоні, на думку Дж.П. Меллорі, простежено тривалу еволюційну послідовність різних культур мезоліту, неоліту, енеоліту, бронзи та заліза. Отже, вироблена зусиллями численних поколінь археологів колонка археологічних культур Дніпро-Уральської зони стала наріжним каменем для різних гіпотез походження іndoєвропейців. Саме у цій зоні ще в IV тис. до н. е. з’являються вози, а від 2300-2000 рр. до н.е. – колісниці з кінською запряжкою. Вона складає ареал „східних”, за Дж.П. Меллорі, а географічно – північно-західних, іранських мов (кіммерійської (?), скіфської, сарматської, осетинської) від I тис. до н.е. У більш ранні часи тут мали місце контакти іndoіранців з носіями давніх уральських мов. Дж.П. Меллорі визначає приблизний період цих контактів – 3000-2500 р. до н.е. Далі він робить досить відповідальний висновок, що ареал „зрубної культури” відбиває

поширення східноіранських мов Дніпро-Уральської зони [Mallory, 2002, р. 25, fig. 4-5].

Другий критичний рубіж сформувався вздовж р. Урал та на схід від неї, демонструючи і схожість, і відмінності між зонами 1 та 2. І тут ми можемо прямо зіставити цей рубіж з Волго-Уральським осередком культурогенези, за В.С. Бочкарьовим. Згодом запропоновано уточнену назву цього осередку – Південноуральський [Отрощенко, 1996, с. 29-31]. Принципово, що еволюційна наступність культур іndoіранської гілки за Уралом фіксується лише від доби середньої бронзи (порівняйте з мезолітичним рівнем відліку в зоні 1). Низка послідовних культур Урало-Єнісейської зони (сінташтинська, петровська, алакульська, федорівська, саргаринська) пов'язується з андронівською культурно-історичною спільнотою, невдало названою британським дослідником „андронівським горизонтом” [Mallory, 2002, р. 26]. Паралелі з відповідними культурами зрубної спільноти заперечень не викликають, але Дж.П. Меллорі користується застарілим вже терміном „зрубна культура”. Лінгвістична приналежність другої зони визначається також як східноіранська. У I тис. до н. е. її репрезентували такі іndoіранські мови як авестійська (?), сакська, хорезмійська, бактрійська та согдійська. На північному заході другої зони були сприятливі можливості для контактів іndoіранських племен з носіями уральських мов. Для зони 2 автохтонне походження іndoіранців є менш доказовим ніж для зони 1.

Зона 3 та третій критичний рубіж, репрезентований суспільствами оаз Центральної Азії, вписується до контексту етногенезу іndoіранців лише від 1900-1700 рр. до н. е. Бактрійсько-Маргіанський археологічний комплекс (БМАК), де присутні елементи з наведеного вище реєстру культурного комплексу іndoіранців, зокрема місця та преси для вичавлювання сомі/хаомі. Відзначається присутність південної гілки андронівської спільноти (тазабаг'ябська культура) та андронівського посуду на поселеннях БМАК [Mallory, 2002, р. 28]. У третьій зоні, під андронівським впливом формується низка археологічних культур на північ від бактрійських оаз (культури Вахш, Бішкент). І хоча БМАК має місцеву безперервність від доби неоліту (Джайтун), проте арійські культурні елементи фіксуються там тільки від рубежу середньої та пізньої бронзи. Саме громади БМАК позначають третій критичний рубіж аріїзації. Тут цілком можливим є виділення чергового осередку культурогенезу у перспективі.

Зона 4, що включає Північний Індостан та Великий Іран має свої лінії безперервності розвитку і навіть ранні цивілізації, що передували появі в цих великих регіонах іndoіранців. Дж.П. Меллорі зазначає, що модель безперервності розвитку, яка спрацьовує в зонах 1-2, губиться в зоні 3. У той же час є підстави простежувати просування аріїв та ранніх іранців із зони 3 в зону 4. Далі він починає моделювати реконфігурації процесу етногенезу іndoіранців. Зони 1-2 об'єднуються географічними умовами (степ) і формують „єдину

лінгвістичну спільноту, головну гілку східноіранської мови” [Mallory, 2002, р. 29]. Дж.П. Меллорі знову використовує невдалі терміни „зрубний горизонт” та „андронівський горизонт”, хоча ми маємо справу зі спільнотами з фіксованим поетапним розвитком зрубної та андронівської спільнот, що тривав понад 500 років. Генетичні лінії зрубники – скіфи та андронівці – саки є нині занадто прямолінійними, позаяк їх розділяють темні віки степової історії на межі діб бронзи та раннього заліза (блія 1200-900 рр. до н. е.). Відчуваючи це, Дж.П. Меллорі згадує східне походження скіфів, згідно версії Арістея і Геродота, і гіпотетично модельює можливий рух іранців зі сходу на захід в межах зон 1-2.

Характеризуючи землеробські зони 3-4, дослідник ключовою ланкою великої проблеми походження іndoіранців вважає БМАК – сукупність фортифікованих поселень в оазах Бактрії та Маргіані з наявністю храмів та культовою практикою сомі. Зазначено, що розташування та напрямки поширення поховань БМАК до Белуджистану та верхів'їв басейну р. Інд вказують швидше на арійську ніж на іранську міграцію [Mallory, 2002, р.31].

Зрештою Дж.П. Меллорі виходить на об'єднану модель іndoіранського поширення крізь чотири зони як географічну та хронологічну послідовність [Mallory, 2002, р.32, fig.9]. Зона 1 виступає у нього первинним осередком іndoевропейців загалом (кургана модель М. Гімбулас) чи рannіх іndoіранців зокрема (визнання малоазійської, балканської чи рейнсько-дніпровської прарабатьківщини іndoевропейців). Підкреслено, що населення зони 2 передає громадам зони 3 (БМАК) мову та ідеологію, а ті поширюють їх далі на південь, до теренів Індії та Ірану.

Щоб зробити окреслену модель більш аргументованою, Дж.П. Меллорі викладає концепцію чорної скриньки (*kultatkugel*). Згідно з нею андронівська культура могла передати свою соціальну організацію та мову до БМАК, але при цьому прийняти від БМАК культуру матеріальну [Mallory, 2002, р.34, fig.10]. Тобто, до чорної скриньки третьої критичної смуги влітає з півночі міграційна куля з одним вістрям (андрон-іndoіран-степ), а вилітає на південь та ж куля, але з іншим вістрям (БМАК-іndoіран-степ). Змінюється матеріальна складова міграційної кулі, яка у такому модифікованому вигляді все ж таки досягає північно-західної Індії (цвінтарі Кветта, Мергар, Сібрі на Правобережжі Інду). Залишається питання: що ж змусило населення ханатів БМАК змінити мову та соціальну організацію на користь прийшлих варварів? Тут Дж.П. Меллорі вдається до етнографічних та лінгвістичних зіставлень, які археологові коментувати важче. Загалом же запропонована модель генези давніх іndoіранців є найбільш узгодженою з сукупністю археологічних фактів, а тому може бути прийнятою в якості робочої гіпотези щодо міграції іndoарійської гілки іndoіранців. Іранська гілка має, ймовірно, свою історію міграції на терени Великого Ірану і власну „чорну скриньку”.

Детальний аналіз концепції Дж.П. Мелорі засвідчує принциповий збіг його позиції з оцінками етнічної належності населення культур зрубної та андронівської спільнот дослідниками цих явищ [Кузьмина, 1994, с.264-267; Захарова, 1994, с.19-22]. Проте, помітна внутрішня культурна строкатість зрубного та андронівського світів, виявлена новітніми дослідженнями, дозволяє зробити деякі уточнення у визначенні етнічної належності окремих сегментів названих спільнот.

Південноуральський осередок культурогенези дав поштовх процесам, які, врешті, привели до формування зрубно-алакульського блоку культур (за термінологією В.С.Бочкарьова). На схід від Уралу, в Азії, спостерігається формування петрівської культури, яку деякі фахівці з андроновської проблематики схильні розглядати як ранній етап алакульської культури. Андроновська спільнота, послідовно пройшовши три етапи розвитку чи культури – петрівську, алакульську, федорівську, – репрезентує поступовий рух іndoєвропейського населення в глибини Азійського континенту. Такий рух простежено до Єнісею (Мінусінська улоговина) та Алтаю. Паралельно певні групи іndoєвропейського населення (пратохари) просочуються ще далі на схід, в басейн р. Тарим, до Сіньцзяну, здійснивши помітний вплив на культуру Китаю діб Шан-Інь та ранньої Чжоу.

На шляхах західного імпульсу Синташти, який проявився пам'ятками потапівського типу та донсько-волзькою абашевською культурою, спостерігається формування покровської зрубної культури, що поширилася з Донсько-Волзького межиріччя до Уралу на сході та Сіверського Дніця на заході, охопивши переважно російський лісостеп. Південніше, у степовій смузі, вторгнення покровців до ареалу бабинської культури призводить до формування бережнівсько-майвської зрубної культури, відомої на теренах від Нижньої Волги до Нижнього та Середнього Дніпра, з базовим осередком у Дніпро-Донецькому регіоні довкола Донецького гірнико-металургійного центру.

Як зазначалося вище, етнос населення зрубної та андронівської спільнот визначається дослідниками як іndoєвропейський, а ще конкретніше – як іndoарійський чи ранньоіранський. Лише для лісостепової філіації андронівської спільноти – носіїв федорівської культури – деякі уральські дослідники (В.М. Чернецов) припускали можливість фінно-угорської етнічної належності. О.Ю. Кузьмина пов'язала проблему іndoаріїв з андроновською спільнотою загалом [Кузьмина, 1994, с. 265]. Проте ряд фахівців вбачають у репрезентантах зрубної та андронівської спільнот західну та східну діалектні групи північноіранського етносу відповідно. Субкультура військової знаті, репрезентована на сході Європи похованнями у склепах колісничих, надійно пов'язується саме з іndoаріями. Усипальниці воїнів фіксуються виключно в пам'ятках петрівської культури та раннього етапу покровської зрубної культури (XVIII-XVI ст. до н.е.). Потому іndoарійський компонент (етнос) зникає остаточно. Від

XV ст. до н.е. на широкому арійському просторі (Арьянам Вайджо) вже осібно панували північноіранські етнічні групи.

Іранське походження назв річок Надчорномор'я (Дунай, Дністер, Дніпро, Донець, Дон) усвідомлено ще в XIX сторіччі. Проте час їхньої появи відносять переважно до скіфської доби. Н.Л. Членова, у співпраці з авторитетним іраністом В.І. Абаєвим, картографувала назви річок іранського доскіфського походження, зіставляючи з ними розташування пам'яток зрубної та андронівської спільнот. Такий збіг ареалів дав підстави дослідниці вважати зрубне та андронівське населення давньоіранським [Членова, 1984, с.88 і далі]. О.П. Медведев намагається пов'язати іранські гідроніми зі скіфськими та скіфоїдними культурами, відкидаючи тезу щодо іраномовності зрубного населення [Медведев, 2000, с.35-39]. “Зрубників” названий дослідник заразовує до одного із зниклих етносів, що заводить проблему їхньої етнічної ідентифікації у глухий кут [Отрощенко, Вовк, 2001, с.69-73]. Проте, для такого відповідального висновку О.П. Медведеву слід було б спростувати лінгвістичну аргументацію В.І. Абаєва щодо відносної давності іранських доскіфських гідронімів. Серед них: Амонька, Апажа, Апака, Артополот, Ворскла, Домоткань, Есмань, Рать, Ращевка, Реут, Руда, Самоткань, Свата, Сев, Сейм, Снов, Снопород, Сула, Сура, Удай, Хон (і це лише в басейні Дніпра).

Між тим, карта, запропонована Н.Л. Членовою, дозволяє зробити додаткові спостереження. Приблизно 85% гідронімів передскіфської доби (60 з 69-ти) помічено на периферії зрубно-андронівського ареалу – в басейні Середнього Дніпра на заході. На сході ж передскіфські іранські гідроніми зосереджено у верхів'ях Обі та Єнісею, а на північному сході – в басейні Тоболу. Зіставляючи зазначені гідроніми з ареалами не спільнот, а конкретних культур в складі цих спільнот, ми побачимо, що західний масив гідронімів вписується в ареал бережнівсько-майвської зрубної культури, східний – федорівської андронівської культури, а північний – черкаською культури, спорідненої федорівській [Членова, 1984, карта]. Присутність нечисленних іранських гідронімів є лише на заході ареалу покровської зрубної культури, де можна говорити про глибоку взаємодію останньої з бережнівсько-майвською зрубною культурою, та на півночі алакульських земель, в зоні, опанованій пізніше федорівськими та черкасько-майвськими племенами.

Зроблені спостереження та попередній аналіз археологічного матеріалу дозволяють дійти наступних висновків. Покровська зрубна, петровська та алакульська культури, за наявності поховань колісничих (представників харизматичних кланів) можуть ще бути зараженими до кола найпізніших іndoарійських культур чи ранньоіранських культур з відчутним арійським етнічним компонентом. Власне північноіранський етнокультурний ареал усталюється десь на XV-XIV ст. до н.е. і включає бережнівсько-майвську зрубну культуру, пізні пам'ятки покровської

зрубної культури, пізні алакульську, федорівську і, можливо, черкаскульську культури. А коли це так, то слід вести мову не про один зрубно-алакульський блок культур, а про два блоки: покровсько-алакульський (більш ранній) і бережнівсько-майвсько-федорівсько-черкаскульський (відносно пізніший). Між культурами (складовими блоків) зафіксовано активні зв'язки.

Далі бережнівсько-майвська зрубна, федорівська та черкаскульська культури трансформуються в спільноту культур валикової кераміки [Черных, 1983]. Власне, бережнівсько-майвська зрубна культура вже є ранньою культурою валикової кераміки. Два наступні горизонти культур валикової кераміки – сабатинівський та

білозерський – репрезентовано відповідними культурами. Вже на час виділення, Є.М.Черних пов'язав культури валикової кераміки з північноіранським етносом [Черных, 1983]. Карти в статтях Є.М.Черниха свідчать, що саме з міграціями носіїв культур валикової кераміки пов'язане проникнення іранського населення до північного Афганістану та Іранського нагір'я. Важливо відзначити, що саме в цьому ареалі культур валикової кераміки відбувся перехід від осілого до кочового скотарства, і що ранні кочовики (кіммерійці, скіфи, сармати) були іраномовними.

ЛІТЕРАТУРА

Бочкирев В.С. Волго-Уральский очаг культурогенеза эпохи поздней бронзы // Социогенез и культурогенез в историческом аспекте. – Санкт-Петербург, 1991.

Захарова Е.Ю. Этническая принадлежность населения срубной культурно-исторической общности // Срубная культурно-историческая область. – Саратов, 1994.

Ключко В.І. Карпато-Дніпровський центр культурогенеза // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энолит – бронзовый век). – Донецк, 1996. – Часть первая.

Кузьмина Е.Е. Откуда пришли индоарии? Материальная культура племен андроновской общности и происхождение индоиранцев. -- Москва, 1994.

Медведев А.П. К проблеме этнокультурной принадлежности населения срубной общности // Срубная культурно-историческая общность в системе

древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи. – Воронеж, 2000.

Отрощенко В.В. Южноуральский очаг культурогенеза на оси пассионарных толчков // Донно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи. – Воронеж, 1996. – Вып. 2.

Отрощенко В.В., Вовк Т.А. До етнічної належності носіїв культур зрубної спільноти // Magisterium. Археологічні студії. – К., 2001. – Вип. 6.

Черных Е.Н. Проблема общности культур валиковой керамики в степях Евразии // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья. – Челябинск, 1983.

Членова Н.Л. Археологические материалы к вопросу об иранцах доскифской эпохи и индоиранцах. // Советская археология. – 1984. - № 1.

Mallory J.P. Archaeological models and Asian Indo-Europeans // Indo-Iranian languages and peoples. – London, 2002.

Otroshchenko V.V.

ON THE PROBLEM OF IDENTIFICATION OF POPULATION OF SRUBNA AND ANDRONOVO ENTITIES

Proposed paper focuses on the analysis of the concept of origin of Indo-Iranian tribes recently proposed by J.P. Mallory with particular respect to ethnic belonging of population of discrete cultures of Srubna and Andronovo entities, i.e. speakers of dialects of Indo-Iranian (Aryan) languages.

КУШТАН Д.П., ЛИСЕНКО С.Д.

СТЕАТИТОВІ КУХЛІ ДОБИ
ПІЗЬНОЇ БРОНЗИ ІЗ
СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

Стаття присвячена культурно-хронологічній атрибуції та соціально-культурній інтерпретації стеатитових кухлів із Середнього Подніпров'я.

Стеатит (жировик, мильний камінь) являє собою різновид мінералу талька. Хімічна формула $Mg_3Si_4O_{10}(\text{OH})_2$; частина магнію може замінятися залізом, рідше нікелем. Це цупкий дрібнолущатий агрегат білого, світлозеленого, темнозеленого, зеленкувато-бурого та інших кольорів (в залежності від домішок нікелю, окисів заліза тощо). Питома вага 2,7–2,8 г/см³; твердість за шкалою Мооса – 1 [БСЭ, изд. 2-е, т.40, с.562; т.41, с.565].

На сьогодні в Україні розробляються тальк-магнезитові породи Веселянського родовища Запорізької обл., Правдинського Дніпропетровської обл., а також талькові сланці саксаганської світи у Криворіжжі [Природа УССР, 1986, с.154]. В Євразії найближчі великі родовища тальку розташовані на Середньому та Південному Уралі, в районі Свердловська (Катеринбурга) та Миасу [БСЭ, изд. 2-е, т.41, с.565]. За визначенням В.Ф.Петруня, який здійснив комплексний аналіз значної серії кам'яних ливарних форм, головним джерелом сировини для їх виготовлення на Україні за доби пізньої бронзи було Криворіжжя [Петрунь, 1967, с.185–194].

Висока вогнетривкість талька у сполученні з м'якістю цього мінерала, зумовила за доби пізньої бронзи широку популярність стеатита як матеріалу з якого виготовляли ливарні форми. Походження кам'яних ливарних форм пов'язують з Уральським гірничо-металургійним центром [Бочкарев, 1984, с.79; ДІУ, т.1, 1997, с.464]. На Україні із стеатиту виготовляли матриці Лобойківського, Інгуло-Красномаяцького, Кардашинського, Завадівського осередків металообробки [Лесков, 1961; Черных, 1976; Бочкарев, Лесков, 1980].

В.І.Клочко Лобойківський осередок металообробки датує 16–13 ст. до н.е. На його думку, розвиток Лобойківської металургійної традиції бере початок на Київщині, де розташована більшість найдавніших майстерень (Головурів, Дерев'яна, Зазим'я, Іванковичі, Мазепинці) і звідти поступово поширюється вниз, за течією Дніпра, і далі на схід [Клочко, 1998, с.217, 236]. Картографування лобойківських скарбів [Клочко, 1998, с.218, карта] показує, що крім Київщини знахідки ливарних форм концентруються у північній частині степового Подніпров'я (Вовниги, В'язівок, Златопіль, Капулівка, Пилипчине), переважно на Дніпропетровщині.

KUSHTAN D.P., LYSENKO S.D.

STEATITE MUGS OF THE LATE
BRONZE AGE FROM MIDDLE
DNIEPER AREA

Крім вказаних місцезнаходжень, у Середньому Подніпров'ї уламки стеатитових ливарних форм були знайдені ще в 4 пунктах. Це Чернече (Черкаська обл., Чигиринський р-н), Чикалівка (Кіровоградська обл., Онуфріївський р-н), Козинці (Київська обл., Переяслав-Хмельницький р-н), Малополовецьке-3 (Київська обл., Фастівський р-н). У Чернечому знайдено скарб талькових матриць, одна з яких, імовірно, слугувала для відливання вістря спису [Тереножкин, 1961, с.108]. Із Чикалівки походить ціла ливарна форма для виготовлення маленьких шпильок чи намистин [Воскагев, Leskov, 1980, с.121, тaf.13:121; Шарафтдинова, 1987, с.75, рис.3, 1]. В ур.Загай біля с.Козинці був знайдений фрагмент матриці, на якому збереглися половинки негативів двох кілець; І.М.Шарафтдинова вважає, що в ній могли відливати трикутну рамку з кільцями від шумливих підвісок [Шарафтдинова, 1987, с.76, рис.4, 4]. На Малополовецькому могильнику (рис.1, 1) в комплексі 4 (п.15) серед скupчення кісток тварин виявлений фрагмент ливарної форми. Негатив не зберігся, але простежуються залишки отвору для штифта діаметром близько 4 мм. Наголосимо, що остання пам'ятка розташована усього за 14 км на захід від ур.Заріччя біля с.Мазепинці, де знайдено скарб талькових ливарних форм.

Крім уламка ливарної форми з комплексів 2 та 5 Малополовецького походять 3 стеатитові кухлі.

1) Посудина № 14/К.2 – розвал банки циліндричної форми, виготовленого із стеатиту сірого кольору з червоними прожилками (рис.2, 3). Діаметр вінець 98 мм, придонної частини – 103 мм, денця – 87 мм; висота посудини 125 мм. Посудина стояла в центрі котлована комплексу 2, на південь від поховання №12, у південній частині скupчення кісток тварин. За 3 м на південний схід від котлована в орному шарі знайдений стеатитовий бруск розмірами 37x27x17 мм, структурою та кольором подібний до банки; поверхня заполірована, місцями закопчена. Ймовірно, знахідка є ручкою від кухля (рис.2, 3а).

2) Посудина № 34/К.5 – стеатитовий кухоль із призматичною ручкою коричневого кольору (рис.2, 1). Край вінець дещо нахиленій до середини, потоншений, місцями зрізаний горизонтально. Зовнішня поверхня якісно загладжена. Діаметр вінець 90 мм, максимальний – 117 мм, денця – 85 мм; висота

посудини 106 мм, розміри ручки 33x37x30 мм. Кухоль стояв у східному куті котлована комплексу 5, на північ від поховання № 22.

3) Посудина № 44/К.5 – маленький стеатитовий кухлик із підпризматичною ручкою білувато-сірого кольору з зеленуватим відливом (рис.2, 2). Край вінець дещо скошений всередину. Зовнішня поверхня заполірована, зі слідами вертикальної огранки. Діаметр вінець 53 мм, денця 45 мм, висота посудини 42 мм, розміри ручки 24x23x19 мм. Посудина стояла у східному куті котлована комплексу 5, на схід від поховання №22.

Фрагменти стеатитових кухлів подібних малополовецьким були знайдені на двох поселеннях доби пізньої бронзи Середнього Подніпров'я. Один з них походить із матеріалів розвідок на поселенні Липівське-1, у заплаві лівого берега Дніпра навпроти м. Черкаси, в районі затопленого Кременчуцьким водосховищем с.Липівське (Черкаська обл., Золотоніський р-н) (рис.1, 2). Посудина мала вигляд невеликої циліндричної чашечки, що трохи звужується донизу (рис.2, 5). Висота 60 мм, діаметр вінець 58 мм, денця – 45 мм. Поверхня сіруватого кольору, заполірована [Куштан, 1996/36, рис.11, 2]. Інший фрагмент було виявлено під час обробки археологічної колекції з поселення Чикалівка (рис.1, 3) [фонди ІА НАНУ]. Він являє собою бокову ручку циліндричного стеатитового кухля. Ручка мала сплющено-конічну форму із заокругленим краєм, у перетині – видовжено-ovalна. Близьче до краю ручки зверху та знизу зроблені підтрикутні врізи, гадано для кріplення ручки у петлі (рис.2, 4). Довжина ручки 55 мм, товщина 20 мм, реконструйований внутрішній діаметр посудини у районі ручки 90 мм. Судячи з шифру, ручка походить із підйомного матеріалу. Раніше опублікована не була [Шарафутдинова, 1964].

Таким чином, на сьогодні у Середньому Подніпров'ї є 5 посудин, виготовлених із цілого бруска стеатиту. Для всіх їх характерна підциліндрична форма (бочко-або конусоподібна); 4 мають горизонтальну ручку у вигляді бокового виступа – підпрямокутну або ovalну в перетині. Жодна з наведених посудин не має слідів дії високої температури, тобто вони використовувалися не в якості тиглів, а виключно для пиття (невеликий об'єм – 50-200 мл; бокова ручка). При цьому чітко розрізняються посудини меншої й більшої ємності, вірогідно, для різних напоїв.

Подібні до стеатитових, але виготовлені з глини, кухлі зустрічаються на поселеннях пізньої бронзи Північного Надчорномор'я. Цілій керамічний кухлик з боковою конічною ручкою знайдено на поселенні сабатинівської культури Новокиївка А у Нижньому Подніпров'ї [Гершкович, 1997, рис.5, 7]. За класифікацією Я.П.Гершковича, подібні посудини відносяться до відділу черпаків та ваз, тип – напівсферичні (одночастні), варіант – з невеликою ovalною в перетині slabковигнуту горизонтальною ручкою-упором (ЧВІПІ) [Гершкович, 1997, с.133]. Кухлики з ручкою знайдені також на поселеннях

сабатинівської культури Кременчуг на Південному Бузі [Черняков, 1985, рис.15, 2] та Молога-II на Дністровському лимані [там само, рис.33, 12] (на графічних реконструкціях обидві посудини зображені з парними ручками, що викликає сумніви). Серед керамічних матеріалів Чикалівки, де була знайдена ручка із талькового кухля, також знаходиться конусоподібна slabковигнута ручка із керамічного кухля, подібна до Новокиївської. Відомі кухлі і в давніші часи. Зокрема, подібний кухоль походить із ямного поховання в кургані Петрівка на Луганщині [Нечитайло, 1991, рис.13], але, на відміну від згаданих, він мав вертикальний отвір у ручці.

Картографування стеатитових кухлів показує збіг ареалу їх поширення з ареалом розповсюдження скарбів та поодиноких знахідок талькових ливарних форм Любайківського осередку металообробки (рис.1). Примітно, що на двох пам'ятках (Малополовецьке, Чикалівка) талькові кубки були виявлені разом із ливарними формами.

Усі комплекси Малополовецького могильника, де знайдені вироби з стеатиту, відносяться до горизонту МП-II (1600-1500 BC). Ці комплекси містили кераміку тшинецько-комарівських типів, у тому числі – малополовецького типу (КМТ) [Лисенко, Куштан, 1997; Лисенко, 1998; Куштан, 2001], а також посуд бережнівсько-майської зрубної та сабатинівської культур. З поселення Липівське-1 походить КМТ, прикрашена по корпусу охайними вертикальними прогладженими валиками. Фрагмент такої кераміки знайдений і на Чикалівці [Шарафутдинова, 1982, рис.33, 3]. На обох останніх пам'ятках присутня валикова кераміка пізньосабатинівського часу. На Липівському – тшинецького типу та пізньозрубна, а на Чикалівці – пізньозрубна, білогрудівська, культури Ноа та ранньогальштатська. Характерно, що з комплексів Малополовецького походять посудини високих пропорцій, неорнаментовані або орнаментовані під вінцями валиком із пальцевими вдавленнями, близькі за формою до частини керамічного комплексу Липівського та Чикалівки.

Мішаний керамічний комплекс пам'яток другої четверті 2 тис. до н.е., як Середнього, так і півночі Нижнього Подніпров'я, може бути пояснений інтенсивними взаємозв'язками цих регіонів, зокрема пов'язаними із становленням Любайківської металургії. Розташування найдавніших ливарних майстерень далеко на північ від родовищ талькового сланцю, на межі з Поліссям, може бути пояснене потребою любайківських металургів не тільки у тальку, але і в деревині. Відмітимо, що на кінець 2-го – початок 1-го тис. до н.е. припадає максимум суббореальної аридизації, коли сильно скорочується площа долинних лісів [Кременецький, 1991, с.146-147, 170; Демкін, 1996, с.84]; а до XVI ст. до н.е. становлення кліматичного оптимуму суббореалу тільки намічається. По мірі залисення долини Дніпра, любайківські майстерні переміщуються все нижче на південь, близьче до джерел сировини ливарних форм (таке пояснення

цілком узгоджується з наведеним висновком В.І.Клочко про розповсюдження Лобойківської металургії із Середнього Подніпров'я). Крім деревини на Київщині була й рудна база. У якості рудної бази ливарників у Середньому Подніпров'ї за доби пізньої бронзи, В.І.Клочко розглядає родовища та рудні прояви Сквирського металогенічного району Українського кристалічного щита [Клочко, 1994, с.119], які використовували ще з періоду трипілля СІІ (Софіївський могильник) [Клочко, Манічев, 2002, с.91].

В експозиції Дніпропетровського історичного музею представлені масивні бруски стеатиту [ДІМ, інв. №№ 12773, 12774, 5627], один – з прорізями [Каталог 1910 р., с.20, № 498; ДІМ, інв. № 3273]. Можливо, саме у такому вигляді стеатит транспортували з Дніпропетровщини на Київщину, а можливо й далі на північний схід, для потреб сейминсько-турбінської металургії [Лысенко, 1999].

В.В.Отрощенко відмічає, що “населення України високо цінувало кам'яні ливарні форми, прирівнюючи їх, судячи з численних скарбів, за вартістю до металевих виробів. Для різьблення негативів використовуються всі грані кам'яних брусків, кожна вільна ділянка. Особливо це стосується матриць, знайдених у лісостеповій смузі” [ДУ, т.1, 1997, с.464]. Враховуючи цінність стеатиту, особливу увагу привертає неекономне використання його на Малополовецькому. По-перше, достатньо великі бруски стеатиту пішли не на потреби металургії, а були використані у престижно- побутовій сфері – з них виготовили кухлі. По-друге, під час похованого ритуалу ці кухлі були остаточно вилучені із сфери живих та втрачені для сучасників. Напрошуються безпосередні паралелі з бородинським скарбом, всі три булави (!) якого були виготовлені з білого каменю талькової породи [Бородинский клад, с.7] (О.А.Кривцова-Гракова писала, що булави виготовлені з алеабастру [1949, с.17]). Подібні дії, що полягають у знищенні багатств та пов'язані з становленням престижної економіки, відомі у багатьох народів світу, що знаходяться на стадії класоутворення [ИПО, 1988, с.119-120]. Вірогідно, правомірним буде поставити стеатитові кухлі в один ряд з дерев'яними чашами зрубної культури, прикрашеними металевими накладками. При цьому бронзові накладки несли не функціональне або естетичне навантаження, а перш за все, магічне [Антонов, Отрощенко, 2004, с.27]. Стеатит, який ішов на виготовлення ливарних форм, імовірно, як і метал, наділявся магічними властивостями.

Крім того, слід підкреслити контекст знаходження стеатитових кухлів та фрагмента ливарної форми на Малополовецькому. Вони походять із вогнищ на дні

поховальних котлованів, що загалом містили понад 10 тис. кісток тварин [Журавлев, Лысенко, 2000], близько 100 керамічних посудин, десятки знарядь з каменю та кістки. Залишки близько 200 тварин, забитих при проведенні лише трьох поховальних ритуалів, викликають безпосередні асоціації з “Святом померлих” у алгонкінів, з престижними банкетами на островах Меланезії та у Новій Гвінеї (близькими аналогами потлача) [ИПО, 1988, с.117-118, 152; Шнірельман, 1983, с.157, 163]. “На таких банкетах запаси продовольства, що накопичувалися іноді упродовж багатьох місяців, з’їдалися гостями за один присід... Генетичний зв’язок зі звичаєм знищення багатств проступає особливо виразно” [ИПО, 1988, с.152].

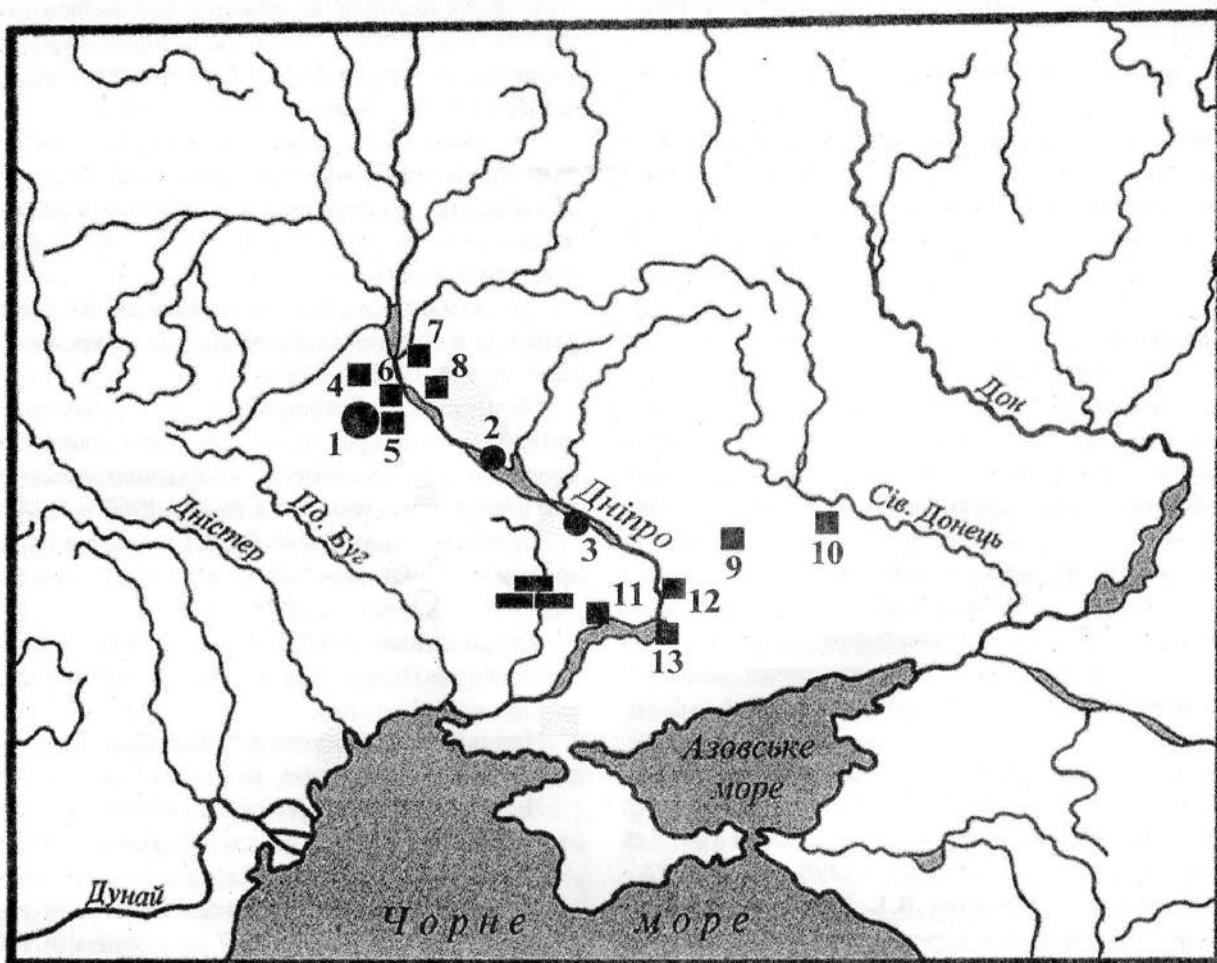
Важливу роль на престижних банкетах відігравало пиття п’янких та наркотичних речовин в ритуальних цілях. Вважають, що посуд для пиття (келихи) розповсюджується саме з виробництвом та використанням таких речовин [ИПО, 1988, с.118]. Таким чином, можемо уявити, що кухлі-келихи з Малополовецького – з самого початку коштовні і, відповідно, соціально престижні речі – будучи задіяні у поховальному ритуалі, несли також сакральне навантаження, як посуд для галоциногенів (сома, хаома, “мед поезії”, нектар та ін.). Знаходження такого посуду в сильно фрагментованому вигляді на поселеннях (відмітимо, розташованих порівняно неподалік від родовищ стеатиту), можливо пов’язане із використанням їх і в інших ритуалах.

Основним у комплексі 5 Малополовецького, де були знайдені 2 ціліх кухлі-келихи, мабуть було поховання № 18, що належало дуже високому чоловіку 35-40 років (визначення Л.В.Литвинової). Виняткове багатство комплексу дає підстави вбачати в похованому одного з лідерів місцевого етно-соціального організму, який, вірогідно, контролював розповсюдження стеатиту, а відповідно – й металургію. Відмітимо, що в давній Європі та на Кавказі металурги належали до найповажнішого прошарку населення [Черных, 1976, с.163]. Дослідники первісного суспільства вважають “цілком правдоподібним, що в період класоутворення первинне ремесло часто було долею видатних людей, які відігравали суттєву роль у соціальному житті. Поряд із чаклунами, видатними воїнами, багатими землевласниками та скотарями, ці люди складали ту верхівку суспільства, з якої виходили вожді. Розуміючи ті вигоди, які давало ремесло в період інтенсивного розвитку обміну та престижної економіки, знатні родини майже всюди прагнули його монополізувати, що й призводило до утворення ремісничих каст, і передусім – металургів” [ИПО, 1988, с.92-93].

ЛІТЕРАТУРА

- Антонов А.Л., Отрошенко В.В.** Особливості ритуального посуду зрубної спільноти // Археологія. – 2004. – № 1. – С. 18-30.
- Бородинський клад** / текст: Попова Т.Б. – М.: Государственный исторический музей. – 20 с.
- Бочкарєв В.С.** К вопросу о хронологическом соотношении Сейминского и Турбинского могильников // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1986. – С. 78-111.
- Гершкович Я.П.** Происхождение и эволюция сабатиновского керамического комплекса // Археологический альманах..– Донецк, 1997. – №6. – С.125-144.
- Давня історія України.** – Т.1. – К.: Наук.думка, 1997. – 558 с.
- Демкин В.А.** Природные условия волго-уральских степей III-II тыс. до н.э. // Северо-восточное Приазовье в системе Евразийских древностей (энеолит - бронзовый век): Материалы международной конференции. Часть вторая. – Донецк: Изд-во ДонГУ, 1996. – С.83-85.
- Журавлев О.П., Лисенко С.Д.** Археозоологические материалы поселения Малополовецкое-2 и могильника Малополовецкое-3 эпохи поздней бронзы // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк: Східний видавничий дім, 2000. – С.81-82.
- Історія первобытного общества: Эпоха классообразования.** – М.: Наука, 1988. – 568с.
- Клочко В.И.** Металлургическое производство в энеолите-бронзовом веке // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. – К.: Наук. думка, 1994. – С.96-132.
- Клочко В.И.** "Лобойківська металургія" (до проблеми східного кордону східношинецької культури) // "Trzciniec" – system kulturowy czy interkulturowy proces. – Poznan. – 1998. – С.217-237.
- Клочко В.І., Манічев В.І.** Давня металургія: методи, досягнення і перспективи досліджень // Сучасні проблеми археології. – К., 2002. – С.91-92.
- Кривцова-Гракова О.А.** Бессарабский клад. – М.: изд. ГИМ, 1949. – 28 с.
- Куштан Д.П.** Звіт про археологічні розвідки у зоні Кременчуцького водосховища за 1996 рік // НА ІА НАНУ. – № 1996/36.
- Куштан Д.П.** Пам'ятки з керамікою малополовецького типу на Черкащині// Етнокультурні процеси у Середньому Подніпров'ї за матеріалами археологічних досліджень. (Матеріали наук. конф. присвяч. 10-річчю відкриття комплексу археол. пам'яток між сс.Малополовецьке та Яхни Фастів. р-ну Київ. обл.; м.Фастів; грудень 2001 р.). – К.: Т-во "Знання" України, 2001. – С.14-16.
- Лесков А.М.** О Северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы // Памятники эпохи бронзы юга европейской части СССР. – К.: Наук. думка, 1967. – С.143-178.
- Лисенко С.Д.** К вопросу о памятниках с керамикой малополовецкого типа // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998. – С.91-97.
- Лисенко С.Д.** К вопросу о влиянии сейминско-турбинских традиций на сложение лобойковского очага металлообработки // Проблемы истории и археологии Украины: Тезисы докл. науч. конф. (Харьков, 21-23 октября 1999). – Харьков, 1999. – С.11-12.
- Лисенко С.Д., Куштан Д.П.** Про виділення пам'яток з керамікою малополовецького типу // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених (квітень 1997 р.) – К.: Київський університет, 1997. – С.109-112.
- Нечитайло А.Л.** Связи населения Степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы. – К.: Наук. думка, 1991. – 116 с.
- Петрунь В.Ф.** Петрография и некоторые проблемы материала каменных литеиных форм эпохи бронзы Северного Причерноморья // Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. – К., 1967. – С.185-194.
- Природа Української ССР.** Геология и полезные ископаемые / Шнюков Е.Ф., Чекунов А.В., Вялов О.С. и др. – К.: Наук. думка, 1986. – 184 с.
- Тереножкин А.И.** Предскифский период на ДнепровскомПравобережье. – К.: изд. АН УССР, 1961. – 245 с.
- Черных Е.Н.** Древняя металлообработка на юго-западе СССР. – М.: Наука, 1976. – 302 с.
- Черняков И.Т.** Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э. – К.: Наук. думка, 1985. – 171 с.
- Шарафутдинова І.М.** Поселения эпохи поздней бронзы поблизу Кременчука // Археологія. – 1964. – Т.17. – С.153-169.
- Шарафутдинова И.Н.** Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. – К.: Наук. думка, 1982. – 159 с.
- Шарафутдинова И.Н.** Бронзовые украшения сабатиновской культуры (к вопросу о контактах) // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1987. – С.69-86.
- Шнирельман В.А.** Происхождение скотоводства (культурно-историческая проблема. – М.: Наука, 1980. – 334с.
- Bockarev V.S., Leskov A.M.** Jung- und spätbronzezeitliche Gußformen im nördlichen Scywarzmeergebiet/ Prähistorische Bronzefunde.- Abt.XIX.-Band 1. – München, 1980. – 97c.

In the epoch of late bronze steatite (talc slate) gets wide distribution at making of casting forms. From steatita the casting matrices Loboykovskogo were made, Krasnomayatskogo, Kardashinskogo, the Zavadovskogo hearths of metal-working. Basic istochnim raw material there was Krivoroge, where steatite entered from the other regions of Ukraine, in particular – in Middle Podneprove, where are located most ancient masterly the Loboykovskogo hearth. On the average Podneprove unusual objects from steatita are found also – mugs with pens. Three mugs take place from the funeral complexes of the Malopolovetskogo burial ground, the two are found on the Lipovskoe-1 and Chikalovka settlements. The context of finding of mugs in the burials and value of raw material allow to see in talc mugs sacral cups reflecting the process of stanovlenya prestige economy.

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ:

- - місця знахідок стеатитових кухлів;
- - ливарні форми Лобойківського ОМ;
- Криворізьке родовище талькового сланцю.

Рис.1 – Місця знахідок стеатитових кухлів та ливарних форм Лобойківського осередку металообробки.

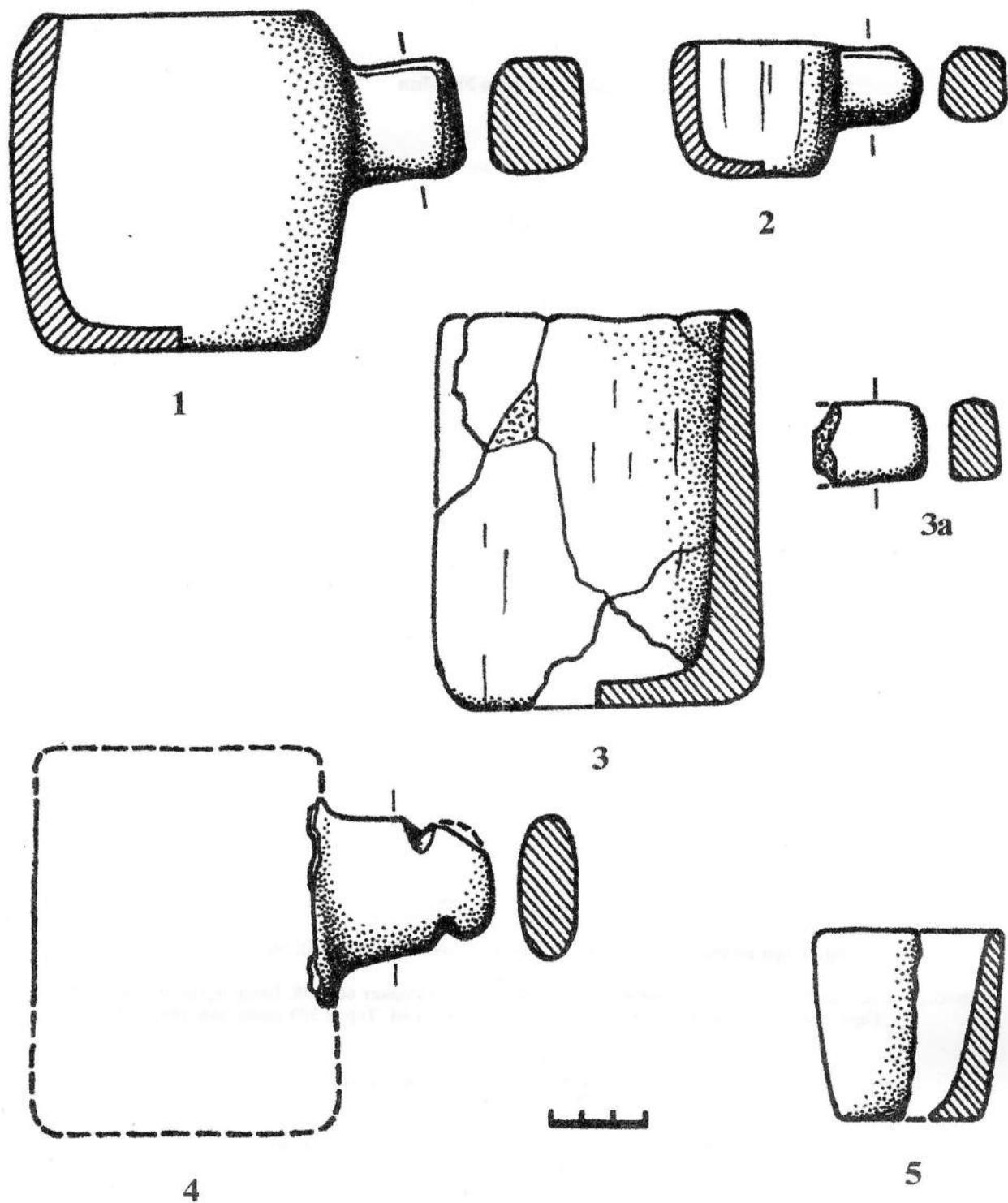

Рис.2 – Стеатитові кубки з Середнього Подніпров'я: 1-3 – Малополовецьке-3; 4 – Чикалівка; 5- Липівське-1.

Наукове видання

Кам'яна доба України

Збірка наукових статей

Випуск 7

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавничої справи ДК №47 від 28.04.2000р.

Здано до складання 30.08.2005р. Підписано до друку 30.11.2005р. Формат 60x84/8. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 26,97. Обл. вид. арк. 31,04. Тираж 300 прим. Зам. №05/121.

Видавництво "Шлях".
04071, м. Київ, вул. Введенська, 32/69.
Тел. (044) 425-70-06.

Видруковано в ПП "Луганська археологічна експедиція"
91015, м. Луганськ, кв. Зарічний, 1Б/95.
Тел. (0642) 32-04-45.